

U sledećem broju
**RADNIČKA
SVEST (II)**

Joachim Bischoff
PLURALIZAM I HEGEMONIJA

Imsf
OBLICI SVESTI PROIZVODNIH RADNIKA. IDENTIFIKACIJA I RAVNODUŠNOST

Istraživačka grupa »Radnička svest u privrednoj krizi«
INTERESNA I RADNIČKA ORIJENTACIJA NAJAMNIH RADNIKA

Michael Schumann
SVIJEST RADNIKA O KRIZI

*Sebastian Herkommer,
Joachim Bischoff i saradnici*
DRUŠTVENA SVEST I SINDIKATI

AKTUELNA TEMA

Constanzo Preve
ŠTA MOŽEMO DA TRAZIMO OD MARKSIZMA?

UDC 3

YU ISSN 0303—5077

MA
RK
SIZ
AM
US
VE
TU

Radnička
klasa u
kapitalističkim
zemljama

Adam Przeworski
Postajanje
proletarijata
klasom

Walter Korpi
Radnička
klasa
u kapitalizmu
blagostanja

broj

10·11

1984.

MARKSIZAM U SVETU, časopis
prevoda iz strane periodike i knjiga

Izdavački savet

Vanja Sutlić (*predsednik*), dr Risto
Tubić, Vuko Vukadinović, Damir
Grubiša, Boris Nonevski, Lev Kreft,
dr Milovan Marković, Jovan Kom-
šić, mr August Vrtar, dr Kasim

Prohić dr Slavko Lukić, Miodrag
Vuković, dr Vladimir Mitkov, Ra-
de Kalanj, dr Radivoj Jovadžić,
Miloš Nikolić (*glavni i odgovorni*
urednik), David Atlagić (*glavni i*
odgovorni urednik IC »Komunist«),
Veljko Miladinović (*direktor NIRO*
»Komunist«)

Redakcija

David Atlagić, Petre Georgievski,
Ivan Hvala, dr Miroslav Pečujlić,
Ivan Salečić, dr Vanja Sutlić, dr
Arif Tanović

Kolegijum stalnih saradnika

Dr Mihailo Crnobrnja, Vladimir
Gligorov, Damir Grubiša, Ivan Ive-
ković, Pavle Jovanović, Dejan Kuz-
manović, Mitar Miljanović, Aljoša
Mimica, dr Ljubomir Paligorić, dr
Đorđe Popov, dr Hasan Sušić, Sla-
voj Žižek

Glavni i odgovorni urednik
Miloš Nikolić

Urednik
Ljiljana Vuletić

Izbor sačinio
Göran Therborn

Sekretar redakcije
Stanislava Petrović

Lektor
Dušan Bošković

Oprema i tehničko uređenje
Vladana Mrkonja
Miloš Majstorović

Izdavač: NIRO Komunist, Izdava-
čki centar Komunist, Trg Mark-
sa i Engelsa 11, 11000 Beograd, tel.
334—189

Časopis izlazi mesečno. Cena poje-
dinog primerka 140 dinara. Dvo-
broj 220 dinara. Godišnja pretplata
1.200 din. Žiro račun: 60801-603-
-15351.

Štampa: RO štamparija Budućnost,
Šumadijska 12 / Novi Sad, 1984.

MA RK SIZ AM U | S VE TU

UDC 3
YU ISSN 0303—5077

CASOPIS PREVODA
IZ STRANE PERIODIKE
I KNJIGA

GODINA X 1984.
BROJ 10—11

SADRŽAJ

RADNIČKA KLASA U KAPITALISTIČKIM ZEMLJAMA

Erik Olin Wright
OPŠTI OKVIR ANALI-
ZE KLASNE 5

Adam Przeworski
POSTAJANJE PROLE-
TARIJATA KLASOM:
PROCES NASTAJANJA
KLASE OD KLASNE
BORBE KARLA KAUT-
SKOG DO NAJNOVI-
JIH SPOROVA 36

Michael Burawoy
KA MARKSISTIČKOJ
TEORIJI RADNOG
PROCESA: BRAVER-
MAN I POSLE NJE-
GA 97

Horst Kern
Michael Schumann
INDUSTRIJSKI RAD I
RADNIČKA SVIJEST 167

Ruth Milkman
ŽENSKI RAD U FAB-
RICI I INDUSTRIJSKA
STRUKTURA: KONT-
ROLA I KONFLIKT
POVODOM „MESTA
ŽENE“ U AUTOMO-
BILSKOJ I ELEKTRO-
INDUSTRIJI 208

Josef Mooser
RASPAD PROLETER-
SKIH MILIEUA 241

Michael Burawoy
IZMEĐU RADNOG
PROCESA I DRŽAVE 291

Mike Davis

ZASTO JE AMERI-
ČKA RADNIČKA KLA-
SA DRUGAČIJA? . . . 331

Gunnar Olofsson

KLASA I KLASNA OR-
GANIZACIJA . . . 384

Eric Hobsbawm

DA LI JE NAPREDO-
VANJE RADA ZAU-
STAVLJENO? 396

Walter Korpi

RADNIČKA KLASA U
KAPITALIZMU BLA-
GOSTANJA 413

radnička klasa
u kapitalističkim
zemljama

Erik Olin Wright

OPŠTI OKVIR ANALIZE KLASNE

1. POLAZIŠTE: PROTIVREČNI POLOŽAJI U KLASNIM ODNOSIMA

1. 1 Shema

»Protivrečni položaji u klasnim odnosima« bili su središnji pojam moje ranije analize klasne strukture. Osnovna ideja mogla se ovako formulirati: sve klasne strukture karakteriše osnovni, polarizovani odnos između vladajuće klase i klase kojom se vlada — odnos između kapitalista i radnika, feudalaca i kmetova, robovlasnika i robova itd. Međutim, ne mogu se svi položaji u okviru tih klasnih struktura smestiti samo unutar jedne klase. Upravljači u kapitalističkim firmama, na primer, istovremeno su oni koji vladaju i oni kojima se vlada. Smatrao sam da takvi položaji imaju »protivrečan« klasni karakter, budući da kombinuju odnose koji su svojstveni ne samo jednoj klasi. Prema tome, sve klasne strukture treba analizirati sa stanovišta specifične raspodele aktera u osnovne klasne položaje, tj. raspodele tih protivrečnih položaja u okviru klasnih odnosa.

Čime se uvede pomenuta ideja, valja pokušati specifikovati protivrečne klasne položaje u savremenim kapitalističkim društvima. Smatrao sam da su posebno značajna tri takva položaja:

(1) *Upravljači i nadzornici* imaju protivrečan položaj koji kombinuje buržoaske i klasne elemente. Poput radnika, oni su najamni radnici i nemaju efektivnu kontrolu nad osnovnim investicijama (odnosno nemaju ekonomsko

vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju), ali, poput kapitalista, kontrolišu rad radnika i stvarno korišćenje sredstava za proizvodnju.

(2) *Polunezavisni službenici* imaju protivrečan položaj koji kombinuje sitnoburžoaski (nezavisne, samostalne položaje u kojima nema angažovanja najamnih radnika) i proleterski položaj. Poput sitne buržoazije, tvrdio sam, ti položaji podrazumevaju stvarnu kontrolu nad neposrednim procesom rada (autonomija), ali, poput radnika, poluzavisni službenici su najamni radnici i ne poseduju sopstvena sredstva za proizvodnju.

(3) *Sitni službenici* imaju protivrečan položaj koji kombinuje sitnoburžoasku i buržoasku klasu. Poput kapitalističke klase, takvi položaji podrazumevaju angažovanje najamne radne snage i kontrolu rada drugih, ali, nalik na sitnu buržoaziju, sitni službenici su »neposredni proizvođači« i rade uporedo sa najamnim radnicima u radnom procesu.

Klasnu »mapu« ćemo dobiti ako pomenuta tri protivrečna položaja kombinujemo sa tri osnovne klase kapitalističkog društva. Takva »mapa« je služila kao osnov većine empirijskih studija klasne strukture, koje sam obavio poslednjih godina.

1. 2. *Problemi sa shemom*

Pojam protivrečnih položaja u okviru klasnih odnosa uveden je da bi se rešio poseban teorijski problem u marksističkim raspravama o klasi, naime — problem načina teoretiziranja tih položaja u okviru klasne strukture, položaja koji se obično svrstavaju u neodređenu kategoriju »srednje klase«. Među marksistima postoji opšta saglasnost (da ne pominjemo nemarksiste) da pripadnici »srednje klase« nisu stvarno proletari, ali su ipak izvan same kapitalističke klase. Većina marksističkih rešenja tog problema insistira na tome da srednja klasa mora biti smatrana ili kao specifična, svojevrsna klasa (»profesionalna upravljačka klasa« ili »nova klasa«) ili da su takvi položaji jednostavno deo tradicionalnih klasa kapitalističkog društva — »nove« radničke klase ili »nove« sitne buržoazije. Konceptualna inovacija pojma protivrečnih položaja u okviru klasnih odnosa ogleda se u tome što se ističe da svi položaji u okviru neke klasne strukture ne moraju biti svojstveni samo datoj klasi: neki položaji mogu objektivno imati višeklasni karakter.¹

¹ To rešenje podrazumeva da se pojam klasne strukture mora jasno razlikovati od pojma organizovanih aktera u klas-

Još verujem da je ispravna osnovna intuicija na kojoj se temelji pojam protivrečnih položaja, ali mi je sve jasnije da specifična elaboracija pojma, koju sam predložio, otkriva manjkavosti u nekim bitnim aspektima. Posebno se ističu sledeća četiri problema:

(1) »Protivrečnost« protivrečnih položaja. Prve publikacije u kojima je korišćen pojam protivrečnih položaja pobudile su kritiku zbog korišćenja izraza »protivrečan«. Što se tiče upravljača, isticano je sledeće: Pošto položaj upravljača kombinuje aspekte buržoaskog i proleterskog klasnog položaja i pošto te osnovne klase imaju interese koji su antagonistički, može se reći da su interesi upravljača interno nekonzistentni. Ali zašto bi polunezavisne službenike trebalo smatrati subjektima koji imaju interno nekonzistentne interese? Zbog čega nezavisnost u okviru radnog procesa objektivno određuje interese koji protivreče klasnim interesima? Isto važi i za sitne službenike. Zašto bi njihovi interesi bili interno protivrečni? Razume se, takvi položaji mogu podrazumevati *heterogene* interese, ali oni ne otkrivaju ništa protivrečno.

(2) *Autonomija* kao klasni kriterij. Drugi problem elaboracije protivrečnih položaja povezan je s kategorijom »polunezavisnih službenika«. Mnogi su bili veoma skeptični u pogledu uzimanja autonomije u okviru radnog procesa kao klasnog kriterija. Na jednoj strani, pokazalo se da je veoma teško precizno odrediti šta u tom kontekstu znači autonomija. Da li je to autonomija u odnosu na ono što se proizvodi, kako se proizvodi, u odnosu na ritam rada, na radno vreme itd? Na drugoj strani, bez obzira kakvu specifikaciju autonomije prihvatimo, javljaju se brojni problemi. Na primer, ako se autonomija određuje u odnosu na kontrolu onoga šta se i kako proizvodi, onda mnogi školski poslužitelji, koji obavljaju i niz »fizičkih« zadataka, mogu postati mnogo autonomniji od pilota vazduhoplova. Međutim, zaista je teško zamisliti da je pilot džambo-džeta više proletarizovan od poslužitelja. Naravno, svaki okvir analiziranja klasa suočiće se sa specifičnim slučajevima koji se uklapaju u logiku datog pojma. Ukoliko je broj takvih anomalija veći, posebno kad se ne radi o ezoteričnim slučajevima, to potkopava verodostojnost određenog pojma.

noj borbi. Klasna struktura se sastoji od sistema društvenih odnosa koji definišu složenu matricu položaja. Ta matrica položaja, sa svoje strane, pomaže nam da objasnimo sadašnju formaciju klasnih aktera, ali nije izomorfnu sa tim kolektivnim akterima. Teza o »protivrečnim položajima u klasnim odnosima« polazi od toga da taj način određivanja strukture povećava sposobnost klasnih struktura da objasne klasnu formaciju.

(3) Dominacija nasuprot eksploataciji. U procesu razvijanja pojma protivrečnih klasnih položaja ukazivao sam da je to preformulacija određenog marksističkog pojma klase. Otuda sam afirmisao odnos između klase i eksploatacije. U praksi, međutim, pojam protivrečnih položaja u klasnim odnosima skoro isključivo se zasniva na odnosima *vladanja*; a ne na odnosima eksploatacije. Pozivanje na eksploataciju više služi kao temeljni pojam u diskusiji o klasama, a manje kao konstruktivan element analize klasnih struktura. Razume se, marginalizacija pojma eksploatacije predstavlja za neke ljude vrlinu, a ne greh. Međutim, smatram da je to ozbiljna slabost u mojim ranijim radovima, i to iz dva razloga: prvo, time slabi povezanost analize klasnih položaja sa analizom interesa (s obzirom da pojam eksploatacije predstavlja objektivnu osnovu teorije o klasnim interesima): drugo, to slabi normativnu podlogu marksističke klasne analize (s obzirom da eksploatatorska priroda klasnih odnosa čini od njih predmet moralne kritike i naučnog istraživanja).

(4) Klase u postkapitalističkim društvima. Najzad, konceptualni okvir u kojem je razrađen pojam protivrečnih položaja veoma teško specifikuje klasne odnose »stvarno postojećeg socijalizma«. U nastojanju da razrešim taj problem kroz raspravljanje o pojmu »državnog načina proizvodnje«, shvatio sam da je analiza klasa, u okviru takvog hipotetičnog načina proizvodnje, u najmanju ruku dosta neodređena. Dalje, ako koristimo određene kriterije prilikom definisanja protivrečnih klasnih položaja u kapitalističkom društvu, pokazuje se da te kriterije isto tako dobro možemo primenjivati na društva sovjetskog tipa, i to bez ikakvih izmena (s obzirom da se uglavnom tiču odnosa vladanja u sklopu procesa proizvodnje). To odsustvo specifičnosti analize klasa u postkapitalističkim društvima nikako ne znači da se ti pojmovi moraju primenjivati na kapitalistička društva, već samo ukazuje na teorijsku nerazvijenost odgovarajućih pojmova.

Jedna je stvar uočiti slabosti, nekonzistentnosti i šupljine u određenoj lepezi pojmova, a sasvim je druga rekonstruisati neki pojam kako bi se te slabosti prevazišle. U stvari, donedavno sam smatrao da, uprkos svim problemima, bitne konture pojma protivrečnih položaja možemo ocenjivati kao ispravne, tj. da su one svakako pouzdanije no što je to slučaj s drugim različitim pojmovima.

Sada smatram da se može ići dalje od mog ranijeg stava, i to kroz temeljniju preformulaciju određenih osnovnih pojmova. Do tog zaključka sam došao zahvaljujući uključivanju u rad Johna Roemera, posebno u njegov

rad na pojmu eksploatacije.² Mada se Roemer nije posebno bavio problemom empirijskog istraživanja ili razradivanja konkretnih shema klasnih struktura, njegovo delo ipak predstavlja siguran temelj za takve poduhvate. Pokušaću da pokažem kako njegova strategija analize, uz odgovarajuće korekcije i proširenja, može obezbediti mnogo pouzdaniju osnovu za izgrađivanje pojma protivrečnih klasnih položaja.

2. ROEMEROVO SHVATANJE KLASNE I EKSPLOATACIJE

2. 1 Pojam eksploatacije

Kad razmatramo raspodelu dohodaka, stvarne potrošnje individua, porodica i grupa — uočavamo odgovarajuće nejednakosti. Pojam eksploatacije je poseban način analiziranja takvih nejednakosti. Ako kažemo da nejednakost odražava eksploataciju, time tvrdimo da postoji određena uzročna veza između dohodaka različitih aktera. Konkretnije rečeno, smatramo da bogati eksploatišu siromašne ukoliko se može ustanoviti da blagostanje bogatih uzročno zavisi od toga što siromašni osiromašuju — bogataši su bogati *zato* što je sirotinja siromašna.

Valja imati u vidu da to ne mora biti slučaj sa svima nejednakostima. Pretpostavimo da dva čoveka poseduju zemljište istog kvaliteta, ali da je jedan od njih lenj i da minimalno obrađuje zemlju, dok je drugi izuzetno vredan. U ovom slučaju ne postoji uzročna veza između bogatstva prvog i siromaštva drugog. Bogatstvo prvog neće se umanjiti ako onaj drugi počne raditi kako valja. Da bi se moglo govoriti o eksploataciji, treba dokazati da se bogatstvo jednoga stiće na račun drugoga.

Tradicionalan marksistički pojam eksploatacije predstavlja izrazito specifičan slučaj tog opšteg pojma.³ Prema

² Roemer je marksistički ekonomist, uključen u dugoročni projekt rekonstruisanja onoga što on naziva »mikrotemeljima« marksističke teorije. Njegovo najznačajnije delo nosi naslov *A General Theory of Exploitation and Class*, 1982. Rasprava o tom delu, u kojoj sam i ja učestvovao, objavljena je u časopisu *Politics & Society*, sveska 11, str. 3, 1981. Roemer je aktivno angažovan u kružoku naučnika, koji obuhvata Jona Elstera, G. A. Cohena, Adama Przeworskog, Philippea von Parijsa, Roberta Van der Veena i mene. Pripadnici tog kružoka nazivaju sebe, malo pretenciozno, »grupom nevulgarnog marksizma«.

³ Mislim da je Roemer ubedljivo pokazao da postoje određene okolnosti u kojima marksistička eksploatacija ne odgovara toj opštijoj definiciji, tj. da postoje slučajevi kad dolazi do transfera rada između raznih aktera, što bi se, tehnički uzev, moglo smatrati eksploatatorskim u marksističkom smislu, ali

marksističkom shvatanju, eksploatacija znači da jedna klasa prisvaja višak rada što ga je stvorila druga klasa; to prisvajanje se vrši pomoću raznih mehanizama. Dohodak eksploatorske klase nastaje iz rada koji obavljaju pripadnici eksploatisane klase. Tu postoji neposredna uzročna veza između siromaštva eksploatisanih i bogatstva eksploatatora. Ovi potonji se bogate na račun ovih prvih.

Roemer je pokušao da, koristeći dve strategije, razradi to shvatanje eksploatacije. Prva od tih strategije podrazumeva podrobno proučavanje kretanja »viška rada« od jedne do druge kategorije aktera, i to u toku raznih odnosa razmene; druga strategija podrazumeva prihvatanje svojevrsnog prilaza teorije o igri (u cilju specifikovanja raznih oblika eksploatacije). Ukratko ću razmotriti obe strategije.

Transfer rada. Analiza raznih oblika transfera rada predstavlja proširenje tradicionalnog marksističkog shvatanja o eksploataciji, mada se Roemer svesno ne oslanja na teoriju po kojoj rad predstavlja jedini izvor vrednosti, tj. on svesno ne koristi tu teoriju kad istražuje razne oblike transfera rada.⁴ Glavni cilj njegove analize jeste potvrditi shvatanja, svojstvenog marksistima, da uvođenje najamnog rada predstavlja nužan uslov eksploatisanja rada u tržišnoj privredi. Roemer iznosi dve osnovne teze: prvo, eksploatacija (transfer rada) može nastati u situaciji kad svi proizvođači poseduju sopstvena sredstva za proizvodnju ali među njima postoji razlika u pogledu fizičkog obima sredstava kojima raspolažu; drugo, postoji potpuna simetričnost u strukturi eksploatacije (kad je reč o sistemu u kojem kapital koristi najamne radnike i u sistemu u kojem radnici angažuju kapital).

Roemer pokazuje da eksploatacija može nastati u ovoj privredi u kojoj svaki proizvođač poseduje sopstvena sredstva za proizvodnju i u kojoj ne postoji tržište — ni tržište radne snage, niti sredstava za proizvodnju. Jedine stvari kojima se trguje jesu proizvodi krajnje potrošnje. Ukoliko u takvoj privredi razni proizvođači poseduju razne količine proizvodnih sredstava, tako da različiti proizvođači moraju da rade različito vreme da bi proizveli raz-

što ne zadovoljava gore navedene uslove. Takve specijalne slučajeve ne moramo ovde navoditi.

⁴ Mada Roemerovo delo ne bi trebalo posmatrati kao primer »srafijanske« kritike teorije po kojoj je rad jedini tvorac vrednosti, on zajedno sa srafijanskim ekonomistima, poput Iana Steedmana, podržava tezu da tu teoriju treba potpuno odbaciti. Po Roemerovom mišljenju, ta teorija je potpuno pogrešna ako se uzima kao osnova bilo kakvog teorijskog shvatanja razmene; ona je nepotrebna za razumevanje kapitalističke eksploatacije.

menski ekvivalent za njihov opstanak, onda slobodna trgovina između tih proizvođača mora dovesti do eksploatisanja siromašnijih od strane bogatijih. Ono što Roemer ističe u toj prostoju privredi nije samo činjenica da neki proizvođači rade manje od drugih (da bi obezbedili svoj opstanak), već i to da radnici koji rade manje mogu tako postupati *zato* što slabije opremljeni proizvođači moraju duže raditi. Ovaj primer pokazuje da ukoliko oni koji poseduju manje sredstava jednostavno prestanu proizvoditi (u slučaju smrti), proizvođač koji raspolaže sa više sredstava moraće duže da radi kako bi obezbedio svoj opstanak, tj. zadovoljavanje životnih potreba. Prema tome, tu ne samo što postoji nejednakost proizvođača već se javlja i eksploatacija.

Analizirajući eksploataciju do koje dolazi u uslovima postojanja tržišta kredita i radne snage, Roemer poredi klasne strukture i oblike eksploatacije na dva zamišljena ostrva — »na ostrvu tržišta radne snage« i »na ostrvu tržišta kredita«. Na tim ostrvima neki ljudi nemaju nikakvih sredstava za proizvodnju, dok drugi ljudi raspolažu različitim količinama tih sredstava. Raspodela tih sredstava je istovetna na oba ostrva i ljudi na tim ostrvima imaju iste motivacije: svi teže da što više smanje količinu radnog vremena koje moraju utrošiti da bi ostvarili isti nivo zadovoljavanja životnih potreba. Razlika između ostrva je samo u jednom: na ostrvu tržišta radne snage ljudi mogu prodavati tu snagu, dok na ostrvu tržišta kredita nije dozvoljeno prodavati radnu snagu, već se dopušta uzimanje pod najam sredstava za proizvodnju (uz plaćanje odgovarajuće kamate). Roemer ukazuje na dve stvari: prvo, na svakom ostrvu postoji jasna povezanost između klasnog položaja (određenog na osnovi vlasništva nad raznim količinama sredstava za proizvodnju, uključivši i slučajeve kad ljudi ne poseduju nikakva sredstva za proizvodnju) i statusa eksploatacije (prisvajanje viška rada jednih od strane drugih). Roemer to naziva »načelom povezanosti klase i eksploatacije«. Drugo, Roemer pokazuje da su navedene dve društvene strukture potpuno izomorfne: svaka individua na jednom ostrvu imala bi potpuno isti status eksploatacije i na drugom ostrvu.

Na osnovu Roemerovih teza, može se zaključiti da je eksploatacija, zasnovana na delovanju tržišta, isključiva posledica nejednakosti u raspodeli sredstava za proizvodnju. Iako tržište radne snage omogućuje jasno sagledavanje te eksploatacije, ono je samo jedan njen konkretan institucionalan oblik, a ne uslov koji je nužan za pojavu takve eksploatacije.

Teorija o igri. Analize eksploatacije na osnovi transfera rada imale su kao prvenstven cilj otkrivanje logike eksploatacije u tržišnoj razmeni. Teoriju o igri Roemer koristi radi poređenja različitih sistema eksploatacije. To poređenje vrši se tako što se organizovanje proizvodnje uzima kao neka vrsta »igre« i što se postavlja pitanje da li bi grupa igrača ostvarila neki dobitak ukoliko bi se na osnovi specifičnih pravila povukla iz igre. Različite vrste eksploatacije utvrđuju se na osnovi pravila o povlačenju iz »igre«, tj. na osnovi onih pravila koja bi nekim učesnicima omogućila ostvarivanje određenog dobitka.

Roemer tvrdi da grupu aktera (on tu grupu obeležava simbolom S) možemo smatrati eksploatisanom grupom, dok drugu grupu (obeležena simbolom S') možemo uzeti kao eksploatatorsku, ukoliko se ispune sledeći uslovi:

(1) postoji hipotetična mogućnost da grupa S poboljša trenutni položaj;

(2) u tom slučaju, grupa S' pogoršava svoj položaj.⁵

Jednostavnije rečeno, time se želi ukazati na mogućnost da poboljšanje položaja grupe S' uzročno zavisi od pogoršavanja položaja grupe S.

Roemer koristi tu strategiju da bi utvrdio tri vrste eksploatacije: feudalnu eksploataciju, kapitalističku eksploataciju i ono o čemu govori kao o socijalističkoj eksploataciji. Počnimo s kapitalističkom eksploatacijom. Radnici ne poseduju nikakva fizička sredstva (sredstva za proizvodnju) i prodaju kapitalistima svoju radnu snagu za najamninu. Da li su radnici eksploatisani u kapitalizmu? Da bi se odgovorilo na to pitanje u duhu teorijske formulacije o »igri«, treba, nasuprot »igri« kapitalizma, postaviti alternativnu »igru« u kojoj bi važila dva gorepomenuta uslova. Kakva je ta alternativa? To je »igra« u kojoj svaki radnik dobija *deo ukupnih proizvodnih sredstava društva*. Roemer ističe da ukoliko svi najamni radnici napuste »igru« kapitalizma, povlačeći svoj udeo društvenih sredstava, dolazi do sledećih posledica: (1) radnici će biti u boljem položaju nego što su u kapitalizmu; (2) kapitalistima će biti lošije. »Pravilo povlačenja iz igre« (povlačenje udela fizičkih sredstava) postaje u tom slučaju formalni »test« na osnovu kojeg se utvrđuje da li u određenom društvenom sistemu postoji kapitalistička eksploatacija.

Kad je reč o feudalnoj eksploataciji, pravilo povlačenja iz »igre« podrazumeva povlačenje *ličnih sredstava* (a

⁵ Da bismo razrešili razne probleme u analizi, ovom osnovnom dvojestvu moramo dodati različite kriterije. Međutim, pomenuto dvojestvo ipak ukazuje na centralni pojam eksploatacije u Roemerovoj analizi.

ne udela u ukupnim društvenim sredstvima). To znači da se feudalni kmet oslobađa svih obaveza koje se temelje na njegovoj ličnoj zavisnosti. U takvim okolnostima, seljacima bi bilo bolje, dok bi feudalci pogoršali svoj položaj.

Šta je s radnicima u kapitalizmu? Valja imati u vidu da radnici u kapitalizmu *nisu* podvrgnuti feudalnoj eksploataciji. Drugim rečima, njihov položaj bi se pogoršao a ne poboljšao ako bi se iz »igre« kapitalizma povukli samo sa svojim ličnim sredstvima.⁶

Pojam socijalističke eksploatacije je element Roemerove analize koji je najmanje razrađen. U slučaju pravila povlačenja iz »igre«, reč je o udelu neotuđivih svojstava (znanje, kvalifikacija). Za neku grupu se može reći da je podvrgnuta socijalističkoj eksploataciji ukoliko bi svoj položaj poboljšala tako što bi iz »igre« povukla svoj udeo znanja i kvalifikacija, čime bi pogoršala položaj druge grupe. Takva hipoteza podrazumeva da ljudi sa višim nivoom kvalifikacija ostvaruju dohodak koji je veći od dohotka onih čiji je kvalifikacioni nivo niži. Ovo ne samo zbog toga što oni raspolažu višim kvalifikacijama već i zato što su u pitanju različite kvalifikacije. Višekvalifikovani bi pogoršali svoj položaj ukoliko bi se nekvalifikovani okvalifikovali; otuda kod njih zainteresovanost da zadrže razlike u kvalifikacijama, i to je osnova tvrđenju da njihov dohodak održava eksploataciju.⁷

Mada Marx nije govorio o nejednakosti dohotka u socijalističkom društvu kao o rezultatu »eksploatacije«, niti je odnos između kvalifikovanih i nekvalifikovanih smatrao *klasnim* odnosom, Roemerovo shvatanje ipak odgovara Marxovoj analizi nejednakosti u socijalizmu (Marx je to shvatanje izneo u svojoj *Kritici Gotskog programa*). Marx, naime, naglašava da će nejednakosti, zasnovane na razlikama u sposobnostima i znanju, postojati i u socijalizmu, te će se raspodela temeljiti na načelu »od svakoga prema sposobnostima, svakome prema radu«. Tek u komunizmu bi se raspodela temeljila na potrebama, što

⁶ Kao što Roemer ističe, teza neoklasičnih teoretičara, po kojoj najamni radnici u kapitalizmu nisu eksploatisani, jednaka je tezi da oni nisu feudalno eksploatisani, tj. da se iz njih ne izvlači višak na osnovi odnosa lične podređenosti. Videti Roemer (1982: 206).

⁷ Ovo se može izreći i na drugi način. Ako dohodak višekvalifikovanih jednostavno odražava količinu vremena potrebnog da bi se stekla takva kvalifikacija, onda nema eksploatacije zasnovane na kvalifikacijama. Viši dohodak bi jednostavno bio nadoknada stvarnih troškova. Smatra se da ljudi koji imaju retke kvalifikacije dobijaju dohodak koji je iznad troškova sticanja kvalifikacija i da upravo činjenica da su takve kvalifikacije retke, dovodi do eksploatatorskog transfera.

podrazumeva da razlike, na osnovu sposobnosti i znanja, ne bi više predstavljale »izvor prihoda«, tj. ne bi stvarale bogatstvo.

2. 2. Klasa i eksploatacija

Obe pomenute Roemerove strategije imaju jedinstvenu poruku kad je reč o analiziranju eksploatacije. Naime, materijalnu osnovu eksploatacije čine nejednakosti u raspodeli proizvodnih sredstava, tj. onoga što se obično naziva odnosima vlasništva. S jedne strane, te nejednakosti dovode do transfera viška rada, a s druge strane — razni oblici nejednakosti u posedovanju tih sredstava ukazuju na različite sisteme eksploatacije.

Ti zaključci su naveli Roemera da neposredno ospori sklonost marksista (poput mene) da klasne odnose određuju prvenstveno na osnovi odnosa dominacije u proizvodnji. Razume se, eksploatatorske klase vladaju eksploatiranim klasama, i to tako što tim klasama ne dozvoljavaju da dođu do proizvodnih sredstava kojima raspolažu eksploatatorske klase. Međutim, Roemer ukazuje da dominacija u okviru proizvodnje nema središnje mesto u određivanju klasnih odnosa.⁸

Takav Roemerov stav bio je predmet kritike u mojim ranijim radovima. Naime, tvrdio sam da klasni odnosi nužno podrazumevaju dominaciju u proizvodnji, a ne samo represivnu zaštitu odnosa vlasništva kao takvih. Sada smatram da je Roemer u pravu. Mada je neosporna činjenica da kapitalisti vladaju radnicima u procesu proizvodnje, mada to predstavlja značajno obeležje većine istorijskih oblika kapitalističke proizvodnje i mada može igrati značajnu ulogu u objašnjavanju oblika klasne organizacije i klasnog sukoba unutar proizvodnje, ipak osnovu odnosa kapital—rad treba tražiti u odnosima stvarne kontrole (stvarnog ekonomskog vlasništva) nad proizvodnim sredstvima kao takvim.

Jedan od razloga zbog kojih sam ustajao protiv Roemerove konceptualizacije klasa na osnovi odnosa vlasništva, bio je i u tome što sam smatrao da se time zamagljuje razlika između marksističke i veberovske definicije klase. Po meni, veberovske definicije klase temeljile su se na »tržištu«, dok su se marksističke definicije

⁸ To ne znači da je dominacija u procesu rada *institucionalno* nevažna ili da takva dominacija ne povećava kapitalističku eksploataciju, odnosno da ne jača klasni odnos između kapitala i rada. Roemer jednostavno kaže da to nije aktuelni kriterij za klasne odnose, tj. da se taj kriterij isključivo zasniva na odnosima vlasništva kao takvim.

je temeljile na »proizvodnji«. Navodna prednost ovih po-tonjih ogledala se u tome što je proizvodnja »temeljnija« od razmene, te su pojmovi, zasnovani na proizvodnji, mogli dati bolja objašnjenja no pojmovi koji su se temeljili na tržištu.

Sada mi je jasno da određivanje klasa na osnovi nejednakosti vlasništva nad proizvodnim sredstvima ili na osnovi odnosa vlasništva, ne treba poistovetiti sa određivanjem klasa na osnovi tržišta. Određivanje klasa na osnovi odnosa vlasništva ne određuje klase po tome kakav je njihov udeo u dohotku i kakvi su rezultati tržišnih transakcija, već na osnovi proizvodnih sredstava koja te klase kontrolišu i koja određuju ishod tržišnih transakcija.

3. KA OPŠTEM OKVIRU KLASNE ANALIZE

Suština Roemerove analize čini povezanost raspoređa raznih proizvodnih sredstava i eksploatacije. Razni mehanizmi eksploatacije određuju se pomoću raznih sredstava, a različiti klasni sistemi određuju se na osnovi toga koja od tih sredstava igraju najznačajniju ulogu u oblikovanju vidova eksploatacije u društvu.

Na osnovi Roemerove eksplicitne formulacije, razmatraju se samo dve vrste sredstava: fizička sredstva (po njegovoj terminologiji, to su otuđiva sredstva) i posedovanje znanja, odnosno kvalifikacije (neotuđiva sredstva). Razlika između eksploatacije u feudalizmu i kapitalizmu ogleda se, prema Roemerovim shvatanjima, u prirodi pravila kojima se fizička sredstva povlače iz »igre« (feudalna eksploatacija postoji kad dolazi do povlačenja ličnih sredstava, dok kapitalističku eksploataciju karakteriše povlačenje udela u ukupnim sredstvima). Međutim, feudalnu eksploataciju možemo i drugačije posmatrati. Radna snaga je proizvodno sredstvo. U kapitalističkim društvima svako poseduje jedinicu tih sredstava, tj. vlasnik je samog sebe. Kad je reč o feudalizmu, pravo na radnu snagu nejednako je raspoređeno: feudalci imaju više od proste jedinice, a kmetovi manje od toga. Razume se, za feudalizam nije tipično da kmetovi ne poseduju radnu snagu — oni nisu, opšte uzev, robovi koji su lišeni svakog vlasništva, uključiv i vlasništvo nad sopstvenom radnom snagom — već nemaju potpunu, stvarnu kontrolu nad svojom ličnošću, i to je ono što se podrazumeva pod »posedovanjem« sopstvene radne snage.⁹ Prema tome, ka-

⁹ Po toj formulaciji, ropstvo bi moglo biti shvaćeno kao granični slučaj feudalne eksploatacije, pri čemu rob nema ni-

da je reč o pravilima povlačenja iz »igre«, feudalnu eksploataciju karakteriše povlačenje udela društvenih sredstava, tj. radne snage, dakle povlačenje proste jedinice. Otuda je feudalna eksploatacija ona eksploatacija (transfer rada) koja nastaje na osnovi nejednakosti u rasporedu sredstava, tj. radne snage.¹⁰

Ako feudalnu eksploataciju preformulišemo na taj način, onda će specifikovanje različitih eksploatacija ovako izgledati:

feudalna eksploatacija — nejednakosti u raspolaganju radnom snagom;

kapitalistička eksploatacija — nejednakosti u otuđivim sredstvima;

socijalistička eksploatacija — nejednakosti u neotuđivim sredstvima.

U skladu sa svakom od tih nejednakosti u raspolaganju sredstvima, dakle u skladu s nejednakostima koje dovode do eksploatacije, javljaju se i specifični klasni odnosi:

feudalne klase — odnosi vlasništva nad ljudima;

kapitalističke klase — odnosi vlasništva nad sredstvima za proizvodnju;

socijalističke klase — odnosi vlasništva zasnovani na znanju, sposobnostima i kvalifikacijama.

Može se postaviti pitanje: kako bi se, u okviru tih kategorija, mogla teoretizirati »stvarno postojeća socijalistička društva«? Antikapitalistička revolucija u Rusiji dovela je do stvarnog eliminisanja privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju: pojedinac ne može posedovati sredstva za proizvodnju; ta sredstva ne mogu biti nasleđivana niti se njima može raspolagati na tržištu itd. Pa ipak, čini se da ta društva ne možemo karakterisati samo na osnovu eksploatacije koja se vrši zahvaljujući razlikama u znanju i kvalifikacijama. Izgleda da stručnjaci u tim društvima ne predstavljaju »vladajuću klasu«. Osim toga, nejednakosti u znanju i kvalifikacijama izgleda da nisu pokretačka snaga tih društava.

Mislim da u Roemerovima analizama nedostaje četvrti element (kad je reč o spisku proizvodnih sredstava),

kakvo pravo vlasništvo nad svojom radnom snagom, dok robovlasnik ima potpuno vlasništvo nad robovima.

¹⁰ U toj formulaciji možemo razne oblike diskriminacije — upotrebu određenih kriterija pomoću kojih se ljudima zabranjuje bavljenje nekim zanimanjima — shvatiti kao ostatak feudalne eksploatacije. U stvari, nema jednakosti vlasništva nad sopstvenom radnom snagom ako neko nije u stanju da je koristi onako kako želi, tj. onako kako je dozvoljeno drugim ljudima. Takvo shvatanje diskriminacije odgovara shvatanju po kojem je diskriminacija nespojiva s »buržoaskim slobodama«.

tj. element koji bismo mogli nazvati organizacijom. Kao što su isticali Adam Smith i Marx, tehnička podela rada među proizvođačima predstavlja, sama po sebi, izvor proizvodnosti rada. Način na koji je organizovan proces proizvodnje predstavlja proizvodni resurs, nezavisan od trošenja radne snage, od korišćenja sredstava za proizvodnju ili od znanja i veštine proizvođača. Razume se, postoji međupovezanost organizacije i ostalih sredstava, upravo kao što postoji zavisnost između sredstava za proizvodnju i znanja, sposobnosti. Međutim, organizacija, uslov skladne saradnje proizvođača u složenoj podeli rada, predstavlja svojevrsan proizvodni resurs.

Kako je taj element raspoređen u raznim vrstama društva? Kako treba definisati odnose »stvarnog ekonomskog vlasništva« na tom elementu? Kad je reč o savremenom kapitalizmu, organizaciju obično kontrolišu upravljači i kapitalisti. Upravljači kontrolišu organizaciju u okviru određenog preduzeća, pri čemu moraju poštovati prava koja proističu iz vlasništva kapitalista nad kapitalom. Poduzetnički kapitalisti neposredno drže u svojim rukama i organizaciju i sredstva (verovatno i znanja, tj. veštine); kapitalisti-rentijeri (oni koji seku kupone) poseduju samo kapital. Usled anarhije kapitalističkog tržišta, niko ne kontroliše tehničku podelu rada izvan preduzeća.

Organizacija dobija mnogo veći značaj u državno-birokratskom socijalizmu.¹¹

Tehnička podela rada — usklađivanje proizvodnih delatnosti u okviru i izvan radnih procesa — postaje društveni zadatak koji se organizuje u centru. Kontrola nad organizacijom nije više samo zadatak onih koji upravljaju preduzećem, već spada u nadležnost centralnih organa planiranja, tj. same države. Kad kažemo da se eksploatacija u takvim društvima temelji na birokratskoj vlasti, to znači da kontrola nad organizacijom određuje materijalnu osnovu klasnih odnosa i eksploatacije.

Tako shvaćena organizacija veoma je slična problemu vlasti i hijerarhije. Organizacija predstavlja određeno sredstvo. Korišćenje tog sredstva vrši se na osnovu usklađenog donošenja odluka o složenoj tehničkoj podeli rada. Kad je organizacija kao sredstvo nejednako raspoređena, određeni položaji imaju veću kontrolu nad njom no što je to slučaj sa drugim položajima. Tada dru-

¹¹ Izraz »državno-birokratski socijalizam« je dosta nepodesan, ali ne znam bolji. Reč »etatizam«, mada sam je upotrebljavao u raspravi o takvim društvima, nije najpodobnija da bi se identifikovali klasni odnosi sa državom kao takvom, a ne sa materijalnom osnovom eksploatacije u takvim društvima (kontrola nad organizacijom).

štveni odnos prema tom sredstvu poprima oblik hijerarhijske vlasti. Vlast, međutim, nije sredstvo samo po sebi; organizacija je sredstvo koje kontroliše hijerarhija vlasti.

Tvrđenje da efektivna kontrola nad organizacijom predstavlja osnovu eksploatacije jednako je sledećem iskazu: (a) položaj onih koji ne upravljaju biće bolji, dok će se položaj upravljača/birokrata pogoršati ukoliko oni koji ne upravljaju povuku svoj udeo »organizacije« (tj. ako se organizaciona kontrola demokratiše); (b) upravljači/birokrati kontrolišu deo društveno proizvedenog viška, i to putem stvarne kontrole organizacije. Valja reći da ta »kontrola viška« nije isto što i lična potrošnja upravljača/birokrata, kao što ni kapitalistički profiti i feudalne rente nisu isto što i lična potrošnja kapitalista i feudala. Količina viška koji kontrolišu eksploatatorske klase menja se kako u okviru određenog društva tako i kad je reč o različitim društvima, tj. ta količina je istorijski promenljiva. Prema tome, različite su količine viška koje eksploatatorske klase troše za ličnu potrošnju i za druge svrhe (feudalni vojni rashodi, kapitalistička akumulacija, usavršavanje organizacije itd.). Kad kažem da će se položaj upravljača-birokrata poboljšati ukoliko dođe do preraspodele sredstava organizacije, mislim na deo dohotka koji oni stvarno kontrolišu, a ne na nivo njihove lične potrošnje.

Ukoliko element organizacije uključimo u Roemero-vu analizu, dobićemo složeniju tipologiju koju prezentiramo u tabeli 1, na str. 19.

Osvrnimo se ukratko na svaku od kolona tabele i ispitajmo njihovu logiku. Feudalizam je klasni sistem, zasnovan na nejednakoj raspodeli prava vlasništva nad radnom snagom. »Lična vezanost« znači da feudalac ima delimičnu ekonomsku kontrolu nad vazalima. Empirijska manifestacija te nejednake raspodele prava vlasništva nad radnom snagom u klasničnom feudalizmu jeste prisilno izvlačenje viška rada kmetova. Feudalci mogu imati i više sredstava za proizvodnju od kmetova, u njihovim rukama se može nalaziti organizacija, pa i određene kvalifikacije (mada to nije verovatno), te otuda mogu biti eksploatatori tih sredstava. Međutim, ono po čemu se neko društvo određuje kao »feudalno«, jeste primat izrazito feudalnih mehanizama eksploatacije. Prema tome, feudalni klasni odnosi predstavljaju osnovni strukturalni temelj klasne borbe.

Klasni sistem se u kapitalizmu temelji na nejednakoj raspodeli sredstava za proizvodnju. Tipičan institucionalni oblik tog klasnog odnosa ogleda se u činjenici

Tabela 1.

SREDSTVA, EKSPLOATACIJA I KLASSE

Vrsta klasne strukture	glavno sredstvo koje je nejednako raspoređeno	Mehanizam eksploatacije	Klase
Feudalizam	radna snaga	prisilno izvlačenje viška rada	feudalci i kmetovi
Kapitalizam	sredstva za proizvodnju	tržišna razmena	kapitalisti i radnici
Državno-birokratski socijalizam	organizacija	prihodi hijerarhije vlasti	upravljači/birokrati i oni koji ne upravljaju
socijalizam	znanje, kvalifikacije	prihodi kvalifikovanih, viši od troškova sticanja kvalifikacija	kvalifikovani i nekvalifikovani radnici

da kapitalista ima puno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, dok radnici ne raspolažu nikakvim vlasništvom. Doduše, istorijski su postojale i druge mogućnosti. Kućna privreda u ranom kapitalizmu podrazumevala je da radnici poseduju sredstva za proizvodnju, ali ne u meri koja je dovoljna da, bez pomoći kapitalista, proizvode robu. Ti radnici su bili izloženi kapitalističkoj eksploataciji, mada nije postojalo formalno tržište radne snage na kome se ta snaga prodavala za najamninu itd. Tržišna razmena predstavlja mehanizam posredovanja u svim vidovima kapitalističke eksploatacije. Za razliku od feudalizma, višak se ne prisvaja neposredno od radnika (u obliku prinudnog rada). Umesto toga, tržišna razmena predstavlja oblik prisvajanja viška: radnici dobijaju najamninu koja pokriva troškove proizvodnje njihove radne snage; kapitalisti stiču dohodak prodajom robe koju su proizveli radnici. Razlika između tih količina čini eksploatatorski višak koji prisvajaju kapitalisti.¹²

¹² Treba reći da je ova teza logički nezavisna od teorije po kojoj je rad jedini tvorac vrednosti. Nema hipoteze o tome da se robe razmenjuju u razmerama koje određuje količina društveno potrebnog rada otelovljenog u njima. Nasuprot tome, tvrdi se da dohodak kapitaliste predstavlja novčanu vrednost viška što su ga stvorili radnici. To je dovoljno da bi se njihov dohodak smatrao eksploatatorskim.

U državno-birokratskom socijalizmu, kao što sam već istakao, središnji element predstavlja nejednako raspoređena organizacija. Mehanizam pomoću kojeg se vrši eksploatorski transfer viška podrazumeva da oni koji pripadaju hijerarhiji vlasti ostvaruju prihode više no što su razlike u količini rada koji obave upravljači i oni koji ne upravljaju (to je dohodak koji se stiče na osnovu položaja u aparatu vlasti). Otuda dolazi do klasnog odnosa između upravljača/birokrata — ljudi koji kontrolišu organizaciju — i onih koji ne upravljaju.

Što se tiče feudalne i kapitalističke eksploatacije, stvari mogu izgledati sasvim racionalne. Međutim, kad kažemo da su razlike u dohotku, vezane za položaj u vlasti, eksploatorske po svom karakteru, to mnogim ljudima može zvučati neracionalno. Naime, može se reći da ljudi na vlasti imaju veće odgovornosti, da su »značajniji«, te da »treba« da dobijaju više nego ljudi koji nisu na vlasti. Dalje, može se istaći da je stimulacija kroz dohodak nužna kako bi se osigurala lojalnost ljudi na vlasti prema organizacijama za koje rade, kako bi se osiguralo da oni odgovorno obavljaju svoje dužnosti. Takvo rezonovanje može se oceniti kao ideologija opravdavanja tog specifičnog oblika eksploatacije. Naime, takva odbrana je istovetna sa odbranom feudalne eksploatacije koja se opravdava potrebom vojne zaštite, odnosno sa odbranom kapitalističke eksploatacije, pri čemu se naglašava rizik što ga preuzimaju kapitalisti. U svim tim slučajevima, ocena eksploatacije i pratećeg klasnog odnosa ne zavisi od ideologije kojom se ta eksploatacija opravdava.¹³

Najzad, u socijalizmu, posedovanje znanja i kvalifikacije predstavlja sredstvo koje je osnova eksploatacije. »Znanje« u tom kontekstu nije običan koncept. Samo posedovanje većih radnih sposobnosti, stečenih kroz obučavanje, nije dovoljno da bi došlo do odnosa eksploatacije. Naime, dohodak takvog kvalifikovanog rada može jednostavno odražavati troškove sticanja određenih kvalifikacija. U takvim slučajevima ne postoji ni transfer viška, niti bi nekvalifikovani popravili svoj položaj ako bi se smanjili prihodi kvalifikovanih. Naime, da bi znanje, kvalifikacija i sposobnosti postali temelj eksploatacije, oni, na neki način, moraju biti retki u odnosu na tražnju; takođe mora postojati mehanizam pomoću kojeg su individualni posednici retkih znanja i veština u stanju da tu retkost pretvore u viši dohodak. U osnovi, postoje tri

¹³ John Roemer je autor veoma zanimljive rasprave o problemu ideologija kojima se opravdavaju feudalna i kapitalistička eksploatacija. Videti Roemer (1982: 205—208).

načina kako znanje i veština mogu postati nešto što je retko: prvo, oni mogu zahtevati posebne *talente*, koji se, sasvim prirodno, retko nalaze u određenoj populaciji; drugo, pristup obuci, neophodnoj za razvijanje takvih znanja i veština, može biti ograničen pomoću raznih mehanizama, čime se stvara veštački nedostatak kvalifikovanih ljudi; treće, može biti uveden sistem diploma i svedočanstava, čime se ljudima, koji ne poseduju takve formalne potvrde, onemogućava da koriste znanje i veštine, čak i kad ih poseduju. U svim tim slučajevima, eksploatacija nastaje na osnovi činjenice da individua koja je kvalifikovana i koja o tome poseduje diplomu, ostvaruje dohodak viši od troškova sticanja tih znanja i veština, i to zahvaljujući okolnosti da se do takvih znanja dosta teško dolazi.

U okviru iznete konceptualizacije, socijalističko društvo je, u suštini, neka vrsta nebirokratske tehnokratije.

Stručnjaci/inteligencija kontrolišu svoje sopstveno znanje/kvalifikacije u okviru proizvodnje; zahvaljujući takvoj kontroli, u stanju su da prisvoje određeni višak iz proizvodnje. Međutim, usled demokratizacije organizacije, stvarno odlučivanje o poslovima planiranja neće se nalaziti pod neposrednom kontrolom stručnjaka, već će se ostvarivati kroz određenu demokratsku proceduru (u tome i jeste suština demokratizacije organizovanja: jednakost u kontroli nad planiranjem i usklađivanjem društvene proizvodnje). To podrazumeva da će stvarna klasna moć socijalističke tehnokratske eksploatorske klase biti mnogo manja od klasne moći ranijih klasnih sistema. Njihova prava vlasništva važe samo za ograničen deo društvenog viška.¹⁴ Ta mnogo ograničenija osnova *dominacije* na temelju eksploatacije koja se vrši pomoću znanja i stručnosti, u skladu je sa duhom, ako ne i sa slovom Marxovog tvrđenja da socijalizam predstavlja »niži stadij« komunizma.¹⁵

Tabela 1 predstavlja opšti oblik analize klasne strukture. Hteo bih da istražim implikacije tog okvira za:

(1) Odnos između marksističkih i raznih nemarksističkih klasnih teorija.

¹⁴ Ako bi tehnokratija imala i stvarnu administrativnu moć, ako bi bila u položaju da vrši kontrolu nad osnovnim odlukama o usklađivanju, to bi podrazumevalo ponovno uspostavljanje eksploatacije, zasnovane na rukovođenju organizacijom.

¹⁵ Takva konceptualizacija može biti u skladu i sa shvatanjem da je socijalizam — »diktatura proletarijata«, budući da podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i demokratizacija organizacije podrazumevaju da radnička klasa vrši stvarnu kontrolu nad društveno investiranim viškom.

(2) Tradicionalnu marksističku teoriju o istoriji — istorijski materijalizam.

(3) Problem legitimnosti i podsticaja, motivacija.

(4) Klasnu strukturu i oblik države.

(5) Pojam protivrečnih položaja.

(6) Problem klasnih saveza.

U mojim komentarima izneću samo neke naznake, a ne iscrpne analize. Cilj mi je da ukažem na osnovne linije istraživanja koje se može vršiti na osnovu navedenih polazišta.

4. IMPLIKACIJE OPŠTEG OKVIRA

4. 1. Alternativne klasne teorije

Tipično marksističke rasprave o alternativnim klasnim teorijama smatraju da su te alternative potpuno nemerljive paradigme, u smislu u kojem govori Thomas Kuhn. Klasne teorije Marxa, Webera, Dahrendorfa i drugih smatraju se teorijama koje imaju kvalitativno različite teorijske predmete, teorijama koje nastoje da objasne različite stvari i koje usvajaju nespojive metodološke kriterije. Mada je moguće opisati izrazite razlike koje postoje između tih alternativnih teorija kad je reč o pojmu klase, pokazalo se da je nemoguće dati sistematske ocene o njihovoj vrednosti (ocene koja bi se zasnivala na empirijskim istraživanjima).

Okvir što ga pruža Tabela 1 govori da bar neke rasprave o pojmu klase možemo smatrati suštinski empirijskim raspravama o tome koji oblici imovinske nejednakosti, praćeni odgovarajućim mehanizmima eksploatacije i klasnim strukturama, mogu biti najvažniji u određenim društvima. Marxova polarizovana klasna mapa kapitalizma jeste, prema tome, apstrakcija utemeljena na drugoj koloni pomenute tabele. Weberove tri tržišne klase definišu se pomoću druge i četvrte kolone u tabeli: kapitalisti, nekvalifikovani radnici i »srednja klasa« (kvalifikovani najamni radnici). Dahrendorfov klasni sistem, zasnovan na vlasti, definiše treća kolona. Čak i pojmovi klase, zasnovani na statusnoj hijerarhiji, koji su nesumnjivo najdalje od marksizma, mogu biti shvaćeni kao sistemi utemeljeni uglavnom na četvrtoj koloni tabele (možda u obzir dolazi i kolona 3). Ovo zbog toga što je statusni položaj, zasnovan na zanimanju, uglavnom funkcija sprege kvalifikacija—eksploatacija. Prema tome, svaka teza, u određenom smislu, postaje poseban slučaj opštijeg okvira.

Razume se, to ne znači da ne postoje teorijske razlike između tih klasnih teorija. Na primer, ni Weber ni Dahrendorf ne konceptualizuju klase polazeći od eksploatacije; nijedan od njih ne smatra da klasni sukob pruža mogućnosti za alternativne »igre« (tj. za temeljne preobražaje samog klasnog sistema). Za Dahrendorfa postoji samo jedna logika klasnih odnosa kroz čitavu istoriju, logika koja se menja samo u svojim konkretnim institucionalnim oblicima. Za Webera, klase postoje jedino u tržišnim društvima, gde dolazi do slobodne razmene među ekonomskim agentima. Prema tome, ni Weber ni Dahrendorf ne shvataju istoriju kao sled kvalitativno različitih klasnih sistema, zasnovanih na različitim mehanizmima.

Međutim, uprkos tim značajnim teorijskim razlikama, bitne kriterije kojima se koriste ta tri različita shvaćanja klase možemo shvatiti kao posebne slučajeve opštijeg okvira. Otuda se kao empirijsko postavlja pitanje da li karakterizaciju nekog društva pomoću datog pojma klase možemo smatrati zadovoljavajućom. Marksističko tvrđenje da su razvijena industrijska društva Evrope i Severne Amerike, u stvari, »kapitalistička« jeste tvrđenje koje se odnosi na stalnost imovinskih nejednakosti i oblika eksploatacije, određenih privatnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju. Tvrđenje Dahrendorfa da ona to nisu, jeste tvrđenje po kojem dinamika tih društava i oblici društvenog sukoba u okviru njih nisu uslovljeni raspodelom vlasništva na kapitalu, već kontrolom nad organizacijom.

Ovakav način ocenjivanja teza alternativnih klasnih teorija ima neposrednog uticaja na raspravu koja se, povodom klase, vodi između marksista i weberovaca. Uobičajeni način na koji su marksisti (uključjem tu i sebe) karakterisali razliku između Marxovih i Weberovih shvaćanja klase, sastojao se u tome što se govorilo kako Weber usvaja *tržišnu* definiciju, dok Marx koristi *proizvodnu* definiciju klase. Smatram da je stvarna razlika mnogo složenija. I Marx i Weber usvajaju definicije zasnovane na proizvodnji; naime, oni klase definišu prema stvarnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju (kapital, radna snaga i kvalifikacija kod Webera; kapital i radna snaga kod Marxa). Razlika je u tome što Weber posmatra proizvodnju sa stanovišta tržišnih razmena u okviru kojih se trguje tim »robama«, dok Marx proizvodnju posmatra sa stanovišta eksploatacije koju ona izaziva.

Sve ovo može ličiti na nebitna neslaganja, ali ima značajne posledice. Po Weberu, vlasnici kapitala, radne

snage i znanja/kvalifikacija susreću se na tržištu i predstavljaju delove jedinstvenog klasnog sistema ili klasne logike, budući da do razmena dolazi u okviru istog institucionalnog okvira. Marx, s druge strane, posmatra specifičnu kapitalističku klasnu strukturu kao strukturu koja podrazumeva jedino razmenu između kapitala i rada (budući da upravo ta razmena stvara poseban kapitalistički oblik eksploatacije). Što se tiče posedovanja veština, ono se uopšte ne razmatra prilikom specifikovanja kapitalističkih klasnih odnosa. Razume se, konkretna kapitalistička društva podrazumevaju nešto više od kapitalističke eksploatacije. Otuda bi na konkretnijem nivou analize bio uveden problem znanja/veština. Marksistička kritika Weberovih analiza, prema tome, ističe da Weber meša dva potpuno različita nivoa apstrakcije u analizi klasa, usled čega nije u stanju da teoretizira problem kvalitativno različitih klasnih sistema.

4. 2. Teorija o istoriji

Suštinu klasičnog marksizma ne čini samo sociologija klase već i teorija o istoriji. Uloga klasnih struktura i klasnih borbi u shvatanju ukupnog kretanja istorijskog razvitka predstavlja značajnu istorijsku motivaciju za analizu klasa.

Ovo nije mesto za raspravu o opštim teorijskim prednostima i slabostima istorijskog materijalizma. Umesto toga, želeo bih da ispitam implikacije klasnog okvira, sadržanog u tabeli 1, po način na koji bi se moglo karakterisati ukupno kretanje istorijskog razvitka.

Tabela 2 predstavlja tipologiju klasnih struktura, oblika eksploatacije i istorijskih prelaza. U svakoj koloni te tabele eliminisan je jedan oblik imovinske ili druge nejednakosti, a uporedo s tim, i prateći oblik klasnih odnosa i eksploatacije.

Što se tiče feudalizma, poseban oblik eksploatacije temelji se na nejednakoj raspodeli prava vlasništva nad radnom snagom. »Buržoasko slobode« nisu ništa drugo do oblik izjednačavanja tih prava. Kapitalističko društvo je radikalno egalitarno u pogledu vlasništva ljudi (radna snaga), ali je radikalno neegalitarno u pogledu ostalih proizvodnih sredstava.

Ako je izjednačavanje odnosa vlasništva nad ljudima istorijski zadatak antifeudalne revolucije, onda se istorijski zadatak antikapitalističkih revolucija ogleda u izjednačavanju odnosa vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Međutim, nejednakosti u domenu organizacije i

Tabela 2

TIPOLOGIJA KLASNIH STRUKTURA, EKSPLOATACIJE I ISTORIJSKIH PRELAZA

	Imovinska nejednakost koja stvara eksploataciju				Istorijski zadatak revolucije
	Radna snaga	Sredstva za proizvodnju	Organizacija	Kvalifikacija	
Feudalizam	+	+	+	+	individualna sloboda
Kapitalizam	—	+	+	+	podružtvljavanje sred. za proizvod.
Državno-birokratski socijalizam	—	—	+	+	demokratizacija organizacione kontrole
Socijalizam	—	—	—	+	stvarna jednakost
Komunizam	—	—	—	—	samoostvarenje

posedovanja znanja/sposobnosti time nisu ni načete (u nekim uslovima one se mogu čak i povećati). Prema tome, zadatak revolucionarnog preobražaja državno-birokratskih socijalističkih društava sastoji se pre svega u demokratizaciji kontrole nad organizacijom.¹⁶

Najzad, zadatak prelaska ka komunizmu jeste izjednačavanje prava vlasništva nad znanjem/veštinama. Valja istaći da to ne znači kako će u komunizmu svi ljudi *posedovati* ista znanja i veštine. Izjednačava se stvarna kontrola nad znanjima i veštinama kao proizvodnim resursom. To je isto što i izjednačavanje stvarne kontrole nad fizičkim sredstvima: radnici mogu i dalje raditi u fabrikama koje se razlikuju u pogledu korišćenja kapitala, proizvodnosti rada i posedovanja fizičkih sredstava. Izjednačavanje ne znači da će svako fizički koristiti ista sredstva za proizvodnju, već jednostavno to da neće više postojati prava vlasništva, različito raspoređena u odnosu na ta sredstva za proizvodnju. Niko neće ostvarivati lični dohodak (ili kontrolisati veći deo društvenog viška) zato što koristi više fizičkih sredstava. Slično tome, iz-

¹⁶ Valja istaći da je to upravo ono što, prema levim kritičarima, u »stvarno postojećim socijalističkim društvima« čini njihov središnji politički problem.

jednačavanje prava posedovanja znanja i veština podrazumeva da različiti dohoci nisu povezani sa razlikama u nivou znanja i veština.¹⁷

U kojem smislu možemo reći da navedeni istorijski prelazi predstavljaju razuman niz prelazaka? Kako se može tvrditi da je to nekakva putanja kretanja? Odgovor je sledeći: podizanje nivoa razvoja društvene proizvodnosti omogućuje uspešno obavljanje tih prelazaka. Da bi se zaista izvršilo podružtvljavanje sredstava za proizvodnju, potrebno je ostvariti viši nivo proizvodnosti, a ne samo izjednačiti vlasništvo u odnosu na radnu snagu; da bi se uspešno demokratizovala (izjednačila) kontrola nad organizacijom, potrebna je još viša proizvodnost. A najviši nivo društvene proizvodnosti je nužan da bi se uspešno izjednačila kontrola nad znanjima i veštinama. Reč »uspešno« je značajna. Naime, ne isključuje se mogućnost da se *pokušaji* stvaranja buržoaskih sloboda, podružtvljavanja sredstava za proizvodnju, demokratizacije organizacije ili podružtvljavanja znanja/veština jave pre no što bude dostignut odgovarajući nivo proizvodnosti rada. Međutim, verovatnost da se takvim pokušajima ostvare pomenuti ciljevi, zavisi od nivoa razvitka proizvodnih snaga. Na primer, verovatnije je da će pokušaj stvaranja stabilne, demokratske kontrole nad organizacijom, imati manje izgleda na uspeh u uslovima kad radnici moraju duže raditi da bi proizveli osnovna sredstva za zadovoljavanje potreba društva, no što bi to bio slučaj u društvu u kojem je ostvaren viši stepen automatizacije; u kojem radnici imaju dovoljno vremena da učestvuju u donošenju odluka koje se tiču upravljanja, u kojem zadaci upravljanja mogu da se celishodno rotiraju itd.

Moramo naglasiti da sve ove teze pre možemo nazvati verovatnim, a nikako ne »gvozdenim zakonom«. Da bi došlo do prelazaka o kojima se govori u tabeli 2, da bi oni bili uspešno ostvareni u uslovima kada ne postoji odgovarajući nivo proizvodnih snaga, morao bi postojati

¹⁷ Možemo zamisliti tri moguća stupnja izjednačavanja: 1) izjednačavanje stvarnog posedovanja nekog sredstva; 2) izjednačavanje kontrole nad prisvajanjem i korišćenjem određenog sredstva; 3) izjednačavanje dohotka što ga stvara takvo sredstvo. Da bi se eksploatacija eliminisala, potrebno je u najmanju ruku eliminisati treći stepen kad je u pitanju svako od pomenutih sredstava. Može se, ali ne mora, zahtevati eliminisanje prvog stepena. Kad se radi, na primer, o prelasku iz feudalizma ka kapitalizmu, stvarno posedovanje radne snage bilo je u osnovi izjednačeno, kao i stvarna kontrola. Što se tiče prelaska od socijalizma ka komunizmu, ne bi se moglo reći da će stvarno posedovanje znanja i kvalifikacija biti izjednačeno, ali bi to mogla biti kontrola nad korišćenjem društveno proizvodnih znanja i veština.

mного viši nivo ideološkog opredeljenja raznih aktera. Što je viši nivo proizvodnih snaga, to bi fleksibilniji mogli biti ostali uslovi za uspešno ostvarivanje prelazaka.¹⁸

Tvrđenje da pomenuti oblici klasnih odnosa predstavljaju određen sled — putanju oblika — ne podrazumeva da društva moraju proći kroz te stadije. Putanja o kojoj govorimo jeste sled istorijskih *moćnosti*, oblika društva, koji postaju mogući tek kad se ispune određeni preduslovi. Međutim, stvarni prelazak od jednog ka drugom obliku može zavistiti od niza činilaca o kojima se ne vodi računa u teoriji što je do sada bila razrađivana.¹⁹

Ako navedene oblike posmatramo kao određen sled, to ne isključuje mogućnost određenih društava da preskoče neke stadije. Teza o razvitku proizvodnih snaga utvrđuje samo minimum nužnih uslova za verovatan uspeh prelaska. Međutim, potpuno je moguće da se određeno društvo razvije mnogo više od tog minimuma (i to pre no što se izvrši pokušaj prelaska, revolucionarnog preobražaja). Na primer, možda su savremena kapitalistička društva dovoljno razvijena da bi istovremeno podružtvlila sredstva za proizvodnju i demokratizovala kontrolu nad organizacijom.²⁰

Takav način rekonceptualizacije istorijskog materijalizma svakako će naići na protivljenje mnogih marksista budući da je u suprotnosti sa nizom tradicionalnih marksističkih teza. Posebno se dovode u pitanje dve tradicionalne teze. Prvo, shvatanje po kojem socijalizam predstavlja neposrednu imanentnu budućnost kapitalizma. Prelaz od kapitalizma ka socijalizmu podrazumeva

¹⁸ Bitno je jasno shvatiti u kojem smislu navedena teza predstavlja neku vrstu teze o »primatu proizvodnih snaga«. Primat o kojem je reč, ne temelji se na funkcionalnim objašnjenjima; to je slučaj sa Cohenovom tezom. Tvrdi se samo to da nivo razvitka proizvodnih snaga određuje verovatnoću uspešnog prelaska od jedne ka drugoj klasnoj strukturi, pri čemu se ne tvrdi da postoji neminovna nužnost takvog prelaska. Usmerenost razvitka proizvodnih snaga, prema tome, daje potencijalnu usmerenost istoriji.

¹⁹ To je srž moje kritike tradicionalnog istorijskog materijalizma. Taj materijalizam smatra da, kad god je istorijski moguć prelazak od jednog ka drugom obliku klasnih odnosa, moraju da se razvijaju takvi oblici klasne borbe, koji će garantovati da će do takvih prelazaka doći. Tvrdi se, mada sistematski nije dokazano, da će se sposobnost za borbu uvek povećati kad se na horizontu javi »istorijski zadatak« borbe. Smatram da istorijski materijalizam potvrđuje te mogućnosti, ali ne i nužnost prelazaka.

²⁰ Ideološki stavovi u razvijenim kapitalističkim zemljama, koji pozivaju na proširivanje demokratije u svim oblastima života, smatraju to središnjim zahtevom prelaska ka socijalizmu, u stvari se zalažu za istovremenu preraspodelu prava na sredstvima za proizvodnju i nad organizacijom.

izjednačavanje dve vrste sredstava eksploatacije — sredstava za proizvodnju i organizacije — a ne postoji nikakva logička nužnost da do takvog izjednačavanja dođe istovremeno.²¹ Drugo, ako socijalizam karakterišemo kao oblik klasnog društva u kojem postoji posebni oblik eksploatacije, to se protivi tradicionalnom marksističkom shvatanju socijalizma kao prelaznog razdoblja ka komunizmu, kao razdoblja koje nema svoju izrazitu klasnu strukturu. Prema tradicionalnoj marksističkoj teoriji, socijalizam svakako *nije* svojevrsan način proizvodnje. I zaista, Marx je priznavao da bi klase mogle postojati i u socijalističkom društvu, ali te klase su, u osnovi, smatrane klasama u procesu odvajanja od kapitalističkog društva, a ne posebnim socijalističkim klasama.

Može se postaviti sledeće pitanje: Da li takva rekonstrukcija stadijâ istorijskog razvitka ruši tradicionalno marksističko shvatanje istorije? Smatram da odgovor treba da bude negativan. Sled stadija obeležen je sukcesivnim eliminisanjem oblika eksploatacije. U tom pogledu, kapitalizam je progresivan u poređenju s feudalizmom, državno-birokratski socijalizam je progresivan u poređenju s kapitalizmom, a socijalizam je progresivan u poređenju s državno-birokratskim socijalizmom. Kapitalizam ne mora biti poslednji antagonistički oblik društva na putu razvitka čovečanstva, ali on zadržava svoj progresivni karakter u odnosu na prethodni stadij razvitka ljudskog društva.²²

4. 3. Legitimnost i motivacija

Eksploatortorske klase ne vole da o sebi misle kao o eksploatorima. Otuda svaki sistem eksploatacije nosi sa

²¹ Razume se, uvek se nekom društvu može prilepiti etiketa »socijalističko« (kad u njemu postoji eksploatacija zasnovana na položaju koji se zauzima u organizaciji). Tako se može zadržati privid da socijalizam neposredno zamenjuje kapitalizam, ali logika takvog prelaska nije mnogo slična prelasku o kojem govori Marx; ovo stoga što taj prelazak podrazumeva eksploataciju zasnovanu na klasnom položaju, odnosno pretpostavlja postojanje dve kvalitativno različite vrste socijalizma, čije razlike imaju isti teorijski status kao razlika između kapitalizma i socijalizma.

²² Reći da je neko kretanje »progresivno« ne znači tvrditi da ljudi bivaju manje ugnjeteni kad se društvo kreće iz jednog u drugi stadij. Sasvim je moguće da su radnici u ranom kapitalizmu mogli biti mnogo više ugnjeteni i eksploatisani od kmetova u određenim stadijima feudalizma. Isto tako, oni koji ne pripadaju birokratiji mogu, u određenim razdobljima razvitka državno-birokratskog socijalizma, biti mnogo više ugnjeteni no što su to radnici u nekim kapitalističkim društvima. Progresivnost kretanja zavisi od mogućnosti oslobađanja čoveka.

sobom posebne ideologije koje nastoje da dohodak, ostvaren na temelju specifičnih nejednakosti, prikažu kao prirodan ili opravdan. Pri svakom prelasku prethodni sistemi ideologije ocenjuju se kao pogrešni i izlažu temeljnoj kritici.

Feudalizam je opravdavao nejednako vlasništvo nad ljudima. On je to činio na razne načine. Status feudalca, kao svojevrsan kastinski sistem, utvrđen je bogom. Vojna zaštita podrazumeva opasnosti i zahteva određena sredstva; ona je »poštena« naknada za pokornost kmetova. Razume se, u tom tvrđenju *ima* i nešto istine. *Ako vodimo računa o prirodi tog društva*, seljaci-kmetovi, koji bi uspeali da se oslobode od pokornosti određenom feudalcu, sigurno bi postali žrtve pohoda koji bi organizovali ostali feudanci, te bi se, na kraju, našli u istim odnosima lične pokornosti, protiv kojih su se borili. Ako kažemo da je vojna zaštita predstavljala određen oblik ideologije opravdavanja feudalizma, to ne znači da je ta zaštita bila fikcija.

Nasuprot tome, kapitalizam sasvim drukčije opravdava prihode koji se ubiraju na osnovu privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. To uočavamo u dve izrazite teze. Prva je teza o pravičnosti: vlasništvo pripada kapitalisti i, ukoliko je ono stečeno na pošten način — bez primene sile ili prevare — kapitalist ima pravo na dohodak koji mu ta imovina donosi. Pošto su sve razmene dobrovoljne, ostvaren dohodak je pravedan.²³ Drugo, nizom teza se opravdava dohodak, stečen na osnovu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Kapitalisti preuzimaju rizik; oni su spremni na odlaganje zadovoljavanja svojih potreba, itd; ako od svoje imovine ne bi imali prihoda, ne bi bili spremni na rizike, niti bi odlagali svoju ličnu potrošnju. Najzad, ističe se da svi imaju koristi od toga što kapitalisti preuzimaju rizik i odlažu potrošnju. Tvrdi se da jedino takvo ponašanje obezbeđuje društveni i privredni rast.

Kao i u slučaju feudalizma, navedene teze nisu potpuno pogrešne ako se imaju u vidu kapitalistički odnosi vlasništva. Šta bi se desilo u kapitalizmu ako bi svi kapitalistički profiti bili oporezovani (čime bi se isključio eksploatorski transfer na osnovu posedovanja imovine), ali bi kapitalisti istovremeno zadržali kontrolu nad korišćenjem i upotrebom svoje imovine? Po svemu sudeći, oni bi sami počeli da troše sredstva, tj. opredelili bi se za dezinvestiranje. Prema tome, kapitalistička eksploatacija je nužan *podsticaj* za investiranje — ukoliko se

²³ Najpoznatiju savremenu razradu takvog stava nalazimo kod Nozicka.

imaju u vidu kapitalistički odnosi vlasništva. Ako te odnose smatramo nepromenljivim ili prirodnim, onda teza kojom se brani sticanje dohotka na osnovu samog vlasništva postaje veoma uverljiva.

Kad je reč o eksploataciji koja se zasniva na kontrolisanju organizacije, što je osnovna eksploatacija u uslovima državno-birokratskog socijalizma, različiti prihodi, ostvareni zahvaljujući kontroli nad organizacijom, opravdavaju se potrebom nagrađivanja lojalnosti i odgovornosti. Različiti položaji nisu jednako značajni. Položaji koji su značajniji »više doprinose«
društvenom blagostanju, te moraju biti bolje nagrađeni.

Kao i u uslovima kapitalističke i feudalne eksploatacije; takvo opravdanje ima svoju stvarno podsticajnu logiku: s obzirom na nejednak položaj u organizaciji društva i privrede, eksploatatorski transferi, zasnovani na tim položajima, nužni su da bi se obezbedile lojalnost i odgovornost birokrata prema toj organizaciji.²⁴

Najzad, eksploatacija zasnovana na posedovanju znanja ili veština, brani se pozivanjem na meritokratiju. Smatra se da su ljudi koji poseduju znanja ili veštine zaslužniji, tj. da zaslužnijim ljudima »pripada«
viši dohodak.²⁵ Problem stimulacije, povezan s ovim vidom opravdavanja, jeste u tome što ljudi ne bi sticali znanja i veštine, odnosno ne bi ih efikasno koristili, ukoliko bi im bilo onemogućeno da ih unovče u obliku eksploatatorskih transfera.

Međutim, u svim tim slučajevima postoji objektivna motivaciona osnova za ideološki sistem koji opravdava eksploataciju. Ali to opravdavanje zavisi, u svakom slučaju, od shvatanja da određena nejednakost jeste prirodna i neizbežna, čime se određuje osnova na kojoj se ocenjuju pitanja stimulacije. Lako je reći da su takva opravdanja potpuno mistifikatorska. Međutim, ako je ispravna teza o istorijskom kretanju uslova za eliminisanje oblika eksploatacije, prethodno tvrđenje se ne može održati. Ukoliko ne postoji određen nivo razvika proizvodnih snaga, izuzetno je teško preobraziti dati oblik odnosa

²⁴ To znači da unutrašnje tržište rada, koje podrazumeva vertikalne stepenice što vode do hijerarhija vlasti, moramo smatrati posebnim načinom strukturiranja odnosa eksploatacije, zasnovanih na određenom položaju u organizaciji.

²⁵ Ponekad se podrazumeva da sticanje određenih znanja i veština zahteva dosta rada, te viši dohodak jednostavno predstavlja nadoknadu za taj dodatni rad. Time se, međutim, mogu opravdati samo one razlike u dohocima, koja su srazmerne stvarnoj količini rada, potrebnog da bi se steklo znanje ili kvalifikacija (stvarni troškovi), a ne i ostale razlike u dohotku, tj. razlike koje su rezultat činjenice da su neka znanja i kvalifikacije dosta retke.

vlasništva (nejednakosti u raspodeli prava vlasništva nad određenim sredstvima). Ti odnosi vlasništva postaju, u stvari, *istorijski* prirodni (mada oni to nisu *transistorijski*), što stvara realnu, materijalnu osnovu za sistem stimulanja i opravdanja odnosa eksploatacije.²⁶

4. 4. Klasna struktura i oblik države

Različite logike klasne eksploatacije (videti tabele 1 i 2) svakako imaju određene implikacije kad je u pitanju priroda verovatnih političkih institucija, povezanih s tim klasnim odnosima.²⁷ S obzirom da je eksploatatorski odnos u feudalizmu zasnovan na različitim pravima vlasništva u odnosu na ljude, sasvim je verovatno da eksploatatorske klase moraju imati direktan pristup sredstvima za represiju, kako bi vršile ta svoja prava. Prema tome, postojaće tendencija ka institucionalnom spajanju državnih institucija i specifičnih feudalnih odnosa vlasništva.

Za razliku od toga, eliminisanje prava vlasništva nad ljudima, do čega dolazi u kapitalizmu, znači da kapitalističkoj klasi nije više potrebno vršenje neposredne političke kontrole nad radnom snagom. Da bi se zaštitili odnosi vlasništva kao takvi, potrebna je dominacija, ali ne radi neposrednog prisvajanja viška. Institucionalno odvajanje državnih aparata od privatnog vlasništva, sve je više moguće. Osim toga, priroda konkurencije između vlasnika nad sredstvima za proizvodnju dovođiće do toga da svaki kapitalist bude zainteresovan za postojanje takvog državnog aparata koji osigurava primenu pravila igre, ali nije u rukama jednog ili više kapitalista. Prema tome, institucionalno odvajanje postaje ne samo moguće već je ono i verovatno.

²⁶ Nastojeći da odredi razliku između istorijske situacije u kojoj eliminisanje posebnog oblika eksploatacije nije verovatno, i one situacije u kojoj to eliminisanje postaje istorijski moguće, Roemer povlači razliku između »društveno nužne«
eksploatacije i eksploatacije koja nije nužna.

²⁷ Namerno koristim izraz »verovatno«, da bih izbegao bilo kakvu implikaciju o »izvođenju«
oblika države iz »funkcionalnih zahteva«
određenog oblika klasnih odnosa. Smatram da se opravdano može govoriti o takvim funkcionalnim zahtevima i da oni podrazumevaju niz pritisaka i posledica, što vodi stvaranju odgovarajućih oblika političkih institucija. Ali to su samo snažne tendencije, a ne nužnosti. Pošto neću istraživati problem tih pritisaka, mehanizama, niza posledica — ovde ću tretirati taj odnos jednostavno kao očekivano udruživanje oblika države i oblika klase.

Kao što sam tvrdio, organizacija predstavlja osnovni element eksploatacije u državno-birokratskom socijalizmu. Naime, država u tim uslovima postaje centralno poprište organizovanja organizacija, upravljanja organizacijom čitavog društva. Ako položaji u organizaciji ostaju nejednako raspoređeni i ako su oni hijerarhijski kontrolisani, onda je najverovatnije da će doći do centralizovanih, autoritarnih oblika države. U odsustvu bezličnosti kapitalističkog tržišta, koje posreduje odnose eksploatacije, svaka stvarna demokratizacija države u takvom društvu sigurno vodi demokratizaciji kontrole nad organizacijom, tj. ozbiljno ugrožava klasnu moć eksploatatora koji se oslanjaju na svoj položaj u organizaciji društva.

Najzad, država će u socijalizmu verovatno poprimiti oblike participativne demokratije (svakako kombinovane sa institucijama predstavničke demokratije). Eliminisanje nejednakosti do koje dolazi na temelju različitih položaja u organizaciji, podrazumeva organizaciju odlučivanja o planiranju i usklađivanju proizvodnje. Teško je zamisliti da bi se takav sistem mogao ostvariti u društvu ukoliko ne bi došlo do opšte demokratizacije države, što bi uključivalo oblike neposredne participacije.

4. 5. Srednje klase i protivrečni položaji

Okvir u tabelama 1 i 2 omogućuje da na nov način postavimo problem srednje klase. Polazeći od logike tog okvira, možemo definisati dve vrste nepolarizovanih klasa:

(1) Postoje klase koje nisu ni eksploatatorske ni eksploatisane. To su ljudi koji imaju određen udeo u odgovarajućim sredstvima. Na primer, sitan buržuj, samostalan proizvođač s prosečnom sumom kapitala, ne bi bili ni eksploatatori, niti kapitalisti u uslovima kapitalističkih odnosa.²⁸ Te položaje možemo nazvati »tradicionalnim« ili »starom srednjom klasom«, određenom klasnim sistemom.

(2) Postoje situacije koje čoveka istovremeno dovode u položaj eksploatatora i eksploatisanog. Dobar primer za to su visokokvalifikovani najamni radnici (tj. struč-

²⁸ Valja imati u vidu da neki sitni buržuj — po ovoj formulaciji — može zaista biti eksploatisan od strane kapitala (kroz nejednaku razmenu na tržištu) zato što poseduje tako minimalna sredstva za proizvodnju. Međutim, neki drugi sitni buržuj može postati kapitalistički eksploatator zato što ima dovoljno kapitala, mada ne mora zapošljavati najamne radnike. Prema tome, eksploatatorski status ne može biti izjednačen sa statusom samozapošljavanja/najamnog radnika.

njaci) u kapitalizmu; oni su izloženi kapitalističkoj eksploataciji zato što ne raspolazu kapitalom, ali vrše i eksploataciju na osnovu svog znanja i kvalifikacija. O takvim situacijama govorimo kao o tipičnom položaju »nove srednje klase« datog klasnog sistema.

Kakav odnos postoji između tih heterogenih definicija eksploatacije srednje klase i mojih ranijih konceptualizacija takvih položaja kao protivrečnih položaja u sklopu klasnih odnosa? Takvi položaji mogu se nazvati protivrečnim položajima, budući da u njima postoje protivrečni interesi kad je u pitanju primat oblika klasne borbe u kapitalističkom društvu, borbe između rada i kapitala. Ljudi o kojima je reč su, na jednoj strani, nalik na radnike, budući da nemaju vlasništva nad sredstvima za proizvodnju.²⁹ Na drugoj strani, njihovi interesi su suprotni interesima radnika (ovo stoga što imaju stvarnu kontrolu nad organizacijom i znanjem). Prema tome, u sklopu borbi koje se vode u kapitalizmu, te »nove« srednje klase zaista imaju protivrečne položaje ili, tačnije rečeno, protivrečne položaje u okviru odnosa eksploatacije.

Istorijsko kretanje, opisano u tabeli 2, omogućuje da situiramo ne samo sled oblika vladajućih klasnih odnosa već i sled protivrečnih položaja. Taj sled je dat u tabeli 3. Kad je reč o feudalizmu, protivrečan položaj zauzima buržoazija kao klasa u usponu, kao nosilac narednog načina proizvodnje.³⁰ Što se tiče kapitalizma, centralni protivrečan položaj u okviru odnosa eksploatacije pripada upravljačima i državnoj birokratiji. Oni otelovljuju načelo klasne organizacije koja se potpuno razlikuje od kapitalizma i koja potencijalno predstavlja alternativu kapitalističkim odnosima. Najzad, u državno-birokratskom socijalizmu, široko shvaćena »inteligencija« zauzima središnji protivrečan položaj.³¹

²⁹ To ne znači da mnogi stručnjaci i upravljači ne mogu postati posednici znatnih količina kapitala (zahvaljujući štednji koju im omogućuju visoki dohoci). Ukoliko se to desi, njihov klasni položaj objektivno počinje da se menja i oni objektivno dolaze u položaj karakterističan za buržoaziju. Ovde govorim samo o onim položajima stručnjaka i upravljača, koji ne dovode do prelaska u redove buržoazije.

³⁰ S druge strane, staru srednju klasu u feudalizmu predstavlja oslobođen seljak, tj. seljak koji, u sklopu sistema nejednake raspodele radne snage, poseduje svoj deo tog sredstva, tj. ima status »slobodnog« seljaka.

³¹ Teoretičari koji, polazeći od pojma »nove klase«, pokušavaju da analiziraju klasne strukture »stvarnopostojećeg socijalizma«, obično nastoje da državne birokrate i stručnjake stave u isti položaj dominacije, umesto da ih okarakterišu kao kategorije koje se, u suštini, bore za klasnu moć. Neki teoreti-

Tabela 3

OSNOVNE KLASE I PROTIVREČNI POLOŽAJI U RAZNIM NAČINIMA PROIZVODNJE

Način proizvodnje	Osnovne klase	Glavni protivrečni položaj
Feudalizam	Feudalci i kmetovi	Buržoazija
Kapitalizam	Buržoazija i proletarijat	Upravljači/birokrati
Državno-birokratski socijalizam	Birokrati i radnici	Inteligencija/stručnjaci

Ovakav način shvatanja protivrečnih klasnih položaja ima određene prednosti u odnosu na moju raniju konceptualizaciju:

(1) Nestaju neki specifični konceptualni problemi ranije analize protivrečnih položaja u okviru klasnih odnosa: problem autonomije, nenormalnih situacija (na primer, stav da su piloti više proletarizovani od mnogih nekvalifikovanih radnika) itd.

(2) Povezivanje protivrečnih položaja sa eksploatacijom omogućuje da se taj pojam primeni na razne načine proizvodnje. Pojam dobija specifičan teorijski status u svim klasnim sistemima. Osim toga, poprma veću istorijsku usredsređenost, što dolazi do izražaja u tabeli 3.

(3) Zahvaljujući takvom načinu konceptualizovanja položaja »srednje klase«, problem njenih klasnih interesa postaje mnogo jasniji no ranije. Njen položaj u klasnim odnosima određen je prirodom njenih strategija koje teže materijalnom optimiziranju, polazeći od specifičnih sredstava kojima ta klasa raspolaže ili ih kontroliše. Taj specifičan klasni položaj pomaže nam da odredimo interese te klase, kako u postojećem kapitalističkom društvu tako i u pogledu raznih alternativnih igara (društava) u koje bi njeni pripadnici možda želeli da se uključe. Ranija konceptualizacija nije omogućavala određivanje materijalnih interesa pojedinih materijalnih položaja. Tako, na primer, nije postojao valjan razlog na osnovu kojeg bismo materijalne interese »polunezavisnih službenika« smatrali nužno različitim od interesa radnika.

čari, poput Konrada i Szelenija i Gouldnera uočavaju tu razliku, mada taj problem ne teoretiziraju onako kako mi to ovde činimo.

(4) Strategija, koja se zasniva na eksploataciji, pomaže da razjasnimo probleme klasnih saveza, i to na način koji je mnogo sistematičniji od ranijeg prilaza. Kad je bilo reči o protivrečnim položajima, nikad nije bilo dovoljno jasno kako valja ocenjivati tendencije tih protivrečnih položaja da se povežu s radnicima ili s onima koji ne pripadaju radničkoj klasi. Smatrao sam da su takve tendencije ka sklapanju saveza, politički i ideološki određene, ali nisam mogao tim pojmovima dati puniji i celovitiji sadržaj.

(Erik Olin Wright, »A General Framework for Analysis of Class«, Department of Sociology, University of Wisconsin, Madison, septembar 1983, str. 2—49)

Prevela Ivana Zdravković

Adam Przeworski

POSTAJANJE PROLETARIJATA KLASOM:
PROCES NASTAJANJA KLASNE
BORBE' KARLA KAUTSKOG DO NAJNOVIJIH
SPOROVA*

I

Još u doba kada socijalistički pokret jedva da je postojao pokazale su se određene manjkavosti marksističke analize klasne strukture konkretnih kapitalističkih društava, a uzrok im je bio u samom načinu na koji je Marx formulisao proces nastajanja klasa kao nužni prelaz od »klase-po-sebi« u »klasu-za-sebe« dajući, pri tom, ekonomskim odnosima status objektivnih uslova, a sve ostale svrstavajući u domen subjektivnog delanja.

Ovu bismo formulaciju morali zameniti jednom drugom, takođe Marxovom, po kojoj su ekonomski, politički i ideološki uslovi ravnopravni činioци u borbi čiji ishod mogu biti organizacija, dezorganizacija ili reorganizacija klase. Tada su klase rezultat borbi u kojima ravnopravno deluju svi pomenuti uslovi.

Klasna analiza je analiza koja povezuje društveni razvitak s borbom konkretnih istorijskih činilaca koji — kao kolektiviteti-u-borbi u datom istorijskom trenutku — nisu jednoznačno određeni samo objektivnim uslovi-

* Prethodne verzije ovog teksta bile su predmet mnogih izuzetno korisnih primedbi; u znak zahvalnosti jedino mogu da navedem imena: Amy Bridges, Michael Burawoy, Robert Grafstein, J. David Greenstone, Elisabeth Jelin, Colin Leys, John Kautsky, Ira Katznelson, Robert Melville, Paul Piccone, Joanne Fox Pzeworski, Michael Underhill, Maurice Zeitlin. Korekcije prevoda Karla Kautskog dugujem plemenitosti Johna Kautskog. Pošto imam osećaj da su i u ovoj verziji neki problemi ostali nerešeni, smatram da bi sve buduće primedbe bile veoma korisne.

ma, pa čak ni ukupnošću svih ekonomskih, političkih i ideoloških uslova. Upravo zato što su klase rezultat borbe, ishod tog procesa je, u svakom pojedinom istorijskom momentu, u određenoj meri neizvestan.

Klasna analiza ne može se ograničiti samo na ljude koji zauzimaju određena mesta u sistemu proizvodnje i to, između ostalog, zato što razvoj kapitalizma neminovno ostavlja deo društveno raspoložive radne snage bez produktivnog zaposlenja, a taj se višak radne snage može društveno organizovati na različite načine. Načini ovog organizovanja determinisani su klasnom borbom a ne procesom akumulacije.

Proces formiranja radnika kao klase neodvojiv je od procesa organizovanja ovog viška radne snage te su, samim tim, u svakom konkretnom istorijskom momentu, moguće alternativne organizacije klase.

II

Klasna borba Karla Kautskog zanimljiva je iz više razloga: bila je poluzvanični dokument Nemačke socijalističke partije i, istovremeno, obimni komentar partijskog programa usvojenog na Erfurtskom kongresu 1891. godine, programa čiji je bezmalo isključivi autor bio sam Kautsky. Ovaj tekst predstavljao je merodavno tumačenje socijalističke doktrine namenjeno političkoj aktivnosti njenih borbenih pristalica. Radi se, zapravo, o politički operacionalizovanoj formi naučnog socijalizma, a to je i bio oblik u kojem su teoriju poznavali aktivni socijalisti.¹ *Klasna borba* je — po rečima samog Kautskog iz predgovora prvom nemačkom izdanju — uz *Komunistički manifest* i delove Engelsovog *Anti-Diringa*, bila njegov »katehizam socijaldemokratije« i kao takva je usmeravala mišljenje i delovanje socijalista, ne samo u Nemačkoj, već svugde gde su postojale socijalističke partije.² Kao urednik partijskog teorijskog časopisa, Kaut-

¹ Ne smemo zaboraviti — obuzeti savremenim raspravama o Marxovom delu — da su marksističkim teoretičarima do skoro bili nepoznati *Grundrisse* i neki drugi tekstovi napisani posle 1853. godine, a da su rani radovi bili objavljeni 20-ih godina da bi, tek 50-ih, postali zaista poznati. Šta god da je tačno misao koju bismo danas mogli smatrati Marxovom, ni u kom slučaju nije reč o shvatanjima koja su bila osnovom delatnosti socijalista tokom bezmalo čitave istorije pokreta radničke klase.

² Karl Kautsky, *The Class Struggle*, New York, Norton, 1971, s uvodom Tuckera, str. 2. [Karl Kaucki, *Načela socijalne demokratije* (Erfurtski program), prev. S. Muzikravić, Socijalistička knjižara »Tucović«, Beograd, 1923, str. III. Pošto se engleski navodi i tekst srpskohrvatskog prevoda često veoma razliku-

sky je jednovremeno bio i zvanični teoretičar Partije, »papa socijalizma« kako ga naziva Joll.³

Još je važnije da *Klasna borba* predstavlja »ortodoksnu marksističku misao« i to onakvu kakva je bila zastupana u ondašnjim sporovima, ali i kakva je opstojavala bezmalo stotinu narednih godina. U strahu od pojednostavljanja ortodoksije, Marx je poricao da je »marksista«; Kautsky je, međutim, bio marksista, a njegovo delo bilo je kodifikovani sažetak »marksizma«.⁴

ju, prevedeni su engleski citati, a u zagradi se upućuje na odgovarajući deo srpskohrvatskog prevoda; isto se odnosi i na napomenu 63 iz Lukácseve *Povijesti i klasne svijesti*. — *Prim. prev.*] Prema Hansu Kelsenu, »dela Kautskog su ne samo sistematizacija Marxovih i Engelsovih shvatanja i veoma uspeo način da ta shvatanja postanu delotvorna u tadašnjoj istorijskoj situaciji, već i veoma značajan doprinos da ih se učini pristupačnim širokim krugovima ljudi. Marksizam se proširio po svetu ne toliko u obliku originalnih Marxovih i Engelsovih dela, koliko kroz tekstove Kautskog.« Navedeno prema: Marek Waldenberg, »Pocatzki debaty wokół rewizjonizmu«, *Kultura I Spoleczenstwo* 11 (1967), 3. Slično su o uticaju Kautskog u Rusiji govorili menjševici Nikolajevski i Abramovitsch, u Srbiji Topolovic /verovatno Topalović, *prim. prev.*, u Poljskoj Daszynski, a u određenoj meri i sam Lenjin. Do 1914. godine, *Klasna borba* je bila prevedena na 15 jezika, a u Rusiji je do tada izišlo osam izdanja.

³ James Joll, *The Second International 1889—1914*, New York, Harper & Row, 1966, str. 91. O statusu Kautskog, kao Marxovog naslednika, vidi: Jacques Droz, *Le Socialisme démocratique*, Paris, 1966, str. 45. U knjizi *Socialism and the Social Movement*, London, 1909, Werner Sombart navodi jednu anegdodu koja najbolje ilustruje položaj Kautskog. Jaures je na amsterdamskom kongresu Druge internacionale napao nemačke drugove: »Svoju važnost skrivate iza praznoslovlja golih teorijskih formula, čime će vas dok je živ snabdevati vaš uvaženi drug Kautsky«. O ulozi Kautskog na Erfurtskom kongresu za koji je *Klasna borba* i bila pisana, vid. George Lichtheim, *Marxism*, Praeger, New York, 1965, str. 259—278.

⁴ Benedict Kautsky ovako piše o zaslugama svoga oca: »Kautsky je — kao i njegov učitelj Marx — jednovremeno bio ekonomista, sociolog i istoričar. Samo zato je i bio u stanju da stvori jedan konzistentan sistem, da konstituiše marksizam iz Marxovih fragmenata čije je objedinjavanje u jedinstvenu strukturu Engels tek započeo. Da bi ispunio ovaj zadatak Kautsky je morao ostvariti dva cilja: popularisati Marxa i sopstvenim istraživanjima nadopuniti brojne praznine u Marxovom nasleđu. Oba zadatka je Kautsky izuzetno uspešno obavio i prevashodno je njegova zasluga što marksizam nije ostao samo naučna doktrina nego je postao snaga koja deluje kako u politici tako i u procesima društvenog razvoja.« Navedeno prema: Waldenberg, »Pocatzki debaty...«, str. 3. Ništa od navedenog nije ovde da bi impliciralo da je *Klasna borba* valjano tumačenje Marxa. Jedan od problema koji se, analizom delatnosti Druge internacionale, mora rešiti jeste i to »kako je i zbog čega jedna verzija koja jedva da obuhvata u celini, a delom čak falsifikuje, teorijski projekt Karla Marxa uspela da postane izraz neposrednih

Da bi se shvatilo mesto *Klasne borbe* u istoriji marksističke misli, mora se znati da su se upravo 1890. marksizam, kao teorija socijalizma, i socijalistički pokret spojili s kontinentalnim socijalizmom. Starija socijalistička misao bila je motivisana moralnim te, otud, neistorijskim idealima. Ove etičke osnove su se iznova, doduše u drugačijoj formi, javile u Bernsteinovom povratku Kantu. Prvobitni socijalizam je bio izum moralno osetljive buržoazije i počivao je na individualnom sudu o pravičnosti ili nepravičnosti postojećih i budućih društava, a Marx i Engels su ga nazivali utopijskim.

Marksizam je, međutim, bio teorija naučnog socijalizma. Postojeće društvo, identifikovano kao kapitalističko, bilo je istorijsko i osuđeno na prolaznost. Na istorijskom horizontu se neminovno pojavljivalo novo, socijalističko društvo i ne zato što je kapitalizam moralno nepodoban ili nepravičan, već zato što je ispitivanje zakonitosti razvoja kapitalističkog društva bilo posve dovoljno da uveri svakog nepristrasnog posmatrača u to da je nužna posledica same organizacije kapitalističkog društva »njegovog propast«.⁵

Smatralo se da je Marx otkrio zakone kretanja kapitalističkog društva. Reč je o zakonima utoliko što se njihovo delovanje pokazuje kao nužno na duge, pa čak i na neodređeno duge, staze; to o čemu govore je neminovnost — ne mogu je izmeniti ni sva domišljatost kapitalista u odbrani kapitalističkih odnosa, ni pasivnost radnika. No, na brzinu zbivanja o kojima ti zakoni govore mogu uticati akcije organizovanih klasa. Štaviše, sama neminovnost dela posredstvom ljudskog faktora: klasi koja najviše pati u okrilju kapitalističkih odnosa i koja je jedina u položaju da te odnose izmeni, dodeljuje

interesa industrijske radničke klase...« (Andrew Arato, »The Second International: A Reexamination«, *Telos*, br. 18, zima 1973—1974, str. 2).

⁵ Tako se u *Komunističkom manifestu* kaže da »teorijske postavke komunista nipošto ne počivaju na idejama, na načelima koje je izmislio ovaj ili onaj popravljivač sveta. One su samo opšti izrazi stvarnih odnosa postojeće klasne borbe, istorijskog kretanja koje se vrši pred našim očima« (K. Marx, F. Engels, *Komunistički manifest*, prev. M. Pijade, Kultura, Beograd, 1963, str. 26). U *Razviku socijalizma od utopije do nauke* [bez imena prevodioca, Kultura, Beograd, 1947, str. 58] Engels piše o statusu teorije: od tada je »socijalizam prestao biti slučajno otkriće ovog ili onog genijalnog uma /i postao je/ nuđan rezultat borbe dveju istorijskih nastalih klasa, proletarijata i buržoazije. Njegov zadatak više nije bio da konstruiše što je moguće savršeniji sistem društva, nego da ispita istorijsko-ekonomski proces čija je nužna posledica bila pojava tih klasa i njihov sukob, i da, u na taj način stvorenom, ekonomskom položaju pronađe sredstva za rešenje tog sukoba.«

naročitu istorijsku misiju. Tako se između socijalizma — kao neminovne posledice kapitalističkog razvoja — i radničke klase — onih koji »nemaju šta da izgube osim svojih lanaca« i čija će emancipacija značiti univerzalnu emancipaciju — uspostavlja odnos misije i njenog izvršio-oca. »Kada se govori o neminovnosti i prirodnoj nužnosti društvenoga razvitka, onda se pri tome pretpostavlja da su ljudi ljudi a ne mrtve lutke; ljudi sa određenim potrebama i strastima, sa određenim telesnim i duhovnim snagama koje nastoje da upotrebe što bolje mogu... Mi smatramo slom današnjega društva neminovnim zato što znamo da ekonomski razvitak nužno stvara stanje koje primorava eksploatisane da se bore protiv ovog sistema privatne svojine.«⁶

Tako je socijalizam bio prosveteni izraz istorijske neminovnosti: socijalistički je bilo isto što i naučni (tj. da su shvaćeni nužni zakoni društvenog razvoja) i obratno (tj. da je odbačena buržoaska ideologija o nepromenljivoj i večnoj prirodi ma kog sistema društvenih odnosa⁷), te je socijalistički bilo isto što i marksistički.⁸

Tekst Kautskog nastao je u prelomnom trenutku u razvoju jednog političkog pokreta i predstavlja izvor za razumevanje one doktrine koju su tadašnji socijalisti širili i zastupali po fabrikama, parlamentima, privatnim i javnim skupovima. *Klasna borba* je i danas značajna jer savremene sporove oko pojma klase nije moguće shvatiti bez utvrđivanja njihovih korena. Pokušaću da pokažem da se ti koreni nalaze u samoj doktrini naučnog so-

⁶ Kautsky, *Class Struggle*, str. 90; [*Načela socijalne demokratije*, str. 111—112.]

⁷ Možda je Sombart, kao neko ko je bio izuzetno kritičan prema Marxovoj teoriji, upravo onaj posmatrač čije opaske valja navesti. U knjizi završenoj 1896, on ovako sažima istorijski značaj marksističkih doktrina za socijalne pokrete: »Objavljujući da je otkrio njegov cilj — socijalizaciju sredstava za proizvodnju — i puteve za okončanje rata među klasama, Marx je postavio dve osnovne na kojima je trebalo da počiva pokret... Ukazujući na socijalni pokret kao na rezultantu istorijskog razvoja, Marx je označio i one činioce koji su uslovlili njegovo nastajanje, pokazao da se pokret zasniva na ekonomskim uslovima u datom vremenu i na datom mestu i na lična svojstva ljudi i žena koji u tim uslovima žive. Drugim rečima, pokazao je, da je s ekonomskog i psihološkog stanovišta, pokret nužan i tako postao osnivač istorijskog (za razliku od racionalističkog) odnosno realističkog (za razliku od utopijskog) socijalizma« (Sombart, *Socialism...*, nav. izdanje, str. 63).

⁸ Kada je 1911. jedan od tekstopisaca u švedskom socijalističkom časopisu ustvrdio da je moguće biti socijalista a ne biti marksista, i to na osnovu moralnog odbacivanja njejednosti i nepravčnosti, njegovo stanovište je smatrano jeretičkim. Vid. Herbert Tingsten, *The Swedish Social Democrats*, Totowa, 1973, str. 129.

cializma — u marksističkoj teoriji i njenoj političkoj formi kao vodećoj doktrini socijalističkog pokreta, a u tom kontekstu središnje mesto pripada *Klasnoj borbi* Karla Kautskog.

III

Kautsky problem klasa raspravlja u okviru dve osnovne teme. On počinje ukazivanjem na one aspekte razvoja kapitalizma koji neposredno utiču na strukturu kapitalističkih odnosa proizvodnje. To je teorija »praznih mesta«, onih mesta unutar date društvene formacije kojima vlada krupna kapitalistička proizvodnja. Na ovom se stupnju klase javljaju tek kao kategorije ljudi koji zauzimaju sličan položaj vis-à-vis sredstava i procesa proizvodnje, a konkretni ljudi samo kao »personifikacije« tih kategorija ili kao njihovi »nosioci«, ili pak, »branitelji« određenih mesta. Reč je o stupnju »klase-po-sebi«, odnosno klase determinisane objektivnim svojstvima; na tom stupnju su imao određeni mesta isto što i »vreće« — nalaze se svi u istom odnosu spram sredstava za proizvodnju i, samim tim, imaju jednake objektivne interese, a ipak su tek kategorije a ne još subjekti.

Nakon što je identifikovao posledice kapitalističkog razvoja po strukturu mesta u sistemu proizvodnje, Kautsky sistematično ispituje odnos svake pojedine kategorije i socijalističkog pokreta. On se, u tom smislu, posebno bavi uticajem što ga kapitalistički razvoj i kapitalistička ideologija imaju na određene kategorije čineći ih, zbog njihovih interesa, sklonim ili nesklonim socijalističkom pokretu.

Kapitalistički razvitak, po Kautskom, deli članove društva na posebne ekonomske kategorije, a članovi tih kategorija se organizuju u klase. Politička analiza treba da utvrdi koje su to kategorije koje se tokom razvoja kapitalizma mogu organizovati kao klase.

Da li je ovde posredi »istoricistička« formulacija preobražaja klase-po-sebi u klasu-za-sebe? Da li klase nastaju isključivo na nivou proizvodnih odnosa da bi se politički javile tek kao epifenomeni na nivou nadgradnje? Da li su one samo nužni »odraz«? Koje to »klase« pokreću istoriju — one određene kao mesta u proizvodnim odnosima ili, pak, one koje se javljaju kao političke snage? Kakva je, najzad, uloga socijalističkog pokreta u procesu formiranja klasa?

Ova pitanja postala su odskora problematična, a u razmišljanjima Kautskog jamačno nisu imala nikakvu

ulogu. Problem klase je u istoriji marksističke misli konceptualizovan, ovako ili onako, ali uglavnom saglasno razlikovanju, po prvi put iznetom u *Bedi filozofije*, između klase-po-sebi i klase-za-sebe. Klasa-po-sebi se kao kategorija definiše na nivou »baze« koja je u isto vreme i objektivna i ekonomska; klasa-po-sebi predstavlja grupu u sociološkom značenju, tj. klasu čija su svojstva organizacija i svest o solidarnosti. Teorijski i praktični problem se, u ovim okvirima, javlja kao problem transformacije »objektivnih«, tj. ekonomskih, u »subjektivne«, tj. političke i ideološke klasne odnose.

Ovakva formulacija upućuje samo na dva moguća odgovora, ma kakav im bio specifični oblik u konkretnoj istorijskoj situaciji. U determinističkoj varijanti objektivni odnosi se nužno transformišu u subjektivne. Kako objektivni odnosi određuju interese, a politika je borba za ostvarenje tih interesa, postaje stvar proste dedukcije da objektivni položaji — položaji u odnosima proizvodnje — dobiju svoj »izraz« u ispoljenim interesima i političkim akcijama. Ovako ili onako, pre ili kasnije, objektivni klasni odnosi spontano »nalaze svoj izraz« i na planu političkog delanja i političke svesti.⁹

Drugi mogući odgovor je voluntaristički: objektivni uslovi ne vode, »sami po sebi«, spontano političkoj klasnoj organizaciji; ili, kao u jednoj čuvenoj analizi, najčešće vode stvaranju reformističke, sindikalističke, buržoaske svesti proletarijata. Politički formirane klase mogu nastati jedino kao rezultat organizovanog uplitanja vanjskog činioca — partije. Proces spontane organizacije nikad ne seže do stupnja političke forme; taj oblik može jedino izvana uneti partija, i to u uslovima konkretne istorijske krize.¹⁰

⁹ Granični slučaj u ovom pogledu predstavljaju gledišta Rose Luxemburg koja, bez sumnje, mogu biti različito tumačena. „Spontanitet“ o kome je govorila, ako je uopšte to posredi, sledio je iz uverenja da klase nastaju jedino tokom klasnih borbi, ekonomskih i političkih, jednovremeno. Kao što je istakao Netti, *postojanje* partije nije dovoljno, neophodni su neprekidni sukobi, pogotovu masovni štrajkovi da bi došlo do političkog organizovanja radničke klase. Ipak je, pri svem tom, s njenog stanovišta, *neophodna* i transformacija objektivne u subjektivnu klasu: organizacija vodi zaoštavanju klasnog sukoba, a oštriji klasni sukobi vode jačanju organizovanosti i svesti i tako dalje napreduje dijalektička istorija (Peter Netti, *Rosa Luxemburg*, London, 1969, str. 137). O alternativnim tumačenjima stanovišta Rose Luxemburg, vid. Paul Frölich, *Rosa Luxemburg: Her Life and Work*, Monthly Review Press, New York, 1972, i Lucio Magri, »Problems on the Marxist Theory of the Revolutionary Party«, *New Left Review*, br. 60, 1970, str. 97—128.

¹⁰ Lenjinovo stanovište je opštepoznato, ali bi u ovom kontekstu trebalo ukazati na to da ga je on, po prvi put, izneo u

Gde se Kautsky nalazi u ovoj vazda prisutnoj *problematici* marksističke misli? Po njegovom mišljenju, uloga socijalističkog pokreta je da »klasnoj borbi proletarijata dâ najdelotvorniji oblik«. Dužnost socijalista je da »podržavaju radničku klasu u njenoj neprekidnoj borbi time što pomažu njene ekonomske i političke institucije«. Ova određenja Kautsky navodi u delu teksta koji se odnosi na *Komunistički manifest*. Po njemu je Marxovo i Engelsovo delo uzdiglo socijalizam iznad utopije i »postavilo naučne temelje modernog socijalizma«. Oni su »borbenome proletarijatu dali jasnu svest njegovih istorijskih zadataka i stavili su ga u položaj da ide svome velikom cilju...« Tako izgleda da je proletarijat kao klasa određen na nivou ekonomskih odnosa, da spontano dolazi do svesti o svojoj istorijskoj misiji i da je uloga partije samo u tome da pomaže, podržava i sudeluje u političkoj borbi ekonomski definisane klase.¹¹

No, ove izričite formulacije kao da protivreče teorijskoj koncepciji koja proizlazi iz načina na koji Kautsky postavlja problem klasne borbe. Ovaj problem najbolje osvetljava uloga što su je Marx i Engels u *Manifestu* odredili komunistima — formiranje proletarijata u klasu.¹² Marx je dosledno isticao da proletarijat, kao klasa, postoji jedino u aktivnoj opoziciji prema buržoaziji, da on, kao klasa, postaje organizovan tek u borbi, da je on klasa tek kada se organizuje kao politička partija. Nije

Šta da se radi, i to navodeći reči Kautskog iz njegovog komentara programa Austrijske socijaldemokratske partije iz 1901. godine. Reči Kautskog Lenjin ocenjuje kao „duboko istinite i značajne“: »Mnogi od naših revizionističkih kritičara — piše Kautsky — misle da je Marks tvrdio da ekonomski razvitak i klasna borba stvaraju ne samo uslove za socijalističku proizvodnju nego i direktno svest o njenoj nužnosti... A to je potpuno netačno. Dakako, socijalizam kao učenje ima isto tako svoj koren u današnjim ekonomskim odnosima kao i klasna borba proletarijata, i isto tako kao i ona proističe iz borbe protiv siromaštva masa i bede masa koju rađa kapitalizam. Ali socijalizam i klasna borba nastaju jedno pored drugog, a ne jedno iz drugog, i pod različitim uslovima. Moderna socijalistička svest može da nastane samo na osnovu duboko naučnog znanja... A nosilac nauke nije proletarijat, nego *buržoaska inteligencija*: u glavama pojedinih članova tog sloja nastao je i moderni socijalizam, i tek oni su ga saopštili intelektualno uzdignutim proleterima, koji ga onda unose u klasnu borbu proletarijata onde gde to dopuštaju prilike. Socijalistička svest je, dakle, nešto što je spolja uneseno u klasnu borbu proletarijata, a ne nešto što je iz nje nastalo spontano.« [Lenjin, *Šta da se radi, Izabrana dela*, tom I, knj. 1, (bez imena prevodioca), Kultura, Beograd, 1948, str. 194—195.]

¹¹ Kautsky, *Class Struggle*, str. 199; [*Načela socijalne demokratije*, str. 228.]

¹² K. Marx—F. Engels, *Komunistički manifest*, nav. izdanje, str. 26.

sasvim jasno kako je Marx video preobražaj ekonomskih kategorija u politički organizovane klase — kakvu je tačno ulogu pripisivao spontanom samoorganizovanju,¹³ odnosno partijama i drugim činiocima formiranja klasa.¹⁴ No, jamačno je mislio da se klase formiraju tokom klasnih borbi, a u svojim istorijskim analizama, posebno je naglašavao nezavisni uticaj koji na taj proces imaju ideološki i politički odnosi.

Analiza Kautskog počiva na pretpostavljenoj aktivnoj ulozi partija i drugih političkih snaga u procesu nastanka klasa. Deo toga procesa je spontan: radnici su, po njegovom mišljenju, spontano nepoverljivi prema socijalističkoj ideologiji kao nečem što dolazi izvana, a socijalističke partije, sindikati i naizgled nepolitičke organizacije, ipak, igraju aktivnu ulogu u procesu nastajanja klasa. Sam problem klasne borbe doista se ne može odvojiti od načina na koji socijalističke partije organizuju radnike.

Postavlja se pitanje: otkuda u Kautskog ova očita nesaglasnost između konstrukcije same problematike i eksplicitnih iskaza koji se tiču uloge socijalističkog pokreta? Uveren sam da je posredi razlog bitan za razumevanje nepremostivih teškoća vezanih za problem organizovanja radnika kao klase. Čini se da je Kautsky bio uveren da je 1890-tih godina formiranje proletarijata, kao klase, *fait accompli* — on je, kao klasa, formiran i to će i ostati. Organizovani proletarijat nema drugih zadataka pred sobom osim da sledi vlastitu istorijsku misiju, a partija može jedino sudelovati u tome.

U vreme kada su Marx i Engels pisali *Komunistički manifest*, socijalizam je bio ideja koja je radnicima mogla doći samo »odozgo«. Sam Kautsky primećuje da je

¹³ Isto, str. 37: »...nužno bude ujedinió u klasu...«

¹⁴ Po Magrijevom mišljenju, sam Marx nije bio svestan problema koji proizlaze iz njegove formulacije, a ti problemi su, po Magriju, ovi: »Proletarijat, ograničen neposredno datim uslovima, nije u stanju da dođe do celovitog viđenja društvenog sistema, niti može izazvati njegovu promenu. Njegova praksa, kao klase, moguća je tek transcendiranjem ove neposrednosti posredstvom revolucionarne svesti. Kojim to procesom, kojim mehanizmom nastaje ova svest? Ili da to kažemo određenije: može li ta klasna svest nastati spontano u samom proletarijatu, i to po svojoj unutrašnjoj nužnosti, a na osnovu elemenata već prisutnih u društvenoj objektivnoj stvarnosti, koji bi postupno odneli prevagu nad drugim elementima prvobitno im nadređenim? Ili, pak, revolucionarna svest proletarijata predstavlja transcendenciju neposrednosti proletarijata, nastalu kvalitativnim dijalektičkim skokom — složenim uzajamnim delovanjem vanjskih snaga i spontane akcije same klase? Marx sebi nije postavljao ovaj problem« (Magri, »Problems of the Marxist Theory of the Revolutionary Party«, str. 101).

»socijalizam stariji od klasne borbe proletarijata... Prvi i tada jedini koren socijalizma bilo je sažaljenje koje su filantropi viših klasa osećali prema siromašnima i bednima... Socijalizam je bio najdublji i najsjajniji izraz buržoaske filantropije.«¹⁵ Kao takav, on je bio ideja koja je spolja ušla u radničku klasu. Proletarijat se — makar se i ne znalo da li baš u Piterluu, Lionu ili Parizu — pojavio u prvoj polovini XIX veka kao politička snaga, koja se izdvojila iz amorfne mase »nižih klasa«. Upravo takav je bio zaključak Marxove analize Junske pobune — pobune koja je, po njemu, pokazala sva svojstva klasne borbe u kapitalizmu, to će reći, političke borbe između buržoazije i proletarijata.¹⁶

Oko 1848. u prvi plan izbija problem organizovanja nastupajućeg proletarijata u klasu, njegovog izdvajanja iz mase *le peuple*, unošenja u njega svesti o njegovom položaju i misiji i njegovog organizovanja kao partije. Nasuprot tome, 1890. je stvarno izgledalo da je proletarijat već organizovan kao klasa; radnici su bili borbeni, bili su organizovani u partije, sindikate, kooperative, klubove, saveze, glasali su na izborima, učestvovali u štrajkovima i demonstracijama. U to vreme već su postojale masovne političke organizacije lako prepoznatljive kao organizacije proletarijata. Makar i bilo tačno, kako je govorio Bernstein, da proletarijat kao celina još nije organizovan kao masovna politička stranka, uloga partije, kako ju je video Kautsky, čini se sasvim prirodnom.¹⁷

»Vodeći teoretičari socijalizma toga doba, ljudi poput Kautskog, nastojali su da već postojeća uverenja radnika sjedine s marksizmom. Bilo bi, međutim, posve

¹⁵ Kautsky, *Class Struggle*, str. 192; [Načela socijalne demokratije, str. 221.]

¹⁶ Političko rođenje proletarijata Hobsbawm smešta u 1830. godinu: »Drugi rezultat /revolucije 1830/ bio je u tome da se, s napredovanjem kapitalizma, »narod' i »radna sirotinja', tj. oni koji su dizali barikade — sve lakše mogao poistovećivati s novim industrijskim proletarijatom kao »radničkom klasom« (Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution*, New American Library, New York, 1962, str. 146). Već posle 1848, političke reakcije *classes inferieures* više nemaju oblik sporadičnih pobuna protiv cena ili poreza, a proletarijat se odvajava od *le peuplea* i po prvi put postaje organizovan. Pogotovu je opšte pravo glasa predstavljalo novi oblik organizovanja radničke klase i njenog odvajanja od ostalih nižih klasa (Francois Furet, »Pour une definition des classes inferieures à l'époque moderne«, *Annales: Economies, Societies, Civilisations*, 18, 1963, str. 473).

¹⁷ Eduard Bernstein, *Evolutionary Socialism*, Schocken Books, New York, 1961, str. 105. Rosa Luxemburg, međutim, piše 1899: »Za socijalizam su izuzetno važni sindikati i politička borba zato što socijalizuju znanje, svest proletarijata, zato što ga organizuju kao klasu« (Nettl, *Rosa Luxemburg*, str. 111).

pogrešno i neistorijski smatrati da su Kautsky i prijatelji tvorcima načela Druge internacionale. Socijalistički radnički pokret Druge internacionale — od 1889. do 1914. godine — bio je, u stvari, istorijski proizvod evolucije evropskog proletarijata, rečju, bio je uslovljen svim onim što se do 1889. godine zbilo.¹⁸

Izgleda da je Kautsky držao da je zadatak postavljen u *Manifestu* — formiranje proletarijata u klasu — ostvaren: proletarijat je već organizovan kao klasa a socijalistička partija je tek »deo borbenog proletarijata.«¹⁹

Što više odmiče proces proletarizacije drugih klasa to se različite grupe pridružuju proletarijatu i njihovi pripadnici postaju radnička klasa, te ona postaje »ogromna većina«: tada je zadatak partije jednostavno u tome da pruža podršku borbi proletarijata već formiranog u klasu.

IV

Ali, ko su ti »proleter« od kojih je nastala klasa čiji je samo deo socijalistička partija? Tri godine pre *Klasne horbe*, Kautsky je objavio jedan tekst u kome pravi razliku između »proletarijata« i »naroda«: premda će »narod« u budućnosti biti proletarizovan, a socijalistički pokret postati, kako je govorio Marx, pokret »ogromne većine u interesu ogromne većine«, proletarijat još uvek ni u jednoj zemlji ne predstavlja većinu.²⁰ Međutim, u čitavoj *Klasnoj borbi* Kautsky ističe da je proletarijat već najbrojnija klasa u »svim civilizovanim zemljama«. Pri tom je njegova definicija čas uska — proleterei su manualni najamni radnici u industriji, saobraćaju i poljoprivredi, a čas široka — proleterei su svi oni koji ne poseduju vlastita sredstva za proizvodnju te su, stoga, prinuđeni da prodaju vlastitu radnu snagu kako bi preživeli. Kautsky na jednom mestu u proletere ubraja i »većinu seljaka, sitnih posednika i trgovaca (zato što je) sitni imetak koji oni još uvek poseduju tek tanki veo koji više skriva no što onemogućava njihovu zavisnost i eksploatisanost.«²¹

Tako ispada da pojam proletarijata nalikuje krugovima na vodi: u središtu je manualno načelno industrijsko radništvo; oko njega su različite kategorije onih ko-

¹⁸ Arthur Rosenberg, *Democracy and Socialism*, Beacon Press, Boston, 1965, str. 291.

¹⁹ Kautsky, *Class Struggle*, str. 183; [Načela..., str. 208.]

²⁰ Tingsten, *Swedish Social Democrats*, str. 135.

²¹ Kautsky, *Class Struggle*, str. 43; [Načela..., str. 67.]

ji su odvojeni od sredstava za proizvodnju, a na samoj periferiji su oni koji još uvek poseduju neka sredstva za proizvodnju, ali se po svojoj životnoj situaciji (određenoj bezmalo veberovski) od proletarijata razlikuju jedino svojim »pretenzijama.«²²

Da bismo razumeli ovu ambivalentnost, valja imati na umu da se osnivačima naučnog socijalizma izgleda činilo da pojmu proletarijata nije ni potrebna nikakva definicija. Proleterei su bili siromašni i jadni ljudi, oterani sa zemlje i prinuđeni da se kao roba, »kao bilo koja druga stvar«, prodaju kapitalisti; oni su bili »prost dodatak mašini« od koga es »traži samo pokret ruke koji je najjednostavniji, najjednoličniji i koji se najlakše nauči.«²³ Proletarijat je nastao — pisao je Engels — s uvođenjem mašinske proizvodnje, a prvi proleterei pripadali su manufakturi u kojoj su, zapravo, i rođeni.²⁴ Bili su to ljudi koji se danonoćno muče pored mašina, u buci i prljavštini, proizvodeći ko zna šta, tek da bi preživeli do narednog dana u kome će se iznova prodati.

Proleterei su, istovremeno, bili važni kao oni koji stvarno pokreću moderna, odnosno socijalizovana sredstva za proizvodnju. Mada i seljaci i sitni proizvođači takođe »rade«, socijalizacija proizvodnje je nužni pravac razvoja kapitalizma. Otuda i jedinstveni položaj proletara u kapitalističkom društvu: oni su ti koji stvarno deluju na modernim sredstvima za proizvodnju stvarajući sve što je stvoreno. Oni su jedini neophodni za proizvodnju svega što je društvu potrebno i mogu to činiti sami, bez onih koji ne rade ništa osim što žive od tuđeg ra-

²² U francuskoj jezičkoj tradiciji postoje posebni nazivi za svaki od ovih krugova. *Les classes inferieures* tradicionalno označavaju sve one koji se ne ističu ni po rođenju ni po statusu; *les classes laborieuses* — sve one koji rade. Pridošlica, *la classe ouvrière* na kraju je postala što i Marxov »proletarijat«. Odgovarajući engleski nazivi — niže klase, radne klase i radnička klasa — nemaju u toj meri standardizovano značenje.

²³ K. Marx—F. Engels, *Komunistički manifest*, nav. izdanje, str. 16.

²⁴ Steven Marcus, *Engels, Manchester and the Working Class*, Vintage Books, New York, 1975, str. 142. O uticaju uvođenja mašina na formiranje industrijskog proletarijata, vid. Jurgen Kuczynski, *The Rise of the Working Class*, McGraw-Hill, New York, 1967, pogl. 2. Bergier taj odnos ovako sažeto opisuje: »...uvođenje nove pogonske snage koja je zamenila snagu čoveka, vetra i vode, ubrzo je učinilo veoma jasnom razliku između industrijalca, posednika te srazmerno skupe mašine, i radnika plaćenog da je pokreće« (J. F. Bergier, »The Industrial Bourgeoisie and the Rise of the Working Class«, u: *The Fontana Economic History of Europe*, ur. C. M. Cippola, *The Industrial Revolution*, London, 1973, str. 397).

da i prisvajanja njegovih plodova.²⁵ Kao što je istakao Mandel, Marx i Engels su »pripisivali proletarijatu ključnu ulogu u dolasku socijalizma ne toliko zbog njegove bede koliko zbog mesta koje on zauzima u procesu proizvodnje«. ²⁶

Svima je 1848. bilo sasvim jasno ko su proleter i prosto jer su se svi kriterijumi — odnos prema sredstvima za proizvodnju, manuelni karakter rada, produktivna zaposlenost, siromaštvo i poniženost — skladno uklapali u jedinstvenu sliku, odnosno kako je u to vreme rekao jedan norveški kapitalist »ako radnik bar na dve milje ne zaudara na prljavštinu i znoj, on i nije bog zna šta«. ²⁷ »Klasni položaj« i »klasna situacija« su bili sinonimi, a, kao što je primetio Rosenberg, »klasna svest do koje su došli industrijski radnici Evrope upućivala ih je da insistiraju na svom posebnom položaju i onim činionicima koji su ih razlikovali od svih drugih ekonomskih grupa«. ²⁸

²⁵ I Marx u *Kapitalu* i Engels u *Anti-Diringu* podvlače tehničku ulogu kapitalista kao organizatora procesa proizvodnje. Razvoj javnog sektora industrije bio je, međutim, dovoljan dokaz da je funkcija organizacije procesa proizvodnje tehnički nezavisna od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i da su radnici u stanju sami da ga organizuju. Vidi i dalje razmatranja o »proizvodnom radu«.

²⁶ Ernest Mandel, *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx*, Monthly Review Press, New York, 1971, str. 23.

²⁷ Edvard Bull, »Industrial Workers and Their Employers in Norway around 1900«, *Scandinavian Economic History Review*, 3, 1955, str. 67. Od zemlje do zemlje veoma se razlikuju i vreme i forma razvoja industrijskog proletarijata, a nisu rešeni ni važni istoriografski sporovi oko porekla i životnog standarda fabričkih radnika u poređenju sa zanatlijama i seljacima iz generacije neposredno pred industrijsku revoluciju. No, i pored svega, većina je saglasna oko izvesnog broja generalizacija, kao opštih kriterijuma za određivanje statusa radnika: (1) radnici su bili koncentrisani u fabrikama i rudnicima (prevashodno u tekstilnoj industriji, metalurgiji i rudarstvu); (2) oni su rukovali mašinama; (3) živeli su u stravičnim uslovima; (4) radili su u potpunosti istim uslovima. Radnici su se od zanatlija razlikovali po tome što nisu posedovali ništa od oruđa i alatki s kojima su radili i po tome što su radili tamo gde su se ta oruđa nalazila; od prosjaka i sličnih su se razlikovali po tome što su radili; od robova i kmetova su se razlikovali po tome što su bili slobodni.

Za pregled literature koja se bavi ranim industrijskim radništvom vidi: Kuczynski, *Rise of the Working Class*, nav. izdanje, i Bergier, »Industrial Bourgeoisie«; takođe, Jon Elster, »Optimism and Pessimism in the Discussion of the Standard of Living during the Industrial Revolution in Britain« (referat pripremljen za XIV međunarodni kongres istoričara u San Francisku 1975), čiji tekst predstavlja izvrsno razjašnjavanje ovde pominjanih problema. Jamačno vredi pročitati knjigu S. Markusa *Engels, Manchester and the Working Class*, ali je za razumevanje Marxovog i Engelsovog viđenja radnika možda najvažniji *Položaj radničke klase u Engleskoj 1844.*

²⁸ Rosenberg, *Democracy and Socialism*, str. 291.

Apstraktnije rečeno, sredinom XIX veka teorijska konotacija pojma »proletarijat« određena kao njegova odvojenost od sredstava za proizvodnju mnogo odudarala od intuitivne predstave o proletarijatu kao manuelnom, u načelu, industrijskom radništvu. Pošto su se materijalni uslovi podudarali s njihovom teorijskom deskripcijom, nije ni moglo biti nikakvih nedoumica.

Možda je u tom smislu indikativno to što je Engels osetio potrebu da kao napomenu u englesko izdanje *Komunističkog manifesta* 1888. godine unese definiciju proletarijata. Prema toj definiciji »pod proletarijatom (se podrazumeva) klasa modernih najamnih radnika koji su, pošto ne poseduju sredstva za proizvodnju, prinuđeni da prodaju svoju radnu snagu da bi mogli da žive«, a Kautsky je, s malim izmenama ponavlja: »proleter, to jest... radnici koji su odvojeni od sredstava na kojima rade te ne proizvode ništa sami za sebe pa su primorani da prodaju jedinu robu koju poseduju — svoju radnu snagu«. U pogledu jedne međunarodne rasprave u kojoj su 1958. godine učestvovali različiti komunistički časopisi i istraživački instituti, sovjetski učesnici daju sledeću definiciju proletarijata: »klasa ljudi odvojena od sredstava za proizvodnju koja zbog toga mora da živi od prodaje svoje radne snage vlasnicima kapitala i koja je eksploatisana u procesu kapitalističke proizvodnje«. ²⁹

Međutim, 1958. godine ova definicija obuhvata i sekretarice i rukovodeće osoblje, medicinske sestre i pravnike, nastavnike i policajce, one koji rade na kompjuterima i izvršne direktore. Svi oni su proleter, svi su odvojeni od sredstava za proizvodnju i prinuđeni da za nadnicu prodaju vlastitu radnu snagu. Izvesna nesigurnost, već vidljiva kod Kautskog, postaje sve izrazitija: bez obzira na razloge, neki od proletera niti se ponašaju niti misle kao proleter. U raspravi 1958. godine se često čula ista stvar: nameštenici jesu proleter ali oni sami to još uvek ne znaju. Nemački ekonomski institut iznosio je argument da većina nameštenika »kao ni radnici ne poseduje vlastita sredstva za proizvodnju i prinuđena je da prodaje svoj rad. Cena koju postižu za svoju robu — njihova plata — najčešće nije veća od one koju postižu radnici. No, i pored toga, kao što je poznato, većina nameštenika ne ubraja sebe u radničku klasu i sklonija je buržoaskoj ideologiji. Uzrok tome trebalo bi pre svega tražiti u tome što se njihov rad razlikuje od rada radni-

²⁹ K. Marx, F. Engels, *Komunistički manifest*, nav. izdanje, str. 6; Kautsky, *Class Struggle*, str. 43; [Načela..., str. 68]; *Przemiany w strukturze klasy robotniczej w krajach kapitalistycznych*, str. 43.

ka.« Američki institut za probleme rada i britanski časopis *Marxism Today* osporavaju dijagnozu svojih nemačkih kolega, premda se slažu s činjeničnim stanjem na koje se oni pozivaju. »Ako su ikad i postojale objektivne okolnosti koje su nam dopuštale da 'bele okovratnike' smatramo predstavnicima srednje klase — smatra Američki institut — one danas više ne postoje; jedino što se još nije promenilo, to je subjektivna procena njihove sopstvene situacije...« I britanski časopis stoji na stanovištu da »što se tiče uslova rada i visine nadoknade, 'beli kovratnici' sve više liče na radnike, mada ih većina to još uvek ne shvata«. Sovjetski sažetak rasprave iznosi da su nameštenici radnici iako to još uvek ne shvataju, te je tako objedinjavanje radničke klase stvar budućnosti.³⁰

Ova vrsta argumentacije je toliko rasprostranjena da se može učiniti čudnim što smo izdvojili baš ovu raspravu.³¹ Međutim, ono što je u njoj zaprepašujuće upravo je pomenuto insistiranje na »još ne« stanju svesti i organizovanosti nameštenika. Marx i Engels su već u *Manifestu* primetili da je kapitalizam »pretvorio lekara, pravnika, sveštenika, pesnika, naučnika u svoje plaćene najamne radnike«, a Kautsky je, iznova ponavljajući Marxa i, u isto vreme, anticipirajući 65 godina starije »još ne«, pisao: »I treća kategorija proletarijata je uznapredovala u svome razvoju — obrazovani proletarijat. (...) Bliži se vreme kada će se ovi proleter i od ostalih razlikovati još samo po jednome: po svojim *pretenzijama*. Oni većinom još uvek uobražavaju da su nešto bolje nego proleter i, oni sebe još uvek računaju u buržoaziju, upravo kaogod što se lakej identifikuje s klasom svoga gospodara.«³²

Čini se da je već negde oko 1890. termin *proletarijat* izgubio svoje neposredno intuitivno značenje što ga je imao u doba *Manifesta*. I ovde je uputno saslušati savremenika. Sombart 1896. ovako analizira značenje termina: »Da bi se došlo do istinite predstave o ovoj klasi moramo se osloboditi slike odrpane gomile koja nam je

³⁰ *Przemiany*, str. 78, 88, 96, 54.

³¹ Ne mogu da odolim još jednoj ilustraciji: »...nameštenici su... pomno odvojeni od ostatka proletarijata lukavstvom buržoazije a ne naučnom analizom. Činjenica da nose belu košulju i da primaju platu na kraju meseca teško da bi mogla dovesti u pitanje njihovu objektivnu pripadnost radničkoj klasi, čak i uprkos njihovoj zbrkanoj subjektivnoj svesti.« (Maurice Ajam-Bouvier i Gilbert Mury, *Les Classes sociales en France*, Paris, 1963, str. 63.)

³² K. Marx, F. Engels, *Komunistički manifest*, nav. izdanje, str. 11; Kautsky, *Class Struggle*, str. 36, 40; [Načela..., str. 62, 65.]

dok smo čitali Marxa bila u glavi. Danas se termin 'proletarijat' koristi da bismo označili onaj deo stanovništva koji je u službi kod kapitalističkih preduzetnika i za uzvrat dobija nadnicu i slično. Reč je u ovom značenju preuzeta od francuskih autora, a u Nemačkoj ju je uveo Lorenz von Stein 1842. godine.« Naravno, iznova se javlja poznati problem: većinu ove klase, po Sombartu, čine »slobodni najamni radnici«, ali oni čine manjinu, odnosno tek jednu trećinu ukupnog stanovništva Nemačke. »Slika se, međutim, potpuno menja — piše Sombart — ako se istinskom proletarijatu, onom čistokrvnom, dodaju i bezbrojni mešanci — najsiromašnija klasa stanovništva, *il popolino* — i svi oni sitni zemljoposednici i proizvođači koji žive životom proletarijata kao i svi niži službenici poput poštanskih.«³³ Problem se dodatno komplikuje time što nameštenici nisu uvek među najsiromašnjima: oni ne samo da imaju više od ruskog seljaka ili kineskog kulija, nego neki od njih zarađuju više i od univerzitetskog nastavnika — »u Americi prosečna primanja ove klase nisu mnogo ispod maksimuma koji u Pruskoj dobija univerzitetski profesor.«³⁴ Nije čudo da je Max Weber smatrao nužnim razlikovanje između »klasne situacije« i »statusne situacije«.³⁵

Apstraktna definicija proletarijata je, u drugoj polovini i pod kraj XIX veka, obuhvatala i »čistokrvne« i »mešance«, nameštenike i druge koji žive kao oni, odrpance ali i one u uniformama pruskih državnih službi. Sovjetski teoretičari neumorno ponavljaju 1958. godine, da samo nesposobni za dijalektičko mišljenje ne vide da su nameštenici jednostavno proleter i, ali u isto vreme tvrde da svi delovi proletarijata nemaju jednaku ulogu i da industrijskom manuelnom radništvu pripada vodeća uloga u klasnoj borbi. Program KPSS takođe insistira na »savezu radničke klase i širokih slojeva nameštenika i velikog dela inteligencije«.³⁶ Čistokrvni i mešanci, »beli okovratnici« i »plavi okovratnici«, proleter i »narod«, radnici i »mase ugnjetenih i eksploatisanih« — svi ovi termini nesumnjivo ukazuju na postojanje posve određenih teorijskih teškoća, na postojanje problema čije se rešenje ni danas ne nazire ništa jasnije no što je bio slučaj u poslednjoj deceniji XIX veka.

³³ Sombart, *Socialism and Social Movement*, str. 6.

³⁴ *Isto*, str. 7—8.

³⁵ Sistematičan prikaz Weberove terminologije može se naći u: John Goldthorpe i David Lockwood, »Affluence and the British Class Structure«, *The Sociological Review*, 11, 1963, str. 133—163.

³⁶ *Przemiany*, str. 54.

Kautsky nije bio u pravu: ni on ni Marx nisu iz Marxove teorije kapitalističkog razvoja izvukli nužan zaključak o evoluciji klasne strukture. Izvor neodređenosti pojma proletarijata je u samoj dinamici razvoja kapitalizma.

Nadalje ću nastojati da pokažem da proletarijat kao klasa nije mogao biti jednom i za svagda formiran pod kraj XIX veka budući da razvoj kapitalizma neprestano transformiše strukturu mesta u sistemu proizvodnje i realizacije kapitala, kao i u drugim načinima proizvodnje kojima, vremenom, ovladava kapitalizam. Određenje: prodor kapitalističkog načina proizvodnje u sve oblasti ekonomije lišava vlasništva nad sredstvima za proizvodnju različite grupe, odnosno oduzima im mogućnost transformiranja prirodnih u upotrebne proizvode. Istovremeno, sve veća proizvodnost rada relativno smanjuje kapitalističko iskorišćavanje radne snage pa se proces proletarizacije, kao odvajanja od sredstava za proizvodnju, počinje razlikovati od procesa proletarizacije, kao stvaranja mesta za proizvodne radnike. Ovo razmimoilaženje dovodi do uspostavljanja takvih društvenih odnosa koji se ne daju objasniti uz pomoć kategorije kapitalističkog načina proizvodnje, pošto ovo odvajanje upravo vodi deljenju ljudi od svakog društveno organizovanog procesa proizvodnje.

Razmotrimo poblize našu tezu i njene implikacije. Opis kapitalističkog razvoja i njegovog delovanja na klasnu strukturu, kako ga Kautsky izlaže, zasniva se na prvom delu Erfurtskog programa u kome se kaže: »Ekonomski razvitak buržoaskog društva vodi prirodnom nužnošću propasti sitnog preduzeća, čiju osnovicu sačinjava privatna svojina radnikova nad njegovim sredstvima za proizvodnju. On odvaja radnika od njegovih sredstava za proizvodnju i pretvara ga u proletera bez sopstvenosti, dok sredstva za proizvodnju postaju monopol srazmerno malog broja kapitalista i krupnih zemljoposjednika.«³⁷

Kautsky pažljivo ispituje sva ona mesta koja nestaju tokom razvoja kapitalizma. Prvo govori o »iščezavanju srednjih klasa — sitnog preduzetnika i seljaka«. Prodor kapitalizma u sve oblike proizvodnje vremenom uništava sitno vlasništvo i to naročito tokom periodičnih kriza kada dolazi do ubrzane koncentracije kapitala. Preživljavaju jedino sitni trgovci ali su i oni sve »nesigurniji« i sve zavisniji od ritma kapitalističke akumulacije. Dru-

³⁷ Kautsky, *Class Struggle*, str. 7; [Načela..., str. 17.]

gi mehanizam proletarizacije je kapitalistička organizacija usluga i proizvodnih delatnosti tradicionalno vezanih za kućnu radinost kao što su tkanje, šivenje, pletenje i pekarstvo. I ova eksternalizacija takođe predstavlja oblik odvajanja od sredstava za proizvodnju jer prinudava one koji su se tradicionalno bavili kućnom radinošću, a pre svih žene, da traže zaposlenje izvan kuće i to kako zbog sve većeg siromaštva tako i zbog nove situacije u kojoj se mora plaćati za proizvode i usluge koji su ranije interno dobavljani.³⁸

Šta se zapravo događa u procesu proletarizacije sitnih sopstvenika, zanatlija i žena? Bivaju li oni odvojeni od sredstava za proizvodnju ili pak lišeni mogućnosti da samostalno proizvode? Oni u nekim slučajevima postaju industrijski proleter. Premda ovaj proces nigde nije sistematski izložio, izgleda da Kautsky smatra da razvoj kapitalizma konstantno uvećava broj fabričkih radnika.³⁹ On, pored toga, drži da taj industrijski proletarijat biva i sve homogeniji. Iako s neuobičajenom oštrinom govori o onome što smatra ostacima unutrašnjih podela među radništvom — podela zasnovanih na umeću — uveren je da će mašinska proizvodnja u kojoj je umeće izlišno i rast rezervne armije rada zbog kojeg dolazi do obaranja nadnica, ukloniti te unutrašnje podele i homogenizovati proletarijat.

Proces proletarizacije odvija se i u drugim oblastima ekonomije, a ne samo u industrijskoj proizvodnji.

³⁸ Sintagma »odvojenost od sredstava za proizvodnju« do- stojna je mnogo veće pažnje no što je do sada bio slučaj. Ova odvojenost se, u Marxovoj analizi prvobitne akumulacije, sastojala od legalno sprovedenog odvajanja onih koji je obrađuju od zemlje koju obrađuju. U teoriji koncentracije kapitala se smatra da sitni proizvođači ne mogu biti ekonomska konkurencija velikim kapitalističkim firmama. Međutim, ovo odvajanje može poprimiti i tananije forme kao što biva kada se, recimo, usluge tradicionalno obavljane u kućnoj radinosti, eksternalizuju u vidu kapitalistički organizovanih aktivnosti. (Vidi ovde navedenu analizu Kautskog.) Postavlja se pitanje: ne bi li trebalo i obavezno penzionisanje i obavezno školovanje, takođe smatrati takvim odvajanjem? Pitanje je, isto tako, da li je odvojenost od sredstava za proizvodnju dovoljno široka deskripcija onog procesa koji baca različite grupe na kapitalističko tržište radne snage. Prosjaci kojih je 1800. u Francuskoj bilo verovatno koliko i radnika, takođe su ostali bez sredstava za život (kojima je legitimnost davala katolička ideologija) onoga trenutka kada je »ekonomski bič« zamenio raniju odgovornost zajednice za siromašne.

³⁹ Bernstein u delu *Evolutionary Socialism* pokazuje da je uvideo nekonzistentnost argumentacije po kojoj se pretpostavlja da akumulacija kapitala smanjuje potrebu za radnom snagom a broj radnika ipak raste, navodno, naporedu s porastom mase kapitala. Problem se, zapravo, svodi na relativne stope rasta kapitala i produktivnosti rada, i zasigurno nije jednostavan, kao što pokazuju sporovi oko pojma kapitala.

»Kapitalistički način proizvodnje ne čini samo stalnim povećanjem krupne industrije da proletersko stanje postane stanje naroda uopšte. On to čini i time što položaj najamnih radnika u krupnoj industriji postaje presudan i za položaj najamnih radnika u drugim granama rada.« Tako i u krupnoj trgovini »stalno raste broj zaposlenih — pravih proletera koji nemaju izgleda da ikad postanu samostalni«. ⁴⁰

No, što je najvažnije, kapitalizam mnogo brže uništava sitnu proizvodnju no što stvara nova mesta za zapošljavanje. Proces proletarizacije — odvajanja od sredstava za proizvodnju — stvara »rezervnu industrijsku armiju«: »Prinudna besposlica je — kaže Kautsky — stalna pojava kapitalističkog sistema proizvodnje, i neodvojiva je od njega.« ⁴¹

Tako se ispostavlja da je »proletarizacija« pojam s dvostrukim značenjem. Što se tiče razaranja prekapitalističke i ranokapitalističke organizacije proizvodnje, ona označava odvajanje od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i ukidanje mogućnosti da se nezavisno transformiše priroda. Međutim, u pogledu stvaranja novih mesta unutar same strukture sve razvijenijeg kapitalizma, ona nužno ne označava nastajanje novih mesta za proizvodni, manuelni rad. Zanatlije, sitni trgovci i seljaci se ne pretvaraju u proizvodne manuelne radnike, već prelaze u različite grupe čiji je status teorijski neodređen. Tekuće rasprave jasno pokazuju da se ovaj jaz, za proteklih osamdeset godina, samo povećao. Pojava ljudi koji se nazivaju nameštenicima ili »belim okovratnicima«, nemanuelnim radnicima, *ouvriers intellectuels*, tehničarima ili pak »novim srednjim klasama«, načelno nas suočava s problemom konceptualizacije klasne strukture.

Knjiga Kautskog nam i ovde nudi zanimljive putokaze koji vode ka izvorima ovih teškoća. »Neiskorišćeni rad« kod Kautskog obuhvata i nezaposlene, ali i »parazite«, poslugu, vojnike i sve one koji se nekako snalaze da bi preživeli. U tom smislu »neiskorišćeni rad« nije onaj rad koji se nikako ne koristi već onaj koji se ne troši za proizvodnju društveno-potrebni stvari. Postavlja se, međutim, pitanje: kojim mehanizmima ovaj neiskorišćeni rad dobija upravo ove a ne neke druge socijalne forme?

Dok se o uništavanju sitnog vlasništva i nastajanju »prinudne dokolice« raspravlja kao o nužnim posledicama kapitalističkog razvoja, čini se da se specifične for-

⁴⁰ Kautsky, *Class Struggle*, str. 35, 36; [Načela..., str. 60, 62.]

⁴¹ Isto, str. 85; [Načela..., str. 58.]

me što ih zadobija neiskorišćeni rad smatraju posledicama individualnih pregnuća. U tom je smislu vrlo zanimljiv način na koji Kautsky govori o »obrazovanim proleterima«. ⁴² Kako on vidi nastajanje ove kategorije u procesu razvoja kapitalizma?

Pošto je pokazao kako nastaju proleter i u krupnoj industriji i trgovini, Kautsky naglašava: »I treća kategorija proletarijata je uznapredovala u svome razvoju — obrazovani proletarijat«, ⁴³ ali se u ovom trenutku, sasvim iznenadno, njegova razmatranja okreću ka porodici. On nam ukazuje na to da malograđanin zna da je jedini način da svog sina spase proleterskog statusa — slanje deteta u školu. Međutim, on ne brine samo za svoje sinove nego i za svoje kćeri. Podela rada dovodi do eksternalizacije nekih delatnosti dotle vezanih za kućnu radinost kao što su tkanje, šivenje, pletenje i pekarstvo, te postaje luksuz imati ženu koja je samo domaćica, a taj luksuz vlasnici malog imetka sve teže mogu sebi da dopuste. »Tako raste ženin rad — kaže Kautsky — ne samo u oblastima krupne i sitne industrije i trgovine, nego i u državnom činovništvu, pošti, telegrafiji, železnicama, bankama, u umetnosti i nauci.« ⁴⁴ Uopšte se, pri tom, ne pominju zakoni kapitalističkog razvoja koji bi objašnjavali rastuću potrebu za činovništvom, telegrafskim i telefonskim uslugama, železnicama i bankama. Muškarci i, naročito, žene, pripadnici srednje klase su prinuđeni da se obrazuju, pa se, dakle, i obrazuju i zapošljavaju u svim pomenutim službama. Ali, kako su i zašto te službe nastale? Čitavo objašnjenje svodi se isključivo na ponudu, tj. na »ljudski kapital.«

Da li je Kautsky uopšte anticipirao nastajanje i razvoj nove srednje klase? On pominje kancelarijske radnike u kontekstu evolucije porodičnog života. Nešto kasnije govori o pojavi nekih uslužnih delatnosti kao što su berberi, hotelska poslugu, taksi-vozači i slično. ⁴⁵ Grupa za koju Kautsky nalazi da se stalno uvećava je »gomila društvenih parazita koja, zato što ne može biti produktivno delatna, pribegava radi održanja svog bednog postojanja mnogim i različitim poslovima, potpuno izlišnim ali često društveno štetnim — takvi su razni posrednici, krčmari, sitni trgovci, preprodavci i slični.« ⁴⁶ Ovde je reč o samom dnu modernog kapitalističkog društva — o parazitima. Kautsky oseća da ljudi pribegava-

⁴² Isto, str. 62; [Načela..., str. 62.]

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto, str. 38—39; [Načela..., str. 64.]

⁴⁵ Isto, str. 167; [Načela..., str. 191.]

⁴⁶ Isto, str. 85; [Načela..., str. 107.]

ju ovim zanimanjima prosto jer su odvojeni od sredstava za proizvodnju a ne mogu naći produktivno zaposlenje, te im je neproduktivno zanimanje jedini način preživljavanja.

To je sve što Kautsky ima da kaže u *Klasnoj borbi*⁴⁷ o onim mestima u sistemu proizvodnje na kojima se danas nalazi možda čak više od polovine ukupne radne snage.⁴⁸ On ne vidi ništa strukturalno u pojavi »nove srednje klase« i sva nastojanja srednje klase smatra prolaznim, marginalnim formama u čijim okvirima ljudi, izbačeni iz procesa proizvodnje, pokušavaju da izbegnu sudbinu koju im nameće razvoj kapitalizma. Da li je posredi lično ograničenje, slučajna pogreška, znamenitog ali ne i nepogrešivog, marksističkog teoretičara?

VI

Još od prve problematizacije pojma proletarijata u poslednjoj deceniji XIX veka, svaki put iznova, u svakoj novoj situaciji, ovaj se problem sve oštrije javlja u svojoj njegovoj teorijskoj i političkoj ozbiljnosti. Ko su ti ljudi koje kapitalizam sve brže rađa, odvojeni od sredstava za proizvodnju i prinuđeni na prodaju vlastite radne snage za nadnicu, a pri tom se ipak ne ponašaju, ne rade, ne žive i ne misle baš kao proleter? Da li su oni »srednja klasa«? Ili su možda prosto »nemanuelni radnici« kako ih naziva statistička praksa? Ili su pak učesnici kapitalističke reprodukcije i, stoga, jednostavno pripadnici buržoazije?

Problem se ne da razrešiti izborom; za to je neophodan model »razvijene klasne strukture«, neki način da

⁴⁷ To, naravno, ne znači da drugde, posebno u polemici protiv Buharina on ne govori o »poslovdama, tehničarima, agronomima, menadžerima, administratorima i direktorima« kao o neophodnim funkcijama u okviru kapitalističke organizacije proizvodnje. Za sažet prikaz čitave polemike i pitanja oko kojih se vodila, vid. J. J. Wiatr, *Spoleczenstwo*, Warszawa, 1965, str. 200 ff.

⁴⁸ Valja primetiti da je u industriji (uključujući rudarstvo i građevinarstvo) — koja je smatrana budućnošću kapitalističkog društva — klasna struktura bila bezmalo dihotomna. Prema nemačkom popisu 1882. godine, bilo je oko 1 500 000 poslodavaca, oko 3 000 000 radnika, a jedva 90 000 službenika i tehničkog osoblja u ovom sektoru. U Švedskoj je 1900. godine bilo 125 000 poslodavaca, 442 000 radnika i 22 000 službeničkog i tehničkog osoblja. U Francuskoj je 1881. godine bilo 1 169 000 poslodavaca, oko 3 000 000 radnika i 236 000 kancelarijskih nameštenika. Podaci za Švedsku i Nemačku uzeti su iz tadašnjih popisa, a podaci za Francusku zasnivaju se na J. C. Toutain, »La Population de la France de 1700 à 1959«, *Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée*, 133, januar 1963, tabele 75—77.

se ukine fikcija o dihotomnoj klasnoj podeli kapitalističke društvene formacije, neki oblik analize klasnih položaja koji bi nadilazio predstavu o dve klase neodvojive od načina proizvodnje, uz koje ide večna sitna buržoazija. Metod Kautskog bio je u tome da sve klase, osim proletarijata i buržoazije, posmatra u njihovom kretanju ka jednom od ova dva osnovna pola tokom istorije kapitalizma; stoga ih je i svrstavao saglasno smeru njihovog kretanja. Ovaj metod se iznova pojavljuje u nedovoljno poznatoj ali veoma zanimljivoj studiji popisa u Francuskoj iz 1962. godine, premda u njoj prevladuje uticaj Webera.

Weberova kritika Marxovog pojma klase predstavlja teorijsku osnovu analize socijalne diferencijacije (stratifikacije) u buržoaskoj sociologiji. Ova kritika stoji na stanovištu da samo položaj unutar odnosa proizvodnje (vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju) nije dovoljan za određivanje klasne situacije, s obzirom da položaj u odnosima raspodele (tržište, životni stil i pripadajući status) i položaj u odnosima vlasti (moć) nije odraz isključivo postojećih odnosa vlasništva. Pored toga, ni status ni moć nisu dihotomni. Sistem stratifikacije raspoređuje ljude duž kontinuiranih slojeva, s nagomilavanjem u sredini, gde se stvara »srednja klasa«. Poznate su posledice ovakvog pristupa: empirijske deskripcije »društveno-ekonomskih položaja« udaljile su se od svakog istorijskog razumevanja, vizija klasa kao aktera istorije zamenjena je statističkim analizama distribucije prihoda, obrazovanja i prestiža; prekinuta je veza između analize socijalne diferencijacije i analize konflikta. Sva pažnja je usredsređena na »statusnu nepodudarnost«, a poslovođa je postao tipična žrtva ove bolesti.

Vraćajući se Geigerovoj analizi iz 1925. godine, Dahrendorf ispituje šta se zbiva s Marxovom teorijom klase, ako se ona ne odbaci *tout court*⁴⁹ pod uticajem weberovske orijentacije. Rezultat njegove analize je »objektivni pluralizam«: moderno kapitalističko društvo sastoji se od mnogih grupa ali one ne nastaju slučajno već na osnovu objektivnih odnosa — odnosa vlasništva i odnosa vlasti, koji su uzajamno nezavisni. Moglo bi se, možda, reći da on odbacuje, tvrdeći da odnose vlasništva određuje moć raspolaganja sredstvima proizvodnje i proizvodnom, same osnove Marxove analize jer time vlasništvo svodi tek na poseban oblik moći, društvo je zasnovano na moći a ne eksploataciji itd.

⁴⁹ Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, Stanford, Cl., 1959.

Wrightov skorašnji tekst u *New Left Review* obnavlja problematiku objektivnog određenja klase. Pošto se čak ni ekonomski aktivno stanovništvo Sjedinjenih Država ne može lako smestiti u kategorije radnika i kapitalista, Wright ispituje i nastoji da stvori nove kategorije. »Bitni društveni procesi koji uključuju klasne odnose« dele pojedince u klase nezavisno od »zakonskih kategorija klasnih odnosa«. Wright uvodi razlikovanje između »potpune«, »delimične«, »minimalne« i »nikakve« kontrole nad izvorima, sredstvima za proizvodnju, radnom snagom i stupnjem zakonitog vlasništva.⁵⁰ Iz toga sledi postojanje »protivrečnih položaja«, odnosno svih onih mesta na kojima se ova merila sasvim ne podudaraju. Ponovo se javlja poslovođa kao »protivrečan položaj najbliži radničkoj klasi«. Potom se, na osnovu podataka za SAD iz 1969. godine, ljudi smeštaju u pomenute kategorije, te se zaključuje da »između četvrtine i trećine ukupne radne snage u SAD zauzima mesta i položaje na samoj granici proletarijata«. Ako se tome broju doda 40—50% nesporne radničke klase, dobija se pretežna većina čiji je »stvarni interes socijalizam«. ⁵¹ Zatim se kaže da će od »klasne borbe zavisiti u kojoj će meri ljudi koji zauzimaju ove protivrečne položaje sjedinjavati svoje snage sa snagama radničke klase u jedinstven socijalistički pokret... U razvijenim kapitalističkim zemljama mogućnosti nastanka socijalističkog pokreta zavise delom i od sposobnosti organizacija radničke klase da stvore takve političke i ideološke uslove koji bi, dobar deo onih koji zauzimaju protivrečne položaje, ponukali da stupe u tešnji savez s radničkom klasom« ⁵², odnosno, kao što je Kautsky predviđao, »ukoliko postojeći način proizvodnje biva nesnošljiviji, što se očevidnije diskredituje... utoliko će biti više onih pripadnika ne-proleterskih klasa koji će pristupati Socijalističkoj partiji i, uporedo s nezadrživim proletarijatom, ići za njegovom zastavom ka pobedi i trijumfu«. ⁵³

Problem odnosa između objektivno određenih klasa i klasa kao istorijskih aktera ne može se rešiti nikakvim klasifikacijama, bile one s dve ili više objektivno određenih klasa, bile one sa ili bez protivrečnih položaja. Problem opstojava jer te klasifikacije — nastale u partijskim rukovodstvima ili u univerzitetskim kabinetima — stalno proverava život, ili još određenije, politička

⁵⁰ Erik Olin Wright, »Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies«, *New Left Review*, br. 98, 1976, str. 33.

⁵¹ Isto, str. 41.

⁵² Isto, str. 44.

⁵³ Kautsky, *Class Struggle*, str. 217; [*Načela...*, str. 247.]

praksa. Wrightovi »protivrečni položaji« protivrečni su samo utoliko što njegova postavka o »stvarnom interesu za socijalizam« ne počiva ni na svesti ni na organizaciji onih za koje se pretpostavlja da imaju taj interes. Na hartiji čovek ljude može svrstavati u kakve god želi kategorije, ali u političkoj praksi postoje živi stvarni ljudi s vlastitim interesima i svesću o tome. Ti interesi, bili ili ne bili »realni«, ni u kom slučaju nisu arbitrarni; ni svest o njima nije arbitrarna; ni politička praksa u kojoj se oni ispoljavaju, isto tako, nije arbitrarna.

Problematika klase-po-sebi stavlja u središte razmatranja problem klasifikacije jer klase kao istorijske aktere, klase koje se bore i čija je borba pokretač istorije, smatra jednoznačno određenim objektivnim položajima. U osnovi ove problematike se nalazi pretpostavka o postojanju neposrednog materijalnog interesa radnika (najamnina) i kapitalista (profit). Pošto je proizvod, već po definiciji, fiksiran u svakom trenutku vremena, sledi to da što radnici dobijaju više za prodaju svoje radne snage, tim manje ostaje kapitalisti kako za ulaganje u sredstva za proizvodnju tako i u vidu viška vrednosti. Po Marxovom shvatanju, najamnina i profit »stoje u obrnutoj srazmeri. Udeo kapitala, profit, skače u onoj srazmeri u kojoj udeo rada, najamnina, pada, i obratno. Profit raste onoliko koliko najamnine padaju; odnosno pada onoliko koliko najamnine rastu.« Uz to je ova usredsređenost na neposrednu razmenu navela Marxa na zaključak da »čak ni najpovoljnija situacija za radničku klasu, što brže raste kapitala, ma koliko popravljala radnikov materijalni život, ne ukida suprotnost između njegovih interesa i interesa buržuja, interesa kapitalista. Profit i najamnina stoje i dalje u obrnutoj srazmeri.« ⁵⁴ Otuda bi kapitalizmu, kao sistemu, bio svojstven objektivni sukob između neposrednih materijalnih interesa koje imaju pojedinci, a na osnovu svog statusa nosilaca ili personifikacija objektivnih mesta koja zauzimaju. Klasa-po-sebi je kategorija koja obuhvata individue sa zajedničkim interesima koji proističu iz njihovog položaja. Jednovremeno se stoji na stanovištu da je odbrana neposrednih objektivnih interesa upravo onaj činilac koji pokreće proces stvaranja klasne organizacije, a u krajnjem, vodi i ostvarenju dugoročnog, isto tako objektivnog interesa — socijalizma. Tako se čini da je za identifikaciju onih interesa koji determinišu klase koje se mogu pojaviti kao klase-u-borbi, sasvim dovoljno klasifikovati objektivne

⁵⁴ K. Marx—F. Engels, »Najamni rad i kapital«, *Izabrana dela*, tom I, (bez imena prevodioca), Kultura, Beograd, 1949, str. 79.

pozicije (položaje, mesta, klase). Kada se identifikuju objektivne pozicije, onda su i moguće klase-za-sebe jednoznačno determinisane. »Klasa« u ovom smislu označava klasu onih koji se nalaze na određenim mestima; jedini problem koji se, nakon toga, eventualno može analizirati je kako skupina ovakvih pojedinaca-na-određenim-mestima prerasta u kolektivitet-u-borbi za ostvarenje vlastitih objektivnih interesa.

Pojava nemanuelnih radnika i postaje problem tek u okvirima ovako shvaćene klase. Potrebno je redefinisati odnose koji determinišu objektivne osnove formiranja klase da bi se postojanje ovih radnika u kapitalističkom društvu uopšte moglo uklopiti u datu problematiku. Samim tim nužno je stvoriti i novu klasifikaciju objektivnih položaja, a ona bi mogla rešiti postojeći problem.

U tekstu koji sledi nastojaću da pokažem kako nas problem klasnog identiteta nemanuelnih radnika primorava da iznova u celini promislimo problematiku formiranja klase. Kao istorijski akteri, klase ne slede jednostavno iz objektivnih položaja, makar to bili i položaji radnika i kapitalista. Pokušaću, isto tako, da pokažem nužnost problematizacije odnosa klase kao istorijskih aktera (klasa-u-borbi), ali i samog shvatanja mesta unutar odnosa proizvodnje. *Klase nisu date samo na osnovu objektivnih položaja jer one su rezultat borbe, a ta borba nije determinisana isključivo odnosima proizvodnje.* Tradicionalna formulacija ne dopušta teorijsko razmišljanje o klasnoj borbi jer je, ili svodi na epifenomen, ili je pak izjednačava sa slobodom od objektivne determinisanosti; a ona niti je epifenomenalna niti je oslobođena determinisanosti. Struktura klasne borbe određena je totalitetom svih ekonomskih, političkih i ideoloških odnosa i njen je uticaj na proces nastajanja klase autonoman. No, pokaže li se da je uticaj klasne borbe na proces nastajanja klase stvarno autonoman, onda se mesta unutar odnosa proizvodnje — šta god da su — ne mogu više smatrati objektivnim kako je to bilo moguće u kontekstu »klase-po-sebi«, to jest ne može se više smatrati da jednoznačno određuju koje će klase da se pojave kao klase-u-borbi. Ovo porazumeva da se klasifikacija položaja mora smatrati sastavnim delom određenih praksi koje nastaju (ili mogu nastati) u toku procesa formiranja klase. Tada se i sama teorija klase ima videti kao neodvojiva od određenih političkih projekata. Onda se ni položaji u odnosima proizvodnje ne mogu više smatrati (pa ni drugi odnosi u tom smislu) objektivnim, tj. takvim koji bi prethodili klasnoj borbi. Oni mogu biti objektivni samo ukoliko i koliko potvrđuju prakse formiranja kla-

se, odnosno saglasno meri u kojoj određeni projekti po njima bivaju istorijski ostvarivi. U ovom kontekstu, mehanizmi determinacije prestaju jednoznačno delovati: u datoj situaciji nekoliko projekata može biti izvodljivo. Otuda položaji u okviru društvenih odnosa predstavljaju granice uspešnosti političke prakse, a unutar ovih istorijski konkretnih granica, formiranje klase-u-borbi determinisano je borbama čiji je rezultat upravo nastanak klase.

Klase su rezultat borbi koje se odvijaju na određenom stupnju razvoja kapitalizma; i borbe i razvoj moramo razumeti u njihovoj konkretnoj istorijskoj artikulaciji kao procese.

VII

To što su priznali objektivni status ideoloških i političkih odnosa u kontekstu klasne borbe⁵⁵, predstavlja veliku prvo Gramscijevu a potom Poulantzasovu zaslugu. Tada su moguće bar dve vrste determinisanosti odnosa — uključujući i odnose klasne borbe u koje stupaju konkretni ljudi i žene — njihovi nosioci. Ekonomski, politički i ideološki odnosi, u svojoj ukupnosti, nameću određenu strukturu klasnoj borbi ali se pod njenim uticajem i sami transformišu. U tom smislu je Poulantzasov pojam »dvostruke artikulacije« i nov i značajan. Forma klasne borbe je determinisana totalitetom svih ekonomskih, ideoloških i političkih odnosa svojstvenih datoj istorijskoj situaciji, ali samo do granica mogućeg delovanja klasne borbe na te odnose. Da pojednostavimo: u određenoj situaciji su moguće različite prakse ali je broj delotvornih praksi, dakle onih koje mogu delovati na preobražaj objektivnih uslova — ograničen i determinisan upravo tim uslovima. Ovo stanovište koje ideološkim i političkim odnosima priznaje status objektivnosti u klasnoj borbi jednovremeno je i raskid s ekonomističkim i istoricističkim elementima koji su neodvojivi od »klase-po-sebi«.

Poulantzas odbacuje shvatanje koje naziva »istoricističkim« po kome se klase, kao istorijski akteri, spontano rađaju — na ovaj ili onaj način — iz odnosa proizvodnje. On naročito ističe nezavisnu ulogu ideologije i političke organizacije u procesu nastajanja klase. Čini se,

⁵⁵ Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, uredili i preveli Quintin Hoare i Geoffrey Nowell Smith, International Publishers, New York, 1971; Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*, London, 1973.

međutim, da je u polemičkoj vatri namenjenoj istoricizmu, oprljena i sama istorija: pretvorila se u istoriju koja se kreće od odnosa ka ishodima bez ikakvog delatnog ljudskog sudelovanja.⁵⁶

Poulantzas vidi klase kao »odgovarajuće ishode« na političkom polju strukture društvenih odnosa, sa svoje strane determinisanih totalitetom svih oblika organizacije ekonomskih, ideoloških i političkih odnosa u datoj društveno-ekonomskoj formaciji. Razlikovanje »nivoa« ekonomskog, ideološkog i političkog vodi stvaranju brojnih taksografskih kategorija, što omogućava identifikaciju političkog delovanja klasa bez ispitivanja njihove organizacije. Poulantzas razrađuje obimnu terminologiju za razlikovanje mesta različitih klasa i njihovih delova u »bloku moći«: vladajuće, hegemonističke, upravljačke, pomažuće i tako dalje. Pa ipak, te klase ostaju da vise u vazduhu bez svojih fizičkih otelotvorenja; one ni u jednom trenutku nisu ništa više od »rezultata« koji, sa svoje strane, opet deluju na nešto drugo, pošto se Poulantzas uopšte ne upušta u ispitivanje načina nastajanja klasa u određenoj formi, a na osnovu odnosa proizvodnje. Strogo uzevši, kod Poulantzasa nema ničega što bi mu dopuštalo da govori o »radničkoj klasi«, »buržoaziji« i sl.: klase se, kao takve, pojavljuju na razini »društvenih odnosa«, ali ništa ne saznajemo o njihovom pojavljivanju u ma kom određenom obliku.

Ova teškoća nije nova. Kad Dahrendorf kaže »da bi pojam klase uopšte imao ikakvog smisla, klasa mora podrazumevati određenu meru klasne svesti i političke solidarnosti«, on možda time izražava opšteprihvaćeno stanovište, ali je Sombart još 1909. osetio da je »najveća prepreka jasnom razumevanju termina 'društvena klasa' u tome što se on meša s 'političkom partijom'«. Mešao ga je i Plehanov.⁵⁷

Uopšteno govoreći problem je u sledećem: ako se uzme da klase objektivno postoje na nivou odnosa proizvodnje, onda je u mnogim istorijskim razdobljima pojam klase irelevantan za razumevanje istorije, kao recimo u slučajevima kad klase nisu razvile solidarnost i svest ili su bile politički nedelatne. S druge strane, ako se klase identifikuju na nivou na kome se one javljaju kao organizovane ili barem »odgovarajuće« političke sna-

⁵⁶ F. E. Cardoso, »Althusserianismo o Marxismo?«, u: *Las Clases sociales en America Latina*, ur. R. B. Zenteno, Mexico, 1973.

⁵⁷ Dahrendorf, »Recent Changes in the Class Structure of European Societies«, *Daedalus*, 93, 1964, str. 252; Sombart, *Socialism and Social Movement*, str. 3; E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution*, London, 1966, 1, str. 29.

ge, problem je kako ih slediti natrag do mesta u društvenoj organizaciji proizvodnje. Raspored nosilaca odnosa proizvodnje ne »prenosi se« jednostavno i na nivo politike i ideologije, a pri tom, pojava političkih snaga, ipak, nije proizvoljna, naprotiv, između nje i nosilaca ovih odnosa postoje veze. Ili da to sasvim pojednostavimo: ako se od svakog manuelnog industrijskog radnika očekuje da se politički ponaša kao radnik, onda je teorija prosto pogrešna; ako se pak svaki potencijalni socijalist smatra radnikom, onda je teorija besmislena u pozitivističkom smislu reči. Prvo tumačenje marksizma prihvataju mnogi izučavaoci političkog ponašanja, pa uz klase otkrivaju i mnoge druge »rezidualne« podele, nekad veće i od samih klasnih podela.⁵⁸ Druga interpretacija bila je osnov onog voluntarističkog stanovišta po kome se — u doba kad se njihova sindikalna organizovanost jedva nazirala — službenici nisu smatrali delom radničke klase, da bi se danas pretvorili u integralni deo »radničke veštine«.

Da bi se rešio ovaj problem, mora se shvatiti da klase nastaju u borbama i da su te borbe strukturirane onim ekonomskim, političkim i ideološkim uslovima u kojima se odvijaju, a da ti objektivni uslovi — istovremeno ekonomski, politički i ideološki — uobličavaju praksu onih pokreta koji nastoje da organizuju radnike u klasu. Sada ću podrobnije obrazložiti ove postavke.

Možda je najvažnije odmah istaći da je problem u isto vreme teorijski i politički. Klase nisu činjenice koje bi postojale pre i nezavisno od istorije konkretnih borbi. Nama društvena realnost nije neposredno čulno data. Kao što je govorio Marx, a Gramsci sa zadovoljstvom ponavljao, tek u sferi ideologije ljudi postaju svesni društvenih odnosa. Ono što ljudi veruju i čine zapravo je rezultat dugotrajnog procesa uveravanja i organizovanja od strane političkih i ideoloških snaga — učesnika brojnih borbi za ostvarivanje određenih ciljeva.⁵⁹ Našoj svesti nikada nisu neposredno dati uvidi u društvene rascepe i postojanje društvene diferencijacije. Status nepremostive podeljenosti društvenih razlika u stvari je rezultat ideoloških i političkih borbi.⁶⁰

⁵⁸ Robert Alford, *Party and Society*, Rand McNally, Chicago, 1963; Seymour Martin Lipset, *Political Man*, Doubleday, Garden City N. Y., 1960; Richard Rose i Derek Unwin, »Social Cohesion, Political Parties and Strains in Regimes«, *Comparative Political Studies*, 2, 1969, str. 7—67.

⁵⁹ Gramsci, *Prison Notebooks*, str. 192.

⁶⁰ Formulacija E. P. Thompsona je, na ovom mestu, veoma korisna: »Klasno iskustvo je u velikoj meri determinisano proizvodnim odnosima u kojima se čovek rađa — ili u koje stupa

Klase nisu činjenice koje postoje pre i nezavisno od političke i ideološke prakse. Svaka definicija ljudi kao radnika — ili pojedinaca, katolika, onih koji govore francuski jezik, južnjaka i slično — neodvojivi je deo prakse političkih snaga-učesnica u borbama za održanje ili izmenu postojećih društvenih odnosa. Organizovanje i raspadanje klasa je posledica neprekidnih borbi. Partije koje sebe određuju kao zastupnike interesa različitih klasa, kao i one koje pretenduju na zastupanje opštih interesa, sindikati, novine, škole, državna birokratija, kulturna i građanska udruženja, fabrike, vojska i crkve — svi oni učestvuju u procesu nastajanja klasa vodeći borbe koje se suštinski tiču samo vizije društva. Da li se društvo sastoji od klasa ili od pojedinaca čiji interesi su u međusobnom skladu? Da li klase predstavljaju osnovni izvor društvene pocepanosti ili ih treba svrstati zajedno i u isti red s drugim društvenim razlikama? Da li su interesi klasa nepomirljivi ili vode saradnji? Šta su klase? Koja to klasa zastupa interese koji su opštiji od njenih sopstvenih? Koja od klasa predstavlja većinu? Koja je od njih sposobna da vodi čitavo društvo? Ovo su suštinska pitanja oko kojih se vodi ideološka borba. Ideološka borba je prvo borba *oko* klase, a tek potom borba *među* klasama.

Pri tom proces formiranja klase nije ograničen isključivo na ideologiju. I političke borbe, organizovane na poseban način, takođe imaju za svoj rezultat sam oblik organizacije klasne borbe. Kautsky je jasno shvatio ovu vezu. »Za ekonomsku borbu — kaže on — neophodna su politička prava a ona neće pasti s neba. Da bi se ona izvojevala i očuvala nužna je najenergičnija politička

bez vlastite volje. Klasna svest je način na koji su ova iskustva deo jedne kulture: u okviru tradicije, vrednosnih sistema, ideja i institucionalnih formi. Ako iskustvo i jest determinisano, klasna svest to nije.« (*The Making of the English Working Class*, Pantheon Books, New York, 1963, str. 9—10.)

Sartreovo stanovište iz 1952. je mnogo problematičnije i po svom mestu u autorovom opusu i po svom lenjinističkom tonu. Sartre u to vreme piše da »objektivna situacija proizvođača definiše konkretnog čoveka — njegove potrebe, životne probleme, smer njegovog mišljenja, prirodu njegovih odnosa s drugim ljudima; ona ne determiniše njegovu pripadnost klasi« (Jean Paul Sartre, *The Communists and Peace*, G. Braziller, New York, 1968, str. 96). On dalje kaže da »klase ne postoje po prirodi, one su stvorene«, da su one rezultat borbi u kojima su partije (sindikati ili ko drugi) preduslov efektivnog identiteta, to će reći, identiteta klase kao subjekta. Ove teze su posve u skladu sa stanovištem koje ovde zastupam, ali je Sartrea njegovo pre naglašavanje pre-ideoloških, pre-političkih, objektivnih situacija proizvođača' u to vreme odvelo ka jednom drugačijem, eksternalističkom i voluntarističkom shvatanju partije — ka lenjinizmu.

akcija.«⁶¹ Političke borbe tiču se samog oblika države — kapitalističkih političkih odnosa — jer oblik države određuje oblik klasne borbe.⁶² Po Marxovom mišljenju, opšte pravo glasa »pomera granice« klasne borbe jer omogućava ugnjetenim klasama da se otvoreno organizuju radi ostvarivanja svojih interesa i daje im društvene mehanizme u čijim okvirima mogu težiti ostvarenju tih interesa. Postoje i takvi oblici države koji, kao bonapartizam, nasilno guše klasnu borbu kako radnika tako i buržoazije.

U okviru kapitalističkih odnosa proizvodnje, nosioci odnosa proizvodnje se ne pojavljuju, kao takvi, i na nivou političkih institucija. Kapitalistički ideološki i pravni odnosi individualizuju odnose nosilaca u sferi politike. U kontekstu kapitalističkih političkih ustanova oni se javljaju kao pojedinci, »građani«, a ne kao kapitalisti, radnici i slično.⁶³ Međutim, to ni u kom slučaju ne znači da kolektivni politički akteri zapravo ne predstavljaju klasne organizacije. Naprotiv, upravo je reč o tome da *ukoliko* se klase uopšte javljaju u politici, tada moraju biti organizovane kao politički akteri. Da ponovimo: politička klasna borba prvo je borba oko klase a tek potom borba između klasa.

Ni ekonomska klasna borba ne izrasta mehanički iz samih mesta u sistemu proizvodnje. U kontekstu klase-po-sebi čini se nespornim da proizvodni odnosi determinišu klase kao istorijske aktore *bar* na nivou ekonomskih borbi klasa-učesnica. Kao što je poznato, Lenjin je neko vreme smatrao da su takve klase u ekonomskoj borbi doista determinisane odnosima proizvodnje, ali i da je to jedino što je determinisano. Ako je ekonomske borbe stvarno moguće odvojiti od politike i ideologije, ili ako je bar tačno da klase zbilja prvo nastaju na nivou eko-

⁶¹ Kautsky, *Class Struggle*, str. 186; [Načela..., str. 210.]

⁶² Poulantzas, *Political Power and Social Classes*.

⁶³ Pošto je Poulantzasova argumentacija iz *Političke moći i društvenih klasa* dobro poznata, možda bi se trebalo setiti jednog starijeg stanovišta: »Stoga je vladavina svake manjine društveno organizovana tako da koncentriše vladajuću klasu jednovremeno je osposobljavajući i za jedinstvenu i skladnu akciju ali i za uspešno delovanje na razbijanju i dezorganizovanju ugnjetenih klasa... U okviru manje ili više svesne podele rada, svim ovim (ideološkim aparatima) cilj je da spreče formiranje nezavisne ideologije ugnjetenih klasa koja bi odgovarala njihovim vlastitim klasnim interesima, da pojedince-pripadnike ovih klasa, kao izolovane pojedince, kao 'građane' vežu za državu kao apstraktnog vladaoča izvan i s onu stranu klasa, rečju, da *dezorganizuju ove klase kao klase*...« (Georg Lukacs, *History and Class-Consciousness*, Cambridge, 1971, str. 65—66). [Georg Lukacs, *Povijest i klasna svijest*, prev. M. Kangrga i D. Pejović, Naprijed, Zagreb, 1970, str. 129—130.]

nomskih odnosa a tek potom bivaju politički i ideološki organizovane, onda bi čovek mogao pomisliti da su klase objektivno determinisane na nivou praznih mesta u okviru sistema proizvodnje. Ekonomske borbe se, međutim, uvek istorijski pojavljuju konkretno artikulisane unutar totaliteta svih borbi i vazda u obliku koji su im dali politički i ideološki odnosi. Uostalom, i samo pravo na organizovanje je tekovina borbi koje su, zauzvrat, uticale na oblik klasne organizacije. Otuda, organizacija ekonomske borbe nije isključivo determinisana strukturom sistema proizvodnje.

Sada bismo mogli sažeti neke od prethodnih zaključaka: (1) formiranje klase je rezultat borbi; (2) proces nastajanja klase je neprekidan: klasa se stalno organizuje, dezorganizuje i reorganizuje; (3) formiranje klase je rezultat totaliteta svih onih borbi u kojima brojni istorijski akteri nastoje da organizuju iste ljude kao članove određene klase, kao članove drugačije određenih kolektiviteta, ponekad prosto kao članove »društva«. ⁶⁴ Ovim zaključcima ćemo se kasnije ponovo vratiti.

E. P. Thompson je jednom rekao da »klasu definišu ljudi živeći sopstvenu istoriju i to je, na kraju krajeva, njena jedina definicija«. ⁶⁵ Ovo »na kraju krajeva« je sasvim tačno, no ipak moramo određenije razumeti šta to zapravo znači. To ne znači da se klase same spontano i jednom zauvek organizuju, niti da to čine na jedan jedini način, ali znači da su klase rezultat totaliteta svih borbi, borbi koje zavise od date organizacije ekonomskih, ideoloških i političkih odnosa — poprimaju posebne oblike.

VIII

Struktura borbi koje se vode u svakom pojedinom istorijskom trenutku određena je oblikom organizacije ekonomskih, političkih i ideoloških odnosa. U procesu nastajanja klase uticaj politike i ideologije je autonoman: obe uslovljavaju oblik borbe tokom koje se klase organizuju, dezorganizuju i reorganizuju.

⁶⁴ Tako Gramsci piše: »Istorija jedne partije ... može biti jedino istorija određene društvene grupe. Ali, ta grupa nije izolovana — postoje njeni prijatelji, srodne joj druge grupe, protivnici, neprijatelji. Istorija ma koje partije moguća je tek na osnovu složenog prikaza totaliteta društva i države...« (*Prison Notebooks*, str. 151.)

⁶⁵ Thompson, *The Making of the English Working Class*, str. 11.

Možda nam ovde može pomoći ono što je Rosa Luxemburg pisala o kapitalističkoj demokratiji naglašavajući »podelu između političke i ekonomske borbe i njihovu razdvojenost... U mirnodopskom razvoju, 'normalnom' za buržoasko društvo, ekonomska borba se cepa i razbija na bezbroj parcijalnih bitki ograničenih na svaku pojedinu firmu, svaku granu proizvodnje. No, s druge strane, političku borbu ne vode mase neposredno već se ona, primereno strukturi buržoaske države, odvija u predstavničkom obliku, pritiskom na zakonodavna tela.« ⁶⁶

»Struktura buržoaske države« ima bar dve posledice: razdvaja ekonomsku od političke borbe i organizaciji klase u svakoj od njih nameće određeni oblik. Sindikati se, kao organizacije, odvajaju od političkih partija, a klasne organizacije poprimaju predstavničku formu. Važno je imati u vidu i nerealnu premdu sjajno obrazlaganu alternativu — masovni štrajk, jednovremeno politički i ekonomski, kojim se čitava klasa neposredno uključuje u borbu. Masovni štrajk se smatra činom koji upravo uklanja one odrednice što ih struktura buržoaske države nameće procesu formiranja klase. Radnici se, ipak u »parlamentarnom periodu normalnom za buržoasko društvo« organizuju donekle nezavisno u okviru sindikata i partija, a mase ne deluju direktno nego preko svojih vođa koji postaju »predstavnici«, i to njihovi predstavnici u buržoaskoj državi.

Vredi pomenuti osnovna metodološka načela ove analize. Rosa Luxemburg drži da se klasa ne formira isključivo kao jedinstven kolektivitet-u-borbi; ovde se pominju sindikati i izborne partije ali imaju se u vidu i zadruge, klubovi, intelektualni krugovi, mesna udruženja i slično. Ovi kolektiviteti-u-borbi predstavljaju forme uključivanja onih koji zauzimaju određena mesta u sistemu proizvodnje — u »buržoasku državu«, to jest u određeni sistem političkih i ideoloških odnosa. Način nastajanja ovih kolektiviteta u borbi uslovljen je samom strukturom buržoaske države, odnosno načinom organizacije političkih i ideoloških odnosa u kapitalističkom društvu.

Rukovođeni ovim metodološkim načelima, pogledajmo podrobnije ona svojstva kapitalističkih ekonomskih političkih i ideoloških odnosa koja uslovljavaju određenu strukturu borbi u kojima nastaju klase.

Kapitalistički sistem proizvodnje je sistem u kome je onaj deo ukupnog društvenog proizvoda, koji ostaje izvan potrošnje, institucionalizovan u obliku profita i to

⁶⁶ Rosa Luxemburg, *Huelga de masas, partido y sindicatos*, Cordoba, 1970, str. 111.

privatnog u tom smislu da radnici, kao neposredni proizvođači, ostaju lišeni prava na ono što sami proizvode. Mada je tehničko svojstvo svih ekonomskih organizacija u tome da se akumulacija, dugoročno gledano, ne može odvijati bez dela proizvoda koji umesto u potrošnju ide u unapređivanje proizvodnosti, specifična odlika kapitalističke organizacije proizvodnje je privatno prisvajanje toga dela i njegovo korišćenje shodno namerama kapitalista-prisvajača profita. Stoga je, u okviru kapitalističke organizacije proizvodnje, profit *nužni* preduslov ostvarivanja kratkoročnih materijalnih interesa svake od društvenih grupa. Ako kapitalisti ne prisvajaju profit, ako ne eksploatišu, nema ni ulaganja, ni proizvodnje, ni potrošnje, ni zapošljavanja. Međutim, činjenica da kapitalisti prisvajaju profit nije jednovremeno i *dovoljan* uslov unapređenja materijalnog položaja ma koje od grupa. Kapitalisti mogu ulagati u proizvodnju, ali isto tako, mogu i trošiti profit, gomilati ga, razbacivati ili izvoziti. *Otuda* je eksploatacija nužan, premda ne i dovoljan uslov poboljšavanja životnih prilika svih članova društva.⁶⁷

Pokazuje se, dakle, da je buržoaska demokratija društveno organizovani mehanizam u čijim okvirima neposredni proizvođači mogu iskazivati svoje zahteve u odnosu na onaj deo proizvoda koji je u prošlosti otuđen od njih i upotrebljen za uvećanje obima proizvodnje. Kao neposredni proizvođači, radnici nemaju mogućnost da institucionalno izraze svoje pravo na proizvod, ali kao građani, kroz ustanove buržoaske demokratije — i to pre svega, izborne — mogu nastojati da ga iskažu i ostvare. Kapitalistička demokratija predstavlja sistem institucionalizovane borbe za ostvarivanje kratkoročnih interesa, čiji ishod nije jednoznačno određen položajima što ih ljudi zauzimaju unutar odnosa proizvodnje. Pošto su ishodi sukoba koji se odvijaju u okviru demokratskih političkih institucija u izvesnoj meri nedeterminisani, izborne ustanove pružaju neposrednim proizvođačima ograničenu, premda dovoljno realnu, mogućnost ostvarivanja njihovih kratkoročnih materijalnih interesa. Stoga i učešće u ovim ustanovama ima instrumentalnu vrednost kada je reč o realizaciji kratkoročnih interesa.

Kapitalistička demokratija je specifičan oblik organizacije: iako neposredni proizvođači svoje zahteve mogu iskazivati posredstvom sindikata, dobrovoljnih organizacija, klubova, svojih glasila, preko sudova i tako dalje, uspeh tih zahteva, u krajnjoj liniji, zavisi od njihovog izbornog uspeha. Kapitalisti se, za ostvarenje svojih krat-

⁶⁷ Vidi, Adam Przeworski, »Toward a Theory of Capitalist Theory«, neobjavljeno, Chicago, 1977.

koročnih materijalnih interesa bore u okvirima svoje svakodnevne aktivnosti u samom sistemu proizvodnje. Oni neprekidno »glasaju« za raspodelu društvenih izvora bilo da su odlučili da ulažu ili ne, da zapošljavaju ili otpuštaju radnu snagu, prodaju ili kupuju državne obveznice, izvoze ili uvoze, ad infinitum. Oni, uz to, imaju i neposredni uticaj na državu jer ona zavisi od njihovih privatnih ekonomskih akcija. Radnici su, međutim, prinuđeni da pokušavaju izboriti svoja prava izbornim putem, ali ne i isključivo njime. Izbori su, pak, igre brojki u kojima se uspeh odnosno neuspeh meri glasovima ma otkuda poticali.

Kapitalističkim odnosima proizvodnje uslovljen je i poseban način spoznaje tih odnosa: pošto je profit nužni preduslov opšte ekspanzije, u kapitalističkim društvima se kapitalisti pojavljuju kao nosioci univerzalnog interesa.⁶⁸ Njihovi sadašnji interesi podudaraju se s budućim interesima svih članova društva: što je veći profit koji oni prisvajaju, veće su i mogućnosti čitavog društva da u budućnosti poboljša materijalne životne prilike svih. Tako se zahtevi ma koje pojedine grupe za poboljšanje vlastitih životnih uslova pojavljuju kao nespojivi s ostvarivanjem budućih interesa čitavog društva, a sukobi između nadnice i profita kao nagodba između sadašnjosti i budućnosti. Kapitalisti se, zahvaljujući organizaciji kapitalističkog sistema proizvodnje, nalaze u jedinstvenom položaju — samo njihovi interesi se javljaju kao univerzalni za razliku od interesa svih ostalih grupa koji se javljaju kao partikularni.⁶⁹

Pored toga se deo proizvoda što ga kapitalisti prisvajaju javlja kao nagrada za njihov ulog u proizvodnji — za »kapital«. Kapitalistički odnosi proizvodnje mistifikuju eksploataciju zaklanjajući je prividom ekvivalentnosti između rada utrošenog u činu proizvodnje i nadnice koja se plaća za radnu snagu. Marxa i Lukasca valja uzeti ozbiljno. Na nivou »neposrednog«, »životnog« iskustva, društveni odnosi se pojavljuju, u izvrnutom obliku, kao odnosi među stvarima; raspodela se pojavljuje

⁶⁸ Gramsci, *Prison Notebooks*.

⁶⁹ Gramscijeva analiza bi se mogla proširiti i ideološkom revolucijom koju je omogućila Keynesova ekonomska teorija. Ova teorija dala je legitimnost zahtevima za povećanje nadnice jer više nadnice vode povećanju tražnje; odnosno, ako ne baš automatski, i većim ulaganjima, proizvodnji, zaposlenosti itd. Tako su zahtevi za podizanje nadnica dobili opštost — više nadnice su u interesu čitavog društva pošto ubrzavaju ekonomski rast. Međutim, čak i ako sami radnici kupuju više, ipak su kapitalisti ti koji ulažu i koji moraju ubirati profit da bi mogli ulagati.

kao nadoknada za »elemente proizvodnje«; profit kao nešto što nastaje u procesu razmene a ne iz rada — eksploatacija nije neposredno vidljiva onima čiji se višak rada prisvaja.

Istovremeno je, u kapitalističkoj organizaciji proizvodnje, svakom radniku moguće da, postajući buržuj, izbegne svoju sudbinu, premda tu mogućnost nemaju svi radnici. Već po samoj definiciji, sve dok je neko društvo organizovano kao kapitalističko, nemoguće je da svi radnici u isti mah postanu kapitalisti. Pa ipak, u uslovima ekonomske slobode i pravne jednakosti, svaki radnik može postati buržuj. Ova sistematska protivrečnost,⁷⁰ time što pojedincima nudi mogućnost za poboljšavanje vlastitih životnih prilika, u stvari prikriva strukturalne prepreke imanentne samom sistemu proizvodnje.

Ovo su samo neke od strukturalnih odlika one organizacije društvenih odnosa koju nazivamo kapitalističkom demokratijom. Pomenutim svojstvima nikako nije iscrpljena lista svih determinanti konkretnih borbi. Neke od tih determinanti se transformišu tokom kapitalističkog razvitka, druge su svojstvene isključivo određenim formama organizacije društvenih odnosa u pojedinim kapitalističkim društvima. Naveo sam jedino one strukturalne karakteristike koje su nepromenljive i zajedničke svim društvima organizovanim kao kapitalističke demokratije. Ta svojstva su upravo ono što predstavlja objektivne uslove — ekonomske, političke i ideološke — u kojima različiti pokreti deluju u pravcu formiranja klasa.

IX

Tvrđnja da društveni odnosi određuju strukturu klasne borbe ne sme biti interpretirana na mehanički način. Društveni odnosi — ekonomski, politički ili ideološki — nisu nešto što ljudi »prave«⁷¹ odražavajući mesta koja zauzimaju, nego jedna struktura izbora datih u određenom istorijskom trenutku. Istorijskom subjektu — pojedinačnom ili kolektivnom — društveni odnosi su dati kao domen mogućnosti, kao struktura mogućih izbora. Društvo ni u kom slučaju nije komad bez reditelja u kojem nosioci društvenih odnosa igraju svoje uloge; ono je

⁷⁰ Jon Elster, »Contradictions: A Framework for the Theory of Political Organization«, referat podnet na skupu posvećenom političkoj teoriji, London, 1975.

⁷¹ Pierre Bourdieu, »Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction«, u: *Family and Society*, ur. Robert Forster i Orest Ranum, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1976.

pre jedan skup okolnosti koji određuje kakve će posledice po društveni preobražaj imati određene akcije. Klase ne proizlaze iz društvenih odnosa, niti isključivo iz ekonomskih, ni iz spoja ekonomskih i drugih odnosa. Klase su rezultat prakse, i to takve koja smeru organizovanju klase, njenoj dezorganizaciji, odnosno reorganizaciji. Društveni odnosi imaju objektivni status u procesima formiranja klase samo utoliko što upravo oni određuju strukturu borbi čiji krajnji ishod može biti i formiranje klase.

Stoga je neophodno ispitati na koji se način društvena organizacija u obliku kapitalističke demokratije pojavljuje kao struktura izbora za one pokrete koji teže formiranju radnika u klasu. Posebno ću nastojati da pokažem da praksa socijalističkog pokreta nije proizvoljna već da je uslovljena ekonomskim, političkim i ideološkim odnosima kapitalističke demokratije, i to na način iz kojeg sledi specifičan obrazac formiranja klase.

Socijalistički pokreti su nastali u određenim istorijskim uslovima i, kao takvi, podložni su brojnim determinantama. Kao poseban oblik svesti o istorijskoj realnosti, sama socijalistička teorija takođe nije proizvoljna. U njoj je sadržan *telos*, ona nije nezinteresovana, ali je bez sumnje i tumač konkretne istorijske stvarnosti. Politička predviđanja uvek zavise i od postavljenih ciljeva, ali kao anticipacija posledica političke prakse⁷² nikako nisu proizvoljna. Kautsky je, sasvim dobro shvatajući ovo razgraničenje, pisao: »Ove mere za koje se zalaže Socijalistička partija smeraju poboljšanju položaja sitnog proizvođača u meri u kojoj je to uopšte moguće u postojećim uslovima. Pomoći im kao *proizvođačima* da održe svoj preživeli način proizvodnje je nemoguće pošto je to protivno pravcu ekonomskog razvoja.«⁷³

Govoriti o ovoj vrsti determinacije nikako ne znači i tvrditi da su političke snage vazda prinuđene istorijskim okolnostima da pravilno razumeju one istorijske procese u kojima i same učestvuju.⁷⁴ Ako se ne stoji na

⁷² Gramsci, *Prison Notebooks*, str. 171.

⁷³ Kautsky, *Class Struggle*, str. 214; [*Načela...*, str. 244.]

⁷⁴ Čini se kao da upravo to implicira Lukacsev stav po kom partija postaje organizacioni posrednik između »potencijalne« i »aktualne« svesti, pri čemu je ova druga najbliža objektivnoj »univerzalnoj« istini u datom trenutku istorijskog razvoja. Vid. Lukacs, *Povijest i klasna svijest*; takođe, Lucio Colletti, *From Rousseau to Lenin*, Monthly Review Press, New York, 1972, str. 91; isto tako i Picconeovo određenje hegelijanskog marksizma po kojem je »istorijska valjanost perspektive proletarijata posledica isključivo njegovog objektivnog cilja — a taj je istinski univerzalan — potpunog ukidanja klasa i, samim tim, realizacije društva subjekata« (Paul Picconne, »Korsch in Spain«, *New German Critique*, br. 6, 1975, str. 156).

stanovištu da se nauka razvija u laboratorijama,⁷⁵ onda se mora shvatiti da je politička praksa proces provere teorije. »Mi upravo jedemo puding«, kao što je rekao Althusser.

Ovde su neophodna neka pojašnjenja. To što političke snage tumače i oblikuju društvenu stvarnost ne sme voditi zaključku da je taj proces, samim tim, voluntaristički; odnosno uverenju da objektivna ograničenja već nekako postoje na nivou društvene realnosti kao objekta saznanja, ali da ih na nivou subjekta — ukorenjenog u tu istu realnost koju spoznaje — nema. Ako u društvenoj stvarnosti postoji određena zakonitost, onda ona mora postojati u društvenim procesima koji vode spoznaji te realnosti.

U proces formiranja klase, socijalističke snage stupaju sa svojom teorijom kapitalističkog razvoja i klasne strukture. One se organizuju kao posebne institucije. Njihov pristup i organizacija određeni su kako teorijom tako i neposrednim ciljevima spojivim s teorijskim razumevanjem konkretne situacije. U praksi se dolazi do saznanja da neki aspekti teorije nisu politički operacionalni, odnosno da praksa rukovođena teorijskim opredeljenjem nije politički ili ideološki efikasna. Tada su ove snage prinuđene samom praksom na preispitivanje teorije radi utvrđivanja onih njenih elemenata koji su prepreka efikasnoj praksi.

O kakvim je preprekama reč? Već sam govorio o tome da objektivne okolnosti predstavljaju za istorijske aktere strukturu izbora, domen mogućeg i nemogućeg. Kakvi su to izbori?

Prvi izbor s kojim se suočava svaki pokret u svom nastojanju da formira radnike u klasu je pitanje da li da učestvuje u buržoaskim političkim i, naročito, izbornim ustanovama. Različiti pokreti radničke klase ostali su — od raskola u Prvoj internacionali 1870, preko rasprava u okviru Druge internacionale o učešću u buržoaskim vladama, pa sve do danas — podeljeni. Kako se koji pokret uključuje u izbornu nadmetanje, javljaju se novi pokreti koji nastavljaju tradiciju po kojoj je sudelovanje u parlamentarnim borbama između »mačke i miša« jednostavno izraz »parlamentarnog kretenizma«. No, upravo zato što su radnici, kao neposredni proizvođači eksploatisani, i upravo stoga što izbori predstavljaju mo-

⁷⁵ Kao što čini Thomas Kuhn u *Strukturi naučnih revolucija* [prev. S. Novaković, Nolit, Beograd, 1974]. Popularnost ovog stanovišta kao da delom potiče iz toga što je ono negde na sredini između Schlicke i Lenjina: nauka je društveni proces, ali ovo 'društveni' znači zapravo proces koji se odvija iza zidova akademija, kroz rasprave formulisane u obliku logičkih istina.

gućnost za ostvarivanje njihovih neposrednih materijalnih interesa, sve socijalističke partije ili stupaju u izbornu borbu ili gube svoje pristalice. Strategija apsolutne nesaradnje koje su se do Erfurtskog kongresa držali nemački socijalisti, bila je neodrživa jer je pretila da radnike posve veže za sasvim apolitični sindikalni pokret, zaokupljen isključivo neposrednim ekonomskim zahtevima. Kao što je primetio Schumpeter, »...jedan potpuno negativan stav, mada principijelno sasvim zadovoljavajući, bio bi nemoguć za svaku stranku koja treba da sačuva politički ugled koji nije bez izvesne važnosti. To bi neizbežno dovelo do sukoba s najvećim delom onoga što su stvarno bile želje i potrebe organizovanog radništva i, ako bi se s tim uporno nastavilo duže vremena, dovelo bi do toga da se broj pristalica svede na malu grupu političkih asketa... (jer) Nijedna stranka ne može da se održi u životu ako nema program koji sadrži u sebi obećanja da će u neposrednoj budućnosti ostvariti bolji život.«⁷⁶ Jedini put koji stoji radnicima na raspolaganju za ostvarenje njihovih neposrednih interesa jeste korišćenje onih mogućnosti — ma kako one bile ograničene — što im ih pružaju političke ustanove kapitalizma.

Politička praksa socijalističkih partija je u velikoj meri određena nužnošću organizovanja radnika na tlu izbornih institucija. Ove stranke tako postaju izborne, »buržoaske« partije radničke klase. Iz toga, pak, slede neposredne praktične posledice: izbori su brojčano nadmetanje, izborni uspeh podrazumeva zadobijanje najvećeg mogućeg broja pristalica, bez obzira na to ko su.⁷⁷

Stoga su izborne radničke partije suočene s alternativom: da li da deluju kao klasne organizacije ili da teže izbornom uspehu?⁷⁸ Izborni uspeh traži da se klasna

⁷⁶ Joseph Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, prev. V. Ilić, Kultura, Beograd, 1960, str. 444, 446.

⁷⁷ Engels 1895. godine u svom uvodu za *Marxove Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850* [bez imena prevodioca, Kultura, Beograd, 1949, str. 24] pozdravlja izborni uspeh Nemačke socijaldemokratije i predviđa pobedu radničke klase izbornim putem. Uspeh je, ipak, uslovio većom podrškom srednjih slojeva društva, sitne buržoazije i sitnih seljaka. Međutim, još 1886. Engels je pisao jednoj američkoj prijateljici da »miliona ili dva miliona radničkih glasova... za jednu bona fide radničku partiju u ovom trenutku je beskrajno značajnije od stotinak hiljada glasova za neku doktrinarno besprekornu platformu« (K. Marx-F. Engels, »Pismo F. Engelsa Florence Kelley Wischnetzkoj«, *Dela*, tom 43, prev. K. Pavlović, IMRP, Beograd, 1978, str. 527).

⁷⁸ Za pojedinosti vidi: Adam Przeworski i John Sprague, »A History of Western European Socialism«, referat na godišnjoj skupštini Američkog udruženja za političke nauke, Washington, 1977.

struktura sagleda u funkciji moguće mobilizacije i podrške; od socijalističkih partija izborni uspeh traži da se drže najšire prihvatljivog određenja proletarijata, čak im nalaže da idu i dalje od toga, naglašavajući sličnost životnih situacija i »paralelne interese«. Organizujući radnika u klasu, socijalističke partije obraćaju se, tražeći izbornu podršku, i pripadnicima drugih klasa.⁷⁹

Možda bi ovde bilo uputno vratiti se opet Kautskom. Njegova analiza odnosa između ljudi koji zauzimaju određena mesta u sistemu proizvodnje i socijalističkog pokreta formulisana je u kontekstu izborne strategije i njene osnovne značajke — potrage za podrškom. Kautsky shvata da socijalističke partije nisu jedine organizacije radnika. Socijalističke partije moraju se izboriti s nepoverenjem radnika prema socijalizmu koji još uvek smatraju idejom prosvetljenih buržuja. Uz to, zbog kvalifikacionih razlika, postoje i podele među radnicima. No, ovo nepoverenje i ove razlike prevazilaze se kroz »pokret rada ili radnički pokret«; proletarijat se homogenizuje kako u odnosu na radničku aristokratiju tako i spram neorganizovane gomile. Iz tog procesa izrasta najamni industrijski proletarijat koji sve više nadvladava ostale proletere. »Baš iz toga borbenog proletarijata regrutuje se najveći broj pristalica socijalizma. Socijalistički pokret i nije drugo do deo ovog borbenog proletarijata koji je postao svestan svoga cilja.«⁸⁰

No, i pored toga, socijalistička partija zastupa interese ne samo ovako usko definisanog proletarijata nego i svih onih koje kapitalizam »ugnjeta i eksploatiše«. »Socijalistička partija se, dakle, ne bori — kaže se u Erfurtskom programu Socijaldemokratske partije Nemačke — ni za kakve nove klasne privilegije, nego za uklanjanje klasa i klasne vladavine, za jednaka prava i jednake dužnosti svih, bez obzira na pol i rasu.« Za našu je raspravu najvažnije ukazati na to da partija ne zastupa samo buduće univerzalne interese; ona se u svojoj tekućoj aktivnosti zalaže za interese i drugih ljudi a ne samo radnika, »ona je vođ u borbi svih eksploatisanih i ugnjetenih«; ona postaje *nacionalna* partija jer teži da »bude predstavnik ne samo industrijskih najamnih radnika nego i svih radnika i eksploatisanih klasa, ili, drugim rečima, velike većine stanovništva«. U Erfurtskom

⁷⁹ Izbori, dakle, nisu — za razliku od onog što smatraju MacIver ili Lipset, recimo — *mirni* izraz klasne borbe, već za pravo jedan od organizacionih oblika klasne borbe. Klase nisu prosto organizovane; one su organizovane na određen način. Vidi, Robert Morrison MacIver, *The Web of Government*, MacMillan Co., New York, 1947. i Lipset, *Political Man*.

⁸⁰ Kautsky, *Class Struggle*, str. 183; [Načela..., str. 208.]

programu se kaže i to da se Socijalistička partija »bori ne samo protiv eksploatacije i ugnjetavanja najamnih radnika u današnjem društvu nego i protiv svake eksploatacije i ugnjetavanja, bili oni upravljani protiv neke klase, partije, pola ili rase«.⁸¹

Postavlja se pitanje kako se socijalisti obraćaju radnicima kao nosiocima kapitalističkih odnosa proizvodnje. Već je ukazano na to da eksploatacija nije neposredno vidljiva onima čiji se višak rada prisvaja. Svakodnevno iskustvo govori o ekonomskoj uskraćenosti i mogućnostima individualnog napredovanja. Da bi neposredni proizvođači postali svesni eksploatacije i mogućnosti emancipacije, nužno je demistifikovati i kritikovati kapitalističke odnose. S druge strane, da bi neka ideologija uopšte bila u stanju da nametne svoje viđenje društvenih odnosa, da bi uspela da se vine do kolektivnog projekta društvenog preobražaja, ona mora odgovarati načinu na koji ljudi, u svojoj svakodnevnicu, doživljavaju stvarnost. Otuda i prijemčivost socijalističke teorije za radništvo zavisi od onih odlika njegovog života koje su, u odnosu na njegovu klasnu pripadnost, sekundarne — od visine primanja, stila života, položaja u odnosu na vlast, radnih uslova, karaktera rada, rečju, od pozivanja na »bedu«, »siromaštvo«, »ugnjeta vanje«. Tako se socijalistička ideologija koncentriše oko kategorija kakve su apsolutno ili relativno siromaštvo (»jednakost«), radni uslovi, životni uslovi, odnosno oko sve samih veberovskih karakteristika. One jesu objektivne, kao što su objektivni visina, težina ili boja očiju a postaju »realne« jer na njima prolazi ili pada određena praksa formiranja klase pošto su, zbog načina neposredne spoznaje kapitalističkih odnosa proizvodnje, socijalistički pokreti prisuđeni da pribegavaju upravo ovoj vrsti svojstava.

Međutim, ova svojstva se ne podudaraju uvek, a posebno ne od sredine XIX veka, s teorijski određenim obimom pojma radnička klasa.⁸² Po istorijski relativnim

⁸¹ Isto, str. 159, 211, 210, 160; [Načela..., str. 173, 239, 238, 174.]

⁸² Ovo je jedna od teškoća koja sledi iz Lenjinove definicije klase. Po toj definiciji, »klase su velike grupe ljudi koje se razlikuju po svom mestu u istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (većinom utvrđenom i izraženom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji proizvodnje i, prema tome, po načinu dobijanja i po veličini onog dela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući tome što imaju različita mesta u datom ekonomskom sistemu.« [V. I. Lenjin, »Velika inicijativa«, *Izabrana dela*, sv. II/2, bez imena prevodioca, Kultura, Beograd, 1950, str. 167.]

kriterijumima, oni koji su lišeni sredstava za proizvodnju, prinuđeni da prodaju vlastitu radnu snagu za nadnicu i eksploatisani u procesu kapitalističke proizvodnje, ne moraju nužno biti siromašni. Siromaštvo, ugnjetavanje, beda, dosada, umor, čak ni otuđenje ne razlikuju radnike — u značenju koje je određeno na osnovu eksploatacije — od svih drugih vrsta ljudi koje su, takođe, siromašne, ugnjetene ili uskraćene. Štaviše, baš ove sekundarne karakteristike su osnov za interno razlikovanje radništva koje, inače, odgovara teorijskoj definiciji.

Da zaključimo, politička praksa socijalističkih pokreta determinisana je strukturom kapitalističkih ekonomskih, ideoloških i političkih odnosa. Socijalistički pokretički učesnici u izbornim nadmetanjima vide klasnu strukturu na način koji je uslovljen postojećom interesnom identifikacijom s »radničkom klasom«, kojoj to viđenje mora nalikovati. Ovi pokreti se, saglasno pravilima izbornih nadmetanja, počinju baviti brojevima u svom nastojanju da izbere maksimum politički ispoljene podrške. Oni su, istovremeno, primorani da ističu upravo ona svojstva usko definisanog proletarijata po kojima se on uopšte ne razlikuje od mnogih drugih grupa u kapitalističkim društvima.

Politički i ideološki odnosi buržoaske demokratije uzrokuju organizovanje radničke klase u obliku masovne izborne partije. Zbog toga se proces organizovanja radnika kao klase spaja s procesom mobilizacije što šire političke podrške: ove partije jednovremeno organizuju radnike i teže izbornoj podršci »masa«. One neprekidno nastoje da izbere za glasove stare sitne buržoazije i sve se više, kako odmiče kapitalistički razvoj, organizovano obraćaju različitim kategorijama onih koji nisu neposredni učesnici u kapitalističkom procesu proizvodnje, a naročito »novoj srednjoj klasi«.⁸³

Uočljivo je da neka svojstva koja Lenjin tretira kao sinonime, ne ostaju, u različitim razvojnim fazama određenih kapitalističkih društveno-ekonomskih formacija, u istom odnosu. Veličina primanja ne mora biti u direktnoj vezi s odnosom prema sredstvima za proizvodnju: u savremenoj Švedskoj, recimo, primanja iz radnog odnosa su čak nešto veća od onih na osnovu vlasništva (ovi drugi ne obuhvataju neraspoređeni korporativni profit). Pošto je država preuzela neke od funkcija privatnih firmi, promenila se i uloga sopstvenika sredstava za proizvodnju u samoj društvenoj organizaciji proizvodnje.

⁸³ Ovakva formulacija problema formiranja klase ima neposredne posledice i na sve one sporove koji se vode oko »deradikalizacije« radničke klase tokom razvoja kapitalizma. Deradikalizacija se, u stvari, tiče jednog rdavo formulisanog problema; pod tim se podrazumeva — kao što je ispravno primetio Thomas Burton Bottomore u *Classes in Modern Society* (Vintage Books, New York, 1966) — da je nekad postojalo nekakvo sla-

Stapanje procesa formiranja radničke klase s nadklasnom političkom mobilizacijom ima mnogo dalekosežnije posledice od jednostavnog nastojanja da se steknu izborni saveznici. Ono ne utiče samo na način klasnog organizovanja nemanuelnih najamnih radnika već i na opštu dinamiku ideologije u kapitalističkim društvima koja, sa svoje strane, deluju i na način organizovanja samih radnika. Čim se socijalistički pokreti počnu obraćati i drugima a ne samo radnicima, dolazi do kidanja one posebne, privilegovane veze, onog jedinstvenog odnosa između proletarijata i »njegove partije«. Ove stranke prestaju biti »organski« izraz istorijske misije proletarijata, drugačije i protivstavljene svim ostalim partijama. Raspad veze između radnika i socijalističkog pokreta na opštem planu ide u prilog besklasnoj slici društva i bitno umanjuje podobnost klase kao osnove kolektivne identifikacije, a samim tim, i obnovi drugih osnova takve identifikacije — visini primanja, karakteru rada, religiji, jeziku, geografskoj oblasti, polu ili rasi. U ovome smislu, proces organizovanja masa vodi dezorganizovanju radnika.

X

Tokom čitave istorije marksističke misli u različitim vidovima se stalno javlja isti problem vezan za klasnu analizu. On bi se mogao definisati kao dilema oko toga da li se klase rađaju spontano i isključivo iz samih odnosa proizvodnje ili je, pak, za njihovo formiranje kao kolektivnih aktera, neophodan i jedan voluntaristički, spoljni činilac u obliku avangardne partije. Iz ove dileme proizlaze i praktični sporovi oko forme partijske organizacije (masovna naspram avangardne), oko strategije sa-

vno razdoblje borbenosti radničke klase. Reč je, međutim, jednostavno o vremenu u kome radnička klasa nije bila organizovana kao klasa, i baš je odsustvo organizacije praćeno nepopustljivošću buržoazije, primoravalo radnike na herojske čineve u očajničkom nastojanju da odbrane golu egzistenciju. Vremenom se radnička klasa organizovala, uglavnom u sindikalnoj i partijskoj formi. Kolektivni ugovori i izborna nadmetanja stvaraju situaciju u kojoj takvo žrtvovanje više nije neophodno; organizovani radnici više nisu prinuđeni da, svaki put kad kapitalizam uđe u krizu, idu na barikade, ali to nema mnogo veze s njihovim radikalizmom i »borbenošću«. Istorija radničke klase u današnjim razvijenim kapitalističkim društvima je istorija organizacije i to na jedinom području na kome ona nije sasvim onemogućena i na kome je čak u stanju da postiže izvestan uspeh — dakle, u sferi buržoaskih institucija. Radi se o istoriji organizacije, a ne o »deradikalizaciji«.

vezništva (taktička-frontovska-blokovska) i strategije revolucije (revolucija odozgo ili odozdo).

Iz ove dileme slede i teorijske teškoće jer ona onemogućava da se, osim u formi »još ne«, formuliše pitanje zbog čega se nosioci ekonomskih odnosa politički ne ponašaju kao pripadnici klasa. Ako se mesto u odnosima proizvodnje smatra jedinom determinantom kolektivne organizacije, onda bi, već formirana kao »klasa-posebi«, radnička klasa trebalo vremenom da postane i politički akter. Međutim, sve dotle dok se radnici u sferi politike ne ponašaju kao radnici, marksistička teorija ostaje, u najmanju ruku, »nepotpuna« te je nužno iznaći neka druga objašnjenja činjenice da, recimo, francuske udovice-pripadnice radničke klase katoličke veroispovesti, gotovo po pravilu, glasaju za desnicu.⁸⁴

Ove teškoće prouzrokovane su dvema postavkama koje tradicionalno čine deo marksističke analize klasa: (1) klasni odnosi su determinisani jedino odnosima proizvodnje i (2) klase su nepromenljivi istorijski subjekti, tj. nakon što su formirane, one se dalje razvijaju jedino kao politički akteri.

Alternativna formulacija problematike klasne analize počinje se nazirati ako se izvuku zaključci iz Marx-ove teorije kapitalističkog razvoja, a posebno ako se oni stave u kontekst u kome se (1) ideološki i politički odnosi smatraju činiocima koji, u konkretnim istorijskim situacijama, određuju strukturu procesa formiranja klase i (2) u kome se sami ovi odnosi sagledavaju kao društveno nastali tokom klasne borbe. Tada se klase javljaju kao kontinuirani rezultati uticaja što ga borbe unutar date strukture ekonomskih, ideoloških i političkih odnosa imaju na organizaciju i svest nosilaca odnosa proizvodnje.

Uvođenjem složenijeg modela uzročnosti u sferi determinacije klasnih odnosa, ova formulacija razrešava napred iznetu dilemu, koja nastaje u modelu u kome je jedini mehanizam determinacije izraz objektivnih ekonomskih odnosa u subjektivno-ideološko-političkim *borbama*. Naš model uvodi razliku između determinisanosti objektivnih ideoloških i političkih odnosa objektivnim ekonomskim odnosima i determinisanosti borbe strukturiranim totalitetom svih tih odnosa. Uz to je ovaj drugi mehanizam determinacije *recipročan* i to u tom smislu da, s jedne strane, strukturirani totalitet ekonomskih,

⁸⁴ Mattei Dogan, »Political Cleavage and Social Stratification in France and Italy«, u: *Party Systems and Voter Alignments*, ur. S. M. Lipset i Stein Rokkan, Free Press, New York, 1967, str. 127—197.

ideoloških i političkih odnosa u svakom datom istorijskom trenutku konstituise situacione okvire klasne borbe, dok s druge, ove borbe utiču na transformaciju ili očuvanje tih istih odnosa. Drugim rečima, premda objektivni uslovi determinišu granice klasnih borbi, te borbe su u stanju da transformišu ove determinante izmenom ekonomskih, ideoloških i političkih odnosa.

Priznavanjem objektivne prirode ideoloških i političkih odnosa, ova nam formulacija omogućava da analiziramo uticaj tih odnosa na procese u kojima se neprekidno odvija organizovanje, dezorganizovanje i reorganizovanje klasa. Stoga se, dakle, u ovoj perspektivi organizovani pokreti smatraju aktivnim činiocima formiranja klase, ali se njihova praksa ne smatra ni »vanjskom« u odnosu na bilo šta, ni slobodnom od determinacije. Naprotiv, naša nas formulacija usmerava ka analizi objektivnih determinanti prakse konkretnih istorijskih činilaca sa stanovišta procesa nastajanja klase. Već smo naznačili moguće pravce takve analize pokazujući da se, u »normalnim« razdobljima kapitalističke demokratije, pokreti radničke klase moraju organizovati kao masovne izborne partije koje ne prave razliku između radnika i pripadnika drugih klasa.

Ova nas formulacija upućuje i na diskontinuitet klasne organizacije. Klase više nisu nepromenljivi istorijski subjekti. Klasne borbe, pod kojima podrazumevamo kako borbe *oko* formiranja klase tako i borbe *među* organizovanim klasnim snagama, uvek se odvijaju u specifičnim uslovima, pa se i njihova forma menja zavisno od uslova kao što je, na primer, bio slučaj s uvođenjem opšteg prava glasa ili ozakonjenjem kolektivnih ugovora, sa slabljenjem legitimizacionog učinka tržišta i, naročito, s promenama u samom obliku kapitalističke države.

Klasne borbe su, dakle, nesvodive na borbe između klasa ili borbe u klasama. Ili, drugačije rečeno, klase-u-borbi su rezultat borbi oko klase. No, ko su ti koji se bore ako borba oko klase već prethodi samoj klasi? U kom smislu prethodi? Kako ćemo prepoznati klasnu borbu?

Ko su učesnici borbe za formiranje klase, ako borbe za klasu doista prethode klasama-u-borbi? U svakoj od konkretnih istorijskih situacija, neki od nosilaca proizvodnje organizovani su kao takvi, neki uopšte nisu organizovani, a neki se u borbama oko klasne organizacije javljaju u formama koje nikako nisu bez ostatka adekvatne mestima čak ni u izuzetno široko shvaćenom sistemu proizvodnje; u takve forme spadaju recimo, »čla-

novi društva«, »sirotinja«, katolici, Bavarci i slično. Možda bi bilo bolje reći to na drugi način: studenti, žene, protestanti, potrošači nisu klase, i u meri u kojoj se javljaju kao kolektivni akteri borbi, sukobi u kojima oni učestvuju nisu ni sukobi između klasa ni sukobi unutar klasa. Vidljivi konkretni akteri koji »se bore« u određenoj istorijskoj situaciji ne moraju nužno odgovarati mestima u široko shvaćenim odnosima proizvodnje, pošto su oni zapravo rezultat borbi za formiranje klase. I doista, buržoazija je uspešna u borbi za formiranje klase uvek kada se društvene podele na pojavnom planu javljaju u oblicima koji ne korespondiraju s položajima u odnosima proizvodnje. Otuda borbe za organizovanje, dezorganizovanje ili reorganizovanje klasa nisu u svim istorijskim situacijama ograničene samo na borbe između klasa ili među njima.

Da li se ovim implicira da su Marxovi iskazi o klasnoj borbi kao univerzalnom svojstvu i pokretaču istorije tautološki, pošto je svaka borba koja eventualno vodi formiranju klase ujedno i klasna borba? Ili, drugačije rečeno: da li je moguć istorijski period u kome bi sredstva za proizvodnju bila privatno vlasništvo, a u kojem ipak ne bi bilo klasne borbe, ili je, pak, već po definiciji istina da klasne borbe uvek postoje, bilo da su im učesnici klase ili ne? Čini mi se da su, ukoliko se klasna borba shvati kao borba među klasama ili između njih, ovi iskazi empirijski i pogrešni — u istoriji je bilo razdoblja s različitim načinima proizvodnje u kojima nije bilo sukoba između klasa. Ako se klasna borba shvati kao svaka borba koja utiče na organizovanje, odnosno dezorganizovanje klase, onda je reč o tautologiji. Bar držim da te iskaze *treba* ovako interpretirati. Njima se tvrdi da je sve sukobe, u ma kom istorijskom trenutku, moguće istorijski shvatiti ako i samo ako ih se smatra kako rezultatima procesa nastajanja klasa tako i činionicima koji sa svoje strane utiču na te procese. Ovi iskazi imaju funkciju metodološkog postulata.

Ovaj nas postulat upućuje na analizu veza između sukoba u određenom trenutku i razvoja u dugim vremenskim periodima. I upravo u tome i jeste izuzetnost marksističke teorije uopšte i marksističkog pojma klase posebno. Kao što je i sam Marx uviđao, jedinstveni status ove teorije ne sledi ni iz shvatanja da su društva podeljena na klase, ni iz tvrdnje da su društva u svojoj istoriji podložna zakonitim preobražajima; on počiva na postulatu po kome je klasna borba pokretač istorije, odnosno na postavei da konkretni sukobi i dugoročni razvoj *sistematski* utiču jedan na drugog. To se, uz drugo, od-

vija i na poseban način: okolnosti nasleđene iz prošlosti determinišu polje mogućih transformacija tih istih okolnosti u datom trenutku. Pod uslovima koji su objektivni utoliko što su nasleđeni i tako dati u svakom momentu, konkretni akteri stupaju u sukob oko očuvanja ili izmene tih uslova.

Ali, zbog čega analiza ove veze između sukoba u datom trenutku i dugoročnog razvoja treba da bude *klasna* analiza, zašto je treba formulirati posredstvom odnosa između konkretnih kolektivnih aktera i mesta unutar jednog široko definisanog sistema proizvodnje i razmene? Zbog čega pitanja vezana za sastav konkretnih kolektiviteta-u-borbi treba postavljati kao pitanja položaja njihovih članova u sistemu proizvodnje? Zbog čega treba da se pitamo o odnosu između istorijskih projekata ovih kolektiviteta-u-borbi i interesa ljudi koje i ovde identifikujemo po položajima što ih zauzimaju u sistemu proizvodnje? Zbog čega treba analizirati rezultate konkretnih borbi kroz posledice koje one imaju po očuvanje, odnosno transformaciju odnosa proizvodnje?

Sasvim je jasno da je konkretne borbe moguće analizirati i na drugi način a ne samo kroz prizmu klase: možemo ih analizirati kao borbe među grupama različitih prihoda ili različitog stupnja moći, kao borbe između polova, rasa, religijskih grupa, regionalnih grupa, etničkih grupa. Treba li i sukobe oko lokalne kontrole nad školama, rascep između katolika i protestanata ili podelu na anglofile i frankofile takođe, razmatrati u klasnim kategorijama i, ako treba, zbog čega? Treba li tako analizirati i feministički pokret? Pokret crnih?

Mogu da ponudim samo naznaku odgovora, nepotpunu i sažetu. U analizi svake borbe valja tragati za odgovorima na sledeća pitanja: Iz čega dati sukob proističe? Šta je njegove učesnike navelo da se organizuju u datoj formi? Kakvi su mogući ishodi? Kakve su posledice tih ishoda na budući razvoj? Sva ova pitanja odnose se na objektivne uslove: uslove koji su i doveli do izbivanja datog sukoba; koji su uslovili date organizacije, ideologiju, odnose snaga; uslove zbog kojih su određeni ishodi verovatni ili neverovatni; i, najzad, uslove koji mogu nastati kao rezultat određenog sukoba. Feministički pokret mogao je postati masovan tek kad su ekonomski uslovi dopustili novu podelu rada; rasni sukobi u Sjedinjenim Državama ne mogu se rešiti bez dubokih ekonomskih promena itd. Ovim ne želimo reći da ekonomski, politički i ideološki uslovi jednoznačno determinišu dinamiku razvoja ovakvih pokreta i da se analiza borbe može svesti na analizu objektivnih uslova. Objek-

tivni uslovi određuju polje mogućeg, ali samo polje mogućeg; stoga je njihova analiza nužna ali ne i dovoljna za razumevanje konkretnih borbi.

Teorijska uloga klasne analize je da identifikuje objektivne uslove i objektivne posledice konkretnih borbi. Tada je »klasa« naziv za odnose a ne za skup pojedinaca. Pojedinci su oni koji zauzimaju određena mesta u sistemu proizvodnje; kolektivni akteri su oni koji stupaju u borbu u konkretnim istorijskim trenucima. Ni jedni — oni koji zauzimaju određena mesta, ni drugi — učesnici u kolektivnim akcijama, nisu klasa. Klasa je njihov međusobni odnos, i u tom smislu se klasne borbe tiču društvene organizacije takvih odnosa.

Ništa od navedenog ne daje odgovor na osnovno pitanje: otkud to da se klasna analiza poziva na sistem odnosa proizvodnje (ma kako široko definisan)? Nije li, stvarno, nedosledno, s jedne strane insistirati na objektivnoj prirodi političkih i ideoloških odnosa kada je reč o konkretnoj borbi, a s druge se, u objašnjavanju te borbe, pozivati isključivo na sistem proizvodnje? Upravo je ovde moj odgovor tek u naznakama i, u velikoj meri, programatski. Ono što je zakonito u istorijskom razvoju jeste razvoj proizvodnih snaga, ovde — proces kapitalističke akumulacije. Mesta-što-će-ih-zauzeti konkretni pojedinci transformišu se u procesu razvoja proizvodnih snaga, i to na način koji je specifičan za kapitalistički sistem proizvodnje. Ako se »odnosi vlasti« razvijaju autonomno i na osobit način, tada bismo, kao Dahrendorf, analizirali konkretne borbe kroz prizmu veze između konkretnih kolektiviteta-u-borbi i mesta koja se zauzimaju u okviru odnosa vlasti; ako se »vrednosni sistem« razvija autonomno i na osobit način, tada bismo, kao Parsons, uspostavili veze između konkretnih borbi i strukture vrednosnog sistema. Drugačije rečeno, ako kontinuitet istorije nalazimo u odnosima vlasti ili u društvenim vrednostima, onda bismo društveni razvoj mogli shvatiti kroz odnose između konkretnih istorijskih aktera i strukture vlasti, odnosno strukture vrednosnog sistema.⁸⁵

⁸⁵ Iz ovakve tvrdnje sledi čitav niz pitanja koja se tiču Webera i Parsonsa. Lično sam uveren da Weber nije imao, niti je u okviru svoje metodologije uopšte mogao imati, vlastitu teoriju istorije. Što se tiče Parsonsa, stvar nije tako jednostavna jer bi se moglo smatrati da je on stvorio jednu takvu teoriju povezujući društveni razvoj s društvenom strukturom. Uloga veziva pripala je pojmu 'uloge'. Pa ipak, po mom mišljenju, kod Parsonsa ne postoji teorija istorije, i to zbog toga što (1) ono što pokreće istoriju — funkcionalni poremećaji — ima status egzogene datosti; (2) strukturni podsistem — vrednosni sistem — nije shvaćen kao skup praznih mesta i (3) što nije

Osnovna pretpostavka klasne analize je da istorijski razvitak kapitalističkih društava treba shvatiti kroz razvoj kapitalističkog sistema proizvodnje, odnosno određenije, kroz proces akumulacije kapitala i sve njegove prateće posledice. Ova pretpostavka je programatska u smislu u kojem nas svaka hipoteza, ukoliko je središna za jednu teoriju, upućuje na određenu vrstu analize.

XI

Nijedan od ovih zaključaka ne bi trebalo smatrati ničim drugim do ukazivanjem na moguću, ili već stvarnu, pravac kretanja marksističke klasne analize. Neka izvođenja bi valjalo pojasniti; nekim hipotezama neophodna je istorijska provera. No, uza sve to, ipak bi bilo korisno ispitati kakve su implikacije predložene perspektive na problem koji je lajtmotiv ovog pogleda, dakle na problem klasnog karaktera »srednje klase«.

Sve češće se čuje da teorija sve oštrije polarizacije na buržoaziju i proletarijat nije jedina Marxova teorija, odnosno da to nije jedina teorija koja ne protivreči osnovnom toku njegove ekonomske misli. Nicolaus je pisao da teza o polarizaciji potiče iz *Komunističkog manifesta*, teksta koji je »Marx napisao dok još nije imao nikakvu jasnu predstavu o političkoj ekonomiji kapitalizma«. ⁸⁶ Čim se Marx oslobodio »hegelovske koreografije« stvorio je jednu teoriju koja u potpunosti anticipira nužnost nastajanja međuklasa tokom razvitka kapitalizma. Tekstualni dokazi na koje se pozivaju zagovornici ove teze svode se uglavnom na jedan jedini navod iz *Teorija viška vrednosti* u kojem Marx kritikuje Ricarda zato što »zaboravlja da istakne... stalni porast srednjih klasa koje stoje u sredini, između radnika, na jednoj, i kapitalista i zemljoposjednika, na drugoj strani, koji većinom žive od svojih primanja, koje kao teret leže na radnicima i povećavaju društvenu sigurnost i moć gornjih deset hiljada«. ⁸⁷

specifikovan način na koji vrednosni sistemi uslovljavaju sisteme ponašanja.

⁸⁶ K. Marx—F. Engels, *Komunistički manifest*, nav. izdanje, str. 18. Začudo se još neko, čije su predstave bile jednako površne, slagao s ovom tezom, pri tom se ne slažući s Marxovom ekonomskom analizom iz *Manifesta*. Proudhon je 1863. pisao: »... malo-pomalo, sve se klase svode na dve: višu — to jest aristokratiju, buržoaziju, patricije, i nižu, to jest obični narod ili proletarijat« (Stewart Edwards, *Selected Writings of Pierre-Joseph Proudhon*, Anchor Books, Garden City, N. J., 1969, str. 168).

⁸⁷ Martin Nicolaus, »Proletariat and the Middle Class in Marx: Hegelian Choreography and the Capitalist Dialectic«,

Međutim, problem nije ono čime se ovaj navod bavi; problem je u tome da li »zakon suvišne klase«, kako Nicolaus naziva svoju tezu, sledi iz Marxove ekonomske teorije ili da li je, bar, spojiv s njom. Nicolaus naročito insistira na tome da je pojava srednjih klasa nužna logička posledica Marxove teorije. Njegova argumentacija u celini se svodi na čitanje Marxa sa stanovišta pristalica nedovoljne potrošnje. Pošto je potrošnja radnika manja od njihove proizvodnje, Nicolaus nalazi da neko drugi mora trošiti više no što proizvodi, te nužno dolazi do pojave »suvišne klase«. Potom se ukazuje na još nekoliko navoda iz Marxa koji se odnose na Malthusa, a navodno idu u prilog ovakvoj interpretaciji.

Tumačenje Marxove teorije sa stanovišta nedovoljne potrošnje uglavnom počiva na implicitnoj i neosnovanoj pretpostavci da se višak vrednosti ne može većma trošiti u obliku konstantnog kapitala nego u obliku prihoda.⁸⁸ Naš problem je, međutim, znatno specifičniji. Tačno je da je proizvodnja koja nadilazi cenu koštanja konstantnog kapitala i održanja radnika nužni preduslov fizičkog opstanka svih onih koji nisu neposredno uključeni u proizvodnju dobara za zadovoljenje osnovnih materijalnih potreba u svakom kapitalističkom društvu. No obrnuti ovaj argument i tvrditi da je višak proizvoda *dovoljan* uslov za pojavu srednje klase, neuverljivo je i nepotpuno.⁸⁹

Studies on the Left, 7, 1967, str. 45; John Urry, »Towards a Structural Theory of the Middle Class«, *Acta Sociologica*, 16, 1973, str. 176; Ian Gough, »Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour«, *New Left Review*, br. 76, 1972, str. 70.

⁸⁸ David Yaffe, »The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State«, *Economy and Society*, 2, 1975, str. 186—232.

⁸⁹ Pojam »srednja klasa« ima distributivne konotacije. U većini razvijenih kapitalističkih zemalja doista je slučaj da neki nameštenici i pripadnici sitne buržoazije imaju prihode koji nadilaze prihode većine radnika, a jednovremeno su manji od prihoda većine kapitalista. Ovi obrasci raspodele prihoda veoma su važni jer se upravo na osnovu njih neposredno doživljavaju društveni odnosi, te se kroz njih vrednuju i konkurentne ideologije. Međutim, ti obrasci ne objašnjavaju ništa; naprotiv, njima je neophodno objašnjenje. To što neki ljudi imaju primanja veća od drugih a manja od ostalih ne objašnjava ni njihovu ulogu istorijskih subjekata u procesu preobražaja, odnosno očuvanja postojećih društvenih odnosa. Pitanje je šta biva s klasnom borbom u situaciji u kojoj određene kategorije mesta u kapitalističkom sistemu počinju dobivati izvesni deo viška vrednosti u obliku primanja. Bila bi obična tautologija govoriti o »srednjoj klasi« — definisanoj sa stanovišta raspodele — kao sudeoniku borbi kojima se nastoji izvojevati prelivanje dela viška vrednosti određenim kategorijama stanovništva, jer bi to pretpostavljalo upravo ono što valja objasniti. Pitanje je kako izvesni slojevi sitne buržoazije i nameštenika dospevaju u ok-

Problem mesta koja nisu ni mesta radnika ni mesta kapitalista kod Marxa se javlja ne zbog postojanja viška proizvoda i nemogućnosti da on nađe svog potrošača, već zbog postojanja viška *radne snage* koja nije u stanju da nađe proizvodno zaposlenje. Odbacujući maltuzijansku dinamiku stanovništva⁹⁰, Marx je tvrdio da će, bez obzira na dinamiku stanovništva, kapitalizam smanjivati, tokom svog razvoja, relativni broj ljudi potrebnih za proizvodnju i tako stvoriti »relativni višak stanovništva«. Posredi je zaista fundamentalni zakon kapitalističke akumulacije: stvaranje »relativnog viška stanovništva« koji, kaže Marx, »postoji u svim mogućim oblicima. Svaki radnik mu pripada u doba kad je delom zaposlen ili potpuno nezaposlen.«⁹¹

Polazište analize srednje klase mora biti dinamika kapitalističke akumulacije. Ova akumulacija ima jednu, s našeg stanovišta suštinski važnu, strukturalnu posledicu: stvaranje viška rada kao dugoročnu tendenciju, kao i stvaranje viška proizvoda u svakom pojedinom proizvodnom ciklusu. Marxov model, koji je Kautsky verno sledio je ovakav: akumulacija kapitala je nužni uslov kapitalističke proizvodnje. Što je veća akumulacija kapitala, to kapitalistički odnosi proizvodnje više ovlađavaju svim sferama ekonomske aktivnosti. Sitni proizvođači, izloženi kapitalističkoj konkurenciji, ispadaju iz procesa proizvodnje. Tako od njih postaju oni koji stupaju u trgovinu kao prodavci radne snage, jedine robe koju mogu prodati da bi preživeli. Pa ipak su istovremeno kapitalisti, pod pritiskom konkurencije, prinuđeni da unapređuju i uvode nove uštede na radu, da revolucionišu metode proizvodnje povećavanjem mase i vrednosti kapitala u njegovoj objektiviranoj formi, čime proizvodnja postaje sve manje zavisna od živog rada. Iz toga proizlazi sve dublji jaz između kvantiteta raspoložive radne snage i količine rada neophodne za kapitalističku proizvodnju. U racionalnom društvu, rad bi trebalo da bude tako raspodeljen da svakom omogući nešto slobodnog vremena.⁹² U kapitalizmu se zbiva nešto drugo: neki ljudi prosto bivaju isključeni iz sfere produktivnog korišćenja radne snage.

Višak radne snage nastaje upravo onda kad kapitalistički razvoj jednovremeno razori druge forme organi-

viru raspodele prihoda na pola puta između najviših i najnižih prihoda. Odgovor nikako ne može biti da je to zato što su oni »srednja klasa«.

⁹⁰ Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, Monthly Review Press, New York, 1942, str. 86 ff.

⁹¹ K. Marx, *Kapital* I, prev. M. Pijade i R. Čolaković, K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 21, IMRP, Beograd, 1970, str. 567.

⁹² U popodnevnom pecanju nema ničeg utopijskog.

zacije proizvodnje i smanji relativnu potrebu za radom u okviru kapitalističkog sistema proizvodnje. Brzina kojom će se odvijati proces nastajanja viška radne snage zavisi od: (1) marginalne stope rasta produktivnosti rada u odnosu na rast kapitala (očiti su problemi merenja), (2) marginalne stope po kojoj nestaju nekapitalistička mesta u proizvodnji usled rasta kapitalističke produktivnosti rada, (3) stope rasta kapitala u datom vremenu i (4) stope rasta stanovništva. Već pobrojano je dovoljno da ukine privid da je posredi jednostavan proces koji se odvija glatko i ujednačeno. Očito, iznova se vraćamo teoriji kapitalističkog razvoja, a u najmanju ruku je nezvesno postoji li u ovom trenutku i jedna takva teorija koja bi bila u stanju da odgovori na pitanja što ih postavlja ova formulacija.⁹³

Pri svem tom, bez obzira na to kakva je zapravo dinamika ovog procesa, da bi se stvorila teorija klasne strukture kapitalističkih formacija, neophodno je razumeti oblike klasne organizacije koje poprma ovaj višak radne snage. Nicolausov problem je kako da objasni na koji način »suvišna klasa« poprma oblik »srednje klase«. ⁹⁴ Sasvim je zamislivo da sav višak proizvoda pripadne kapitalistima a da višak radne snage umre od gladi; zamislivo je da taj višak potroši »welfare klasa« sačinjena od trajno isključenih iz ekonomskih aktivnosti, da se on raspodeli na različite pojedince itd. Ni u jednom od ovih slučajeva ne bi »između« radnika i kapitalista postojala srednja klasa.

Suočeni s ovim problemom, i Nicolaus i Urry tvrde da sam kapitalistički razvoj čini tehnički nužnom pojavu srednje klase. »Rast produktivnosti — piše Nicolaus — potrebuje klasu neproizvodnih radnika koji bi obavljali funkcije u raspodeli, marketingu, istraživanju, finansijama, upravljanju, održavajući i veličajući višak proizvoda. Ova klasa neproizvodnih radnika, uslužnih radnika ili slugu, jeste srednja klasa.«⁹⁵

Upravo na ovom mestu valjalo bi sagledati ulogu što je u savremenim sporovima oko klase igra pojam

⁹³ Premda se u nekim tačkama razilaze, i Burawoy i Castels pokazuju da se, u nekim slučajevima, i radnici-migranti mogu koristiti za proizvodni rad čime se ubrzava proces nastajanja viška rada. Vid. Michael Burawoy, »The Function and Reproduction of Migrant Labour: Comparative Material from Southern Africa and the United States«, *American Journal of Sociology*, 81, 1976, str. 1050—1087; Manuel Castels, »Immigrant Workers and Class Struggles in Advanced Capitalism: The Western European Experience«, *Politics & Society*, 5, 1975, 33—66.

⁹⁴ Urry, »Towards a Structural Theory of the Middle Class«.

⁹⁵ Nicolaus, »Proletariat and the Middle Class in Marx«, str. 46.

proizvodnog rada.⁹⁶ Ako prihvatimo Mandelovo sažeto određenje po kome je proizvodni rad »svaki rad koji stvara, modifikuje ili održava upotrebne vrednosti ili je u njihovoj realizaciji *tehnički nezamenljiv*...«⁹⁷, proizvodni rad postaje kategorija relevantna za promišljanje klase jer je to onaj rad koji je neophodan za stvaranje svega što se stvara, jer je to rad koji je eksploatisan i onaj koji je u stanju da preuzme i organizuje proces proizvodnje bez kapitalista.⁹⁸ Marx je očekivao da će se proizvodni rad smanjivati, otuda i nastajanje »viška stanovništva« i njegovo postojanje u »svakom mogućem obliku«.

Stoga u središte dospeva pitanje: koji je to rad neophodan za kapitalističku akumulaciju? Uzmemo li da je dat kapitalizam na određenom stupnju razvoja, šta je neophodno za reprodukciju kapitalističkih društvenih odnosa? Problem nije problem definicije; on takođe nema nikakve veze ni s ma kakvim interesima, kako se čini da smatra O'Connor.⁹⁹ Marxovo cepidlačenje oko radnika zaposlenih u stovarištima bilo je pokušaj da se odgovori na pitanje: da li su svi stovarišni radnici nužni za kapitalističku akumulaciju kapitala ili, pak, samo oni koji skladište kvarljivu robu?¹⁰⁰

Mi ne znamo koje su vrste rada nužne za proizvodnje kapitalističkih odnosa. Danas smo manje no Marx skloni da verujemo da se kapitalistički odnosi — ne samo odnosi proizvodnje nego i pravni i ideološki odnosi — reprodukuju »sami od sebe«, pukim ponavljanjem proizvodnih ciklusa.¹⁰¹ Stoga smo skloniji da smatramo da su svi oni ljudi zaposleni u »aparatura« stvarno neophodni za nastavljanje kapitalističke akumulacije. Međutim, nemamo previše, ako ih uopšte imamo, specifičnih odgovora. U stvari, očita je tendencija skakanja u ponor funkcionalizma; šta god da se zbiva izgleda kao

⁹⁶ Gough, »Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour«; Yaffe, »Marxian Theory«; Nicos Poulantzas, *Les Classes Sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Paris, 1974; Emmanuel Terray, »Proletaire, salarie, travailleur productif«, *Contradictions*, tom 2, 1972; Mifhat Vaisov, »Sui concetti di lavoro produttivo e emproduttivo«, *Critica Marxista*, br. 9, 1971, str. 121—135.

⁹⁷ Mandel, *Formation of the Economic Thought of Karl Marx*, str. 191—192.

⁹⁸ Isto, str. 23.

⁹⁹ James O'Connor, »Productive and Unproductive Labor«, *Politics & Society*, tom 5, 1976.

¹⁰⁰ Gough, »Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour«.

¹⁰¹ K. Marx, *Kapital III*, prev. M. Pijade i R. Čolaković, K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 23, IMRP, Beograd, 1970, str. 698.

»funkcija« koja utiče na reprodukciju kapitalističkih odnosa, a sve što se događa neophodno je da bi se kapitalizam reprodukovao.

Nebitno je što su za Nicolausa neproizvodni radnici *potrebni* za obavljanje određenih funkcija, ali je, svako važno to što sav relativni višak stanovništva, jamačno, ne biva ovako funkcionalno zaposlen. Dok su Marx i Engels često podvlačili tehničku ulogu kapitalista i njihovih delegata kao organizatora procesa proizvodnje, a sam Marx govorio o inženjerima i ostalima kao »radništvu uopšte«, često se, ipak, svi koji naređuju, svrstavaju, upravljaju, razmišljaju ili pružaju određene usluge, smatraju artefaktom *političkih* klasnih odnosa a ne nužnom posledicom kapitalističke akumulacije.¹⁰² Uz to je sigurno da Marxove »sluge« nisu, ni u kom slučaju, bile isto što i Nicolausova »srednja klasa«. To su prosto ljudi lišeni ma kakvog proizvodnog zaposlenja, prepušteni sopstvenoj sudbini, »mukotrpnom življenju svoje bedne egzistencije«. Ako žele da prežive, to mogu stvarno jedino kao »sluge«, te se tako pod tim razumeju svi oni koji nisu »korisno« uposleni: kućna posluga ali i policajci, advokati i kriminalci, sobari ali i političari. To su ljudi koje je Kautsky nazvao »parazitima« a Marx u njima samo kratko kaže: »od bludnice do pape, ima masa tog ološa«.¹⁰³

¹⁰² Vidi, F. Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Marx je, još uvek u svojoj 'koreografskoj' fazi, u *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte* [Kultura, Beograd, 1949, str. 55] govorio o nezaposlenom višku stanovništva, kome nema mesta ni na zemlji ni u gradovima, i koje zbog toga ide u državnu službu, prihvatajući je kao vid dostojanstvene milostinje, što sa svoje strane, podstiče otvaranje radnih mesta u državnoj službi. A. Gramsci u *Prison Notebooks*, str. 13, piše: »Demokratsko-birokratski sistem stvorio je bezbroj funkcija koje nisu sve opravdane sa stanovišta društveno potrebne proizvodnje, već svoje opravdanje imaju u političkim potrebama vladajuće grupe«. Louis Althusser u svom postskriptumu »Ideologiji i ideološkim državnim aparatima«, 1970. godine zauzima intencionalističko stanovište u pristupu ovom problemu, tvrdeći da se »reprodukcija odnosa proizvodnje, kao krajnji cilj vladajuće klase, ne može svesti na prostu tehničku obuku i distribuiranje pojedinaca na različite poslove u okviru 'tehničke podele' rada. U stvari i ne postoji nikakva 'tehnička podela' rada, osim u ideologiji vladajuće klase: svaka 'tehnička' podela, svaka 'tehnička' organizacija rada nije ništa drugo do oblik i maska društvene (=klasne) podele i organizacije rada. Otuda i reprodukcija odnosa proizvodnje mora biti klasni poduhvat: ona se odvija kroz klasnu borbu koja sučeljava vladajuću i eksploatisanu klasu« (*Lenin and Philosophy*, ur. Louis Althusser, Monthly Review Press, New York, 1971, str. 183—184).

¹⁰³ Karl Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, tom I, Prosveta, Beograd, 1979, str. 153.

Da li je srednja klasa tehnički nezamenljiva u procesu kapitalističke akumulacije? »Ekonomska mašinerija modernog sistema proizvodnje postaje — piše Kautsky — sve složeniji i sve osjetljiviji mehanizam: njegovo nesmetano funkcionisanje sve više zavisi od toga koliko se svaki od njegovih točkića uklapa s ostalima i u kom stepenu obavlja posao kome je namenjen. Do sad nikada nije postojao niti jedan sistem proizvodnje kojem bi u toj meri bilo nužno pažljivo upravljanje kao postojećem.« Očekivali bismo da će Kautsky, baš kao Nicolaus ili Urry, u nastavku reći da kapitalizam rada brojna mesta čija je uloga da koordiniraju, usmeravaju, planiraju, upravljaju i administriraju postojeći složeni sistem. Međutim, Kautsky kazuje nešto sasvim drugo: »... institucija privatnog vlasništva onemogućava uvođenje plana i reda u ovaj sistem«.¹⁰⁴

Možda bi se valjalo vratiti *Kapitalu* i, naročito, popularnijem *Razvitku socijalizma od utopije do nauke* da bi se shvatio pravi obim naglašavanja anarhije kapitalističke proizvodnje, nespojivosti plana i reda s ustanovama privatnog vlasništva. Pošto živimo u postkejnsovsko doba, lako se može dogoditi da smetnemo s uma da je Marxova teorija nastala u vremenu u kojem je čak i popis, da ne govorimo o ma kakvom uplitanju države u suverenitet kapitaliste unutar fabrike, buržoazija smatrala jednakim ukidanjem svih sloboda i početkom diktature.¹⁰⁵ Nikako ne smemo zaboraviti da je stalno isticanje anarhije kapitalističke proizvodnje odlika socijalističke misli krajem XIX veka. »Protivrečnost između društvene proizvodnje — pisao je Engles — i kapitalističkog načina prisvajanja ispoljava se sada kao suprotnost između organizacije proizvodnje u pojedinačnoj fabrici i anarhije proizvodnje u čitavom društvu.«¹⁰⁶ Iako je proizvodnja u okviru svake pojedine fabrike svrhovita i planski organizovana, kapitalizam kao sistem proizvodnje nije u stanju da prevaziđe svoju spontanu, haotičnu prirodu. Njegova anarhija vodi periodičnim krizama, krizama koje još više zaoštavaju postojeće suprotnosti. Mada kapitalisti na te suprotnosti reaguju formiranjem trusto-

¹⁰⁴ Kautsky, *Class Struggle*, str. 52; [*Načela...*, str. 80—81.]

¹⁰⁵ Prema Toynbeeu je predloženi popis 1753. godine u Engleskoj »odbačen kao napad na poslednje ostatke engleske slobode«. Pišući u *New Yorku Daily Tribune* od 22. jula 1853. godine, o raširenom shvatanju povodom tadašnjih parlamentarnih debata, Marx se poziva na *Times* koji kaže da bi, ukoliko parlament zabrani kapitalistima da radnike drže na poslu 12, 16 ili više časova, »Engleska prestala biti zemlja slobodnih ljudi«.

¹⁰⁶ F. Engels, *Razvitak socijalizam od utopije do nauke*, nav. izdanje, str. 67.

va i monopola, dopuštajući čak i mogućnost da država preuzme upravljanje proizvodnjom, jedino je ukidanjem privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju moguće prevazići anarhiju svojstvenu kapitalističkoj proizvodnji.¹⁰⁷

Ukratko, skorašnja nastojanja da se reinterpreтира Marxova teorija srednje klase ukazuju na novi pravac razvoja marksističke teorije. No, ta se nastojanja, za sada, nisu mnogo udaljila od analize Kautskog. Svi su saglasni oko toga da razvoj kapitalizma, različitom brzinom, vodi odvajanju sitnih proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju i da je taj proces praćen uvećanjem »viška radne snage«. Ipak, dva suštinski bitna pitanja, pri tom, ostaju nerešena: ko je sve, osim neposrednih proizvođača i organizatora radnog procesa, doista tehnički nužan za kapitalističku akumulaciju i kakav je klasni status onih koji nisu neophodni?

XII

Ne pripisujući to Marxu, uzmimo da su stvarno neka mesta, osim onih u neposrednoj proizvodnji i u organizaciji rada, neophodna za odvijanje procesa akumulacije kapitala. U nedostatku boljeg termina, svrstajmo ta mesta u »reproduktivnu« kategoriju — kategoriju koja bi obuhvatila sva ona mesta u društvenoj podeli rada koja ne podrazumevaju neposredno učešće u radu na preobražaju prirode u korisne proizvode, ali mesta ipak tehnički neophodna za nesmetano odvijanje kapitalističke proizvodnje na društvenom planu. U ta mesta svakako bismo ubrojali i inženjere i njihove profesore, možda čak i televizijske komentatore, pod uslovom da su »ideološki aparati«, takođe, nužni za reprodukciju kapitalističkih odnosa proizvodnje.

No, čak i ako uzmemo da su još neka mesta, sem onih u neposrednoj proizvodnji i njenoj organizaciji, zaista nužna, u svakom kapitalističkom društvu još uvek ostaje veliki deo radne snage koja se ne koristi ni u procesima materijalne proizvodnje ni u procesima reprodukcije društvenih odnosa. Reč je o ekvivalentu Marxovog »viška radne snage« bez obzira na sve manjkavosti njegove analize. Postojanje ovog viška je očevidno i ono se pokazuje i u teškoćama s kojima se suočava svaki pokušaj analize klasne strukture ma kog razvijenog kapi-

¹⁰⁷ Ne bi trebalo zaboraviti ni Lenjinovu izjavu (u *Državi i revoluciji*) da svaka kuvarica može naučiti da vodi socijalističko društvo.

talističkog društva. Karakteristično je, na primer, da je Wrightova analiza klasne strukture američkog društva ograničena na »ekonomski aktivno stanovništvo«: ne obuhvata kućnu poslugu, studente, rentijere, institucionalizovano stanovništvo, one koji manje-više stalno žive od društvene pomoći itd.¹⁰⁸ Ova analiza, drugim rečima, obuhvata jedva oko polovine punoletnog stanovništva Sjedinjenih Država.

Razvoj kapitalističkog sistema proizvodnje vremenom isključuje jedan deo radne snage iz sudelovanja u procesu proizvodnje, čak i veoma široko definisanog. Ovo je isključivanje, kao tendencija, zakonitost kapitalističkog razvitka, iz čega sledi da svaka analiza viška radne snage podrazumeva prethodnu klasnu analizu, i to takvu koja će povezati mesto tog viška u konkretnim istorijskim bitkama s razvojem kapitalističkog sistema proizvodnje.

Proces nastajanja viška radne snage je *tendencija* čije značenje treba pojasniti. Iako logika kapitalističkog sistema nameće kapitalisti-pojedincu racionalnost koja nalaže stalno povećanje produktivnosti, delatnost kapitalista, kao individualnih racionalnih preduzetnika, umnogome je sužena pod uticajem borbi, a pogotovu onih koje dovode do uplitanja države u sistem proizvodnje. Imajući u vidu napred izloženi složeni model kauzalnosti, u procesu formiranja klase borba ima dvostruku ulogu. Prvo, klasne borbe koje se odvijaju u ma kojoj konkretnoj situaciji deluju na ekonomske, političke i ideološke odnose, pa samim tim, posredno i na procese formiranja klase. Drugo, unutar date strukture ekonomskih, političkih i ideoloških odnosa, klasne borbe direktno utiču na klasno organizovanje ljudi različito raspoređenih u okviru sistema proizvodnje. Klasne borbe posredno deluju i na klasnu strukturu u celini pošto modifikuju sistem proizvodnje iz kojeg klase nastaju. Stoga je i proces nastajanja viška radne snage pod uticajem klasne borbe. U svim zemljama je uticaj uplitanja države u sistem proizvodnje vidljiv kada je reč o strukturi ekonomskog sistema, a u nekim kapitalističkim društvima država čak vodi smišljenu politiku formiranja klasa. Kreditna politika, na primer, neposredno utiče na opstajanje sitne buržoazije. Borba sindikata protiv automatizacije i njihovi zahtevi za punu zaposlenost mogu, s druge strane, nepovoljno delovati na rast produktivnosti i voditi usporavanju nastajanja viška radne snage.

Osnovno u mojoj argumentaciji je, naime, sledeće: kapitalistički sistem proizvodnje ne određuje strukturu

¹⁰⁸ Wright, »Class Boundaries«.

oblika viška radne snage, on ga doduše stvara, ali on nije taj koji višak radne snage raspoređuje na upražnjena mesta. On višak radne snage ostavlja u obliku »slugu« u Marxovom značenju reči. Determinacija mesta ne prelazi granice široko shvaćenih odnosa proizvodnje, odnosno onih odnosa koji su nužni za neometano odvijanje procesa kapitalističke akumulacije. Izvan široko shvaćenih odnosa proizvodnje — u raspodeli, prometu, obrazovanju, niti drugde — nema nikakvih »mesta«, nikakvih položaja za popunu koji bi strukturalno prethodili klasnoj borbi. Višak radne snage može se javiti kao zaposlenost u državnoj administraciji, kao privremeno penzionisanje, može postojati u obliku mnogoljudne stajaće vojske ili deset miliona studenata, kao trodnevni vikend ili otežano zapošljavanje žena. Odnosi proizvodnje ne određuju formu u kojoj se javlja višak radne snage; ta forma je rezultat klasne borbe.

Kakve su onda forme koje može poprimiti višak radne snage? Prvo, to može biti oblik *izlišne zaposlenosti*, pre svega, u državnim službama. Reč je o situaciji u kojoj višak radne snage, doduše, radi za određenu najamninu, ali ništa što bi bilo neophodno bilo za materijalnu proizvodnju bilo za reprodukciju društvenih odnosa. Drugi mogući oblik je *rezervna armija* i to kako je shvatao Marx, tj. kao regulator visine najamnine. Treći oblik je trajna, doživotna isključenost pojedinaca iz ma koje vrste zaposlenosti. Četvrto, moguće je i *privremeno pripadanje* u određenom životnom dobu višku radne snage, uglavnom u vidu prevremenog penzionisanja ili u vreme obrazovanja. Višak radne snage može se, najzad, javiti i kroz *trajanje samog rada* kao kraći radni dan ili duži vikend i slično.

Ova lista je, bez sumnje, donekle proizvoljna i za njeno bi opravdavanje bila nužna obimna rasprava. Međutim, hteo bih da kažem bar nešto, i to povodom Marxovog stanovišta. Premda Marx smatra da višak radne snage može »postojati u svakom obliku«, pa i kao razdoblje radnikove nezaposlenosti, on odveć ističe njegovu ulogu regulatora visine najamnine. On ga, dakle, vidi kao neodređenu količinu radne snage čija je funkcija da drži nadnice na nivou nužnom za održanje života, ali nivou koji determiniše i kultura. Ovaj model više ne odgovara stvarnosti, ako joj je ikad i odgovarao, pošto su, kao rezultat klasnih borbi, postavljene određene institucionalne brane koje regulišu ulazak ljudi u sistem proizvodnje. Dva najvažnija mehanizma ove vrste su obavezno obrazovanje i obavezno penzionisanje. Ovakvim institucionalnim mehanizmima je značajno smanjena ko-

ličina viška radne snage koja se može uopšte pojaviti na tržištu rada, te je tako ograničena i njena funkcija regulatora najamnine. To naravno ne znači da su postojeće brane nenarušive: skorašnji pokušaj da se izdejstvuje kasniji odlazak u penziju u Sjedinjenim Državama pokazuje da nisu. Pri svem tom, višak radne snage se nikako ne javlja u nekom neodređenom obliku. Njegova regulativna uloga je, zaista, bitno smanjena: samo prva dva od pomenutih pet oblika danas imaju tu ulogu, a iz iskustva nam je poznato da je drugi oblik uglavnom sektorski ograničen — na usluge i trgovinu — i da obuhvata pretežno žene. U različitim kapitalističkim društvima različite su veličine viška radne snage koja je manje-više trajno isključena iz sistema proizvodnje. U Sjedinjenim Državama veličine tog viška se uglavnom poklapaju s rasnim podelama. Deo viška radne snage se, kao što smo videli, distribuira po određenim životnim razdobljima, a deo je racionalno raspodeljen u okvirima samog radnog vremena. Poslednjih godina smo mogli primetiti da se u raznim zemljama čine pokušaji da se »rad distribuira« upravo na pomenute načine.

Već iz samog postojanja viška radne snage sledi da klasna analiza savremenih kapitalističkih društava ne sme ostati isključivo pri onim mestima čiju strukturu određuje sistem proizvodnje. Možda bi ovo trebalo drugačije formulirati. Ja, naime, smatram da (1) kapitalistički sistem proizvodnje strukturira mesta neposrednih proizvođača, organizatora radnog procesa a možda i onih koji nisu ni neposredni proizvođači ni organizatori, ali su njihova mesta neophodna za kapitalističku reprodukciju; (2) ovaj sistem proizvodnje, tokom svog razvoja i pod posrednim uticajem klasnih borbi, rađa određeni višak radne snage, pri tom ne određujući forme njegove socijalne organizacije; i (3) višak radne snage poprima forme koje su neposredno rezultat klasnih borbi.

XIII

Tako, na kraju, ni sam naslov ovog teksta ne može opstati — nije proletarijat taj koji se formira u klasu već su to različiti ljudi od kojih su neki sasvim isključeni iz procesa proizvodnje. Proces formiranja radnika u klasu se ne odvija u vakuumu; pre bi se reklo da je taj proces neodvojiv od totaliteta svih procesa tokom kojih različiti kolektiviteti stupaju u borbu u određenim istorijskim momentima. Ishodi ovih procesa, iako nisu proizvoljni, nisu ni jednoznačno determinisani struktu-

rom društvenih odnosa jer je, u prostoru omeđenom tim odnosima, uvek moguće više ishoda.

Neposredni doživljaj društvenih odnosa — doživljaj koji se stiže na osnovu primanja, karaktera rada, mesta na tržištu, profesionalnog prestiža — ne postaje sam po sebi kolektivna identifikacija jer i nije reč o stvarno direktnom doživljaju: on je uvek posredovan ideološkom i političkom praksom pokreta-učesnika u procesu formiranja klase. Isto važi, kao što je pokazao Gough, i za distribuciju nosilaca po kategorijama mesta u okviru kapitalističkih odnosa.¹⁰⁹ Čak ni odnos eksploatacije, sam po sebi, ne determiniše samo jedan obrazac formiranja klase. Na posredan način proletarijat eksploatišu sve ostale kategorije kapitalističkog društva, osim sitne buržoazije. Radnici i sitna buržoazija su jedini proizvođači svega što se u ovom društvu troši. Višak vrednosti koji stvaraju radnici se, direktno ili indirektno (posredstvom države), prenosi svim ostalim kategorijama. U tom smislu, čak i najsiromašniji lumpenproleter živi od radnika; stoga u okviru kapitalističkih odnosa postoji objektivni osnov antagonizma između radnika i »welfare« klase. Štaviše, upravo je u interesu radnika — razume se, pri datoj kapitalističkoj organizaciji društvenih odnosa — da baš kapitalisti prisvajaju najveći mogući deo viška vrednosti i unose ga u akumulaciju jer se time uvećava ukupni proizvod. Tako se pokazuje da i političko savezništvo između usko definisanog industrijskog proletarijata i modernog, ekspanzivnog sloja buržoazije, ima svoje objektivne osnove. Vrlo verovatno je te vrste bilo savezništvo između Socijaldemokratske partije Nemačke i dinamičkog sektora nemačke industrije (1924—1928), nije isključeno da je takva bila i Rooseveltova njudilovska koalicija, a možda i sadašnji savez italijanskih komunista i hrišćanskih demokrata. Iste naravi mogao bi biti i često pominjani savez čileanskih komunista i hrišćanskih demokrata. Valja podvući da je u svim pomenutim slučajevima reč o načelno političkim savezima u kojima je sudeonik usko definisana radnička klasa.

Ipak su istovremeno sve kategorije, sem kapitalista i sitne buržoazije, lišene vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i prinuđene da prodaju vlastitu radnu snagu u zamenu za najamninu ukoliko ne žive od tzv. welfarea. Marx je, na osnovu analize rada zaposlenih u trgovini, došao do zaključka da, iako njihov rad ne stva-

¹⁰⁹ Gough, »Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour«.

ra višak vrednosti, trgovački kapitalista ne ostaje bez njega jer zaposlenima ne plaća puni ekvivalent njihovog rada.¹¹⁰ U tom su smislu i kategorije zaposlenih u uslugama i reprodukciji, premda žive od viška vrednosti što ga radnici proizvode, takođe odvojene od sredstava za proizvodnju, primorane na prodaju sopstvene radne snage i, na poseban način, eksploatisane od strane kapitalista. Time se dolazi do srodnosti interesa, i to na osnovu izvesnog broja sukendarnih karakteristika — pre svih iz sfere raspodele — što vodi ka pojmu radnog naroda, modernom ekvivalentu za *les classes labourieuses*. Tako definisana radnička klasa dovoljno je široka i može predstavljati »radničkoklasnu većinu«.

Najzad, strategiju je moguće proširiti i na formiranje radničke klase definisane kao »masa« ili »narod«, kao »svi eksploatisani i ugnjeteni, siromašni i bedni«. Ovakva se strategija onda usredsređuje većma na cene, poreze i zaposlenost nego na nadnice i uslove rada; tada »narod« obuhvata i sitnu buržoaziju i nezaposlene.

Svaka od mogućih strategija formiranja klase ima posve određene posledice ne samo na formu klasnog strukturiranja viška radne snage već i na način formiranja same radničke klase. O posledicama je bilo reči ranije, ali naglašavam posebno da strategije zasnovane na širokoj definiciji radničke klase, potiskuju u drugi plan značaj klase a daju prednost drugim podelama kao osnovi kolektivne identifikacije i organizacije.

Granice ovih strategija određene su unutrašnjim sukobima svojstvenim svakom od blokova, onim što je Mao nazvao »suprotnostima među ljudima«. Italija i Čile predstavljaju istinske laboratorije u kojima se odvijaju ovi praktični eksperimenti. Ostvarivost ovih strategija dâ se ispitati jedino političkom praksom i jedino u konkretnim situacijama. Ništa od rečenog ne treba smatrati vrednovanjem ovih strategija već samo pokušajem da se ukaže na to da mnoge strategije imaju svoju objektivnu osnovu u uslovima u kojima se u razvijenom kapitalizmu odvijaju procesi formiranja klase. Nastojao sam, takođe, da ukažem na kontinuiranu i diskontinuiranu prirodu procesa nastajanja klase. Konkretna analiza je nespojiva sa shvatanjem klase kao ekonomski determinisanim, sponatano nastajućim subjektima koji jednostavno stupaju

¹¹⁰ K. Marx, *Kapital* III, nav. izdanje, str. 251; Yaffe, »Marxian Theory«.

preobražavajući istoriju. Klase nastaju u borbama; boreći se, one preobražavaju uslove pod kojima se klase formiraju.

(Adam Przeworski, »Proletariat into a Class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle to Recent Controversies*«, *Politics & Society* 7, br. 4, 1977, str. 343—401)

Prevela Vera Vukelić

Michael Burawoy

KA MARKSISTIČKOJ TEORIJI RADNOG PROCESA: BRAVERMAN I POSLE NJEGA*

Činjenica da Marxova analiza radnog procesa, izložena u *Kapitalu*, nije ozbiljnije ni osporavana ni razrađivana, zasigurno je jedan od zanimljivih paradoksa istorije marksizma. Među marksistima je bilo sporova oko sheme reprodukcije iz drugog toma *Kapitala*, oko pada profitne stope iz trećeg, ali je, izgleda, prvi tom smatran neprikosnovenim. Tako Harry Braverman, čiji je *Rad i monopolistički kapital* odraz a sada i novi podsticaj obnovljenom interesovanju za marksističke teorije radnog procesa, piše: »... veoma je čudno da su marksisti tako malo dodali Marxovom delu u ovom domenu. Ni promene u proizvodnom procesu do kojih je došlo za poslednjih sto godina kapitalizma i monopolističkog kapitalizma, ni promene u strukturi zanimanja radnog stanovništva...

* Suština ovog teksta se kristalizovala tokom dugotrajnih borbi s Margaret Cerullo koja je uložila mnogo energije u obimnu, iscrpnu i neprocenjivu kritiku prve verzije. S tom ranom varijantom sam učestvovao i na simpozijumu na Karlton univerzitetu gde su mi svoje dragocene primedbe dali John Myles, Leo Panitch, Giles Paquet, John Porter i Don Swartz. Takođe bih želeo da se zahvalim Jensu Christiansenu, Wallyu Goldfranku, Jeffreyu Hayduu, Davidu Plotkeu, Adamu Przeworskom i ostalim učesnicima seminara o radnom procesu koji sam vodio na Berkliju; svi su mi pomogli brojnim specifičnim primedbama. Erik Wright me je kritikovao, ali i podržavao čitavo vreme. Dužnik sam i Toma Longa, čiji je seminar o kritičkoj teoriji rasvetlio dosta toga što bi inače ostalo neprevladano. U knjizi koja uskoro izlazi iz štampe, *Manufacturing Consent: Changes in Labor Process under Monopoly Capitalism*, a zasniva se na iskustvima što sam ih stekao radeći kao mašinski operator u fabrici u južnom Čikagu, konkretnije su izložene mnoge teme iz ovog teksta.

tva nisu bile predmet nijedne celovite marksističke analize posle Marxove smrti... Uzroci bi se mogli, između ostalog, tražiti i u iscrpnosti i dalekovidosti s kojima je Marx obavio svoj posao.«¹ *Rad i monopolistički kapital* doista je izraz najdubljeg poštovanja prema proročkoj snazi Marxove analize.

No valja biti oprezan kad je u pitanju Bravermanovo veliko poštovanje prema Marxu. Marxovi rezultati jesu izvanredni, ali njegova genijalnost nikako nije bila obična: reč je o izuzetnoj sposobnosti prodiranja s onu stranu pojavnog, do same biti, iz koje, pak, mogu nići stotine različitih cvetova. *Rad i monopolistički kapital* je jedan od takvih cvetova te, stoga, i nije prosto mehaničko ponavljanje Marxa. Bravermanovo lako kretanje kroz materiju koja govori o svojstvima monopolističkog kapitalizma i kroz *Kapital*, ne bi nas smelo zavesti jer on, zapravo, ide dalje od Marxa u gradnji teorije socijalne strukture zasnovane na analizi kapitalističkog radnog procesa. Izlaganje je, pri tom, elegantno, jednostavno, obuhvatno i, nadasve, uverljivo. Braverman polazi od specifičnog svojstva kapitalističkog načina proizvodnje, od činjenice da neposredni proizvođači ne prodaju kapitalisti ni sebe ni svoje radne usluge, već svoju radnu snagu — svoju sposobnost da rade. Otuda je osnovni problem kapitalističkog radnog procesa, u stvari, problem pretvaranja radne snage u rad. To je upravni problem kontrole koji Braverman svodi na otuđenje radnog procesa od radnika, to jest na odvajanje fizičkog od umnog rada ili, određenije, da se poslužimo njegovim terminima, na odvajanje zamisli od izvođenja. Ta ideja je potka u koju je Braverman utkao i tendencije kapitalističkog radnog procesa i kapitalističku socijalnu strukturu.

U okviru samog radnog procesa, podela rada do koje su doveli upravljanje na naučnim osnovama i, pogotovu tejlorizam, pokazuje se kao odeljenost zamisli od izvođenja. Na taj su način umeće i znanje oduzeti neposrednom proizvođaču i preneti na upravu. Uvođenje sve savršenijih mašina — dela primenjene nauke u radni proces nadopunjava se i meša s tejlorizmom u procesu odvajanja zamisli i izvršenja. Stoga se u radnom procesu, koji počiva na upravnoj kontroli, rađaju tendencije koje, na jednoj strani, vode fragmentaciji i obesmišljanju rada, a na drugoj, stvaranju posebnog aparata »zamisli«. Sledeći sopstvenu logiku, Braverman potom

¹ Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York, 1974, str. 9.

nastoji da pokaže da je zamisao — planiranje, koordinacija i kontrola rada — takođe radni proces, te da, samim tim, i unutar nje dolazi do odvajanja zamisli od izvođenja: uz ne toliko brojno upravno i tehničko osoblje, uslovljeno prisustvom nauke, nastaju i čitave armije nameštenika. Istorijski razvoj kapitalističkog radnog procesa predstavlja jedan tok Bravermanovog izlaganja. On ga, često, kombinuje i s drugim koji govori o neprekidnom prodiranju kapitala u nove sfere života. Tako Braverman pokazuje kako je, recimo, prodor kapitala u industriju usluga pretvorio i kućne poslove u poprište kapitalističkih odnosa. I razvitak ovih industrija odlikuje isti proces odvajanja zamisli od izvođenja. Kako kapital osvaja jednu po jednu sferu, i sam se preobražavajući u već osvojenim oblastima, tako nestaju stari i nastaju novi poslovi. Kretanje rada, oblikovanje i preoblikovanje strukture zanimanja, sledi zakone kapitala.

Bravermanova analiza jeste analiza isključivo sa strane objekta. Nije posredi nikakav previd; naprotiv, reč je o jasnoj nameri. Autor uporno govori o mehanizmima koji razaraju ili obesnažuju subjektivnost i vode gubitku individualnosti. U tome Braverman sledi snažnu marksističku tradiciju, čiji je jedan od najistaknutijih primera Lukácsseva *Povijest i klasna svijest*.² I za njega je, kao i za Lukácsa, kapitalizam zapravo proces postajanja, ostvarivanja unutrašnje biti, kretanja u skladu s imanentnim tendencijama, uspostavljanja totaliteta, podređivanja svega sebi i lomljenja svakog otpora. Braverman, međutim, za razliku od Lukácsa, ne priziva gotovo nadprirodnu pojavu mesijanskog subjekta — revolucionarnog proletarijata — koji bi, potaknut partijom, transcendirao istoriju i obrnuo kapitalizam na glavu. Dok je u vreme pisanja *Povijesti i klasne svijesti* takva vizija mogla biti realna, u Sjedinjenim Državama bi danas predstavljala utopiju. Bravermanova analiza nije, razume se, bez utopijskih elemenata, ali oni nisu vezani za partiju: Braverman je skloniji romantičnom nego mesijanskom utopizmu.

Očevodno je, naravno, da kritika Bravermana nikako ne može jednostavno zameniti jedno jednostrano stajalište koje insistira na objektivnim stranama kapitalizma drugim, isto tako jednostranim, koje insistira na subjektivnim. Naprotiv, sam Braverman sledi, koliko god je moguće, relaciju subjekt-objekt, i baš zato razotkriva njene granice. *Rad i monopolistički kapital* je, u okvirima Lukácsseve tradicije, zaista izvanredna studija. Reč

² Georg Lukács, *Povijest i klasna svijest*, prev. M. Kangrga i D. Pejović, Naprijed, Zagreb, 1970.

je o životnom delu — plodu biranja i prebiranja, čitanja i pročitavanja, tumačenja i ponovnog tumačenja Marxa u neprekidnom dijalogu s konkretnim svetom. Nismo uzalud duže od stoleća čekali na ovako celovito preispitivanje Marxove teorije radnog procesa. Nema sumnje, Bravermanovo delo će imati ugledno mesto u tradiciji marksističkog mišljenja. Ovde ipak neće biti samo reč o izvanrednosti ovog ostvarenja, ali upravo stoga što ću pokušati potpuno da ga shvatim i, oslanjajući se na alternativne marksizme, da odem dalje od njega.

Kratak sadržaj

U *Kapitalu* je Marx uspeo da ostvari izuzetno redak spoj vrednovanja i analize kapitalističkog načina proizvodnje: kritika i naučnost su ovde dva momenta istog postupka, podjednako se i skladno oba razvijaju. U *Radu i monopolističkom kapitalu* ta dva momenta su u raskoraku: međusobno se mešaju i jedan drugom onemogućavaju razvoj. U ovom tekstu ću pokušati da pokažem kako kritika može postati granica pronicanja u bit delovanja kapitalizma.³

U prvom odeljku iznosim uverenje da se bit kapitalističke kontrole ne može razumeti osim u poređenju s nekapitalističkim načinima proizvodnje, za razliku od Bravermana koji stoji na stanovištu zanatskog radnika — oličenja jedinstva zamisli i izvođenja — dakle, unutar kapitalizma. Kapitalizam jednako stvara nova umeca i zanate,⁴ ali ih, isto tako, neprekidno i sistematski uništava izvlačeći, kako kaže Bill Haywood, »upravnu pamet« iz »glava radnih ljudi«.⁵ »Odvajanje ruke i glave nesumnjivo je najvažniji pojedinačni korak u procesu podele rada do kojeg dovodi kapitalistički način proizvodnje. Taj proces je inherentan ovom načinu proizvodnje od momenta njegovog nastanka i njegovo se trajanje proteže na čitavu istoriju kapitalizma, ali su tek u poslednjih sto godina stvoreni uslovi — obim proizvodnje; izvori kojima, zahvaljujući brzom akumulaciji kapitala, raspoložu moderne korporacije; pojmovni aparat i stručno osoblje — sistemske i formalne institucio-

³ Prikaz *Radu i monopolističkog kapitala* koji skreće pažnju na isti problem ali izvlači zaključke koji se razlikuju od mojih je tekst Russella Jacobya, »Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital*«, *Telos*, br. 29, jesen 1976, str. 199—208.

⁴ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 60, 120, 172.

⁵ Navedeno prema, David Montgomery, »Workers' Control of Machine Production in the Nineteenth Century«, *Labor History*, 17, jesen 1976, str. 485.

nalizacije ovog odvajanja.«⁶ Pri tom nije posve jasno zašto bi odvajanje umnog od fizičkog rada bilo pre inherentni princip kapitalističkog načina proizvodnje, a ne načelo svojstveno svim klasnim načinima proizvodnje. Braverman ne sledi specifični oblik razdvajanja zamisli od izvršenja sve do u samu bit kapitalističkog radnog procesa. Umesto toga, mistifikuje svoju analizu uvođenjem neispitanih pretpostavki o »antagonističkim društvenim odnosima« i »kontroli«, ne razotkrivajući specifično značenje koje one poprimaju u kapitalističkom načinu proizvodnje. Iisistiranje na varijacijama unutar kapitalizma, onemogućava ga da dopre do strukture kapitalističkog radnog procesa pa, samim tim, i do odnosa između nje i odeljenosti zamisli i izvršenja.

Kakvo »vanjsko« stanovište čovek da zauzme? Istina je da i Braverman neke svoje ideje razvija pozivajući se na animalni svet:⁷ kod životinja je nemoguće odvojiti zamisao od izvršenja; kod ljudi, čija je delatnost svrhovita, razdvajanje je uvek moguće. Time se, međutim, ne baca ni najmanje svetlosti na specifičnosti tog razdvajanja u kapitalizmu. Alternativno stajalište bi mogla biti neka predstava o socijalizmu, no kako je ona, po Bravermanovom mišljenju, u stvari dobijena obrtanjem slike koja se o kapitalizmu ima iz samog kapitalizma, ništa novo ne može nam reći o kapitalističkom radnom procesu.⁸ Ja bih, umesto toga, predložio feudalizam kao polazno stanovište.

U drugom odeljku ispitujem Bravermanov teorijski okvir. »Ovo je knjiga o radničkoj klasi kao klasi *po sebi* a ne *za sebe*... Sadržaj klase je svesno ograničen na »objektivnu« stranu, uz ispuštanje »subjektivne«...⁹ Pokušaću da pokažem da razumevanje kapitalističke kontrole, bezmalo po definiciji, nije moguće ako se ne posveti dužna pažnja upravo »subjektivnim« komponentama rada. Pri tom, problem nije samo u ovakvom ispuštanju »subjektivnog« u korist »objektivnog«, već u razlikovanju kao takvom.¹⁰ Neodrživo je shvatanje po kome »baza« određuje izvesne »objektivne« uslove — »klasu po

⁶ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 126.

⁷ Isto, str. 45—49, 113.

⁸ Isto, str. 229—233.

⁹ Isto, str. 27.

¹⁰ Adorno, Horkheimer, Marcuse, pa i Reich pokušavali su da spasu objekt-subjekt relaciju pozivajući se na psihoanalizu u objašnjavanju procesa razgrađivanja subjektivnosti i sumraka individue u kapitalizmu. Stoga je ova »negativna psihoanaliza«, kako je zove Jacoby, u stvari teorija »bezsujektivnog subjekta«. Moglo bi se reći da problematici »klase po sebi/klase za sebe« kod Lukácsa i Korschua pre nedostaje upravo ova psiho-

sebi« — koje potom aktivira »nadgradnja«, takozvani subjektivni faktor, te se formira ili ne formira »klasa za sebe«. Naprotiv, sam proizvodni proces mora se posmatrati kao neraskidivo jedinstvo svih njegovih ekonomskih, političkih i ideoloških aspekata.

Držeći se sheme »klasa po sebi/klasa za sebe«, Braverman previda one svakodnevne pojave koje nam otkrivaju tajnu pristajanja radnika »da, sami sebi, grade sve 'moderniju', 'naučniju' i nehumaniju tamnicu rada« i kazuju nam zbog čega oni »i dalje trpe stanje koje tako razorno deluje na dobrobit i sreću ljudskih bića«. ¹¹ Braverman, začudo, kao »konvencionalnu struju društvene nauke« odbacuje baš one studije koje bi mogle doprijeti osvetljavanju prirode kapitalističke kontrole i jednoglasja, pripisujući ih »sitnoj manipulaciji personalnih odeljenja«. ¹² Iako industrijska sociologija mnogo toga skriva, iako, u najboljem slučaju, nudi tek ograničenu kritiku i ukazuje na ono što je nužno i nepromenljivo, ipak nam pokazuje konkretne oblike uključivanja rada u trku za profitom.

Kao što Bravermana usredsređenost na »objektivne« strane radnog procesa onemogućava da shvati uticaj specifičnih oblika »kontrole« i, napose, tejlorizma, na svakodnevni život, ista ga jednostrana perspektiva sprečava da jasno razlikuje tejlorizam kao ideologiju od tejlorizma kao prakse. Iz tog razloga, Braverman nije u stanju da objasni ni istorijske tendencije i varijacije u radnom procesu: reklo bi se da on, na neki način, spaja uzrok i posledicu, uzdižući na nivo objašnjenja opis tendencije ka odvajanju zamisli od koncepcije. U tom izlaganju iznose se najrazličitije pretpostavke o interesima kapitalista i upravljača, o njihovoj svesti i sposobnosti da podređenim klasama nametnu vlastite interese.

U trećem odeljku pokušavam da pokažem da je granica Bravermanove koncepcije socijalizma zapravo njegova kritika kapitalizma. Njegovo isključivo insistiranje na odnosu između zamisli i izvođenja navodi ga često na to da mašinama i tehnologiji pripisuje neutralnost koju one ne mogu posedovati, te da romantičnu predsta-

loška nego filozofska dimenzija. Vidi, Russell Jacoby, »Negative Psychoanalysis and Marxism«, *Telos*, br. 14, zima 1972, str. 1—22. Razume se da dodavanje takve psihološke dimenzije *Radu i monopolističkom kapitalu* ne bi uticalo ni na postojeću argumentaciju ni na zaključke, ali bi im dalo više snage na jednom drugom nivou analize.

¹¹ Braverman *Labor and Monopoly Capital*, str. 233. i xiii (predgovor Paula Sweezya).

¹² Isto, str. 27, 150.

vu o ranom kapitalizmu preokreće u jednu svedenu viziju socijalističke budućnosti.

U četvrtom odeljku bavim se načinom na koji Braverman povezuje radni proces i društvo. Kao i u drugom odeljku, i ovde ukazujem na njegovo mešanje uzroka i posledice kada je reč o nezadrživom prodoru snaga degradacije i promene u sve, pa i u najudaljenije, delove društvenog života. Njegova se kritika u suštini pre svodi na stalno isticanje dominacije kapitala u društvu, no na problematični karakter onih uslova koje ta dominacija pretpostavlja.

Najzad, u poslednjem, petom odeljku pokazujem da je Bravermanova analiza plod određenog vremena i mesta. Ona je izraz nesputane dominacije kapitala u Sjedinjenim Državama: njegove sposobnosti da usvaja ili odbacuje alternative, da prihvata promenu i kritiku i, kad je neophodno, otklanja otpore. Uzrok pogrešnog uzimanja pojave za suštinu nije samo totalitet i teleološko shvaćanje istorije već i to što Braverman nema nikakvog okvira koji bi nudio bar nagoveštaj alternativnog obrasca razvoja. Gramscijevo delo za mene predstavlja primer takvog komparativnog pristupa u ispitivanju granica mogućeg. Potom se bavim uzrocima razlika u radnom procesu kako unutar tako i između pojedinih kapitalističkih društava. Rečju, smatram da, upravo stoga što je *Rad i monopolistički kapital* u toj meri vezan za društveni i istorijski kontekst u kojem je nastao, Braverman i mora tako i toliko da insistira na kritici.

I KAPITALISTIČKA KONTROLA: SUŠTINA I POJAVA

Ako je ikada jedan jedini pojam doprineo stvaranju neistorijskih poimanja organizacija i mistifikaciji njihovog delovanja, onda je to svakako bio pojam kontrole. Njegova opšta upotreba, praćena nepreciznošću oko toga ko kontroliše ili šta je kontrolisano i s kojim ciljem, kako i ko tu kontrolu sprovodi, doprinela je da moderna društvena nauka umnogome zatamni sliku funkcionisanja kapitalizma. ¹³ Uza sav napor da odredi njegovo značenje, i Braverman ovaj pojam koristi s određenim odstupanjima i neodređenošću. Tako ni njemu

¹³ Problem se može pratiti unatrag sve do Durkheima i Webera. Za Durkheima je društvena kontrola manje-više reakcija na patologiju i saradnju. U osnovi društvene kontrole je pretpostavljeni konsenzus. Ovo stanovište preuzeli su Parsons i, u okvirima industrijske sociologije, škola ljudskih odnosa. Za Webera je društvena kontrola sveprisutna — jedan od oblika dominacije. No, nije posve jasno zbog čega je ta dominacija nu-

ne uspeva da se izbori sa specifičnostima kapitalističke kontrole radnog procesa, odnosno s načinom na koji sposobnost za rad postaje utrošeni rad, ili još jednostavnije, s problemom pretvaranja radne snage u rad.

Kontrola i interesi

Bravermanova predstava o kontroli izvedena je iz procesa razaranja zanata. »Degradacija rada« — eksproprijacijom umeća i znanja — veoma se odnosi na ono što se menja no na ono što je postojano u kapitalizmu, veoma na razlike u organizaciji rada u kapitalizmu no na unutrašnju strukturu po kojoj taj odnos i jeste upravo kapitalistički. Da bi se do ovog drugog uopšte doprlo, neophodno je uporediti kapitalistički s nekim nekapitalističkim načinom proizvodnje.

No, pre svega, valja odrediti u čemu je problem. Zbog čega je uopšte kontrola neophodna? Bravermanova argumentacija je, ukratko, sledeća: u doba ranog kapitalizma, kada su rad kod kuće i po ugovoru bili osnovne vrste rada, zadatak preduzetnika se svodio na brigu oko potrebne količine i metoda rada. Da bi se taj posao olakšao, radnici su stavljeni pod isti krov i davana im je nadnica za njihovu »radnu snagu«. Uklanjanje jedne forme nesigurnosti stvorilo je, međutim, drugu — nesigurnost vezanu za realizaciju radne snage u obliku rada; novonastali problem urodio je uspostavljanjem kapitalističkog upravljanja. »... pri kupovini radnog vremena, rezultat za kapitalistu niti je izvestan niti je konačan, te ga se ne može unapred predvideti. Tome je uzrok činjenica da je udeo kapitala potrošenog na radnu snagu »promenljiv«, tj. da se taj udeo povećava u procesu proizvodnje; osnovno pitanje za kapitalistu je koliko će to povećanje biti. Za njega je upravo zbog toga bilo bitno da kontrola nad radnim procesom iz radničkih pređe u njegove ruke. U istoriji se ovaj prelazak pokazuje kao *otuđivanje procesa proizvodnje* od radnika; na strani kapitaliste, proces se javlja kao problem upravljanja.«¹⁴

Svrha upravljanja je da smanji ili otkloni nesigurnost u pogledu utroška rada i, jednovremeno, obezbedi

zna. Njegove tipologije su transistorijskog karaktera, čak i ako doista preovlađuju u različitim istorijskim periodima. Njih je najsystematičnije razradio u okviru teorije organizacije Amitai Etzioni, *A Comparative Analysis of Complex Organizations*, Free Press, New York, 1961.

¹⁴ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 57—58.

proizvodnju profita. Ali, zbog čega je neophodno umanjiti nesigurnost? Zar rad nije mogao biti prepušten samom sebi? Zašto ga je bilo nužno svesti na mašinu? Rečju, zbog čega je nužna kontrola? Odgovor se zasniva na pretpostavci da su kapitalistički društveni odnosi »antagonistički«.¹⁵ Ali, šta su zapravo ti antagonistički odnosi? Ili određenije, šta je u njima antagonističko? Drugo, šta je u njima specifično kapitalističko? Na ova pitanja Braverman ne daje potpune i zadovoljavajuće odgovore.

Podimo od problema oprečnih objektivnih interesa rada i kapitala. »Radni proces je postao odgovornost kapitaliste. U kontekstu antagonističkih odnosa proizvodnje, problem realizacije »potpune iskorišćenosti« radne snage dodatno se zaoštrava zbog suprotnih interesa onih za čiji se račun taj proces rada odvija i onih koji ga, na drugoj strani, izvode.«¹⁶ Ali, otkud oprečni interesi? Marx na mnogo mesta ističe, ili barem pretpostavlja, postojanje fundamentalne suprotnosti između interesa rada i interesa kapitala. On, štaviše, podrazumeva da će ta oprečnost postajati, vremenom, sve izrazitija. Njena materijalna osnova je povećavanje neplaćenog u odnosu na plaćeni rad, odnosno viška rada u odnosu na potrebni rad. To je tendencija inherentna samom kapitalističkom načinu proizvodnje. Ukratko, ekonomski odnos kapitala i rada predstavlja nepromenljiv ukupni zbir: plodovi kapitala mogući su jedino na štetu rada.

No, kako rad spoznaje svoje interese kao suprotne interesima kapitala? Šta određuje kratkoročne, dnevne interese, i kako se oni pretvaraju u dugoročne, fundamentalne interese rada? Marxov odgovor nalazimo u mnogim političkim tekstovima, a najjasnije u *Klasnim borbama u Francuskoj*. Jedino kroz klasnu borbu proletarijat može razumeti svoj položaj nasuprot kapitalu i jedino tako može shvatiti svoju istorijsku ulogu. Krvavi poraz proletarijata u junu 1848. bio je nužna stepenica u evoluciji klasne svesti, pomak od »klase po sebi do klase za sebe«.¹⁷ Zrelost radničke klase, po Marxu, ovisi i

¹⁵ Isto, str. 30, 57, 68, 86, 120, 125, 267. i passim.

¹⁶ Isto, str. 57.

¹⁷ Isti stav Marx iznosi i na brojnim drugim mestima. »Ekonomske odnose pretvorili su najpre masu stanovništva u radnike. Vladavina kapitala stvorila je tim masama zajednički položaj, zajedničke interese. Tako je ta masa već klasa prema kapitalu, ali još ne i za samu sebe. U borbi, od koje smo naveli samo nekoliko faza, ova se masa ujedinjuje, konstituise se kao klasa za sebe. Interesi koje ona brani postaju klasni interesi. A borba klase protiv klase politička je borba« (K. Marx, *Beda filozofije*, prev. M. Pijade i R. Čolaković, Kultura, Beograd, 1946, str. 145). Postoji u Marxovoj i Engelsovoj *Nemačkoj ideologiji* (prev. D. Nedeljković, Kultura, Beograd, 1964, na strani 65) fusnota koja

od stupnja razvoja proizvodnih snaga: što su one razvijenije i klasa je homogenija i socijalizovanija, dakle spremnija da revolucionarno istupi protiv kapitala.¹⁸

Istorija, međutim, pokazuje da klasna borba ublažava oprečnost interesa, čak često vodi određenoj njihovoj koordinaciji. Opšte pravo glasa, oko kojeg se u Evropi vodila velika borba, postalo je, vremenom, sredstvo uključivanja radničke klase u kapitalistički poredak i značajna prepreka u daljem razvoju proleTERSKE svesti. Kako je do toga došlo nije predmet ove rasprave, ali treba reći da odnos rada i kapitala u sferi prometne vrednosti može biti nepromenljiv ukupni zbir, no da to nikako nije slučaj u sferi upotrebne vrednosti. To znači da je kapital, u ovoj sferi, bio u stanju da čini ustupke radu ne ugrožavajući, pri tom, svoju poziciju. Marx nije dovoljno pažnje posvetio ovoj mogućnosti, premda ju je ponegde pominjao: »Tvrđenje da radnik ima interesa da kapital brzo raste, znači samo ovo: ukoliko radnik brže umnožava tuđe bogatstvo, utoliko će mrvice koje mu padaju biti masnije, utoliko će više radnika moći da bude uposlono i stvoreno, utoliko će se brže umnožiti masa roblja zavisnog od kapitala.«¹⁹ Otuda, čak i ako vrednost

se pripisuje Marxu i koja glasi: »Konkurencija uzajamno izoluje individue, i ne samo buržuje, već još više proletere, uprkos tome što ih i okuplja. Zato treba mnogo vremena dok se uzmognu ove individue ujediniti, bez obzira na to što za ovo objedinjavanje — kad ono ne treba da je samo lokalno — krupna industrija mora da stvori nužno sredstvo, velike industrijske gradove i jef-tin i brz saobrat, i stoga se svaka organizovana sila koja stoji prema ovim individuama koje su izolovane i žive u uslovima koji svakodnevno ponovo proizvode izolovanost može pobediti tek nakon dugih borbi. Zahtevati suprotno, značilo bi isto što i zahtevati da konkurencija u ovoj određenoj istorijskoj eposi ne postoji ili da individue izbiju sebi iz glave odnose nad kojima one, izolovane kakve su, nemaju nikakve kontrole.«

¹⁸ Kao što su Marx i Engels pisali u *Komunističkom manifestu* (prev. M. Pijade, Kultura, Beograd, 1963, str. 19. i 24): »Ali, s razvitkom industrije ne dolazi samo do umnožavanja proletarijata; on se zbija u veće mase, njegova snaga raste i on je više oseća. Interesi, životni uslovi u proletarijatu sve se više ujedinjuju, jer mašina sve više briše razlike u radu, a nadnicu gotovo svuda obara na jednako niski nivo... Napredak industrije, čiji je slepi i neosporni nosilac buržoazija, postavlja na mesto izolovanja radnika putem konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjavanje putem asocijacije.«

¹⁹ K. Marks—F. Engels, »Najamni rad i kapital«, *Izabrana dela*, bez imena preodioca, Kultura, Beograd, 1949, str. 79. To što priroda borbe radničke klase nije „nulti zbir“ mora se smatrati istorijskim svojstvom monopolističkog kapitalizma; u ranom kapitalizmu je sukob između rada i kapitala češće bio „nulti zbir“ kako u pogledu upotrebne tako i u pogledu razmenske vrednosti.

najamnina — to jest količina društveno potrebnog radnog vremena za reprodukciju radne snage — pada, njena relativna vrednost, to jest količina onog što se za nju može kupiti, raste usled porasta produktivnosti. Međutim, radnici do svesti o sopstvenim interesima ne dolaze u kontekstu prometnih vrednosti, već u sferi aktualnih količina roba što ih mogu kupiti svojim najamninama. Tako je i bilo moguće da značajni ustupci, porast životnog standarda i slični pratioci razvijene kapitalističke ekonomije, praktično dovedu do koordinacije interesa rada i kapitala.²⁰

Ključno u izrečenom jeste da interesi koji određuju organizaciju svakodnevnog života radnika nisu jednom i zauvek dati; da ih je nemoguće izvana uneti i da se oni stvaraju i reprodukuju na sasvim određen način. Uzeti unapred, bez dubljeg ispitivanja, da su interesi rada i kapitala dijametralno suprotni, vodi pogrešnom poimanju kapitalističke kontrole, ako ne iz drugih razloga onda barem zbog nužnog prenebegavanja čitave ideološke sfere u kojoj se ti interesi javljaju kao organizovani.²¹ Upravo stoga nam je neophodna jedna teorija interesa, odnosno jedno ispitivanje uslova u kojima interesi rada i kapitala stvarno postaju antagonistički. Rečju, potrebno nam je da pođemo dalje od onoga do čega je Marx stigao.

Šta, dakle, uopšte ostaje od Bravermanovog shvatanja kontrole ukoliko interesi doista nisu jednom i zauvek dati? Zbog čega je kontrola neophodna? Šta je njena funkcija? U traganju za odgovorima, pokušaćemo da, iz poređenja s jednim nekapitalističkim načinom proizvodnje — ovde, feudalizmom — proniknemo u specifičnosti kapitalističke kontrole.

²⁰ Braverman, pominjući Forda i pet-dolara-na-dan, ukazuje na mogućnosti daljih ustupaka radnicima, ali gubi iz vida nešto što je, s tim u vezi, neuporedivo dalekosežnije, naime, činjenicu da stalno povećavanje „efikasnosti“ proizvodnje u kapitalizmu dopušta podizanje životnog standarda širokih slojeva zaposlenih, a da se, pri tom, ni najmanje ne ugrozi visina profita (*Labor and Monopoly Capital*, str. 149).

²¹ Braverman ipak na nekim mestima govori o dubinskoj vezi između kratkoročnih i dugoročnih interesa (*Labor and Monopoly Capital*, str. 29—30). No, ova je izolovana napomena pre čin vere, nego uspostavljanje nekog stvarnog mosta između ova dva tipa interesa. Kao što ćemo u narednom odeljku videti, ako se prihvati mogućnost konkretne koordinacije interesa kapitalista i radnika, model klasa-po-sebi-klasa-za-sebe, kao i model baza-nadgradnja koji s njim ide, gubi svoju prvobitnu plauzibilnost i primenljivost.

Od feudalizma ka kapitalizmu

Slika feudalizma koju ću ovde ponuditi ne odgovara nijednoj istorijski konkretnoj feudalnoj društvenoj formaciji. Reč je o slici čiste forme feudalnog načina proizvodnje, kakva nikada nije stvarno postojala. Cilj je, kao i kod Marxa, razotkrivanje suštine kapitalističkog načina proizvodnje, a ne shvatanje i osvetljavanje feudalizma. Stoga bi svako osporavanje ove slike feudalnog načina proizvodnje, dovodenjem u pitanje njene istorijske verodostojnosti, bilo jednako potpunom nerazumevanju njene funkcije u teoriji kapitalističkog radnog procesa.

Najopštija definicija načina proizvodnje mogla bi biti sledeća: posredi su odnosi u koje stupaju ljudi u procesu transformacije prirode.²² Svaki je način proizvodnje u biti spoj dvaju skupova društvenih odnosa, ili, kako je to rekao Balibar, »dvostruka veza«.²³ Prvi skup čine odnosi »ljudi i žena spram prirode«: onaj odnos između proizvodne delatnosti radnog procesa poznat kao tehnička podela rada. O tom skupu ću govoriti kao o *odnosi-ma u proizvodnji*.²⁴ Zatim postoje društveni odnosi »me-

²² U toku je burna rasprava o upotrebi pojma način proizvodnje. Jairus Banajev argument da se odnosi proizvodnje ne mogu svesti na način prisvajanja sasvim je uverljiv (J. Banaji, »Modes of Production in a Materialist Conception of History«, *Capital and Class*, br. 3, jesen 1977, str. 1—44). Isto tako je uverljivo i stanovište Perry Andersona koji insistira da se »...pre-kapitalistički načini proizvodnje ne mogu definisati osim preko njihovih političkih, pravnih i ideoloških superstruktura, jer upravo one determinišu tip vanekonomske prinude specifičan za te načine proizvodnje« (P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, London, 1974, str. 404). Vid. takođe: Robert Brenner, »The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism«, *New Left Review*, br. 104, jul—avgust 1977, str. 25—93; Barry Hindess i Paul Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, Routledge & Kegan Paul, London, 1975; Ernesto Laclau, »Feudalism and Capitalism in Latin America«, *New Left Review*, br. 67, 1971, str. 19—38; kao i klasičnu zbirku ogleđa u *The Transition from Feudalism to Capitalism*, ur. Rodney Hilton, New Left Books, London, 1976. Razmišljanja učesnika većinom su uslovljena posebnim problemima kojima se oni bave i, kad bi se to razjasnilo, mnogi sporovi bili bi izlišni. Pošto se ovde ne bavim posebno feudalizmom kao konkretnom istorijskom formacijom, ni feudalnom državom, ni zakonima feudalnog načina proizvodnje, pa čak ni prelaskom iz feudalizma u kapitalizam, ono što ću reći nije u neposrednoj vezi s mnogim tekućim sporovima.

²³ »The Basic Concepts of Historical Materialism«, u: Louis Althusser i Etienne Balibar, *Reading Capital*, Pantheon, New York, 1970, str. 209—224.

²⁴ Namerno koristim izraz *odnosi u proizvodnji* a ne *proizvodne snage*, jer i time želim posebno da istaknem da nije reč o 'stvarima' već o društvenim odnosima. Iz toga slede dve veoma važne posledice: prvo, uvođenje izraza 'odnosi u proizvodnji' uda-

đu ljudima i ženama«: odnosi raspodele i potrošnje proizvoda rada i odnosi čijim se posredstvom višak vrednosti uzima od neposrednih proizvođača, poznati kao društvena podela rada. Ovaj skup odnosa nazivaću *odnosi-ma proizvodnje*.

Feudalne *odnose proizvodnje* najopštije bismo mogli definisati kao odnose određene specifičnim mehanizmima eksproprijacije viška vrednosti u obliku rente; uzećemo da su feudalni *odnosi u proizvodnji* prevashodno određeni mogućnošću neposrednih proizvođača da autonomno pokreću sredstva za proizvodnju. Uzećemo da, suštinski, postoje tri tipa rente: radna, naturalna i novčana; držaćemo se prvog, onog koji Banaji smatra svojstvenim potpuno razvijenoj, kristaliziranoj formi feudalizma.²⁵ Proizvodni ciklus svodi se na to da kmetovi deo sedmice — recimo četiri dana — rade za sebe na zemlji koju voljom posednika »poseduju« ili imaju u pritežanju; ostatak sedmice na istoj zemlji, ili drugde, rade za zemljoposednika, gospodara. Prvi rad mora zadovoljiti osnovne potrebe kmetove porodice; drugi je višak rada koji, u obliku rente, prisvaja posednik.

Valja ukazati na pet osnovnih oblika ove »čiste« forme feudalizma. Prvo, potrebni rad i višak rada su odvojeni i vremenski i, često, prostorno. Radnici na »sopstvenoj« zemlji rade za sebe, potom na drugoj za gospodara. Drugo, kmetovi su u neposrednom posedu sredstava za proizvodnju, odnosno vlastito održanje; uzgajaju sopstve-

ljava me od optimističke teleologije sadržane u Marxovom poimanju razvoja proizvodnih snaga; i drugo, odnosi u proizvodnji ne mogu se uzeti kao dati, naprotiv, i oni se, poput proizvodnih odnosa, moraju reprodukovati. Ovo ključno svojstvo svakog načina proizvodnje dosledno se previđa kada se upotrebljava izraz 'proizodne snage'. Vid. Michael Burawoy, »The Politics of Production and the Production of Politics: A Comparative Analysis of Piecework Machine Shops in the United States and Hungary«, *Political Power and Social Theory*, u štampi.

²⁵ Banaji piše: »Ako se sada zapitamo koja od ovih formi predstavlja klasičnu ili potpuno razvijenu strukturu feudalne proizvodnje, odgovor ne bi trebalo da bude težak: proizvodnja se 'kristalizovala', odnosno poprimila svoju klasičnu strukturu tek kada je broj seljaka neophodnih za stvaranje viška radnog vremena postao direktni odraz podele ziratnog zemljišta između gospodara i seljačkog gazdinstva. Drugim rečima, forma organizacije radnog procesa, specifična za feudalni način proizvodnje u njegovoj razvijenoj fazi, bila bi ona u kojoj gospodar ima potpunu kontrolu nad samim radnim procesom — ona u kojoj seljačka gazdinstva imaju oblik, i funkcionišu kao sektor proste reprodukcije.« Banaji dalje obrazlaže da je ovaj potpuno razvijeni oblik mogao da se pojavi tek kada je feudalno dobro postalo robno preduzeće. Ta je forma bila preovlađujuća jedino u istočnoevropskim zemljama-izvoznicama žita u doba 'drugog kmetstva' (Banaji, »Modes of Production«, str. 19, 22—27).

ne žitarice i neposredno ih troše. Treće, kmetovi poseduju i pokreću sredstva za proizvodnju neovisno od gospodara.²⁶ Istovremeno, a to je četvrto, zemljoposjednik je stvarni organizator radnog procesa, delom na vlastitoj zemlji, a delom specifikacijom radnih operacija na vlastelinskom dvoru. I ovde, naravno, nailazimo na odvojenost između zamisli i izvedbe. Borbe oko viška vrednosti koji će se proizvesti vode se unutar političko-pravnog aparata poseda. Napokon, kmetovi su u položaju da rade za feudalca jer nemaju drugog izbora. U sferi ideologije ta se činjenica javlja kao protivusluga za pravo na zemlju i vojnu zaštitu.

Ukratko, u feudalnom načinu proizvodnje, proizvodnja viška vrednosti nije skrivena; ona, štaviše, nije ni jednovremena niti automatski uključena u ciklus proizvodnje za održanje života. Ona se, naprotiv, odvija izvan toga ciklusa. Upravo stoga, feudalac nužno prisvaja višak vrednosti dodatnim ekonomskim putevima. To, sasvim prirodno, utiče na prirodu feudalnog prava, politike, religije i sličnog, pošto u tim sferama otkrivamo mehanizme koji obezbeđuju nesmetano prisvajanje viška vrednosti. Za nas je u svemu najvažniji kontrast u odnosu na kapitalistički način prisvajanja. Ovde su radnici lišeni vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, te nemaju drugog načina da prežive osim prodajom sopstvene radne snage kapitalisti za najamninu, kojom mogu pribaviti sredstva opstanka. Na prvi pogled, izgleda kao da su radnici plaćeni za celokupno vreme rada za kapitalistu — recimo osam sati dnevno — no nadnica je, zapravo, ekvivalent tek za deo radnog dana — pet sati, na primer. Pet sati predstavljaju potrebno radno vreme (potrebno za reprodukciju radne snage), dok preostala tri sata prisvaja kapitalista kao neplaćeni rad, odnosno višak rada, da bi ih potom, prodajom roba na tržištu, realizovao u vidu profita.

Iznova ćemo ukazati na pet stvari. Prvo, potrebno radno vreme i višak radnog vremena nisu odvojeni ni vremenski ni prostorno. To podvajanje, na koje nam Marx skreće pažnju, kao takvo se ne javlja u organizaciji proizvodnje; ono je nevidljivo (čak i neverovatno) kako za radnika tako i za kapitalistu. Jedino se posledice iskustveno doživljavaju: proizvodnja viška vrednosti rada kapitalistu, na jednoj, proizvodnja ekvivalenta na-

²⁶ Uglavnom je prihvaćeno da to nije uvek slučaj, kao na primer, kod uvođenja vodenice (Marc Bloch, *Land and Work in Medieval Europe*, University of California Press, Berkley, 1967, pogl. 2; vid. takođe, Hindess i Hirst, *Pre-Capitalist Modes*, pogl. 5).

jamnine — radnika, na drugoj strani. Drugo, radnici nikad tokom proizvodnog procesa nisu u posedu sredstava vlastitog održanja. Ne može se živeti ni od čega i radnik ne može tek tako otići, noseći sa sobom sredstva vlastitog održanja. Jedini način da do njih dođe jeste da radi svojih osam sati i prima novčani ekvivalent za pet sati, na primer. Drugim rečima, radnici zavise od prodaje sopstvene radne snage na tržištu, baš kao što i kapitalisti, ako to hoće da ostanu, zavise od prodaje svojih proizvoda na tržištu. Treće, radnici nisu u stanju sami da pokreću sredstva za proizvodnju: u velikoj meri su podređeni i kontrolisani samim radnim procesom. S druge strane, a to je četvrto, količina viška vrednosti, odnosno zadaci koje moraju obaviti, nisu specifikovani, kao što je slučaj u feudalizmu. Umesto političkih borbi na vlastelinskim dvorovima, ovde se srećemo s »ekonomskim« borbama oko kontrole rada ili, kako to neki zovu, pogodbama unutar firmi, odnosno pregovorima između uprave i rada.²⁷ Najzad, radnike u toj meri ne prinuđavaju na rad vanjska ugroženost ili vanekonomske mehanizme koliko goli opstanak. Najamnina je sredstvo održanja egzistencije za vreme provedeno na radu da bi se dobila. Radnik se, ako želi da preživi, svakog dana iznova mora pojavljivati na fabričkoj kapiji.

Pokazuje se da sam čin proizvodnje, u okviru kapitalističkog načina proizvodnje, stvara robu (upotrebnu vrednost), ali i kapitalistu (višak vrednosti) na jednoj, i radnika (potrebnu vrednost), na drugoj strani. Transformacija prirode određena kapitalističkim radnim procesom, to jest odnosima u proizvodnji, reprodukuje odnose proizvodnje istovremeno skrivajući njihovu bit. Nasuprot tome, feudalni odnosi u proizvodnji niti reprodukuju niti skrivaju bit proizvodnih odnosa između feudalca i kmeta. Odnosi u proizvodnji su, naprotiv, takvi da slabe odnos eksploatacije između gospodara i kmeta, te je za njihovu reprodukciju nužna i vanekonomska prinuda. Pošto je višak vrednosti neskriven i jasno specifikovan, feudalac uvek zna kada ga je prisvojio. U kapitalizmu, zbog nepostojanja bilo vremenske bilo prostorne odvojenosti potrebnog radnog vremena i njegovog viška, kapitalist nikada nije posve siguran da li je došao do viška vrednosti. Utrošak rada vazda se odvija u onom međuvremenu između trenutka kada se kapitalista obavezao na određenu najamninu radniku i časa u kojem on realizuje

²⁷ Vid. na primer, Hilda Behrend, »The Effort Bargain«, *Industrial and Labor Relations Review*, 10, 1957, str. 503—515; i William Baldamus, *Efficiency and Effort*, Tavistock Publications, London, 1961.

vrednost proizvoda na tržištu. Dok je feudalac izvlačio višak iz svojih kmetova sasvim bezbrižno, gledajući ih kako dva dana svake nedelje rade na njegovim poljima, kapitalista je uvek u neizvesnosti jer sve do samog kraja, dakle do momenta kad je već kasno, ne može znati da li je ostvario višak vrednosti ili ne. Višak vrednosti skriven je u procesu proizvodnje ne samo za radnika već i za kapitalistu. Stoga je kapitalistička kontrola u stalnoj dilemi: valja joj da osigura višak vrednosti ali i da ga, istovremeno, skrije.²⁸

Obezbeđivanje i prikrivanje viška vrednosti

Šta nam marksistička literatura uopšte može reći o posebnim mehanizmima koji služe obezbeđivanju i prikrivanju viška vrednosti? Počnimo od prikrivanja. Već je rečeno kako ugovor o najamnom radu mistifikuje postojanje neplaćenog rada jer se nadnice isplaćuju kao da je reč o čitavom radnom danu. U trećem tomu *Kapitala*, Marx je pisao o još dva izvora mistifikacije porekla profita. Pokazao je kako se profit javlja kao povraćaj konstantnog kapitala, uloga u mašine; takođe je izložio kako se i tržište javlja kao izvor profita, odnosno kako realizacija profita zamagljuje njegovo poreklo koje je u neplaćenom radu.

Postavlja se, međutim, pitanje: kako sama organizacija radnog procesa, kako odnosi u proizvodnji, skrivaju postojanje viška vrednosti, odnosno same *odnose proizvodnje*? Prvo, odnosi u proizvodnji ne padaju ujedno s odnosima proizvodnje. Reprodukcijska radna snaga i kapitala vanjske su posledice utroška rada. Jedan od ovih procesa zbiva se izvan, a drugi unutar fabričkih zidova. Na nivou proizvodnje radnici isključivo stupaju u dodir jedan s drugim i s menadžerima, koji *kao da* i sami prodaju sopstvenu radnu snagu za platu (premda često u stvari prisvajaju deo viška vrednosti). Kapitalisti uglavnom ostaju nevidljivi. Ovakva odvojenost odnosa u proizvodnji i proizvodnih odnosa poklapa se s institucionalnom odeljenošću »vlasništva i kontrole«.²⁹

²⁸ Ako bi kapitalisti, kojim čudom, palo na um da odvoji višak od potrebnog rada (kad bi to uopšte bilo moguće!) i time razotkrije njegovo postojanje, opet bismo bili u feudalizmu u kojem je vanekonomska prinuda bila nužna za odvijanje proizvodnog ciklusa. Ovde se isključivo držim načina na koji kapitalisti rešavaju problem u okviru organizacije rada, no jasno je da oni rešenja traže i posredstvom kontrole cena na tržištu. Ali, to je druga priča.

²⁹ Razlika na koju ovde ukazujem je ona ista na kojoj je i Marx insistirao, razlika između proizvodnje stvari, odnosno

Drugo, posledica odnosa u proizvodnji pre je fragmentacija i individuacija fabričkog života, negoli pojava klasne svesti, bez obzira na uzajamnu zavisnost i homogenizaciju rada. Kao što je pisao Lukács: »Mehanizacija proizvodnje čini od njih i u tom pogledu izolirano apstraktne atome koji više ne pripadaju skupa neposredno organski putem svojih radnih učinaka, nego njihova povezanost u sve većoj mjeri biva posredovana isključivo apstraktnim zakonitostima mehanizma u koji su uklopljeni«.³⁰ Nekoliko istraživanja je pokazalo da stvaranje radne hijerarhije unosi razdor među radnike,³¹ druga nas upućuju u to kako se pravila mogu koristiti za ublažavanje sukoba.³² Uz to, radnici više nisu u stanju, što i Braverman konstatuje, da pojme totalitet: oni ne vide dalje od svog usitnjenog posla, a kamoli dalje od radnog procesa, do samih odnosa proizvodnje. »Nužna posledica razdvajanja zamisli od izvođenja je podela radnog procesa na pojedina odeljena mesta i pojedine odeljene grupe radnika... Fizički procesi proizvodnje danas se odvijaju manje-više naslepo; to važi ne samo za radnike koji ih neposredno obavljaju već često i za niže nivoe nadzornog osoblja. Proizvodnje jedinice funkcionišu poput ruku — nadgledane, ispravljane i kontrolisane od strane udaljenog mozga.«³³

upotrebne vrednosti i proizvodnje viška vrednosti, odnosno razmenske vrednosti. Tu razliku otelotvoruju dva aspekta proizvodnog procesa: radni proces i proces valorizacije. U kapitalizmu radnik ima neposredno iskustvo radnog procesa, dok je proces valorizacije udaljen od proizvodnje i kao takav se ne pojavljuje, osim u svojim posledicama. Stoga radnici sebe vide pre kao proizvođače stvari nego profita. Odeljenost radnog procesa i procesa valorizacije saglasna je podeli na odnose u proizvodnji i odnose proizvodnje. Vid. Karl Marx, *Kapital*, tom I.

³⁰ Georg Lukács, *Povijest i klasna svijest*, nav. izdanje, str. 158.

³¹ Vid. na primer Stephen Marglin, »What Do Bosses Do?: The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production«, *The Review of Radical Political Economics*, 6, leto 1974, str. 60—112; Katherine Stone, »The Origins of Job Structures in the Steel Industry«, *The Review of Radical Political Economics*, 6, leto 1974, str. 113—173; David Brody, *Steelworkers in America: The Non-Union Era*, Harvard University Press, Cambridge, 1960; Stanley Aronowitz, *False Promises: The Shaping of American Working Class Consciousness*, McGraw Hill, New York, 1973; i André Gorz (ur.), *The Division of Labour*, Humanities Press, Atlantic Highlands, New Jersey, 1976.

³² Vid. na primer Alvin Gouldner, *Patterns of Industrial Bureaucracy*, Free Press, New York, 1954; i Richard Edwards »The Social Relations of Production in the Firm and Labor Market Structure«, *Politics & Society*, 5, 1975, str. 83—108.

³³ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 124—125. On takođe piše: »Od tada se tehnički kapaciteti dalje distribuiraju strogo prema načelu »znaš samo što sam radiš«. Pozna-

Najzad, postoje i oni koji drže da buržoaska ideologija prodire u svest proletarijata i onemogućava njegovu samospoznaju kao klase dijametralno suprotne kapitalizmu. Lukács govori o »zavodničkom uticaju građanskih oblika shvaćanja na mišljenje proletarijata« i o »razornim i ponižavajućim utjecajima kapitalističkog sistema na klasnu svijest (proletarijata)«. ³⁴ Slično stanoviše ima i Lenjin: »Ali zašto — upitaće čitalac — spontani pokret, pokret koji ide linijom najmanjeg otpora, vodi baš gospodstvu buržoaske ideologije? Iz prostog razloga što je buržoaska ideologija po svom postanku kudikako starija od socijalističke, što je svestranije razrađena, što raspolaze *neuporedivo* većim sredstvima za širenje... Radnička klasa spontano naginje socijalizmu, ali najraširenija (i stalno vaskrsava u najrazličitijim oblicima) buržoaska ideologija radniku se ipak spontano najviše nameće.« ³⁵ Ovo baš i nije od prevelike pomoći, ali to je najviše što Lenjin nudi. Svaka klasa ima sopstvenu ideologiju (spontano nastalu); te ideologije se potom međusobno bore. Ni jednom od tekstova na koje smo se ovde pozivali nema ni pomena o pokušaju da se shvati nastajanje specifičnog tipa svesti ili ideologije na nivou proizvodnje čiji je cilj prikrivanje postojanja viška vrednosti i stvarnih proizvodnih odnosa.

Šta je, pak, s obezbeđivanjem viška vrednosti? Marksistička teorija, sledeći Marxa, uzima postojanje viška vrednosti zdravo za gotovo i usredsređuje se, pre svega, na njegovu količinu. ³⁶ Braverman piše: »Poznato je da

vanje celine proizvodnog procesa od strane svih njegovih sudeonika postaje od tog momenta ne samo 'izlišno' već i štetno za funkcionisanje kapitalističkog načina proizvodnje« (str. 82).

³⁴ Georg Lukács, *Povijest i klasna svijest*, nav. izdanje, str. 81, 147.

³⁵ V. I. Lenjin, »Šta da se radi?«, *Izabrana dela*, knjiga prva, tom I, bez imena prevodioca, Kultura, Beograd, 1948, str. 196—197.

³⁶ Marx piše: »Proizvodnja viška vrednosti ili sticanje viška jeste apsolutni zakon ovog načina proizvodnje. Radna snaga može da se prodaje samo ukoliko sredstva za proizvodnju održava kao kapital, ukoliko svoju vlastitu vrednost reprodukuje kao kapital i ukoliko u neplaćenom radu pruža izvor dodatnog kapitala. Uslovi pod kojima se radna snaga prodaje, bili oni za radnika više ili manje povoljni, uključuju, dakle, nužnost da se ona stalno nanovo prodaje i da se reprodukcija bogatstva kao kapitala stalno proširuje. Kao što smo videli, priroda najamnine zahteva da radnik stalno daje određenu količinu neplaćenog rada. Čak da nikako i ne govorimo o dizanju najamnine sa uporednim padanjem cene rada itd., povećanje najamnine znači u najboljem slučaju samo smanjivanje količine neplaćenog rada koji radnik mora dati. To se smanjivanje nikad ne može produžiti do tačke na kojoj bi ugrozilo sam sistem« (K. Marx, *Kapital I*, K. Marx—F.

je ljudski rad u stanju da proizvodi više no što troši, te se ta sposobnost 'viška rada' ponekad smatra naročitim mističnim svojstvom čovečanstva, odnosno njegovog rada. U realnosti nije reč ni o čemu sličnom, no prosto o produženju radnog vremena preko tačke na kojoj se rad reprodukovao, odnosno stvorio sopstvena sredstva održanja ili njihov ekvivalent.« ³⁷

Posredi je transistorijska generalizacija koja ne bi mogla važiti u svim uslovima. Važnije je, međutim, ukazati na to da je jedna stvar govoriti o potencijalu da se proizvede više no što se troši, a posve druga o realizaciji toga potencijala. ³⁸ Realizacija tog potencijala je osnovni problem »kontrole« s kojim se suočava svaka vladajuća klasa — taj problem zadobija različite forme, već prema datom načinu proizvodnje. Realizacija se u feudalizmu odvija uz pomoć vanekonomske elementa prinude; u kapitalizmu nema takvih elemenata, ali je zato i samo potojanje viška vrednosti prikriveno.

Stoga Braverman greši kad logiku »feudalne kontrole« primenjuje na kapitalistički radni proces. Osvrćući se na Teylorov »pravični radni dan« Braverman piše: »Nikako nije jasno zašto bi trebalo 'pravični radni dan' definisati kao psihološki maksimum. Da bismo apstrakciji kakva je 'pravičnost' dali konkretno značenje, mogli bismo jednako osnovano, ako ne i osnovanije, pravični radni dan odrediti i kao količinu rada potrebnu da se proizvedu dá vrednost koja je jednaka nadnici radnika; no, u tom bi slučaju profit bio nemoguć.« ³⁹ Radnici, međutim,

Engels, *Dela*, tom 21, prev. M. Pijade i R. Čolaković, IMRP, Prosveta, Beograd, 1970, str. 547).

Međutim, i dalje ostaje otvoreno pitanje: kako je to radni proces organizovan, te ne dolazi do smanjivanja koje bi ugrozilo sistem? Kako je u razvijenom kapitalizmu mogući neplaćeni rad? To ne može biti samo stvar reprodukcije *proizvodnih odnosa* već mora povlačiti sobom i reprodukciju odnosa u proizvodnji. I ovde su Marx i marksisti bili skloni da sve uzmu kao dato.

³⁷ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 56.

³⁸ I sam Marx, pišući o borbama oko dužine radnog dana, ukazuje na ulogu 'sile' u određivanju količine neplaćenog radnog vremena koju je kapitalista u stanju da nametne: »Ovde imamo, dakle, antinomiju, pravo protiv prava, oba potvrđena zakonom robne razmene u istoj meri. Između jednakih prava odlučuje sila. I tako se u istoriji kapitalističke proizvodnje normiranje radnog dana predstavlja kao borba za granice radnog dana — borba između ukupnog kapitaliste, tj. kapitalističke klase i ukupnog radnika, ili radničke klase« (Karl Marx, *Kapital I*, nav. izdanje, str. 210). Ključ za razumevanje razvitka kapitalizma leži u preobražaju ovakvih 'multo-zbirnih' sukoba u one koji to više nisu i u kojima se borba vodi oko raspodele marginalnog prirasta upotrebne vrednosti.

³⁹ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 97.

ne proizvode prvo za sebe, a potom za kapitalistu, kao u feudalizmu: na iskustvenom nivou nema razlike između potrebnog rada i viška rada.

Svođenje pravičnog radnog dana na ekvivalent nadnice besmisleno je s još jednog razloga — zbog individualne radnikove ovisnosti o kapitalu. Egzistencija proletera ne zavisi samo od današnje nadnice već i od sutrašnje, preksutrašnje i tako dalje. Za razliku od feudalnih kmetova koji svoj višak proizvoda i troše nezavisno od gospodara, kapitalistički radnici zavise od proizvodnje profita. Njihovi budući interesi, onakvi kakvi su u okvirima kapitalističkog načina proizvodnje, vezani su za proizvodnju viška vrednosti.⁴⁰ Upravo tu i leži materijalna osnova vladajućeg položaja kapitaliste, ali i mogućnost da se interesi kapitala predstavljaju kao — i sadašnji i budući — interesi svih.⁴¹

Da ukratko iznesem bit do sada rečenog: stanovište unutar kapitalizma onemogućava Bravermanu pronicanje u suštinu kapitalističkog radnog procesa i navodi ga da odeljenost zamisli i izvođenja veže za osnovnu strukturu kapitalističke kontrole. Samim tim, Braverman ono što je tek jedna dimenzija kapitalističke kontrole, pretvara u njenu suštinu. Uzimajući za polazište alternativni način proizvodnje — feudalizam — pokušao sam da ukažem na ona svojstva koja su zajednička svim oblicima kapitalističkog radnog procesa. Ta svojstva odredio sam rukovodeći se njihovim ciljem — skrivanjem i obezbeđivanjem viška vrednosti. U narednom odeljku pokušaću da pokažem da je skrivanje i obezbeđivanje viška vrednosti moguće razumeti jedino imajući u vidu ideološke i političke isto kao i »ekonomske« strane rada.

⁴⁰ U tom se smislu kapitalizam može uporediti s robovlasništvom jer opstanak roba neposredno zavisi od opstanka robovlasnika. Kao što ističe Genovese u *Roll, Jordan, Roll*, Pantheon, New York, 1974, iz pokroviteljskog odnosa vlasnika i roba, izrasta mehanizam čijim posredstvom robovi mogu pretvoriti vlastite u pravu, tj. iznuđivati ustupke.

⁴¹ Temelje ovom stanovištu udario je Antonio Gramsci: »To što hegemonija postoji, bez sumnje, pretpostavlja da se u obzir moraju uzeti interesi i tendencije grupa nad kojima se ona vrši, ali i da mora postojati određena mera kompromisa — drugim rečima, podrazumeva se da vladajuće grupe moraju činiti ustupke ekonomske prirode. No jednako je nesumnjivo i da ti ustupci i takvi kompromisi ne mogu biti suštinski; premda je hegemonija etičko-politička, ona mora biti i ekonomska, mora počivati na ključnoj ulozi vladajuće grupe u ključnoj ćeliji ekonomske aktivnosti (*Selections from the Prison Notebooks*, International Publishers, New York, 1971, str. 161). Ovu i druge Gramscijeve ideje preuzima Adam Przeworski kao osnov za razvijanje jedne teorije postojanosti kapitalističkih društava. Vid. »Towards a Theory of Capitalist Democracy« (neobjavljeno, University of Chicago, 1977).

Drugim rečima, Bravermanovo usredsređivanje isključivo na »objektivne« elemente rada nije legitimno ukoliko se teži stvarnom razumevanju prirode kontrole jer ona, već po definiciji, obuhvata i »subjektivne« aspekte rada, kao i ono što nazivam političkim i ideološkim procesima. Tek nakon što smo shvatili te procese, možemo se upustiti u ispitivanje svih različitih formi kapitalističkog radnog procesa, njihovog prelaženja iz jednog u drugi, te odnosa između odeljenosti zamisli i izvođenja i postupaka prikrivanja i obezbeđivanja viška vrednosti.

II KLASA — PO SEBI ILI ZA SEBE?

U ovome delu počecu da uspostavljam okvir unutar kojeg ćemo biti u stanju da postavimo i problem kapitalističke kontrole, odnosno obezbeđivanja i prikrivanja viška vrednosti. No, prvo bi valjalo pokazati zbog čega Bravermanovi pojmovi, a ne tek način na koji ih on koristi, nisu adekvatni ovom zadatku.

Ekonomski, politički i ideološki momenti rada

Bravermanova kritika upravljena je na degradaciju rada, na fabriku kao zatvor. Prikazujući radnike kao »mašine univerzalne namene« i kao »apstraktni rad«, a naučno-tehničku revoluciju kao pokretača prebacivanja »subjektivnog faktora radnog procesa... među neži-ve objektivne činioce«,⁴² Braverman se oslanja na kritični momenat *Kapitala*: »Rad u obliku standardizovanih kretnji je rad koji se koristi kao svakad zamenljiv, te se u tom obliku sve više približava apstrakciji kojom se Marx koristio u svojoj analizi kapitalističkog načina proizvodnje«. ⁴³ Strogo se držeći granica svoje kritike, Braverman odbija da uvaži humanu stranu rada — prilagođenost degradaciji, pod izlikom da je navodno reč o »konvencionalnoj struji društvene nauke«. ⁴⁴ Umesto da osudi lišenost svojstvenu industrijskom radu, industrijska sociologija, po njemu, nastoji da shvati i koliko može da pomogne radnicima da se sviknu na lišenost — koja se opet vidi kao neminovna i manje-više nužna. ⁴⁵

»Tako funkcija sociologije postaje ne ispitivanje prirode rada već stepena prilagođenosti radnika. Ona tu

⁴² Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 180, 182, 171.

⁴³ Isto, str. 182.

⁴⁴ Isto, str. 27.

⁴⁵ Isto, str. 141.

funkciju deli s administracijom. Za industrijsku sociologiju problem nije degradacija rada nego tek pojava jasnih znakova nezadovoljstva radnika. S te je tačke gledišta jedino važno i jedino vredno istraživanja ne sam rad već reakcija radnika na njega, i tek utoliko sociologija ima smisla.⁴⁶

Biće da je ovakvo odbacivanje odveć ishitreno, odveć lako,⁴⁷ jer ako se Marx i Mayo oko ma čega slažu, onda je to važnost što je pridaju svesti kao posredniku

⁴⁶ Isto, str. 29.

⁴⁷ Bravermanov odnos prema industrijskoj sociologiji mogao bi biti predmet zasebne studije, ali ovde ću dati samo nekoliko napomena. Bravermanov izuzetni doprinos je, bez sumnje, u demistifikovanju mnogih široko prihvaćenih pretpostavki, poput one da je uvećanje umeća u industrijskim zanimanjima jedna istorijska tendencija (Isto, pogl. 20). Ne treba posebno isticati da je njegov najznačajniji doprinos upravo analiza kontrole, shvaćene kao eksproprijacija znanja i umeća. On se posebno vešto koristi delima praktičara upravljanja (u industriji ili u školama za obrazovanje te vrste specijalista) da bi obogatilo svoje analize, no njegovo shvatanje radnog procesa i ovde ima ograničavajuće dejstvo. Braverman izvlači racionalno jezgro iz nauke o poslovanju i time priznaje da ona zaklanja i, u isto vreme, *izražava* skrivenu realnost. Istovremeno, Braverman povlači veoma krutu liniju podele ideologija-nauka između industrijske sociologije i marksizma, odnosno vlastitog 'kritičkog' marksizma. Tome bi, možda, mogla biti uzrok njegova lična iskustva što ih je stekao kao radnik, ali njegov stav ima negativne posledice. Izvlačeći iz njih 'racionalno jezgro', mogao je korisno upotrebiti mnoga poznata dela industrijske sociologije kao što su harvardska istraživanja ljudskih odnosa pod rukovodstvom Eltona Mayo, kolumbijska istraživanja birokratije pod rukovodstvom Roberta Mertona, čikaška istraživanja zanimanja koja se zasnivaju na opažanjima učesnika (Everett Hughes i William Foot Whyte), čak i istraživanja industrijalizma s Berklija, pod rukovodstvom Clarka Kerra. Kakva god bila njihova ideološka ograničenja, reč je o istraživanjima od trajne vrednosti; ona bogato dokumentuju mnogo od onoga što Braverman tvrdi, a čak i ako su im zaključci nedovoljno radikalni, u njima se nalazi snažan 'oslobađajući potencijal'. O oslobađajućem potencijalu akademske sociologije, vid. Alvin Gouldner, »A Reply to Martin Shaw: Whose Crisis?«, *New Left Review*, br. 71, januar—februar 1972, str. 89—96. S tim u vezi osvrnuo bih se ukratko na jedinog sociologa čije odbacivanje po Bravermanu zavređuje izvestan intelektualni napor — Emilea Durkheima. Durkheim se opravdano kritikuje jer (1) nije uviđao fundamentalnu razliku, koju je Marx otkrio, između podele rada na društvenom nivou i podele rada u fabrici, i (2) jer je nastojao da izdvoji negativne posledice podele rada koje je Marx smatrao neodvojivim od kapitalističke podele rada. Međutim, priznajem da me je prilično začudilo da Braverman (*Labor and Monopoly Capital*, str. 74) nalazi da Durkheim nije ispitivao specifične uslove pod kojima se u našoj epohi odvija podela rada. Iznenaden sam iz dva razloga. Prvo, Durkheim je mnogo vremena posvetio upravo govoru o uzrocima i uslovima razitka podele rada, i to na način sličan Bravermanovom: povećana gustina stanovništva uzrokovana razvojem saobraćaja, urbanizacija i širenje tržišta. (Vid. Emil Dirkem, *O po-*

one kontrole čiji su izvršioi »objektivni« faktori organizacije rada, a posebno tehnologija.⁴⁸ Kroz sva tri toma *Kapitala* Marx insistira na tome da kapitalistički način proizvodnje nije samo proizvodnja stvari već i jednovremena proizvodnja društvenih odnosa, ali i proizvodnja *ideja o tim odnosima*, življenog iskustva ili ideologije tih odnosa. U tome je suština rasprave o fetišizmu iz prvog odeljka prvog toma koja se, kao nit, prenosi sve do izlaganja trostruke formule u zaključnom delu trećeg toma.⁴⁹ Slične zaključke nudi i studija *Western Electrica*: reč je

deli društvenog rada, prev. B. Marković, Prosveta, Beograd, 1972, knj. druga, gl. II »Uzroci«, str. 263—285.) Premda se njihove analize uglavnom razilaze, Bravermanov prikaz prodiranja univerzalnog tržišta u porodični i komunalni život (*Labor and Monopoly Capital*, pogl. 13) nalikuje Durkheimovoj analizi 'podele anomičnog rada'; pri tom su obojica kritični prema postojećem stanju. Drugo, upravo se u objašnjavanju uslova 'normalne', tj. moralno poželjne podele rada, pokazuje Durkheimov 'radikalizam'. Po Durkheimu, razvoj podele rada zavisi od uklanjanja nasleđenog bogatstva, od jednakosti mogućnosti, od vanjske jednakosti učesnika, od ukidanja nejednakosti bogatstva i od socijalne pravde. (Vid. Dirkem, *O društvenoj podeli rada*, nav. izdanje, knj. treća, gl. II, str. 363—375.) Posredi je stvarno radikaln projekt!

Durkheimova 'apstraktna' podela rada (tako je naziva Braverman) i nije nikakva aproksimacija postojećeg stanja; ona predstavlja Durkheimovo 'buduće' — 'zdravo' — društvo; to je ono što se podrazumeva pod 'normalnim'. Normalna podela rada (kao i idealni zanatski radnik) ima ulogu stajališta s kojeg se kritikuje savremeni kapitalizam, koji pre nalikuje 'abnormalnoj' (čitaj 'nezdravoj' ili degradiranoj) podeli rada. Ni Durkheim, kao ni Braverman, ne nudi nikakvo rešenje da bi se premostio jaz između postojećeg i poželjnog, između abnormalne i normalne podele rada. Durkheimova vizija je evolutivnija od Bravermanove, ali nije manje radikalna zbog toga. Svojevrsna je ironija da je baš Braerman preuzeo najkonvencionalnije i najkonzervativnije akademsko-sociološko tumačenje Durkheima.

⁴⁸ Elton Mayo, *The Human Problems of an Industrial Civilization*, The Macmillan Company, New York, 1933; i od istog autora, *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Routledge & Kegan Paul, London, 1940. Mayo je bio glavni inspirator formiranja industrijske sociologije kao istraživanja ljudskih odnosa pod fabričkim krovom, čime je odvrćena pažnja od objektivnih radnih uslova. Rad njegovog harvardskog tima trajno je obeležio — bilo da ga opovrgavaju bilo da se na njega nadovezuju — istraživanja organizacija, i industrijskih i drugih. U okvirima ove škole, pod uticajem Durkheima i Pareta, postoji samo jedna značajna empirijska studija: F. J. Roethlisberger i William Dickson, *Management and the Worker*, Harvard University Press, Cambridge, 1939. u kojoj su izneti rezultati istraživanja u *Western Electricu*.

⁴⁹ Vid. takode Norman Geras, »Marx and the Critique of Political Economy«, u: *Ideology in Social Science*, ur. Robin Blackburn, Vintage Books, New York, 1973, str. 284—305; Lucio Colletti, *From Rousseau to Lenin*, New Left Books, London, 1972, pogl. 2.

o važnosti stvaranja odnosa u proizvodnji (neformalna grupa) i proizvodnji određene svesti (kooperacija, strah, nelogički kodovi itd.) u vreme koje ljudi i žene provode proizvodeći stvari.⁵⁰ Kapitalistička kontrola, dakle, čak i uz najstrožu tehnologiju, još uvek počiva na ideološkoj strukturi koja uobličava i organizuje »naš živi odnos spram sveta«, te samim tim, formira i naše interese. Industrijska sociologija, bez sumnje, tumači »reakcije«, »neformalne grupe«, »igre« unutar vlastitih okvira, odnosno uglavnom, kao *marginalne* promene rezultata, stepena kooperacije ili ma čega drugog što je predmet njenog interesovanja, dok ćemo se mi, pre svega, baviti trajnim i opštim odlikama kapitalističke kontrole — prikrivanjem i obezbeđivanjem viška vrednosti.

S obzirom da postoji velik broj vrsnih studija, nastojajući da se držim implikacija jednog obrasca prilagođavanja primenljivog na različite radne kontekste. Studija *Efficiency and Effort* Williama Baldamusa možda nudi najopštiju formulaciju, jer autor smatra da se industrijski rad može definisati uz pomoć određenih »radnih realija« koje su, pri tom, u stvari, oblici trošenja ili onog što Baldamus zove naporom. Tako fizički napori dovode do »nelagode«, ponavljanje do »dosade«, a prinudni rutinski pokreti do »umora«. U meri u kojoj ih smatraju neizbežnim, radnici nastoje da ih kompenziraju odgovarajućim »relativnim zadovoljenjem«. Nelagoda — doživljaj fizičke neprijatnosti zbog radnih uslova kao što su dužina rada, vrućina, hladnoća, buka, rđavo osvetljenje — vremenom biva manja usled postignute »aklimatizacije«, »prilagođenja«, ili onoga što Baldamus naziva oguglavanjem. Dosada — izazvana stalno ponavljanim ili jednoličnim radom — delimično se smanjuje zbog ritma i osećanja inercije svojstvenih izvesnim poslovima, što Baldamus zove linijskim pogonom. Umor se kompenzuje navodnim »raspoloženjem za rad«, koje Baldamus zove voljnošću. Oguglavanje je reakcija na posebne radne uslove, a voljnost odgovor na prinudnost rada uopšte. Ključno za ove mehanizme kompenzacije jeste

⁵⁰ Literatura o istraživanju u Western Electricu je vrlo obimna. Uz Mayo i Roethlisbergera i Dicksona, postoje i druge kritičke studije, na primer, C. Kerr i L. H. Fisher, »Plan Sociology: The Elite and Aborigines«, u: *Common Frontiers of the Social Sciences*, ur. M. Komarovsky, Free Press, Glencoes, 1957, str. 281—309; H. A. Landsberger, *Hawthorne Revisited*, Cornell University Press, Ithaca, 1958; L. Baritz, *The Servants of Power: A History of the Use of Social Science in Industry*, Wiley and Sons, New York, 1965; A. Carey, »The Hawthorne Studies: A Radical Criticism«, *American Sociological Review*, 32, 1967, str. 403—416.

to da su posredi »osećanja privremenog olakšanja one nelagodnosti izazvane određenim realnim svojstvima rada, ali osećanja koja se rađaju tek nakon što su date radne realije postale deo radnikovog tumačenja sopstvene situacije. U tom smislu, reč je o prividnom zadovoljenju, stvarno izvedenom iz lišenosti.«⁵¹

Baldamusovo viđenje odnosa radnika prema radu moglo bi se proširiti i na trud da se u društvenom domenu ostvari relativno zadovoljenje. Postoje, međutim, i takvi radni konteksti u kojima radnici ne stvaraju »igru« ni spram tehnologije ni međusobno. No, čak i na pokretnoj traci radnici uspevaju da sačuvaju vlastiti prostor i, u njegovim okvirima, minimum nepredvidljivosti i kontrole.⁵² Ovakve igre su načini prilagođavanja, izvor olakšanja i bekstva od jednoličnosti kapitalističkog rada. Stav industrijske sociologije prema igrama nije jednoznačan: na jednoj strani se smatra da su one način apsorbovanja neprijateljstava i osećanja frustriranosti, ublažavanja sukoba i agresivnosti, odnosno da omogućavaju »svikavanje

⁵¹ Baldamus, *Efficiency and Effort*, str. 53. Pišući o nastojanjima hotornskih savetnika da manipulišu referentnim okvirima nezadovoljnih radnika, Daniel Bell se priseća jedne stare narodne priče na koju ga je podsetio Baldamusov pojam relativnog zadovoljenja: »Seljak se žali svešteniku kako mu je koliba pretrpana. Ovaj mu savetuje da kravu prebaci u kuću, naredne nedelje da prebaci i ovcu, na kraju, i konja. Seljak se sada još gorče žali na svoju sudbinu. Sveštenik mu sada savetuje da izvede kravu napolje, sledeće nedelje ovcu, potom konja. Na kraju, seljak blagodari svešteniku što mu je olakšao njegov tegobni život« (*The End of Ideology*, Free Press, New York, 1960, str. 423). Radnici, razume se, znaju da se radi o manipulaciji, isto kao što im je jasno da se, težeći relativnom zadovoljenju, zapravo privikavaju i priklanjaju prinudnosti industrijskog rada. Slično su, u kontekstu kulturne industrije, pisali Max Horkheimer i Theodore Adorno: »Potpuna pobjeda reklame u kulturnoj industriji sastoji se u tome da potrošač ne odoleva kupovini i upotrebi predmeta iako je prozreo reklamu« (*The Dialectic of Enlightenment*, Sebury Press, New York, 1972, str. 167). Herbert Marcuse na opštijem nivou govori o relativnom zadovoljenju kao o »represivnom« zadovoljenju ili »krivim« potrebama: »Takve potrebe imaju društveni sadržaj i funkciju koji su predodređeni izvanjskim moćima nad kojima individuum nema kontrole. Razvoj i zadovoljenje takvih potreba su heteronomni. Mada takve potrebe, reproducirane i učvršćene uslovima egzistiranja, mogu postati čovjekove vlastite potrebe, ma kako da se on identificira s njima i nalazi u njima zadovoljstvo — one ostaju to što su bile od početka: proizvodi društva u kome dominantan interes zahtijeva potiskivanje« (*Čovjek jedne dimenzije*, prev. B. Brujić, V. Masleša, Sarajevo, 1968, str. 24).

⁵² Vid. na primer Huw Beynon, *Working for Ford*, Allen Lane, London, 1973; i Harvey Swados, *On the Line*, Little Brown, Boston, 1957.

na rad«⁵³; s druge se strane govori o tome da igre utiču na ostvarivanje postavljenih ciljeva, da smanjuju produktivnost i predstavljaju gubitak vremena. William Foote Whyte je sasvim dobro formulisao dilemu, pitajući se »može li u našim fabrikama opstati zadovoljstvo igranja radnih igara, a da se, pri tom, ublaže negativne prateće pojave?« (!)⁵⁴ Pristalice »manjih gubitaka« i »vojne discipline« insistiraju na negativnim posledicama. Crozier smatra da, onde gde postoji nepredvidljivost u radnom procesu, igre poprimaju formu borbe za moć, te bi uprave, sopstvene efikasnosti radi, morale ukloniti tu nepredvidljivost.⁵⁵ George Homans napominje da bi se igre mogle tumačiti kao izraz neformalnog protivljenja upravi.⁵⁶ Svim ovim viđenjima igara zajedničko je bavlje-

⁵³ Vid. na primer Peter Blau, *The Dynamics of Bureaucracy*, Chicago University Press, Chicago, 1963; i Chester Barnard, *The Functions of the Executive*, Harvard University Press, Cambridge, 1938. Blau stoji na stanovištu da radne igre smanjuju statusnu anksioznost, a Barnard smatra neformalnu grupu sastavnim delom industrijske organizacije. U međuvremenu je i poimanje neformalne grupe (kao i odgovarajuće shvatanje formalne organizacije) bilo mnogo kritikovano. Pojam se, ipak, održao jer je ukorenjen u menadžersku ideologiju i usko povezan s pretpostavkom da upravljači imaju prerogative unilateralne kontrole nad radnim procesom.

⁵⁴ *Money and Motivation*, Harper, New York, 1955, str. 38. Donald Ray je verovatno bio prvi koji je napravio značajan prodor u oblasti izučavanja radnih igara, a njegovi ogledi spadaju u klasična dela industrijske sociologije. On je smatrao da su igre nužna i univerzalna forma prilagođavanja industrijskom radu, koja nudi najrazličitija socijalna, psihološka i fiziološka zadovoljstva, ali i nepovoljno deluje na ukupni rezultat proizvodnje. Vid. Roy, »Banana Time: Job Satisfaction and Informal Interaction«, *Human Organization*, 18, 1958, str. 158—168; takode od istog autora, »Work Satisfaction and Social Reward in Quota Achievement«, *American Sociological Review*, 18, oktobar 1953, str. 507—514; isto tako i »Quota Restriction and Goldbricking in a Machine Shop«, *American Journal of Sociology*, 57, mart 1952, str. 437—442.

⁵⁵ Michel Crozier, *The Bureaucratic Phenomenon*, Chicago University Press, Chicago, 1964. Jason Ditton, s druge strane, tvrdi da igre potaknute nesigurnošću ili loše određenim normama uvećavaju moć uprave na štetu radnika. Vid. Ditton, »Perks, Pilferage, and the Fiddle«, *Theory and Society*, 4, 1977, str. 39—71; od istog autora, »Moral Horror Versus Folk Terror: Output Restriction, Class and the Social Organization of Exploitation«, *The Sociological Review*, 24, avgust 1976, str. 519—544.

⁵⁶ *The Human Group*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1950. Elton Mayo stoji na sličnom stanovištu kada govori o nastajanju jednog »nelogičkog socijalnog kodeksa«, odnosno »socijalnog kodeksa koji je ispod njene ravni i protivan ekonomskoj logici« (*Human Problems*, str. 116). U sličnom duhu, premda iz druge teorijske perspektive, i James O'Connor smatra igre izrazom klasne borbe oko dužine radnog vremena, kao deo procesa dezakumulacije (»Productive and Unproductive Labor«, *Politics & Society*, 5, 1975, str. 297—336).

nje *marginalnim* posledicama kao što su uticaj igara na povećanje ili smanjenje proizvodnje, na distribuciju moći ili ublažavanje osećanja frustriranosti; pri tom se, međutim, uopšte ne dovode u pitanje ni postojanje viška vrednosti, ni način akumulacije i slično, te se analize zapravo svode na kvantitet viška koji se prisvaja.

Zeleo bih da ispitam igre iz perspektive uspostavljanja ideoloških preduslova prikrivanja i obezbeđivanja viška vrednosti, a naročito bih da ukážem na to da sudelovanje u igrama ima za posledicu skrivanje suštine proizvodnih odnosa, uz jednovremeno uspostavljanje koordinacije interesa radnika i uprave. Igra je definisana skupom pravila, skupom mogućih ishoda i lestvicom poželjnosti tih ishoda.⁵⁷ Privlačnost igre zavisi od kombinacije nepredvidljivosti ishoda i načina da se ti rezultati kontrolišu posredstvom »racionalnih«, odnosno »proračunljivih« izbora u okviru alternativnih strategija. Posve prirodno, aktualna raznolikost mogućih ishoda strogo je propisana, ali veoma je važno da, kakvi god bili, oni postaju dragoceni na tlu fabrike gde je sve ostalo nepromenljivo. U ideološkom smislu, igranje igre svodi se na to da se »vanjski« uslovi (poput dolaska na posao) uzmu kao nepromenljivi i postojani, a da je naglasak kompenzacije na ono malo mogućnosti izbora i nepredvidljivosti unutar radnog procesa. Tako je igra ideološki mehanizam kojim se nužnost prikazuje kao sloboda.⁵⁸

⁵⁷ Postavlja se problem porekla samih preferencija u igrama. Da li su one proistekle iz same prirode date igre ili su izvana unete? Šta reći o onima koji igraju šah da bi gubili? Tada je reč o posve drugoj igri! Šta se zbiva kada različiti igrači unesu u igru različita shvatanja korisnosti, da li je to moguće, ili, pak, poimanje korisnosti biva uobličeno u zajednički vrednosni sistem tek u samoj proizvodnji?

⁵⁸ Naglašavajući prinudnost 'objektivnih' svojstava rada, Braverman previda važnost ovih 'relativnih' sloboda i promena do kojih u njihovoj prirodi dolazi. A, kao što je pisao Max Horkheimer u *Pomračenju uma* (prev. T. Ladan, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963, str. 89): »Za prosečnog čovjeka samoodržanje je postalo ovisno od brzine njegovih refleksa. Sam um postaje istovetan s tom sposobnošću prilagođavanja. Može izgledati da današnji čovjek ima mnogo slobodniji izbor nego što su ga imali njegovi preci, i u izvjesnom smeslu je tako... Važnost tog historijskog razvoja ne smije se potcijeniti; ali prije nego što se protumači umnožavanje izbora kao povećanje slobode, kao što to čine entuzijasti lančane proizvodnje, moramo uzeti u obzir onaj pritisak koji je neodvojiv od tog porasta i promjenu u kvalitetu, koja je popratna okolnost te nove vrste izbora. Pritisak se sastoji u neprestanoj prinudi koju moderni društveni uvjeti vrše na svakoga; promjena se može ilustrirati razlikom između zanatlije starog tipa, koji je odabirao odgovarajući alat za izradu jednog finog predmeta, i današnjeg radnika, koji mora brzo odlučiti koju od mnogih poluga da povuče i koji od prekidača da okrene... porast slobode doveo je do promjene

Da objasnim! Sam čin igranja igre proizvodi i reprodukuje prihvatanje pravila i poželjnost određenih ishoda. Ne može se igrati šah i, istovremeno, dovoditi u pitanje njegova pravila i cilj igre. Samo igranje igre legitimise one uslove koji određuju njena pravila i ciljeve.⁵⁹ U kontekstu kapitalističkog rada, ti uslovi mogu biti jedino sami proizvodni odnosi — neizbežnost dolaska na posao, eksproprijacija neplaćenog rada i slično. Radnici se, štaviše, na neki način poistovećuju s tim pravilima, što se pokazuje u slučajevima kada uprava pokuša da ih izmeni ili prekrši.

Najvažnije se pitanje: ko je taj koji stvara igru, određuje joj pravila i ciljeve? To je stvar borbe, jer kad njeni ciljevi ugroze proizvodnju, kao što ponekad biva kad se radnici zaigraju na pokretnoj traci, umeša se uprava i besprizivno zabrani igru.⁶⁰ No, u većini situacija, odeljenjska uprava (ako ne i viši nivoi) aktivno sudeluje u organizovanju igara i uslova za njih unutar svog ode-

karaktera slobode.« Odnosno, kako kaže Marcuse (*Čovjek jedne dimenzije*, nav. izdanje, str. 26): »Raspon izbora, otvoren pojedincu, nije odlučan faktor u određenju stupnja ljudske slobode, već što može biti izabrano i što izabire pojedinac.« Iako izbor može imati nepovoljne posledice po realizaciju ljudskih potreba, kritička teorija ističe njegovu važnost. Mi doista jesmo prinuđeni da biramo; sam čin izbora uvodi čoveka u kapitalističko društvo i dovodi do prihvatanja njegovih odnosa.

⁵⁹ Valja jasno razlikovati one, koji s Talcottom Parsonsom, veruju da igranje igara, stupanje u odnose razmene itd., počiva na prethodnom *konsenzusu*, i onih, s kojima se i sam slažem, po čijem je viđenju tek učešće u igri ono što dovodi do *prihvatanja* njenih pravila.

⁶⁰ Radne igre često imaju vlastitu razvojnu dinamiku koja teži udaljavanju od ciljeva uprave. Tako smo i Dodald Roy (*Restriction of Output in a Piecework Machine Shop*, doktorska disertacija, University of Chicago, 1952) i ja primetili da igra „snalaženja“ vremenom dovodi organizaciju rada bezmalo do haosa. Igra je uslovlila slabljenje pravila, a poslovođa nije bio sklon da na njima insistira, te se najzad umešala uprava i iznova uvela ranija pravila, pa je novi ciklus mogao da počne. Blau opisuje slično ponašanje radnika u državnoj agenciji za zapošljavanje: on pokazuje kako uvođenje novih pravila rada nadmetanje među radnicima za povećanje pojedinačnog učinka, dok je, na nivou kolektiva, posledica upravo obratna, tendencija ka smanjivanju efikasnosti. To će reći, da sama igra stvara uslove u kojima je igranje otežano. Ovo je protivrečje inherentno organizaciji rada. Blau kaže: »To pred nas postavlja pitanje na koje se ovde ne može odgovoriti: od kojih uslova zavisi da li će se ovaj proces jednostavno na kraju ugasiti ili pak doseći vrhunac u revolucionarnom preobražaju konkurentne strukture u kooperativnu?« (*The Dynamics of Bureaucracy*, str. 81.) Drugim rečima, igre u proizvodnji mogu uroditi prihvatanjem pravila i uslova koji ih definišu, ali, u isto vreme, nositi i seme svog uništenja, dovodeći do zaoštavanja borbe s upravom. Moje iskustvo i istraživanje mi govore da radne igre postaju predmet borbe ne samo između radnika i uprave nego i između različitih nivoa uprave.

ljenja, pogotovu ako je ono proizvodno. Kroz zajedničku zainteresovanost za očuvanje radnih igara uspostavlja se koordinacija interesa radnika i uprave. Radnici su zainteresovani za relativno zadovoljenje koje im pruža igra, a uprava — od kontrolora do odeljenskog nadzornika — za saradnju i višak vrednosti.

Ova digresija je trebalo da pokaže kako *svakodnevno prilagođavanje*⁶¹ radnika ima određene ideološke posledice koje postaju osnovni elementi funkcionisanja kapitalističke kontrole. Uviđamo da se ne samo ne sme prenebregnuti »subjektivna« dimenzija nego i da je samo razdvajanje »subjektivne« i »objektivne« strane proizvodljivo. Svaki radni kontekst podrazumeva ekonomsku

⁶¹ U čitavom ovom poglavlju sam o reakciji radnika govorio kao o „prilagođavanju“, a mnogo ređe kao o „otporu“; oba, međutim, treba razlikovati od Bravermanovog „navikavanja“ koje je pre mehaničko apsorbovanje u okruženje, krajnja forma objektivizacije koja eliminiše ključni subjektivni momenat kreativne reakcije što ga prilagođavanje i otpor podrazumevaju. Na neki način, moje je stanovište slično Genoveseovom u *Roll, Jordan, Roll*, gde se govori o načinu na koji su robovi uobličavali sopstveni svet manipulišući paternalizmom unutar samog ropstva. Genovese češće govori o prilagođavanju, što je uslovljeno potrebom da se isprave neki drugačiji pristupi ropstvu čiji je naglasak, kao i Bravermanov, bio na razornom i ponižavajućem delovanju ropstva shvaćenog kao „totalna“ ili „totalitarna“ ustanova koja ne ostavlja nikakav prostor kreativnoj subjektivnosti. Genovese uz to razlikuje i više oblika otpora: one koji su, na poratnom Jugu, bili osnova privikavanja na ropstvo, i one koji su doveli do ukidanja ropstva posle brojnih ustanaka u Latinskoj Americi i karijskim zemljama. Po Genoveseovom mišljenju, ključni činilac prerastanja otpora u pobunu jeste tip religije koji su robovi bili u stanju da stvore za sebe. Slično bi se moglo razmišljati i o otporu radnika u kapitalizmu.

Pod kojim uslovima otpor dovodi do mirenja sa kapitalizmom, a pod kojim do borbe protiv kapitalizma?

U ovom sam tekstu bio skloniji da reakciju radnika nazivam adaptacijom, premda bi u takvim slučajevima, Genovese i Edward Thompson radije govorili o otporu. Reči, razume se, nisu nevine. Već smo videli kako industrijska sociologija nije načisto s tim da li su igre oblik prilagođavanja ili oblik otpora. Uostalom, one se za različite sojeve i nivoe uprave i pojavljuju kao različite. Ja sam, sa stanovišta preobražaja kapitalizma, ukazivao na to da su opisane reakcije radnika ideološki mehanizmi koji treba da navedu radnike da postojeće prihvate kao prirodno i nužno. Nalazim da bi o tim reakcijama bilo teško govoriti kao o oblicima otpora kapitalizmu, iako su one možda njegov sastavni deo. Možda je tu pre reč, kako je istakao Paul Piccone, o domenu subjektivnosti bez kojeg razvijeni kapitalizam nije u stanju da efikasno funkcioniše (*From Tragedy to Farce: The Return of Critical Theory*, *New German Critique*, br. 7, zima 1976, str. 91—104). Tada bi Genoveseovo pitanje moglo izgledati ovako: pod kojim uslovima ovi fragmentirani domeni subjektivnosti prerastaju u kolektivnu borbu ili, ukratko, pod kojim se uslovima adaptacija pretvara u otpor? O otporu i borbi ću govoriti u narednim odeljcima.

dimenziju (proizvodnju stvari), političku (proizvodnju društvenih odnosa) i ideološku dimenziju (proizvođenje iskustava tih odnosa). Te tri dimenzije su neodvojive, i sve one su »objektivne« utoliko što su nezavisne od *određenih* ljudi koji rade, od određenih činilaca proizvodnje.

Ove se formulacije nude kao alternativa shvatanjima duboko ukorenjenim u marksističkoj tradiciji i ugrađenim u temelje Bravermanovog dela. Naime, prema tradicionalnom shvatanju, klasa kao istorijska snaga — klasa za sebe — može nastati tek delovanjem određenih »subjektivnih« faktora, faktora »nadgradnje« (političkih i ideoloških), koji se nalaze izvan domena ekonomskog života, na već postojeću »klasu po sebi«, određenu »objektivnim« ekonomskim kategorijama. Ali, kao što smo upravo videli, uopšte nema nikakve klase po sebi, definisane »objektivnim« ekonomskim uslovima. Takozvani ekonomski domen ne dá se odvojiti od političkog i ideološkog, a pogotovu ne od političkih i ideoloških »struktura« vezanih za radno mesto.⁶² Nema nikakvog »objektivnog« pojma klase koji bi prethodio njenoj pojavi na istorijskoj sceni. Delovanje na istorijskoj sceni mora se shvatiti kao momenat u konstituisanju klase.⁶³ Tako klase postaje složeni *rezultat* skupa ekonomskih, političkih i ideoloških struktura koje postoje u svim sferama društvene aktivnosti.⁶⁴ Istog je mišljenja i Edward Thompson: »Čak i kad 'baza' ne bi bila rđava metafora, trebalo bi dodati da ona, šta god da je, nije prosto ekonomska nego ljudska — specifično ljudski odnos u koji se nužno stupa u proizvodnom procesu. Ne sporim da bi se ovaj proces, veoma široko, mogao odrediti kao ekonomski, i da bismo se tada mogli saglasiti da je 'ekonomski pok-

⁶² Nema samo čin transformisanja sirovina u stvari (ekonomska praksa odnosno aktivnost) određeno ideološko i političko dejstvo, no i na nivou samog proizvodjenja postoji skup institucija kao što su interno tržište rada odnosno interni položaj, koje se prevashodno odnose na reprodukciju odnosa u proizvodnji i obnavljanje pristanka na te odnose (vid. Burawoy, »Politics of Production«).

⁶³ Bravermanovo posve drugačije stanovište jasno se vidi iz sledećeg odlomka: »Raznovrsne specifične forme rada mogu uticati na svest, kohezivnost, ekonomsku ili političku aktivnost radničke klase, ali ne i na njeno postojanje kao klase« (*Labor and Monopoly Capital*, str. 410).

⁶⁴ Vid. Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*, New Left Books, London, 1973; Etienne Balibar, *On the Dictatorship of the Proletariat*, New Left Books, London, 1977; Adam Przeworski, »The Proces of Class Formation: From Karl Kautsky's Class Struggle to Recent Controversies«, *Politics & Society*, br. 4, 1977, str. 343—401. (Vidi ovaj broj *Marksizma u svetu*, str. 36—96. — *Prim. ur.*)

ret' zaista od 'osnovnog i ključnog' značaja. Imajući bar dve stvari na umu, ovo moje bavljenje definicijom moglo bi biti ne samo semantički važno. Prvo, veoma je važno u svakoj konkretnoj analizi, istorijskoj ili sociološkoj (takođe i političkoj) voditi računa o tome da društvene i kulturne pojave ne kasne mnogo za ekonomskim: u svom izvoristu sve one su povezane istim nužnim vezama. Drugo, jedna forma protivljenja kapitalizmu javlja se kao neposredni ekonomski antagonizam — otpor eksploataciji proizvođača ili potrošača — dok druga forma zapravo predstavlja opiranje kapitalizmu svojstvenoj tendenciji svođenja svih ljudskih odnosa na ekonomske odnose. Obe forme su uzajamno zavisne, a pri tom nika-ko nije izvesno koja se od njih, na kraju, može pokazati kao revolucionarnija.⁶⁵

U narednim odeljcima nastojaću da utvrdim kakva je važnost dveju reakcija koje sam nazvao prilagođavanjem i borbom za razumevanje promena u radnom procesu, naročito onih koje su vezane za tejlorizam i naučno-tehničku revoluciju.

Tejlorizam u praksi

Braverman jasno razlikuje tejlorizam od načno-tehničke revolucije, i to utoliko što smatra da prvi ne podrazumeva tehnološke promene. Ponekad, međutim, izgleda kao da drži da su fundamentalne izmene u radnom procesu — sami proizvodni odnosi — takođe na neki način deo tejlorizma.⁶⁶ Taylorovi vlastiti primeri ne opravdavaju takav zaključak: primena načela naučnog upravljanja u topionici u Betleemu, u mašinskoj industriji u Midveju, u kontroli prenosnika za bicikle, u Gran-

⁶⁵ »The Peculiarities of the English«, *Socialist Register*, 1965, str. 356. Njegova knjiga *Making of the English Working Class* predstavlja klasično delo u okvirima ovakvog shvatanja. Njena perspektiva se razlikuje od Poulantzasove i Przeworskog utoliko što relativno malo pažnje posvećuje načinu na koji se radnička klasa oblikuje pod uticajem izvana što ga na nju vrše postojeće ekonomske, političke i ideološke ustanove. Ona se većma bavi procesima i otporima proletarizacije, tj. procesima odvajanja radnika od sredstava za proizvodnju — rada od radne snage — a ne toliko reformama, reorganizacijom i drugačijom strukturom što ih *razvitak* kapitalizma nameće radničkoj klasi. Zbog 'istorije odozdo' on naglašava *otpor*, onde gde Braverman, haveći se jednom drugom fazom u razvoju kapitalizma, naglašava *privikavanje*. U ovom pogledu Poulantzas, Przeworski i ja težimo jednom trećem putu. Za kritički prikaz Thompsonovih stavova i njegove 'istorije odozdo' vid. Tom Naim, »The English Working Class«, u: *Ideology in Social Science*, ur. Blackburn, str. 187—206.

⁶⁶ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 85, 110, 171.

tovoj analizi zidarskih radova i ispitivanju seče metala — podrazumevali su izvršavanje prethodno određenih zadataka pre no reorganizaciju podele rada. Braverman sažima načela naučnog upravljanja na sledeći način: »Tako ako je prvo načelo okupljanje i usavršavanje znanja o radnim procesima, a drugo koncentracija toga znanja u isključivom posedu uprave — i obratno, odsustva toga znanja kod radnika — onda treće načelo mora biti korišćenje tog monopola nad znanjem za kontrolisanje svakog pojedinog dela radnog procesa i načina njegovog izvršavanja.«⁶⁷ Taylorov opis uspeha postignutih, recimo u Betleemu i Midvejlju, bez sumnje sledi ova načela, ali veljalo bi biti skeptičan u vezi s njihovom tačnošću, s obzirom na to da je Taylor bio zainteresovana strana.

Povodom prvog načela nemam nikakvih primedbi: nije sporno da naučna uprava prikuplja sva raspoloživa znanja o radnim zadacima i odlučuje o »najboljem načinu« njihovog obavljanja. Nije, međutim, sasvim jasno zbog čega bi se na tome zasnivao monopol na znanje o radnom procesu (i Taylor je do svog znanja o strugovima došao radeći na strugu), niti kako bi iz toga sledilo nametanje novih pravila. Ono što nedostaje jeste reakcija radnika i njegova sposobnost da ne prihvati datu specifikaciju zadataka.⁶⁸ Jedna je stvar prisvajanje znanja od strane uprave, a posve druga monopolizacija toga znanja. I sam Braverman kaže: »...pošto radnici nisu uništeni kao ljudska bića nego se samo koriste na nehuman način, njihove kritičke, intelektualne, duhovne sposobnosti, ma koliko umrtvljene ili prigušene, uvek u izvesnoj meri ugrožavaju kapital.«⁶⁹ Reklo bi se da, umesto odeljenosti zamisli i izvršenja, pred sobom imamo odeljenost između radnikove i upravine zamisli, radnikovog i upravinog znanja. Težnja da se nametne tejlORIZAM navela je radnike da iznova uspostave jedinstvo zamisli i izvršenja, ali protiv pravila uprave. Radnici pokazuju mnogo visprenosti nastojeći da poraze i nadmudre naučnu upravu pre, tokom i posle »usvajanja znanja.«⁷⁰ U

⁶⁷ Isto, str. 119.

⁶⁸ Treba primetiti da je Tayloru trebalo dve-tri godine da bi u Midvejlju uveo promene za koje se zalagao, premda je imao punu podršku uprave i preimućstvo da je i sam bio radnik. Uopšteno govoreći, nema posebnih okolnosti koje idu u prilog naučnom upravljanju. Stavije, po opisu zbivanja čini se da je otpor radnika bio najčešće zanemarljiv, te nam tako ostaje nejasno šta se zapravo dogodilo. Poput mnogih Taylorovih deskripcija, i ova zvuči šuplje.

⁶⁹ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 139.

⁷⁰ Blau, *Dynamics of Bureaucracy* nam nudi opis načina na koji dolazi do toga i s kakvim posledicama na primeru welfare

svakoj farbici postoje »zvanični« ili »od strane uprave odobreni« načini obavljanja radnih zadataka, a znanje radnika nastaje i obnavlja se kao reakcija na svaki napad uprave. Ne samo da uprava ne uspeva da sazna ove »profesionalne tajne«, već joj to ne bi ni išlo u račun, kao što ću pokazati. Većina uprava je svesna toga.

Za razliku od promena u podeli rada i promena uslovljenih naučno-tehničkom revolucijom, tejlORIZAM se, posmatran kao specifikacija načina obavljanja radnih zadataka, ne može poistovetiti s odvajanjem zamisli od izvođenja. Kakav je onda odnos između tejlORIZMA i kapitalističke kontrole? TejlORIZAM je širom sveta izazvao žestok otpor sindikata, a time što je organizovao rad i kapital kao posebne, protivstavljene tabore, doveo je do njihove borbe.⁷¹ Radnici, na osnovu vlastitog svakodnevnog iskustva, nastoje da sabotiraju tejlORIZAM, dok se njihovi sindikati, na opštijem planu, zalažu za odbranu onih njegovih odredbi koje se tiču »rezultata«. Tako bi naučna uprava, posmatrana sa stanovišta prikriivanja viška vrednosti i odnosa eksploatacije između rada i kapitala, mogla biti činilac slabljenja kapitalističke kontrole. Što se tiče obezbeđivanja viška vrednosti, još uvek nema od-

agencije koju je on ispitivao, a koja je bila izložena merama racionalizacije i kontrole. Donald Roy, »Efficiency and the Fix: Informal Intergroup Relations in a Piecework Machine Shop«, *American Journal of Sociology*, 60, 1954, str. 255—266; Stanley Mathewson, *Restriction of Output among Unorganized Workers*, Viking Press, New York, 1931. Pomenuta dva teksta nude neke grafičke deskripcije reakcije radnika na tejlORIZAM u industriji Sjedinjenih Država, a Tom Lupton (*On the Shop Floor*, Pergamon Press, Oxford, 1963) u Engleskoj i Miklos Haraszti (*A Worker in a Worker's State*, Penguin Books, Harmondsworth, England, 1977) u Madarskoj.

⁷¹ Vid. Charles Maier, »Between Taylorism and Technocracy: European Ideologies and the Vision of Industrial Productivity in the 1920's«, *Journal of Contemporary History*, 5, 1970, str. 27—61; Georges Friedmann, *Industrial Society*, Free Press, New York, 1955; Milton Nadworny, *Scientific Management and the Unions*, Harvard University Press, Cambridge, 1955; David Montgomery, »Worker's Control of Machine Production in the Nineteenth Century«, *Labor History*, 17, jesen 1976, str. 485—509; od istog autora, »The 'New Unionism' and the Transformation of Workers' Consciousness 1909—22«, *Journal of Social History*, 7, 1974, str. 509—529; Bryan Palmer, »Class, Conception and Conflict: The Thrust for Efficiency, Managerial Views of Labor and Working Class Rebellion 1903—1922«, *The Review of Radical Political Economics*, 7, leto 1975, str. 31—49; i mnoge druge. Sam Braverman kaže da je »tejlORIZAM izazvao buru negodovanja i otpore u sindikatima«, ali to je samo još više podvuklo njegovu uspešnost »u prikupljanju svih postojećih zanatskih umeća, njihovoj sistematizaciji i koncentraciji u rukama poslodavca uz njihov povraćaj isključivo u obliku neposrednih uputstava za rad...« (*Labor and Monopoly Capital*, str. 136).

ređenog odgovora.⁷² U meri u kojoj je tejlorizam zaošt-
rio antagonizam između rada i kapitala, koordinacija nji-
hovitih interesa je postala teže ostvariva, te je i pribega-
vanje prinudnim merama postalo nužnije.

Tejlorizam se pokazao kao neefikasno praktično sred-
stvo jačanja kapitalističke kontrole. Daniel Nelson zak-
ljučuje u svojoj istorijskoj studiji naučne uprave: »Ako
posve skromno dejstvo naučne uprave na zaposlene u
ovim fabrikama predstavlja iznenađenje, njen očiti neu-
speh da ukine restriktivnu praksu radnika ni u kom
slučaju ne začuđuje. Niz studija dokazuje da su nefor-
malne proizvodne norme i sposobnost zaposlenih da ob-
manu kontrolora i stručnjaka za merenje vremena uspe-
li da se održe. To što su Taylor, njegovi sledbenici i nji-
hovi klijenti verovali da će nučna uprava ukinuti ‚nad-
zor‘ samo ukazuje na to koliko su malo shvatili funkci-
ju poslovođe i stanovište radnika. Ako poslovođa, kombi-
nujući pretnje i nagovaranje, nije bio u stanju da iz-
meni ponašanje radnika, čemu se uopšte imao nadati
stručnjak izvana, opremljen jedino štopericom i ambici-
oznim planom? Autoritet menadžera očito ima granice,
baš kao što ih je imalo i poslovođino carstvo.«⁷³

Kakav je onda stvarni značaj tejlorizma? Moglo bi
se reći da taj značaj proizlazi upravo iz njegove ograni-
čene sposobnosti da pojača kapitalističku kontrolu nad
radnim procesom, čime je omogućen prelazak na novi tip
radnog procesa koji je inaugurisala naučno-tehnička re-
volucija. Da li je onda tejlorizam zapravo bio izraz pre-
laska s radnog procesa, koji je svoj vrhunac imao u de-
taljnoj podeli rada, na radni proces s takvom formom
tehnologije koja, sama po sebi, kao sastavni deo nosi
»kapitalističku kontrolu«?

Tejlorizam kao ideologija

Bravermanova isključiva zaokupljenost »objektivnim«
svojstvima rada čini ga slepim ne samo za *važnost* tej-
lorizma kao sredstva kapitalističke kontrole — za to ka-
ko je on, sejući seme sopstvenog uništenja, otvarao put

⁷² Eric Hobsbawm tvrdi da je uvođenje plaćanja po rezul-
tatu rada s početka, kao deo naučnog upravljanja, iz radnika
izvlačilo više rada za istu najamninu. No, on takođe smatra da
su, kasnije, uštede na rodu bile smanjene, i to zbog otpora ope-
rative. Ako je uopšte bilo kakvih plodova tejlorizma, oni su bili
kratkog veka (*Labouring Men: Studies in the History of Labour*,
Weidenfeld and Nicolson, London, 1964, pogl. 17).

⁷³ *Managers and Workers*, University of Wisconsin, Madison,
1975, str. 74—75.

nečern novom što će ga zameniti — već i za njegovo či-
sto ideološko značenje. I doista, kao što ću pokazati kas-
nije, to što nije pravio razliku između tejlorizma kao up-
ravne prakse, i tejlorizma kao načina legitimizacije, one-
mogućilo je Bravermanu da pronikne u najbitniji vid do-
minacije u okvirima razvijenog kapitalizma — u ideolo-
giju koja se javlja pod maskom nauke.

Bendix, pišući o Sjedinjenim Državama, smatra da
je tejlorizam u pokretu »otvorenih fabrika« bio na stra-
ni uprave. Na početku XX veka ideologija upravljanja
još uvek je bila vezana za socijalnu filozofiju Spencera i
Smilesa: njeno instistiranje na inicijativi i nezavisnosti
imalo je neželjeno povoljno dejstvo na razvoj sindikata.
Tejlorizam se, međutim, zbog naglaska na neopiranj u
poslušnosti upravi, a radi ostvarivanja zajedničkih inte-
resa, može koristiti kao *ideološko* oružje protiv mladog
sindikalnog pokreta. »Suština je u tome da američki po-
sloдавci nisu smatrali metode tejlorizma efikasnim od-
brambenim sredstvom protiv izazova sindikalizma, čak ni
onda kada su im pribegavali radi rešavanja pojedinih
problema upravljanja. U borbi protiv sindikata, poslo-
давci su koristili oružja nimalo nalik na testove i me-
renja koji su bili neodvojivi od naučnog upravljanja. Pri
svem tom su osnovne Taylorove ideje bile veoma širo-
ko prihvaćene: vladajuća ideologija preuzela je pre so-
cijalnu filozofiju tejlorizma no njegove tehnike naučnog
upravljanja.«⁷⁴

Ispitujući prijemčivost pojedinih nacija za tejlori-
zam i načela naučnog upravljanja, Maier je znatno pro-
širio Bendixovu argumentaciju. On je pokazao da je tej-
lorizam bio posebno privlačan za one države koje su bi-
le suočene s političkom krizom; odmah posle rata bio je
važan sastavni deo ideologije nacionalsindikalista i fašis-
ta u Italiji, »revolucionarnih konzervativaca« i »konzer-
vativnih socijalista« u Nemačkoj, novog sovjetskog ru-
kovodstva, ali i Industrijskih radnika sveta i socijalistič-
kih partija u Sjedinjenim Državama.⁷⁵ Bez obzira na sve
razlike među ovim socijalnim pokretima, svima im je bi-

⁷⁴ Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry*, Harper
Torch, New York, 1963, str. 281. I David Noble smatra da je po-
sebna grupa školovanih industrijskih inženjera prigrabila tejl-
orizam i naučno upravljanje kao svoju ideologiju u borbi protiv
tradicionalno ‚polupismene‘ uprave na nivou neposredne proiz-
vodnje. Vid. *America by Design: Technology and the Rise of
Corporate Capitalism*, Alfred A. Knopf, New York, 1977.

⁷⁵ Maier, »Between Taylorism and Technocracy«. Zahvalan
sam Jeffu Haydu jer mi je ukazao da to važi i za Sjedinjene
Države. Vid. Haydu, »The Opposition of Ideology: Socialist
Thought in the Progressive Era« (neobjavljeno, University of
California, Berkeley, 1976).

lo zajedničko nastojanje da se, uz pomoć scijentizma i njegove utopijske projekcije jednog harmoničnog društva u kojem bi »politika« bila izlišna, prevaziđu postojeće političke ustanove. U ondašnjem kontekstu zaoštrene klasne borbe, ali i kao reakcija na nju, spoj tehnologije i onog što Maier naziva »iracionalizmom« mogao je ponuditi jednu skladnu viziju postojećeg ili budućeg društva.⁷⁶

No, zbog čega je tejlorizam s tolikim oduševljenjem prihvatlan baš za trajanja tih kriza, a ne nekih drugih? Šta je posebnost tih kriza? Koja su to svojstva tejlorizma zbog kojih je mogao biti prihvatljiv za tako širok krug? U prve tri decenije ovog veka, krize su bile uslovljene prelaskom s konkurentskog na monopolistički (»razvijeni« ili »organizovani«) kapitalizam.⁷⁷ Kao mehanizam regulisanja odnosa među kapitalistima, odnosa između rada i kapitala, i odnosa među pojedinim delovima radne snage, tržište je pokazivalo sve manju efikasnost. Naporedo je, u organizovanju tih odnosa, rasla uloga države, te su i političko i ekonomsko, zbog toga, bivali sve isprepleteniji. Nove kapitalističke odnose više nije bila u stanju da legitimise postojeća ideologija »slobodne i jednake« raznene, zasnovana na dominaciji tržišta.

Gde naći novu ideologiju koja bi legitimisala sve značajniju ulogu države u organizaciji ekonomije? Kako zamagliti ili učiniti za javnost prihvatljivim političke

⁷⁶ Maier piše (»Between Taylorism and Technocracy«, str. 28—29): »Tehnokratski ili inženjerski model društvenog upravljanja bili su uglavnom privlačni u ranim poratnim godinama onim novijim, sinkretičnijim i, nekad, ekstremnijim strujama evropske politike... Kada je docnije američka vizija produktivnosti izgubila svoje utopijske implikacije, njome su se počeli sasvim korisno služiti poslovni konzervativci. Između prvobitnog oduševljenja za tejloristička učenja i kasnijeg za fordizam leži značajan evolutivni pomak u sferi ideoloških pobuda amerikanističkih doktrina. Može se reći da su ove doktrine bile najlakše prihvatane od izbornih vlada koje su rđavo stajale. Prava je ironija da je američka produktivnost postala argument protiv parlamentarnog liberalizma. Čini se da su ove doktrine, svojim učenjem o produktivnosti, stručnosti i optimalizaciji, u stvari nudile mogućnost da se izbegne prihvatanje klasne konfrontacije i društvene podele. Premda iz različitih razloga, sve oduševljene pristalice naučnog upravljanja i tehnoloških promena želele su da poreknu postojanje predratnog modela ideološkog sukoba i da stvore novu sliku klasnih odnosa.«

⁷⁷ Moglo bi se tvrditi da su, tamo gde je prelaz bio brži i dalekosežniji, i krize bile oštrije, a snaga naučnog upravljanja, kao dela ideološke reakcije, tim veća. Time bi se mogla objasniti veća ideološka uticajnost tejlorizma u Sjedinjenim Državama nego, recimo, u Britaniji, gde je prelazak u monopolistički kapitalizam bio sporiji.

aspekte i implikacije državne intervencije? Habermas i Marcuse smatraju da se, u razvijenom kapitalizmu, politički problemi više ne zaklanjaju iza »prirodnog« delovanja tržišta već se projektuju kao problemi nauke i tehnologije. Tako uvođenje u radni proces nije samo dalo podsticaj »daljem razvoju proizvodnih snaga« nego je u isto vreme bilo temelj nove ideologije u čijim je okvirima očuvanje kapitalističkih odnosa bilo predstavljeno kao prevashodno tehnološka stvar koju valja ukloniti iz političke sfere.⁷⁸ »Efikasnost« je postala osnova nove ideologije, jedan oblik dominacije. Racionalnost je okrenuta naglavce pretvorivši se u iracionalnost,⁷⁹ odnosno, kako kaže Habermas, racionalnost odozdo (nauka u službi efikasnosti) meša se s racionalnošću odozgo (nauka kao ideologija), te tako obe doprinose zamaglivanju kapitalističkih proizvodnih odnosa i legitimizaciji državne intervencije koja se javlja kao nepolitička jer je navodno naučna.⁸⁰ Ne razlikujući tejlorizam kao praksu od tejlorizma kao ideologije, Braverman samo sledi pojavno, što je opet uslovljeno njegovim teorijskim okvirom koji mu, kako je već rečeno, dopušta da ideologiji ne prizna suštinski značaj u istraživanju kapitalizma. Rečju, upravo jer ignoriše ideologiju, Braverman postaje njen zatočenik.

Uspon tejlorizma

Već smo videli kako Braverman, procenjujući učinke tejlorizma kao prakse dolazi do različitih pogrešnih pretpostavki o ideološkoj dimenziji radnog procesa, istovremeno previđajući važnost tejlorizma kao dela obuhvatnijeg ideološkog zaokreta, koji je bio odraz ključne promene u razvitku kapitalizma. Problem nije toliko u tome što Braverman prenebregava »subjektivnu« dimenziju rada, odnosno »elemente nadgradnje«, koliko u samoj njegovoj pojmovnoj shemi — subjektivno/objektivno (baza/nadgradnja) — koja neminovno vodi pogrešnoj formulaciji njegovog osnovnog problema. Slično se dešava i kad govori o *uzrocima* promena u radnom procesu, o tejlorizmu, odvajanju zamisli od izvođenja i o na-

⁷⁸ Jürgen Habermas, »Technology and Science as 'Ideology'«, u: *Toward a Rational Society*, Beacon Press, Boston, 1970, str. 100—107; Marcuse, *Covjek jedne dimenzije*, pogl. 1 i 6.

⁷⁹ Ovo je tema kojom se bave Horkheimer u *Pomračenju uma* i Horkheimer i Adorno u *The Dialectic of Enlightenment*; ona je, isto tako, osnova Marcuseove kritike Webera (vid. Herbert Marcuse, *Negations*, Beacon Press, Boston, 1968, pogl. 6).

⁸⁰ Habermas, »Technology and Science as 'Ideology'«, str. 98—99.

učno-tehničkoj revoluciji, pošto se i ovde izvode određene pretpostavke o svesti menadžera i kapitalista, uz potpuno previđanje otpora i borbe.⁸¹

No, da prvo završimo s tejlorizmom, jer se tu najjasnije očituje funkcionalistička logika Bravermanove analize: »Na ovim načelima počiva moderno upravljanje. Ono je kao teorijska konstrukcija i sistematska praksa i rođeno upravo u periodu velike mene rada — od procesa zasnovanih na umeću ka procesima zasnovanim na nauci. Uloga modernog upravljanja bila je da postojeću nesvesnu tendenciju kapitalističke proizvodnje učini svesnom i sistematičnom. Ono je trebalo da osigura, naporedo s propadanjem zanata, pad radnika na nivo univerzalno primenljive i nediferencirane radne snage, prilagodljive velikom broju jednostavnih radnih zadataka, i da s razvojem nauke, znanje ostane koncentrisano u rukama uprave.«⁸² Vidimo kako je, po Bravermanu, navodna posledica (povećana kontrola nad radnim procesom) istovremeno i uzrok naučnog upravljanja. Stoga je i prinuđen da ustvrdi kako su Taylorove formulacije kontrole zapravo sastavni deo menadžerske svesti: »Što Taylor otvoreno iznosi jednako je dotle prećutnim privatnim stavovima uprave.«⁸³ Bravermanovo bavljenje većma posledicama no uzrocima posve je u skladu s njegovom usredsređenošću, pre svega, na objektivne uslove rada i njihovu kritiku, a ne na to kako tejlorizam funkcioniše, da li uopšte funkcioniše, kako se ljudi prema njemu postavljaju i kako ga, eventualno, menjaju.

Potom se valja upitati zbog čega se tejlorizam pojavio onde i onda kada se pojavio, kao i zašto je sledio istorijsku putanju koju je sledio. Ako doista bez »naredbe radniku o strogo određenom načinu obavljanja njegovog posla« nema »niti može biti adekvatnog upravljanja«⁸⁴, zbog čega smo na primenu tejlorizma morali čekati sve do pod kraj XIX i početak XX veka? Bravermanovo objašnjenje svodi se na ekološke faktore, i na

⁸¹ Slično je Brenner kritikovao shvatanje kontrole rada Immanuela Wallersteina u njegovom delu *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, New York, 1974. Wallerstein smatra da su nacije, odnosno njihove vladajuće klase slobodne da izaberu sistem kontrole rada koji najviše odgovara njihovom položaju u svetskoj ekonomiji. Njegova teorija je neosmitovska utoliko što prenebregava ograničenja što ih u tom pogledu nameće klasna borba. Vid. Brenner, »The Origins of Capitalist Development« str. 58—60, 81—82.

⁸² Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 120—121.

⁸³ Isto, str. 92.

⁸⁴ Isto, str. 90.

pose, na »izmenu u veličini preduzeća«.⁸⁵ »Tejlorizam niti je mogao biti šire prihvaćen u industriji, niti je mogao biti primenjen u određenim situacijama sve dotle dok obim proizvodnje nije postigao nivo adekvatan naporima i izdacima što ih je podrazumevala 'racionalizacija' proizvodnje. Upravo zato tejlorizam koincidira s porastom proizvodnje i njenom sve većom koncentracijom tokom druge polovine XIX i prve XX veka.«⁸⁶ Ograničavajući se na ovu vrstu činilaca, Braverman u svoju argumentaciju uvodi tri osnovne i dosta sumnjive pretpostavke. Prvo, da je primena tejlorizma u interesu menadžera i kapitalista. Drugo, da su posredi zajednički i, kao takvi, pojmljeni interesi menadžera i kapitalista.⁸⁷ I treće, da su menadžeri i kapitalisti bili u stanju da te interese nametnu radničkoj klasi. Razmotrimo svaku od njih zasebno.

Što se prve tiče, već sam ukazao na to da tejlorizam, kao praksa upravljanja, nije uvek bio u interesu kapitala. Štaviše, često je izazivao otpor i podsticao borbu, čime je umanjivao količinu viška vrednosti. Otuda bi bilo teško tvrditi da su aktualne posledice tejlorizma istovremeno i njegovi uzroci. U pogledu druge, nameće se pitanje kakve su namere imali menadžeri i kapitalisti trudeći se da uvedu naučno upravljanje. Da bi se utvrdilo kakvi su bili interesi (ali i otpori) vezani za tejlorizam možda bi bilo korisno pozabaviti se promenama do kojih je došlo u svesti menadžera i kapitalista u razdoblju od 1880. do 1920. godine. Tako, recimo, Hobsbawm ističe da su s razvojem sindikata, operative počele učiti pravila igre, odnosno manipulirati faktorima tržišta da bi se napor primerio nagradi. Iz toga je nastala i nova politika zapošljavanja koja je efikasnije koristila radno vreme.⁸⁸ Montgomerij smatra da se, tek nakon što su se useljenici u ovu zemlju prilagodili disciplini industrijskog rada i naučili pravila igre, moglo govoriti o većoj prijemčivosti upravljačkih klasa za prednost naučnog uprav-

⁸⁵ Isto, str. 85.

⁸⁶ Isto, str. 101. Međutim, valja imati u vidu i primere racionalizacije koji potiču iz doba pre sredine XIX veka. Vid. na primer Erich Roll, *An Early Experiment in Industrial Organization: Being a History of the Firm of Boulton and Watt 1775—1805*, Longmans, Green and Company, London, 1930; 1, razume se, Bravermanov komentar primera firme Boulton and Watt, *Labor and Monopoly Capital*, str. 126.

⁸⁷ Braverman ne uviđa da je rana primena naučnog upravljanja morala »da se bori sa strahovanjima upravljača svesnih troškova« (*Labor and Monopoly Capital*, str. 126—127).

⁸⁸ Hobsbawm, »Custom, Wage and Work Load«, u: *Labouring Men*, str. 344—370.

ljanja, čak uprkos tome što njegova primena nije u stanju da potpuno ukloni »restriktivne prakse«. ⁸⁹

Kao što i Montgomery i Hobsbawm ističu, ova pitanja su veoma složena. Čovek se, recimo, mora zapitati kako su na svest upravljača delovali uvećavanje korporacija i, naročito, odvajanje vlasništva i kontrole. Ne bi li se možda moglo ustvrditi da je profesionalizacija upravljačke funkcije, bar delom, uslovlila uvođenje naučnog upravljanja? Zar se, takođe, ne bi moglo tvrditi — ako se svest uprave da sagledati odvojeno od svesti kapitalista — da ni upravljači nisu monolitna grupa? Razlike postoje ne samo u različitim delovima kapitala već i unutar iste firme. Otuda bi se moglo uzeti da su različiti nivoi uprave zaokupljeni različitim aspektima radnog procesa: niži nivoi, u svakodnevnom dodiru s radnicima, mogli bi se protiviti uvođenju tejlorizma da bi se izbegao sukob; srednji nivoi bi, međutim, mogli biti zainteresovani za uvođenje baš te vrste promena, a radi pojevtinjenja radne snage; najviši ešaloni uprave mogli bi brinuti samo za profit i efikasnost, pri tom malo hažući za načine njihove realizacije, te dakle biti prevashodno zainteresovani za tejlorizam kao ideologiju. Razlike takođe mogu postojati na horizontalnom planu između uprava pojedinih delova iste firme: projektantskog, proizvodnog, odseka kontrole kvaliteta, odeljenja za održavanje i slično. Stoga je svaka promena u radnom procesu zapravo posledica ne samo konkurencije među različitim firmama, i ne isključivo borbe između kapitala i rada, nego i bitke što je međusobno vode različiti predstavnici kapitala.

Kakvi god bili odgovori na ova pitanja, očito je da se ne može tek tako *pretpostaviti* postojanje jedinstvene upravljačke i kapitalističke klase, koja, automatski, prepoznaje sopstvene istinske interese. Bolje bi bilo ispitati organizaciju te klase i način na koji se njeni interesi istorijski pojavljuju kao rezultati nadmetanja i borbe. Tako smo došli i do treće Bravermanove pretpostavke — da su predstavnici kapitala bili dovoljno moćni da svoje interese nametnu drugim klasama. Otporima tejlorizmu Braverman pripisuje sasvim nebitnu ulogu, svodeći ih na izraz nemoći zbog neminovne podređenosti kapitalu. ⁹⁰ Činjenica je, međutim, da su mnogi sindikati u Sjedinjenim Državama imali dovoljno snage da se

⁸⁹ David Montgomery, »Immigrant Workers and Scientific Management« (izlaganje na skupu posvećenom položaju useljenika u industriji u organizaciji Eleuterian Mils istorijske biblioteke i Balch instituta, 2. novembra 1973. godine).

⁹⁰ Vid. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 136.

odupru tejlorizmu. ⁹¹ U drugim je zemljama otpor imao još više uspeha. ⁹² Valjalo bi objasniti naročiti odnos snaga koji je negde vodio pobedi, a drugde porazu rada. Da li tejlorizam predstavlja ofanzivu kapitala protiv slabog proletarijata ili je, naprotiv, odbrambena mera uslovljena jačanjem proletarijata? Možda je značaj krupnih korporacija ne toliko u samoj njihovoj veličini, koliko u moći što ju je kapital pomoću njih dobio da nametne svoju volju radu. U kakvom se, dakle, odnosu nalaze pojava korporativne liberalne države i borbe rada i kapitala? Da li su možda promene u ravnoteži snaga uslovile i zaokret u stavu sindikata prema tejlorizmu? ⁹³

Naučno-tehnička revolucija

Bravermanovo razmišljanje o naučnom upravljanju sadrži određenu dvosmislenost, ali je njegovo viđenje izvoru naučno-tehničke revolucije sasvim nedvosmisleno. Sledeći Marxa, i on smatra da konkurencija među kapitalistima neizbežno vodi rastu produktivnosti posredstvom mehanizacije. ⁹⁴ Kontrola postaje sekundarna odlika organizacije rada, a efikasnost primarna. Odvojenost zamisli od izvršenja postaje osnovno obeležje proizvodnih odnosa, tek kad su mašine determinisane proizvodnim silama. Braverman, međutim, zastupa drugačije stanovište; ono počiva na tzv. Babbageovom principu, po kojem se kontrola ne može odvojiti od težnje ka efikasnosti. ⁹⁵ »Projekt koji omogućava da se izvršenje datog radnog zadatka prepusti jevtinijim izvršiocima, upravo

⁹¹ Montgomery, »Workers' Control of Machine Production«, i takođe njegov »Transformation of Workers' Consciousness 1909—1922«.

⁹² Ne mogu a da ne ukažem na pomalo naivne ali značajne opaske iznete u vladinom izveštaju o produktivnosti rada u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji pisanom 1904. godine: »U Velikoj Britaniji se možda teže no igde drugde dolazi do podataka o učinku... Praktično je nemoguće, među ljudima koji su takvi individualisti i čutljivci, doći do ma kakve kvantitativne mere proizvoda u datom vremenskom intervalu...« (U. S. Bureau of Labor, Commissioner of Labor, *Regulation and Restriction of Output*, Eleventh Special Report, 1904, str. 721). Pošto su obnarodovali nivo učinka u obliku pravila, radnici u Sjedinjenim Državama bili su lakši plen agresivnih tejlorističkih doktrina, no što je bio slučaj s britanskim radnicima gde je čutljivost bila izraz više klasne svesti.

⁹³ Vid. Nadworny, *Scientific Management and Unions*.

⁹⁴ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 147, 170, 206, 236.

⁹⁵ Isto, str. 79—82.

je ono čemu teže i uprava i inženjeri, koji su tu vrednost u toj meri internalizovali da im se čini kao da ona ima snagu prirodnog zakona odnosno naučne nužnosti.⁹⁶

U trećem odeljku iznova ćemo se vratiti na odnos između efikasnosti i kontrole, a sada za trenutak uzmi-mo da uprava ulaže u cilju povećanja produktivnosti rada. Vremenski problem još uvek je otvoren: kada uprava uvodi nove mašine? Kada su one dostupne na tržištu? Kada dolazi do pritiska konkurencije? Ili je posredi reakcija na borbu? Da li je uopšte moguće ispitivati pojam efikasnosti odvojeno od borbe? Zanimljiv savremeni primer predstavlja mehanizacija poljskih radova u poljoprivredi. Tehnologija je postojala, ili je bar lako mogla biti stvorena, ali sve dok su se uzgajivači mogli osloniti na obilje jevtine radne snage, to pitanje nije bilo na dnevnom redu. S razvojem sindikalnog pokreta i okončanjem Bracer programa, mehanizacija je naglo prodrila u branje patlidžana, a verovatno će uskoro prevladati i u berbi salate.⁹⁷ Uspom mehanizacije ne sme se posmatrati samo kao reakcija na poskupljenje rada već i kao odgovor na njegovu sve veću snagu. Ručna berba bila je prihvatljiva sve dok je ponuda radne snage bila velika, ali uspon Ujedinjenih poljoprivrednih radnika znatno je smanjio njen priliv. Stoga je zaokret ka kapital-intenzivnoj berbi u stvari pokušaj da se, smanjivanjem količina potrebne radne snage, obesnaži razvoj sindikata. Sve rečeno ukazuje na to da naučno-tehnička revolucija ne zavisi samo od konkurencije nego i od borbe. Bravermanovo svodenje otpora na »unutrašnje trvenje«⁹⁸ ne može biti opravdano. Odnos između razvoja kapitalizma i borbe nije jednosmeran: borba jeste uslovljena tim razvojem, ali ga i sama uslovljava.⁹⁹

⁹⁶ Isto, str. 200 (vid. i napomenu).

⁹⁷ Bill Friedland i Amy Barton, *Destalking the Wily Tomato*, Department of Applied Behavioral Sciences, College of Agricultural and Environmental Sciences, University of California, Davis, 1975; Bob Thomas, »The Political Economy of the Salad« (u rukopisu, Northwestern University, Evanston, Ill., 1977).

⁹⁸ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 103.

⁹⁹ Bilo bi veoma korisno ispitati konjunkturu u trenutku kad pojedine industrije, odnosno zanimanja prolaze fazu dekvilifikacije. I sam Braverman priznaje neujednačen razvoj tejl-lorizma i mehanizacije kako tokom istorije tako i u pogledu njihovog prodiranja u socijalnu strukturu (Braverman, *naved. delo*, str. 172, 208, 282). Mnogo bi se dalo naučiti iz onih iznimnih slučajeva uspešnog odolevanja eksproprijaciji kvalifikacija, odnosno mehanizaciji. Vid. recimo E. L. Trist, G. W. Higgin, H. Muray i A. B. Pollock, *Organizational Choice*, Tavistock Publications, London, 1963; Marglin, »What Does Bosse DO?«, jer se u oba rada raspravlja o primerima iz oblasti rudarstva. Vid.

Možemo li raspravu o usponu mehanizacije proširiti i na njen nastanak? U kakvom su odnosu naučno upravljanje i mehanizacija (naučno-tehnička revolucija)? Braverman je kategoričan: »Začetak naučnog upravljanja i čitavog 'pokreta' za organizaciju proizvodnje pada u poslednje dve decenije prošlog veka. U isto vreme počinje i naučno-tehnička revolucija, kao sistematska primena nauka radi transformacije radne snage u kapital. Govoreći o ova dva lica kapitala, u stvari opisujemo dva osnovna aspekta monopolističkog kapitala. I hronološki i funkcionalno oni se ne mogu odvojiti od novog stupnja u razvoju kapitalizma — izrastaju iz njega, ali ga i omogućavaju.«¹⁰⁰ Ovu tvrdnju bi valjalo iscrpno dokumentovati.¹⁰¹ Svodeći tejl-lorizam i naučno-tehničku revoluciju na aspekte monopolističkog kapitalizma, Braverman u isto vreme prelazak iz konkurentskog u monopolistički kapitalizam lišava svake dinamike. Već je naznačena alternativna hipoteza; naime, Marx je pokazao kako je klasna borba, iznudivši donošenje određenih zakonskih propisa u Engleskoj, uslovlila prelazak s »apsolutnog viška vrednosti« (produženja radnog dana da bi se uvećao profit) na »relativni višak vrednosti« (povećanje produktivnosti radi većeg profita). Tako je i klasna borba, potaknuta tejl-lorizmom, uslovlila prelazak s naučnog upravljanja na naučno-tehničku revoluciju.¹⁰² Staviše, sklon

takođe Alvin Gouldner, *Patterns of Industrial Bureaucracy*, Free Press, New York, 1954. Što se tiče građevinske industrije vid. Arthur Stinchcombe, »Bureaucratic and Craft Administration of Production: A Comparative Study«, *Administrative Science Quarterly*, 4, 1959, str. 168—187; i Lupton, *On the Shop Floor* i Sheila Cunnison, *Wages and Work Allocation*, Tavistock Institute, London, 1965, što se tiče tekstilne industrije. Proširujući ideje Roberta Blaunera, Arthur Stinchcombe je u *Alienation and Freedom* (University of Chicago Press, Chicago, 1964) razvio jednu teoriju organizacionog otpora koja se zasniva na nepotrebnim troškovima, skrivenim interesima i onemogućavanju promena nadmetanjem posredstvom monopolizacije (Stinchcombe, »Social Structure and Organization«, u: *Handbook of Organizations*, ur. J. G. March, Rand McNally, New York, 1965, str. 142—169).

¹⁰⁰ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 252.

¹⁰¹ Braverman ima možda i drugačije stanovište, ali ono nije posve jasno (*Labor and Monopoly Capital*, str. 169—171). Problem je delom i u tome što on ništa mnogo kaže o prirodni radnog procesa u konkurentskom kapitalizmu, ništa jasno razlikuje konkurentski od monopolističkog kapitalizma. Vid. isto tako i četvrti odeljak ovog teksta.

¹⁰² To, razume se, nikako ne znači da do mehanizacije dolazi bez ikakve borbe. Naprotiv. No, nakon što je jednom prevladan prvi otpor, postavlja se pitanje da li nove mašine zaoštravaju ili smiruju borbu. Verovatnije je da nove mašine, zbog

sam da smatram da je ova promena, na nivou radnog procesa, korespondirala s pelaskom konkurentskog u monopolistički kapitalizam. U tom smislu bi tejlorizam bio, ne pomoćnica, nego babica monopolističkog kapitalizma.

Pri svem tom, treba se zapitati i da li je sistematsko odvajanje zamisli i izvršenja jedina, ili bar najznačajnija odlika po kojoj se razlikuju proizvodni proces u konkurentskom i monopolističkom kapitalizmu. Da bi se odgovorilo, neophodno je, u najmanju ruku ovlaš, ispitati radni proces u konkurentskom kapitalizmu koji je u SAD postojao otprilike do 1880. godine. Braverman to, međutim, ne čini; umesto toga nudi pogrešno poređenje između stvarnosti — kako je on vidi — dvadesetovekovnog kapitalizma, u čiju osnovu stavlja eksproprijaciju umeća, i idealizovane slike devetnaestovekovnog kapitalizma, čija osnova je zanatski radnik.¹⁰³ Ne mora se biti veliki poznavalac istorije da bi se stekla prava predstava o ekstremnim oblicima gubljenja stručnih znanja u početnom stadiju kapitalizma. Već letimičan pogled na Engelsovu panoramu različitih industrijskih grana u prvoj polovini XIX veka u Britaniji, kasvim jasno pokazuje da je mali broj radnika imao kontrolu nad radnim procesom.¹⁰⁴ Rečju, teško je vezivati odvojenost zamisli i izvršenja uz periodizaciju kapitalizma. Alternativni put za iznalaženje specifičnih promena u radnom procesu, moglo bi predstavljati praćenje razvoja određених ideoloških i političkih struktura vezanih uz proizvodnju koje doprinose prikrivanju i obezbeđivanju viška vrednosti na taj način što organizuju mir pod fabričkim

svoje moći da dalje fragmentiraju rad, da uvećavaju 'slobodu' kretanja, otklanjaju moguća trvenja, dopuštaju uvođenje pravila — vode slabljenju solidarnosti među radnicima u odnosu na upravu. One, naravno, mogu imati i suprotno dejstvo.

¹⁰³ Jean Monds kritikuje »The Origin of Job Structures in the Steel Industry« Katherine Stone zbog pogrešnog prikaza devetnaestovekovnog kapitalizma kao »izgubljenog raja zanatske autonomije« (»Workers' Control and the Historians: A New Economism«, *New Left Review*, br. 97, maj-jun 1976, str. 90). Pišući o razgrađivanju umeća kvalifikovanih radnika u industriji čelika, Stoneova gubi iz vida postojanje već stvorenih nekvalifikovanih radnika. Zanatski radnici predstavljaju malobrojnu radničku aristokratiju koja nije posve pripadala radničkoj klasi već se, da se poslužimo formulacijom Erika Olina Wrighta, nalazila na protivrečnom položaju između radnika i kapitalista (Wright, »Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies«, *New Left Review*, br. 98, juli-avgust 1976, str. 3—41).

¹⁰⁴ Friedrich Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 4, IMRP, Prosveta, Beograd, 1968, str. 128—131, 211. i dalje.

krovom, otklanjaju borbu i jemče reprodukciju postojećih proizvodnih odnosa.¹⁰⁵

Na kraju, moramo se vratiti već postavljenom pitanju o odnosu između kapitalističke kontrole i odvojenosti zamisli i izvršenja. Rekao bih da je kapitalistička kontrola — jednovremeno prikrivanje i obezbeđivanje viška vrednosti — činilac koji određuje granicu do koje može ići odvajanje zamisli i izvršenja: odveć mala odvojenost učinila bi vidljivim postojanje viška vrednosti, a prevelika bi ugrozila njegovo obezbeđivanje. Kapitalistički radni proces — i sve njegove faze — omeđan je ovim istorijski promenljivim granicama. Ekonomske krize — globalne i lokalne — počinju kad se ove granice prekorače. Obogaćivanje posla, uvećanje obima i rotacija na radu ukazuju na postojanje gornjih granica odvajanja zamisli i izvođenja. Premda ne mogu promeniti pravac kojim se stvari kreću, ova marginalna poboljšanja radnog procesa ipak usporavaju proces dekvifikacije. Ovde se, zapravo, radi o upozorenju — ne ići dalje od ove tačke. Ako ni zbog čega drugog, novi ljudski odnosi u okvirima zajedničkog upravljanja zbog toga se moraju ozbiljno uzeti u obzir, a ne tek tako odbaciti kao »sitne manipulacije personalnih odeljenja, industrijske psihologije i sociologije«.¹⁰⁶ Ovde se postavlja i pitanje stvarnih gra-

¹⁰⁵ Čini se da dve strukture nastaju naporedo s monopolističkim kapitalom (krupnim korporacijama) — interno tržište rada i interno stanje /odnos snaga/. Drugo bi se moglo shvatiti kao spoj ustanova koje treba da organizuju borbu oko odnosa u proizvodnji, na jednoj, i transformaciju radnog procesa, na drugoj strani. Prvo bi obuhvatilo kolektivno pregovaranje, žalbeni postupak, starešinstvo i sigurnost, a drugo primenu nauke na organizaciju rada i njenu tehnologiju. Podrazumeva se da su svi ovi aspekti međusobno povezani i da utiču jedan na drugoga. Vid. Noble, *America by Design* i Burawoy, »Politics of Production«. U svakom slučaju, veoma je važno razlikovati monopolistički kapital od monopolističkog kapitalizma.

¹⁰⁶ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 150. Ja, pri tom, ne smatram da bi pokušaji uprave da obogati značenje i participaciju za posledicu imali zaoštavanje klasne borbe, kako tvrdi Michel Bosquet, »The Prison Factory«, *New Left Review*, br. 73, maj-jun 1972, str. 23—34. Manje optimističko videenje implikacija najnovijih tokova u upravnoj praksi i filozofiji može se naći kod Thea Nicholasa, »The 'Socialism' of Management: Some Comments on the New 'Human Relations'«, *Sociological Review*, 23, maj 1975, str. 245—265. Dajući pregled različitih projekata obogaćivanja rada, humanizacije i sličnog, James Rinehart ukazuje na to da se iza ovakvih promena često krije racionalizacija radnog procesa, odnosno da menadžeri dobijaju veću mogućnost kontrole radne snage, i to u ime humanizacije rada. Vid. »Job Enrichment and the Labor Process« (referat podnet na konferenciji o novim tokovima u radnom procesu koju je organizovao osek za sociologiju, univerziteta države Njujork, Binghempton, 5—7. maj 1978. godine).

nica manipulacije u kapitalizmu i mere u kojoj su ovakve promene ograničene čisto tehničkim imperativima, s jedne, i socijalnim imperativima, s druge strane. To je problem kojim ćemo se baviti u trećem odeljku.

III TEHNOLOGIJA: NEVINA ILI POKVARENA?

Imamo li u vidu njegovu sklonost »kritici«, Braverman posve prirodno, implicitno ako ne uvek eksplicitno, posvećuje veliki prostor i prirodi radnog procesa u socijalizmu. Marksizam je, razume se, jedina među značajnim društvenim teorijama, koja niti smatra da kapitalizam predstavlja kraj istorije, niti kapitalistički radni proces oglašava večnim i neminovnim. Oko toga se vrti spor između Marxa i Webera, a odskora i između Marcusea i Habermasa.¹⁰⁷ Da li je racionalnost — a Weber se toliko trudio da što iscrpnije opiše kapitalističku racionalnost — ta koja otelotvoruje, makar i u skrivenom obliku, specifičnost kapitalističke dominacije? Ili je, pak, ona nevina, neutralna i zauvek nam dosuđena? Poseduju li »tehnologija« i »efikasnost« vlastitu snagu i determinizam koje za sobom povlače društvo? Ili su, pak, uslovljene načinom proizvodnje u kojem nastaju, te su, u tom smislu, određene odgovarajućim proizvodnim odnosima?

Braverman, naravno, odbacuje sirovi tehnološki determinizam i oblikovanje radnog procesa vezuje za dati način proizvodnje. U prilog tome navodi da ista »tehnologija« može biti deo dva različita radna procesa koji odgovaraju različitim načinima proizvodnje, kakav je recimo slučaj s parnom mašinom u feudalnom i u kapitalističkom načinu proizvodnje. Osim toga, svaki način proizvodnje stvara i sopstvenu tehnologiju: »Ako nam je para dala industrijskog kapitalistu, industrijski kapitalizam nam, sa svoje strane, daje električnu energiju, energiju motora s unutrašnjim sagorevanjem i atomsku energiju.«¹⁰⁸ Kao što su nam feudalni odnosi dali jedan tip tehnologije, kapitalistički drugi, i socijalizam će nam, verovatno, dati neki treći tip tehnologije. No, tražiti neku njenu pozitivnu anticipaciju bilo bi isto što i zahtevati od feudalnog kalfe da anticipira atomsku energiju. Pitanje stoga nije da li je socijalistička tehnologija moguća, nego da li je ona potrebna, odnosno da

¹⁰⁷ Vid. Habermas, »Technology and Science as 'Ideology'«; Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, pogl. 6.

¹⁰⁸ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 19.

li socijalizam može raditi kapitalističkim mašinama ili pak one, same po sebi, nameću takva ograničenja odnosima u proizvodnji i odnosima proizvodnje zbog kojih bi socijalizam bio nemoguć.¹⁰⁹

Da pitanje nije apstraktno, vidi se i iz tekućih rasprava o prirodi Sovjetskog Saveza. Poznato nam je, ako ne iz drugih izvora onda otuda jer su nam to bezbroj puta ponovili Daniel Bell i Reinhard Bendix, da je Lenjin prihvatao tejlorizam i kapitalističke mašine koje su uz njega išle. Braverman kaže: »Kako god gledali na sovjetsku industrijalizaciju, njen tok se ne može tumačiti — čak ni u ranom, najrevolucionarnijem razdoblju — kao pokušaj organizacije radnog procesa koja bi bila fundamentalno drugačija od kapitalističke, pa onda i kao poduhvat koji se nasukao na hridi Clark Kerrovih večnih istina. Teško da bi se moglo dokazati da je ijedno potonje sovjetsko rukovodstvo ikad ustvrdilo da se takav zahvat uopšte može izvesti na sadašnjem stupnju razvoja.«¹¹⁰ Dolazimo do ključnog pitanja: u kojoj bi se meri neuspeh socijalističkog eksperimenta u Sovjetskom Savezu mogao pripisati kontinuitetu onoga što je, po namerama i svrhama, zapravo kapitalistički radni proces? Lenjin je stajao na stanovištu da kapitalistička tehnologija u svojoj razvijenoj formi — a tejlorizam je bio upravo to 1917. godine — pruža osnove za socijalizam. On je svoj zadatak video kao kalemljenje socijalističkih proizvodnih odnosa — a njih je težio da svede na političku nadgradnju, na »diktaturu proletarijata« — na kapitalističke proizvodne snage. Time je, u stvari, poricao specifično kapitalistički karakter radnog procesa — razlomljenost rada, otuđenje, eksploataciju, podelu na fizičke i umne aktivnosti, prikrivanje i obezbeđivanje viška vrednosti. No, jednako je važno da je time poricao i to da kapitalistička organizacija procesa proizvodnje name-

¹⁰⁹ Sam Marx je bio optimista u pogledu daljeg razvoja proizvodnih snaga u kapitalizmu. One neprekidno uvećavaju nužnost uklanjanja kapitalizma i mogućnost uspostavljanja socijalizma. Vid. *Kapital* I, nav. izdanje, str. 431: »... sama krupna industrija svojim katastrofama čini pitanjem života ili smrti da se menjanje rada, a otud i što je moguće veća mnogostranost radnika, prizna kao opšti zakon društvene proizvodnje... Ona čini pitanjem života ili smrti da se čudovišni fakt bednog radnog stanovništva, koje se drži u rezervi, raspoloživo za promenljive potrebe kapitala... da se delimična individua, koja je samo nosilac jedne delimične društvene funkcije, zameni svestrano razvijenom individuum, za koju su različite društvene funkcije načini delatnosti koji se uzajamno smenjuju.«

¹¹⁰ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 22.

će posve određena ograničenja obliku odgovarajućih proizvodnih odnosa, pa samim tim, i načinu proizvodnje u celini.¹¹¹

Društveni i tehnički odnosi u proizvodnji

Za Bravermana je transformacija odnosa u proizvodnji *conditio sine qua non* uspostavljanja socijalizma, ali je manje jasno da li socijalistički projekt podrazumeva i novu tehnologiju, socijalističku tehnologiju. Problem bi se mogao ovako formulisati: kapitalistički odnosi u proizvodnji uobličeni su, bar delimično, kapitalističkim odnosima proizvodnje (pokrivanjem i obezbeđivanjem viška vrednosti, ili, po Bravermanu, odvojenošću zamisli i izvršenja). Taj aspekt radnog procesa možemo nazvati *društvenim odnosima u proizvodnji*. U isto vreme, i iz samih sredstava proizvodnje mogu slediti određeni imperativi organizacije radnog procesa, tj. same mašine, nezavisno od proizvodnih odnosa u kojima se koriste, mogu nalagati granice organizacije rada. Ovaj ću aspekt nazvati *tehničkim odnosima u proizvodnji*.¹¹² Pita-

¹¹¹ Razmatranje ovih problema može se naći u Ulysses Santamaria i Allain Manville, »Lenin and the Problem of Transition«, *Telos*, br. 27, proleće 1976, str. 79—96.

¹¹² Kao što je Erik Wright istakao u jednom razgovoru, može se dogoditi da tehnički imperativi zadobiju negativni oblik ovladavanja određenim stranama odnosa u proizvodnji, a ne njihovog specifikovanja. Različitim odnosima tehnologije i proizvodnih odnosa bavi se škola »socio-tehničkih sistema« vezana uz Tavistock institut. Jedno od njihovih najzanimljivijih i najcelovitijih istraživanja obavljeno je u britanskim rudnicima uglja. Tu se iznosi kako se mehanizacija pokazala protivnom i nespojivom s tradicionalnom organizacijom rada koja je počivala na relativno autonomnoj grupi, i kako, po njenom uvodnjem, dolazi do pada produktivnosti. Zaključak ovog istraživanja jeste da se rudarska industrija može organizovati na jedan od dva načina: na bazi relativno autonomnih grupa, ili na krajnje strog birokratski način. Vid. Trist i drugi, *Organizational Choice*. Dok su se radnici u razvijenim kapitalističkim zemljama izborili protiv druge alternative, u zemljama južne Afrike okolnosti kolonijalizma i aparthejda uslovile su pojavu i uspostavljanje jedne izuzetno prinudne, militarističke organizacije rada. Zanimljivo je šta se zbiva s takvom organizacijom rada kada dođe do promene političkog odnosa između belih i crnih posle sticanja nacionalne »nezavisnosti«. Vid. Burawoy, »Another Look at the Mineworker«, *African Social Research*, br. 14, decembar 1972, str. 239—287; od istog autora, *The Colour of Class on the Copper Mines: From African Advancement to Zambianization*, Manchester University Press for the Institute of African Studies, Manchester, 1972; i *Constraint and Manipulation in Industrial Conflict*, Institute for African Studies, Communications br. 10, Lusaka, Zambia, 1974.

nje nužnosti postojanja socijalističkih mašina ima, dakle, dva aspekta. Prvo, da li kapitalističke mašine uslovljavaju tehničke odnose u proizvodnji? Ako je tako, koje? Drugo, ako takvi tehnički odnosi u proizvodnji doista postoje, da li su oni nespojivi sa socijalizmom? Drugim rečima, da li, na primer, pokretna traka ili numerički kontrolisani strugovi, *zahtevaju* određene forme hijerarhije, otuđenja i slično, što je nespojivo sa socijalizmom? Ako kapitalističke mašine stvarno nameću takva ograničenja, onda je za socijalizam nužno da stvori i socijalističke mašine.

Bravermanovo je uverenje da tehnički odnosi u proizvodnji ne postoje, te da je moguće korišćenje kapitalističkih mašina i u socijalizmu. »Mašine nisu došle na svet kao sluškinje »čovečanstva« nego kao sredstva u rukama onih kojima je akumulacija kapitala podarila vlasništvo nad njima. Sposobnost ljudskih bića da, posredstvom mašina, kontrolišu radni proces, u sami osvet kapitalizma prigrabila je uprava, i to kao način da se nad proizvodnjom uspostavi kontrola vlasnika i zastupnika kapitala, a ne onih koji u toj proizvodnji neposredno učestvuju. Tako je mašina, uz svoju tehničku funkciju povećanja proizvodnosti rada — koja će biti njeno obeležje u svim društvenim sistemima — u kapitalističkom sistemu dobila i funkciju da masu radnika liši kontrole nad sapstvenim radom.«¹¹³

Ili, još jasnije: »Nisu mašine te koje su pogrešne u fabrici, no su to uslovi kapitalističkog načina proizvodnje«; i »...ne slabi proizvodnost mašina ljudsku rasu, već način njihovog korišćenja u kapitalističkim društvenim odnosima«.¹¹⁴ Na drugim mestima, Braverman nije tako siguran u neutralnost mašine: »Ove nužnosti nazvane »tehničkim potrebama«, »karakteristikama mašine«, »nalozima efektivnosti« uglavnom su zahtevi kapitala a ne tehnike«¹¹⁵ (podvukao autor). Neke kapitalističke mašine nezamislive su u socijalizmu zbog tehničkih imperativa koje nameću: takva je, recimo, pokretna traka koju Braverman smatra »ostatkom varvarizma«. U vezi s tim, on piše: »...s tehnološkog stanovišta, ona je izuzetno primitivna i ima malo veze s »modernom mašinskom tehnologijom«.¹¹⁶ U suštini, po Bravermanu, »razvijena« kapitalistička tehnologija uslovljava tek nebitne

¹¹³ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 193.

¹¹⁴ Isto, str. 281—292; takođe, str. 194—195, 199, 227.

¹¹⁵ Isto, str. 230.

¹¹⁶ Isto, str. 232.

tehničke odnose u proizvodnji, te stoga, kapitalističke mašine nisu nikakva prepreka uspostavljanju socijalizma.¹¹⁷

Socijalističke mašine i kapitalistička efikasnost

Međutim, jedino što se može tvrditi jeste to da su tehnički odnosi u proizvodnji nebitni u odnosu na neke eksplicitne predstave o socijalizmu. Čini se da je za Bravermana »socijalistička socijalizacija« isto što i ponovno objedinjavanje zamisli i izvođenja.¹¹⁸ »Mašine zapravo pružaju mnogobrojne mogućnosti koje kapitalizam većinom guši, umesto da ih razvija. Automatski mašinski sistem omogućava da relativno malena grupa radnika — pod uslovom da ovlada inženjerskim poznavanjem mašina i potom na druge prenose osnove toga znanja, od tehnički najsloženijih do najrutinskih — uspostavi istinsku kontrolu unutar visoko razvijene proizvodne fabrike. Apstraktno posmatrano, upravo je ova tendencija socijalizacije rada, s mogućnošću da se on preobrazi u tehnički poduhvat na izuzetno visokom tehničkom nivou, najupadljivija karakteristika potpuno razvijene mehanizacije. A ipak, tu mogućnost, koja se iznova otvara sa svakim novim tehničkim napretkom još od industrijske revolucije, guše kapitalisti svojim nastojanjem da obnove i čak prodube podelu rada u svim njenim negativnim vidovima, uprkos činjenici da ta podela rada svakim danom postaje sve arhaičnija.«¹¹⁹ Retko se ko ne bi složio s tim da je ponovno objedinjavanje zamisli i izvođenja *nužan preduslov* uspostavljanja socijalizma, odnosno komunizma, a imajući u vidu Bravermanovu analizu koja pokazuje da je struktura zanimanja zasnovana baš na tom načelu, takav bi korak podrazumevao i temeljitu transformaciju društva.

Mnogi, a pogotovu vodeći pripadnici Frankfurtske škole smatraju, međutim, da se prepreke na putu ka

¹¹⁷ Valja primetiti da je i Lenjin rekao istu stvar pre pedeset godina kada je tejlorizam bio najrazvijenija forma kapitalističkog shvatanja tehnologije. Čovek se pita šta li će se govoriti za pedeset godina. Na osnovu čega bi se moglo tvrditi da je savremena razvijena tehnologija trajnija od mašina budućeg socijalizma, pogotovu ako su same mašine stvarno neutralne?

¹¹⁸ Za pregled drugačijih shvatanja »socijalističke socijalizacije«, vid. Santamaria i Manville, »Lenin and the Problem of Transition«, i Karl Korsch, »What Is Socialization?«, *New German Critique*, br. 6, jesen 1975, str. 60—81.

¹¹⁹ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 230, takođe, str. 445.

socijalizmu ne mogu svesti tek na odvojenost između zamisli i izvođenja, već da se one tiču samog ustrojstva kapitalističke tehnologije.¹²⁰ Ma kako savršene bile, mašine pravljenе za kapitalističku efikasnost mogu biti nepojive sa socijalizmom. U *Radu i monopolističkom kapitalu* nalazimo argument koji bi se mogao upotrebiti protiv novodne »nevinosti« kapitalističkih mašina. Iz eksprijacije umeća ne sledi samo jačanje kontrole u rukama kapitaliste već i pojevtinjenje radne snage koju on upošljava: »...u društvu zasnovanom na prodaji i kupovini radne snage, podela umeća pojevtinjuje svaki deo te radne snage uzet pojedinačno«, te »da bi kontrola ostala u rukama uprave, ali i da bi radnik bio jeftiniji, zamisao i izvođenje moraju biti odvojene sfere rada...«¹²¹ Drugim rečima, upravo je tip mašine namenjen većoj efikasnosti u kapitalizmu jednovremeno takav da doprinosi i jačanju kontrole. efikasnost se pretvara u dominaciju.¹²²

Premda kod Bravermana ima i ovakvih razmišljanja mnogo češće se nailazi na tvrdnju da su efikasnost i dominacija dva zasebna aspekta radnog procesa i da kapitalističke mašine nisu »zagađene« potrebama kapitalističke kontrole. »Dok je forma korišćenja mašine — način na koji se rad organizuje i raspoređuje oko nje — određena tendencijama kapitalističkog načina proizvodnje, sam poriv mehanizacije, kao takav, proizlazi iz nastojanja da se uveća produktivnost rada.«¹²³ Mašine su, dakle, po sebi nevine; one su instrumenti za povećavanje produktivnosti rada, tj. za ugrađivanje »sve manjih količina radnog vremena u sve veće količine proizvodnje«,¹²⁴ pa između povećavanja produktivnosti rada u kapitalizmu i socijalizmu nema nikakve razlike.¹²⁵

¹²⁰ Frankfurtska škola nema u pogledu ovog problema konzistentno stanovište. U Horkheimerovoj i Adornoj *Dialectic of Enlightenment* i Marcuseovom *Čovjeku jedne dimenzije*, tehnologija je neizlečivo zaražena dominacijom čoveka nad čovekom i — sama je izraz te dominacije. Međutim, Marcuse u *Erosu i civilizaciji* i Horkheimer u *Pomračenju uma* ispoljavaju izvesni optimizam u pogledu emancipatorskog potencijala razvitka proizvodnih snaga.

¹²¹ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 80, 118.

¹²² U meri u kojoj se Babbage princip ogleda u samom dizajnu mašina i organizaciji rada, on i obesmišljava sva nastojanja poput Marglinovog u »What Do Bosses DO?« i Stonevog u »The Origins of Job Structure« da se efikasnost i kontrola odvoje.

¹²³ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 206, 193, 227.

¹²⁴ Isto, str. 170.

¹²⁵ Yale Magrass mi je ukazao da bi trebalo praviti razliku između tehnologije i mašina. On mi je, isto tako, skrenuo pa-

Opet se vraćamo istom problemu: prirodi kapitalističke kontrole. Kapitalizam može, a to nam istorija pokazuje, postojati i u uslovima jedinstva zamisli i izvođenja. Stoga njihova odeljenost ne pripada biti kapitalističkog radnog procesa per se, već je nešto što nastaje i nestaje tokom neujednačenog razvoja kapitalizma. Zantatski radnik bio je, a ponegde je još uvek, sastavni deo kapitalizma. Poistovetiti obnovu jedinstva zamisli i izvođenja sa socijalizmom isto je što i ne videti razliku između kontrole rada i radničke kontrole,¹²⁶ odnosa u proizvodnji i proizvodnih odnosa. Opasnost unutar takvog načina razmišljanja jeste u tome da se često ne ide dovoljno daleko; i da se u procesima o kojima se misli, nostalgija za prošlim pogrešno uzima kao nostalgija za budućim vremenom.

IV TOTALITETI: EKSPRESIVNI ILI STRUKTURIRANI?

U prvom smo odeljku videli kako Braverman pogrešno uzima pojavu za bit u svojoj projekciji odeljenosti zamisli i izvođenja kao ključne karakteristike kapitalističkog radnog procesa; u drugom, kako prati proces odvajanja zamisli i izvođenja tokom istorije kapitalizma, ne priznajući nikakvu važnost otporima na koje je to odvajanje nailazilo; u trećem, kako odeljenost zamisli i izvođenja, dovedena do svojih krajnjih granica, na kraju rađa vlastitu negaciju — i kao Odisej koji se vraća kući — za načelo socijalizma uzima restauraciju zanatskog rada. Bravermanov kapitalistički totalitet isto je što i celina društvene strukture zahvaćena preustrojavanjem društvenog života, a s njim i degradacijom rada čiji je izraz odeljenost zamisli i izvođenja. Duh preustrojavanja i degradacije, poput kanceroznog tkiva, onoga

žnju da Braverman prihvata korišćenje kapitalističke tehnologije u socijalizmu, ali da smatra da će to dovesti do razvoja socijalističkih mašina. Tako se kompjuterska tehnologija može koristiti uz različite tipove mašina koje pripremaju i kodiraju podatke; neke od njih mogu biti izložene podeli zamisli i izvođenja, a neke ne. Vid. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 331—332. Drugačije rečeno, tehnologija može biti nevina, ali je njeno mašinsko oteletvorenje zagađeno.

¹²⁶ Vid. Carter Goodrich, *The Frontier of Control*, Harcourt, Brace and Howe, New York, 1920, str. 3—50, i Jean Mondés »Workers' Control and Historians«. Možda bi bilo korisno razlikovati obnovljeno jedinstvo zamisli i izvođenja na nivou pojedinca (kontrola posla odnosno obnove zanatskog rada) od ponovnog uspostavljanja tog jedinstva na nivou kolektiva koja bi bila bliža radničkoj kontroli. Pored toga, moglo bi se pokazati da je kolektivni nivo jedinstva spojiv s individualnim jedino u određenim tipovima tehnologije.

časa kada se iz središta kapitalističke ekonomije probije do u najdalje delove društva, dobija sapstvenu pokretnu snagu i ne smiruje se sve dok ne ovlada celinom društvenog života. Specifični uzroci zbog kojih on izbija pre ovde no tamo, sada a ne kasnije, nebitni su za glavni tok istorije. Pošto je reč o određujućem načelu kapitalističkog društva, o njegovoj biti, njegovom pravom biću, sili koja ne poznaje prepreke, uzrok i posledica u stvari su jedno i isto.

Uništenje buržoaskog pojedinca

Zadivljujuće jasno i maštovito Braverman opisuje ekspresivni totalitet čiji je svaki deo izraz jedinstvenog vladajućeg načela celine. »Nije odlučna razlika između marksizma i građanske znanosti prevlast ekonomskih motiva u objašnjavanju povijesti, nego gledište totaliteta. Kategorija totaliteta, svestrano, određujuće vladanje cjeline nad dijelovima, jest bit metode koju je Marx preuzeo od Hegela...«¹²⁷ Ovde se nameće poređenje s Weberovim shvatanjem racionalizacije, kao emergentne i sveprisutne suštine kapitalizma. Iako Weber pretvara racionalizaciju u princip svih budućih društava, dok Braverman i Lukács ekspresivne totalitete vezuju samo za kapitalizam, niko od njih ne uspeva da imenuje i protumači mehanizme koji pokreću napred društvo. Weber pretpostavlja da industrijalizam neprekidno stremi sve većoj efikasnosti, da ta efikasnost ima vlastitu ireverzibilnu pokretnu snagu i da je racionalizacija njen nužni i jedini način realizacije. Malo je važno za koga, ko i kako će je izvršiti, nevažne su borbe do kojih bi to moglo dovesti, kao i različiti oblici u kojima bi se realizacija mogla odvijati.

No, Weber ima puno sluha i za drugu stranu racionalnosti — za dominaciju. »Ovaj (moderna ekonomski) poredak neraskidivo je vezan uz tehničke i ekonomske uslove mašinske proizvodnje koja danas neminovno određuje živote svih pojedinaca rođenih u tom mehanizmu, a ne samo onih koji se bave neposrednim ekonomskim sticanjem. Ona će ih tako determinisati možda sve dok i poslednja tona uglja ne izgori. Po Baxterovom mišljenju, briga za spoljašnja dobra trebalo bi da počiva na ramenima kao laki ogrtač koji se može zbaciti svakog trenutka, ali sudbina je odlučila da laki ogrtač postane gvozdeni kavez.«¹²⁸ Weberovi pojedinci su i Bra-

¹²⁷ Lukács, *Povijest i klasna svijest*, nav. izdanje, str. 83.

¹²⁸ Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Charles Scribner, New York, 1958, str. 181.

vermanovi radnici koji »...iz dana u dan sami sebi grade sve 'moderniju', 'naučniju' i nehumaniju tamnicu rada«. ¹²⁹ Zanatski radnik je uništen i pretvoren u bestelesni dodatak mašini. Ista tema dominira i u kritičkoj teoriji: »Tako se prvobitna jalovost buržoaske organizacije životnog procesa preobražava u parališuću oskudicu, a ljudi sopstvenom mukom i trudom održavaju jednu stvarnost koja ih sve više porobljava«. ¹³⁰ Konvergencija nikako nije slučajna: Braverman kao razbaštinjeni zanatski radnik, Weber kao razočarani liberal i Horkheimer kao izolovani i očajni marksistički intelektualac, oplakuju, premda drugačijim žalopjkama, sumrak buržoaske individue. ¹³¹ U ime buduć-

¹²⁹ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 233.

¹³⁰ Max Horkheimer, »Traditional and Critical Theory«, u: *Critical Theory*, Seabury Press, New York, 1972, str. 213. Za razliku od Webera, kritička teorija ne smatra, barem u načelu, da je ova forma dominacije nužna već je pre drži proizvodom kapitalizma ili, uopštenije, »dominacije prirode«. Ni oni, kao ni Braverman, ne polažu velike nade u promenu. U jednom eseju, veoma sličnom *Radu i monopolističkom kapitalu*, Horkheimer se vraća savetima kao potencijalno emancipatorskom pokretu, isto kao što se i Braverman vraća tradiciji zanata. Zanimljivo je da su članovi saveta često bili kvalifikovani radnici (»The Authoritarian State«, *Telos*, br. 15, proleće 1973, str. 3—20). A, opet, sasvim je osnovano biti skeptičan i prema onim nadama koje proročki zagovaraju drugi marksizmi.

¹³¹ Kao što me je John Myles upozorio, Bravermanov individualizam proizlazi iz njegovog shvatanja ljudskih bića i ljudskog rada: »Ljudski rad je svestan i svrhovit, dok je rad drugih životinja instinktivan... U ljudskom je radu moć konceptualnog mišljenja onaj mehanizam koji njime upravlja... Stoga je rad svrhovita akcija kojom upravlja inteligencija. Takav je rad specifični proizvod ljudskog roda.« Iz ovakvih premisa, Braverman izvodi središnju temu svoje knjige, naime »da stoga kod ljudi, za razliku od životinja, jedinstvo između motivacione snage rada i samog rada nije neraskidivo; jedinstvo zamisli i izvođenja može se razvrgnuti. Zamisao i dalje mora prethoditi i upravljati izvođenjem, ali ideju koju je stvorio jedan pojedinac, može izvršavati drugi« (*Labor and Monopoly Capital*, str. 30—31, 41—49).

Tako je individualizam od samog početka ugrađen u njegovu predstavu o dekvifikaciji i degradaciji rada. Moje polazište vezano je pre za ljudski rad kao skup društvenih odnosa u koje, transformišući prirodu, stupaju ljudi i žene. Ovo polazište se oslanja na Marxa, premda je kod njega naglasak nešto drugačiji: »... i jezik nastaje, kao i svest, tek iz potrebe, iz stvarne nužde opštenja s drugim ljudima. Gde izvestan odnos postoji, tamo on postoji za mene, životinja se ne 'odnosi' ni prema čemu i uopšte se ne odnosi. Za životinju ne postoji njen odnos prema drugim, ne postoji kao odnos. Tako je svest od samog početka društveni proizvod i ostaje to uopšte dok je ljudi« (K. Marx-F. Engels, *Nemačka ideologija*, nav. izdanje, str. 27—28). Tamo gde je Braverman usredsređen prevashodno na dominaciju i iščezavanje radnika koji istovremeno i smišlja i smišljeno

nosti, oni vaskrsavaju mitsku prošlost uzdižući je do sredstva rušenja gvozdenog kaveza, tamnice rada i ukidanja parališuće oskudice, opiranja kapitalističkom totalitetu — totalitarizmu u različitim odorama. Od sve tri pomenute, Bravermanova konkretizacija ekspresivnog totaliteta je najbogatija i sada ćemo se njome pozabaviti.

Bravermanov totalitet

Kao ni njene prethodnice, ni Bravermanova analiza nije u znaku grubog istoricizma; naprotiv, ona je i tanana i uverljiva. On pokazuje kako degradacija rada, daleko od svake linearne tendencije, neprekidno rađa protivtendencije — prepreke koje jednako sigurno uklanja kao što ih postavlja. Tako kapitalizam — osvajajući i podređujući sve šire oblasti društvenog života — stvara i nova umeća, a s njima i nove zanatske radnike koji oteotvoruju jedinstvo zamisli i izvršenja. No, kapitalizam s istom doslednošću nastavlja razgrađivanje zanata, deleći ih iznova na usitnjene i rutinske zadatke. ¹³²

Svoju najčistiju formu Bravermanov »ekspresivni totalitet« ima u njegovom opisu prodora kapitala u sfere porodice i zajednice. Ovde je najjasnije i njegovo preuzimanje metafora kritičke teorije: dezintegracije, uništenja, atomizacije, iracionalnosti svakodnevice izvan fabrike i kancelarije; razaranja susedskih osećanja i osećajnih veza. Porodica se mora »otvoriti za akciju da bi pre-

izvršava, mene većma zanima reprodukcija društvenih odnosa koji skrivaju i obezbeđuju višak vrednosti.

Upravo pomenuta razlika između mene i Bravermana, u skladu je sa sporovima koji se vode oko uvođenja psihoanalize u kritičku teoriju. Iz radova Adorna, Horkheimera i Marcusea, proizlazi da kritička teorija prihvata osnovni Freudov postulat o urođenoj agresivnosti i sebičnosti ida, te odnos između pojedinca i društva postaje središnji problem. Takva pozicija, s jedne strane, vodi razmišljanjima o sumraku individualnosti dok se, s druge strane, posve dobro uklapa u gubitak iluzija o mogućnostima socijalizma. Jessica Benjamin razotkrila je veze između psihoanalitičkih polaznih pretpostavki ortodoksne kritičke teorije i njenog pesimizma. Oslanjajući se na teoriju objektrelacija, ona umesto individualizma frojdističke teorije instinkta postulira inherentnu društvenost ljudi i žena — njihovu potrebu za uzajamnim prihvatanjem — i pokazuje kako se ta potreba izvitoperava u kapitalizmu. Njeno stanovište, naravno, pruža mogućnost da se na buduću socijalizam gleda s više optimizma. Vid. Jessica Benjamin, »The End of Internationalization: Adorno's Social Psychology«, *Telos*, br. 32, leto 1977, str. 42—64.

¹³² Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 60, 120, 172.

živela i uspela u tržišnom društvu.«¹³³ »Tek u fazi monopola, kapitalistički način proizvodnje osvaja totalitet individue, porodice i društvenih potreba i, podređujući ih tržištu, preoblikuje ih saglasno potrebama kapitala. Nemoguće je razumeti novu strukturu zanimanja — pa i modernu radničku klasu — bez razumevanja ovog razvoja. To kako je kapitalizam pretvorio celinu društva u džinovsku tržnicu predstavlja do sada malo istražen proces, premda se radi o jednom od ključeva neposredne društvene prošlosti.«¹³⁴

Rosalyn Baxendall, Elizabeth Ewen i Linda Gordon su odeljenost zamisli i izvođenja proširile i na porodični život.¹³⁵ Istovremeno je kapital u obliku novih industrija kao što su čistoća, zdravstvo, prehrana i zaštitne službe, prisvojio funkcije koje je nekad obavljala porodica. »Osvajanje onih radnih procesa koji su nekad obavljani u seoskim i drugim porodicama, dalo je novu svežu energiju kapitalu, šireći obim njegovog delovanja, ali i količinu radne snage koja je predmet njegove eksploatacije.«¹³⁶ Priča se potom ponavlja: kapital prvo uništava neka zanimanja, stvara nova, a onda ta nova podređuje podeli na zamisao i izvođenje.

No, otkuda dolaze ljudi koji ulaze u ta nova zanimanja? Ovde se Braverman maštovito poziva na Marxov »opšti zakon akumulacije«.¹³⁷ Akumulacija ne podrazumeva samo povećanje viška vrednosti i osvajački pohod kapitala u sve novije oblasti proizvodnje, već i stvaranje relativnog viška stanovništva. Prodor kapitala u sferu porodičnog i poljoprivrednog rada oslobađa dotle neiskorišćeni rezervoar radne snage koja ulazi u velikom broju u radničku klasu. Pored toga, kapital istiskuje rad iz visoko mehanizovanih industrija, i on se gomila u manje razvijenim, manje mehanizovanim uslužnim i prodajnim sektorima. Kretanje i nastajanje novog živog rada sledi naloge i puteve minulog rada. »No, kako je u svom postojanju (radnička klasa) živi deo kapitala, njeni načini delanja, njena struktura zanimanja kao i njen raspored po pojedinim industrijama, determinisani su procesima akumulacije kapitala. Njeno ulaženje, izlaženje, nagomilavanje u jednim delovima društvene mašinerije, njeno izbacivanje iz drugih, nije posledica ni

¹³³ Isto, str. 280, i poglavlje 13.

¹³⁴ Isto, str. 271.

¹³⁵ »The Working Class Has Two Sexes«, *Monthly Review*, 28, jul-avgust 1976, str. 1—9.

¹³⁶ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 275.

¹³⁷ Isto, str. 377—390.

njene volje ni njene samodelatnosti, već kretanja kapitala.«¹³⁸

Takav je, dakle, u sažetoj formi Bravermanov ekspresivni totalitet. Kapitalistički način proizvodnje svojim proizvodnim odnosima (prisvajanjem i raspodelom viška vrednosti) gura kapital u porodični život i život zajednice, oslobodajući tako radnu snagu i stvarajući nove industrije. Međutim, proizvodne snage (odnosi u proizvodnji, mehanizacija, radni proces) kapitalističkog načina proizvodnje postupno potiskuju radnu snagu iz jednog po jednog sektora i, u isto vreme, produbljuju degradaciju rada odvajanjem zamisli i izvođenja. Uspon i pad novih industrija i novih zanimanja nije jednoobrazan u svim vremenima i prostorima, već sledi zakonitost složenog i neujednačenog razvoja.

Čini se da, i pored neujednačenog razvoja, Braverman drži da će radni proces svojstven monopolističkom kapitalu na kraju ovladati čitavom ekonomijom. Konkurentski kapital se, s primernim mu radnim procesom, neminovno povlači pred monopolističkim kapitalom. U praksi, pak, monopolistički kapital uvek iznova obnavlja konkurentski kao preduslov vlastite ekspanzije. Tako se tržišne neizvesnosti, koje se ne mogu kontrolisati, otklanjaju ili eksternalizuju, postajući osnov konkurentskog kapitala, kao što se, na primer, zbiva u tekstilnoj industriji. Ma koliko ova slika uzajamnog reprodukovanja konkurentskog i monopolističkog kapitala bila valjana empirijski utemeljena, ona uza sve to ipak navodi na pogrešno izjednačavanje, čemu je i Braverman sklon, monopolističkog kapitalizma i monopolističkog kapitala.

Pogrešno uzimanje dela za celinu, nužno sledi iz prihvatanja ekspresivnog totaliteta. U tom bi smislu bilo zanimljivo ispitati promene u radnom procesu neke od konkurentskih industrija u doba monopolističkog kapitalizma. Kako su na te promene delovali funkcionalni odnosi uzajamne zavisnosti među ovim kapitalima posredovani tržištem, i da li je do novih formi kapitalističke kontrole dolazilo u monopolističkom sektoru zbog borbi i kao reakcija na njih, ili zbog težnje ka većoj efikasnosti? Dok su se radni procesi, kako u konkurentskom tako i u monopolističkom sektoru, menjali tokom poslednjih sto godina, da li su se forme koje su poprimali, približavale ili udaljavale jedne od drugih? U kom pravcu se razvija javni sektor? Sigurno je da bi sva ta istraživanja morala imati u vidu i političke i ideološke ustanove koje su izrasle oko radnog procesa.

¹³⁸ Isto, str. 378.

Iz rečenog proizlazi da nam je Braverman razotkrio samo jedan od aspekata kapitalističkog društva, naime, način na koji ekonomsko sve snažnije dominira društvenom strukturom, totalitetom. Ali, šta je taj totalitet? Od čega se sastoji? Šta ga determiniše? Pošto postojanje totaliteta uzima kao neposredno, Braverman nas u svim ovim stvarima ostavlja u potpunoj neizvesnosti. Možda posve osnovano jer bi ga postavljanje ovakvih pitanja, jamačno, odvelo posve drugačijem tipu analize, takvom koji bi težio da razotkrije preduslove dominacije, načine njenog ostvarivanja, puteve njenog delovanja, kao i načine kojima se stvarno uspostavlja vremenska i prostorna podudarnost između radne snage, kapitala i potrebe za novim proizvodima, te u razvijenom kapitalizmu proizvedeno biva i potrošeno itd. Da bi se doista spoznalo kako kapitalizam funkcioniše, kako je sve to moguće, neophodno je odbaciti jednostavnu funkcionalističku logiku koja je u osnovi velikog dela *Rada i monopolističkog kapitala*, kao i istoricističku analizu — ukoliko nam je cilj utvrđivanje uzroka i posledica, namera i učinaka, svrha i rezultata.¹³⁹

Specifičnost kapitalističkog načina proizvodnje je, s marksističkog stanovišta, u tome da ekonomski domen *istovremeno dominira pojedinim delovima socijalne strukture i determiniše formu u kojoj postoje, kao i same odnose među tim delovima*. Premda ekonomsko posvuda determiniše dominantni aspekt socijalne strukture, jedino u kapitalizmu ekonomsko samo sebe determiniše kao dominantno. Kao što je pisao Marx: »Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte, da je sve ovo, doduše, pravilno za današnji svet u kome vladaju materijalni interesi, ali ne i za srednji vek, u kojem je vladao katolicizam, niti za Atinu i Rim, gde je vladala politika... Toliko je jasno da srednji vek nije mogao živeti od katolicizma kao ni antički svet od politike. Baš obrnuto, način na koji se tamo privređivalo objašnjava zašto su u jednom slučaju politika, a u drugom katolicizam igrali glavnu ulogu.«¹⁴⁰ Tako je, usredsređujući svoju pažnju na

¹³⁹ Pod funkcionalizmom podrazumevam takvu formu kauzalne analize u kojoj posledica određuje uzrok. U najjednostavnijem obliku ove vrste analize ne govori se o mehanizmima čijim se posredstvom to dešava; tananiji oblici specifikuju te mehanizme i uslove pod kojima su oni delotvorni u povezivanju uzroka i posledice. Vid. Arthur Stinchcombe, *Constructing Social Theories*, Harcourt, Brace & World, New York, 1968, pogl. 3.

¹⁴⁰ K. Marx, *Kapital I*, nav. izdanje, str. 83.

ekonomsko, Braverman postao žrtva pojavnog i prenebregao one uslove koji u stvari determinišu dominaciju i omogućavaju je.

Strukturirani totalitet

Sada ću izložiti jedno drugačije poimanje totaliteta. Na najopštijem nivou, istorija se shvata kao sled načina proizvodnje. Kako to način proizvodnje traje, a da niti propada niti biva zamenjen drugim načinom proizvodnje? Ili, drugačije rečeno, koji su uslovi reprodukcije datog načina proizvodnje. odnosno kako se reprodukuje onaj spoj »odnosa u proizvodnji i proizvodnih odnosa« koji definiše dati način proizvodnje?

U prvom odeljku već je pomenuto da je reprodukcija feudalnih proizvodnih odnosa bila moguća tek uz intervenciju vanekonomskog elementa. Time je taj vanekonomski činilac, recimo religija, postao dominantan budući nužan za reprodukciju feudalnog načina proizvodnje. Pošto se u kapitalističkom načinu proizvodnje odnosi u proizvodnji i proizvodni odnosi (načelno) reprodukuju sami od sebe, to je politička, pravna i ideološka intervencija ograničena, a ekonomsko je dominantno.¹⁴¹ Sam kapitalistički način proizvodnje ne podrazumeva političke, pravne i ideološke instance, pa se o njima može govoriti kao o zasebnim, čak relativno autonomnim, sferama aktivnosti. Pravna struktura, na primer, ima sopstvenu koherentnost i dinamiku, čija se pravila ne mogu izvana proizvoljno menjati. Ona, povrh toga, obavlja funkciju »legitimatora«: prikriva proizvodne odnose i uvodi razlikovanje među ljude i stvari, zamagljuje razlike među različitim tipovima stvari (stvari koje se troše produktivno — mašine; stvari koje se troše neproduktivno — košulje) i različitim tipovima ljudi (oni koji moraju prodavati svoju radnu snagu i oni koji poseduju vlastita sredstva za proizvodnju) i, na svom nivou, vaspostavlja činioce proizvodnje kao »slobodne i jedna-

¹⁴¹ Ovde treba ukazati na izvesnu zbrku zbog toga što se politika, ideologija i pravo koriste u dva različita konteksta, naime u kontekstu reprodukcije proizvodnih odnosa, na jednoj, i odnosa u proizvodnji, na drugoj strani. Ukoliko nije drugačije naglašeno, u ovom odeljku mislim na prvi i obimniji kontekst javljanja politike, ideologije i prava, a kada govorim o načinu proizvodnje ili ekonomiji, podrazumevam i njihove vlastite političke i ideološke domene.

ke« građane.¹⁴² Veoma bi se slično moglo lako pokazati i za politički i ideološki domen.

Dovoljno je reći da pokušaj konstruisanja jedne društvene strukture, na temelju reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje, dovodi do totaliteta sačinjenog od različitih delova, od kojih svaki ima vlastitu strukturu, koja jednovremeno izražava ali i skriva ekonomske odnose, svaki se saglasno vlastitoj dinamici »istorije« kreće relativno nezavisno od ekonomije. Ma koliko bila kratka, ova digresija ipak ukazuje na osnove jednog posve drugačijeg tipa totaliteta — pre strukturiranog no ekspresivnog. Držim da su oba poimanja totaliteta neophodna, ali pri tom valja strukturirani smatrati prioritetnim u odnosu na ekspresivni.¹⁴³

S nekoliko probranih primera, koji dobro osvetljavaju razliku između ova dva tipa totaliteta, prvo ću konkretizovati problem. Napred rečeno važi samo na nivou velike opštosti; u praksi su, premda neuključeni u kapitalistički način proizvodnje, i pravno i ideološko ipak neophodni za reprodukciju proizvodnih odnosa. James O'Connor je pisao o funkcijama države kao o onom činiocu koji zamenjuje tržište, o tome kako ona organizuje odnose među kapitalistima obezbeđujući društveni kapital, odnosno društvena ulaganja (infrastruktura: autoputevi, na primer, koje kapitalista pojedinac ne može da gradi) i društvenu potrošnju (stavke koje snižavaju troškove reprodukcije radne snage, tj. nadnice, kao što su sistem državnog obrazovanja, subvencionirane stanarine i sl.).¹⁴⁴ Funkcija države nije samo da osigura uslove za akumulaciju; ona, isto tako, obezbeđuje i legitimizaciju, a ona podrazumeva i društvene izdatke kao što su pomoć i socijalna sigurnost. O'Connor pokazuje da je spoj obeju funkcija (vezanih za akumulaciju i legitimizaciju) i nužan i problematičan. Braverman u opstojavanju ka-

¹⁴² Etienne Balibar, »The Basic Concepts of Historical Materialism«, u: Althusser i Balibar, *Reading Capital*, str. 226—233; isti autor, *On the Dictatorship of the Proletariat*, str. 66—77; Nicos Poulantzas, »L'Examen Marxiste du droit et de l'état actuels et la question de l'alternative«, *Les Temps Modernes*, 20, 1964, str. 274—302; isti autor, *Political Power and Social Classes*.

¹⁴³ »Strukturirani totalitet« je preuzet od Louisa Althussera. *Za Marksa* (prev. E. Prohić, Nolit, Beograd, 1971), naročito iz pogl. 3, te iz Louis Althusser i Etienne Balibar, *Reading Capital*, Pantheon, New York, 1970. Određujuća svojstva strukturiranog totaliteta su, za razliku od ekspresivnog, »relativna autonomija« njegovih delova i njihova uzajamna determinisanost posredstvom uslova reprodukcije svakog od njih, čime nastaje ono što je Althusser nazvao »nadodređenost«.

¹⁴⁴ *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin's Press, New York, 1973.

pitalizma ne nalazi mnogo problematičnog, te nije čudo što »ulozi države«¹⁴⁵ posvećuje svega šest strana.

Zbog čega je trebalo da ih posveti više? Zato što bi ispitivanje države ukazalo na svu problematičnost onoga što on smatra neproblematičnim, ali i zato što se suptrotnosti često posebno jasno ispoljavaju baš u državi. Claus Offe i Volker Ronge nalaze da je u razvijenom kapitalizmu glavna krizna tendencija u tome što višak kapitala nije u stanju da se spoji s viškom radne snage.¹⁴⁶ Tek posredstvom državne intervencije — onim što autori nazivaju administrativna rekomodifikacija — dolazi do spoja slobodnog kapitala i nezaposlenog rada. Jürgen Habermas smatra da je najbitnije svojstvo razvijenog kapitalizma, slom tržišta i kriza »legitimnosti«, iz toga proisteklo.¹⁴⁷ Kako slabi tržište tako i distribucija roba, koja se ranije pričinjala kao prirodna i nužna, postaje predmet političke borbe. Država je prinuđena da iznađe nove načine opravdavanja postojećih obrazaca raspodele: tako se pojavljuje politika cena i prihoda. Za Ernesta Mandela, kao i za Marxa u drugom tomu *Kapitala*, problem je u usklađivanju proizvodnje razmenske i proizvodnje upotrebne vrednosti.¹⁴⁸ Kako u razvijenom kapitalizmu, koji funkcioniše saglasno logici razmenske vrednosti, kapitalisti proizvode upotrebne vrednosti u skladu sa zahtevima drugih kapitalista, radnika i ostalih? I ovde je država ta koja uspostavlja sklad. Što se Bravermana tiče, on taj sklad uzima kao neproblematičan.

André Gorz ukazuje na napetost između širenja i sadržine obrazovanja, na jednoj, i procesa u kome znanje postaje izlišno (o čemu sam Braverman mnogo govori), na drugoj strani. Poulantzas i Gramsci bave se drugim problemima, ali je logika ista.¹⁴⁹ Kako je kapitalizam —

¹⁴⁵ Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, str. 284—289. Braverman se, doduše, osvrće na ulogu države u kontekstu društvene koordinacije (str. 269). Moglo bi se primetiti da je uloga države već adekvatno istražena u knjizi Paula Barana i Paula Sweezya (*Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York, 1966) i da Braverman stoga nije želeo da se bavi istim pitanjima. Bez obzira na to, odsustvo analize države ili bar pozivanja na takvu analizu, pruža sliku društva koja nije bez političkih implikacija.

¹⁴⁶ »Theses on the Theory of the State«, *New German Critique*, 6, jesen 1975, str. 137—148.

¹⁴⁷ *Legitimation Crisis*, Beacon Press, Boston, 1975.

¹⁴⁸ *Late Capitalism*, New Left Books, London, 1975.

¹⁴⁹ Gorz, »Technology, Technicians and Class Struggle«, u: *The Divisions of Labor*, ur. André Gorz, Humanities Press, Atlantic Highlands, New Jersey, 1976, str. 159—189; Poulantzas, *Political Power and Social Classes*; Gramsci, *Prison Notebooks*.

imajući u vidu istoriju klasnih borbi u Zapadnoj Evropi i na Mediteranu — uvek uspevao da apsorbuje ili ugušiti te borbe? Oba autora, svaki na svoj način, nastoje da otkriju kako su klasne borbe organizovane u granicama kapitalizma, u kakvom je odnosu država prema različitim klasama, i kako se različite klase organizuju na političkoj sceni. Braverman, pak, uzima kao datu sposobnost kapitalizma da preživi klasne borbe koje su, po njemu, nedelotvorne eksplozije i znaci nehumanosti kapitalizma.

Za Bravermana ekspresivni totalitet označava poredenost društva kapitalu, te se, stoga, sve pokazuje u funkcionalnom svetlu, dakle, u funkciji kapitala. Nema nefunkcionalnih elemenata, nema ni napetosti ni kriza, samo — sve širi jaz između postojećeg i mogućeg.¹⁵⁰ Ono što Braverman vidi kao funkcionalno i neproblematično, upravo pominjani autori smatraju izvorom krize i problematičnim. Istina je da su njihove analize pomalo mehaničke: »suprotnost« je otkrivena, krizna tendencija utvrđena, a onda nastupa država — kao majstor — da zatvori funkcionalnu pukotinu. Ipak je i ovaj tip analize napredak u odnosu na funkcionalni automatizam ekspresivnog totaliteta koji identifikuje uzrok i posledicu. Poulantzas, Habermas, Offe, O'Connor, kao i mnogi drugi, razdvajaju uzrok i posledicu ukazujući na to da su neke posledice problematične, da ni u kom slučaju nisu ni prirodne ni nužne u kapitalizmu i da do njih dolazi tek aktiviranjem određenih mehanizama koji pripadaju državi.

Buduća istraživanja valjalo bi usmeriti na razvijanje ove, u biti, funkcionalističke paradigme. To se može učiniti na četiri načina. Prvo, potrebna je tananija analiza aktuelnih tendencija u kapitalističkom načinu proizvodnje — suprotnosti i kriza do kojih one dovode. Već imamo dovoljno imenovanih problema: pad profitne stope, apsorpcija viška vrednosti, usklađivanje razmske i upotrebne vrednosti. Drugo, trebalo bi saznati koji su to mehanizmi koji stabilizuju, zaustavljaju, kontrolišu, apsorbuju, ublažavaju krizne tendencije i suprotnosti. Tre-

¹⁵⁰ To nije posve tačno. Braverman se u jednom momentu poziva na »nerješivo protivrečje koje postoji između razvoja sredstava za proizvodnju i društvenih odnosa proizvodnje koje je svojstveno kapitalizmu«. No, i ovde je pre reč o iracionalnostima kapitalizma nego o jednoj konkretnoj analizi njegove dinamike. Na jednom mestu Braverman pominje tendenciju propadanja produktivnog rada, ali iz toga ne izvlači ono što sledi (*Labor and Monopoly Capital*, str. 280, 423; takođe, str. 206, 282). Zanimljivo je da se nigde ne poziva na Baranovu i Sweezyevu upotrebu proizvodnog i neproizvodnog rada kao 'kritičkog' koncepta u delu *Monopoly Capital*.

će, koji su to uslovi u kojima se ovi mehanizmi aktiviraju da bi se protivstavili krizi u nastajanju ili suprotnostima? Šta je to što determiniše intervencije? Ova su pitanja tesno vezana uz borbu i način na koji je politika i ideologija oblikuju. Četvrto, pod kojim tačno uslovima ovi mehanizmi uspevaju da se ravnopravno protivstave krizama i suprotnostima? Očito, nimalo lak dnevni red! No nužan da bi se razumela mogućnost promene, da bi se shvatilo kako premostiti jaz između onoga što jeste i onoga što bi moglo biti.

Braverman je jedino preradio prvi tom *Kapitala*, čak ni sva tri! Možete reći da to nije pravična kritika. Možda i nije, ali čovek ne može a da ne izvuče političke implikacije iz Bravermanovog isključivog bavljenja ekspresivnim totalitetom. Posledica toga je da, izvan domena promišljenja, ostaju uslovi pod kojima ta dominacija opstojava, te, samim tim, i mogućnost da se ona dovede u pitanje.¹⁵¹ Ironija je (ili paradoks) da ovde nailazimo na približavanje kritičke i »tradicionalne« teorije. U mери u kojoj se i sama drži ekspresivnog totaliteta, kritička teorija nudi tek parcijalni pogled na svet, i baš s razloga koje su Lukács i Horkheimer vezivali za tradicionalnu teoriju, odnosno buržoasku nauku, ne može a da ne zaključi da je svet kapitalizma, u biti, trajan. Oba tipa teorije prenebregavaju pretpostavke toga sveta, veze strukturiranog totaliteta.¹⁵²

¹⁵¹ To što izvan veoma uopštenih parametara kapitalističkih odnosa proizvodnje nisu ispitivani uslovi dominacije vodi ne samo u neopravdan pesimizam već i, u sferi društvenih previranja, u jednako neopravdan optimizam. Kretanje između ove dve krajnosti ukazuje na nesposobnost da se pojavno poveže s onim snagama koje su u njegovoj osnovi, odnosno često tendenciji da se prvo pogrešno uzima za drugo. Šta sve sledi iz toga da li se prihvata jedan ili drugi totalitet? Kritički ispitujući knjigu Stanley Aronowitza *False Promises* — na način koji umnogome nalikuje mojoj kritici Bravermana — Jean Cohen ukazuje na to da ekspresivni totalitet »logički vodi zaključku da /Aronowitz/ odbacuje — nužnost postojanja partije« (Cohen, »False Premises«, *Telos*, br. 24, leto 1975, str. 138). U tom se pogledu naravno nameću određene paralele s Lukácsom. Koliko on drži do proletarijata kao jedinog revolucionarnog subjekta, utoliko i argumentacija Jean Cohen važi za Bravermana. Neki su strukturirani totalitet povezivali s opasnošću od scijentizma i staljinizma. No, da ponovimo, bez određenih političkih pretpostavki, on, sam po sebi, nema jednoznačne ideološke implikacije.

¹⁵² Braverman, naravno, nalazi da je dominacija kapitala uslovljena opstojanjem kapitalističkih društvenih odnosa. To je, svakako, značajan pomak u odnosu na 'tradicionalnu teoriju', ali nam ni on ne pomaže da ispitamo na šta će, na kraju, ta dominacija izići (*Labor and Monopoly Capital*, str. 22).

U tom smislu se kritička teorija razlikuje od tradicionalne, barem utoliko što osuđuje ono što ova pozdravlja. Kritika zato mora podrazumevati da dominacija kapitala jednako stvara mogućnosti alternativnog društva, ali tek u meri u kojoj dosledno onemogućava njihovu realizaciju. Ova formulacija — i sav pesimizam, fatalizam i beznađe što uz nju idu — koreni se upravo u parcijalnosti stanovišta na kome ova teorija stoji. Nije dovoljno tek stanovište totaliteta, potrebno nam je stanovište dvaju totaliteta: dominacije i njenih uslova, suštine i determinacije, rečju, *ekspresivnog i strukturiranog totaliteta*.

Neka poslednja reč o važnosti pronicanja kroz *pojavnost* neminovnosti i trajnosti do *uslova* neminovnosti i trajnosti, bude Gramscijeva: »Moglo bi se reći da nema tog pokreta koji odmah postaje svestan svog globalnog karaktera; to se zbiva s iskustvom, postupno — drugačije rečeno, kad pokret na osnovu činjenica nauči da ništa što postoji nije prirodno (u neuobičajenom značenju reči), već da opstojava zahvaljujući postojanju određenih okolnosti, čije iščekivanje ne bi prošlo bez posledica. Tako se pokret usavršava, gubi svoje proizvodljne, 'simbiotske' korene, postaje istinski nezavisan, utoliko što, da bi proizveo određene rezultate, stvara za to potrebne preduslove i tome se posvećuje svom svojom snagom.«¹⁵³ Isto bi se tako moglo kazati da su snaga i privlačnost *Rada i monopolističkog kapitala* stvarni dokaz moći ideologije, toga da je uverljivije poricati pojave no objašnjavati ih. A, ipak, nisu posredi odvojene stvari.

V SPECIFIČNOSTI SJEDINJENIH DRŽAVA: OD BRAVERMANA DO GRAMSCIJA

Ukazujući na nedostatke Bravermanove analize, nagoveštavao sam i jedan drugačiji pristup. Tako sam, u prvom odeljku, nagovestio da je jednovremeno prikriivanje i obezbeđivanje viška vrednosti, pre no odeljenost zamisli od izvođenja, zapravo bit kapitalističkog radnog procesa. U odeljku II, istakao sam da je okvir subjekt/objekt neprimeren ispitivanju kapitalističke kontrole. U tom sam kontekstu ukazao na okvir unutar koga se razlikuju tri domena proizvodnog procesa.¹⁵⁴ Naznačio sam kako ova tri domena, zajednički, određuju transformaciju

¹⁵³ Gramsci, *Prison Notebooks*, str. 158.

¹⁵⁴ Tri domena proizvodnog procesa su ekonomski, politički i ideološki, i oni podrazumevaju političke i ideološke *aspekte* rada kao takvog ali i političke i ideološke *strukture* koje postoje radi zaštite i reprodukcije datih odnosa u proizvodnji.

radne snage u rad — radni proces — i kako iz toga sledi oblik borbe koji, sa svoje strane, povratno deluje (u određenim granicama) na promenu oblika same prirode radnog procesa. U trećem odeljku, izneo sam kako Bravermana njegova kritika kapitalizma, sa stanovišta zanatske autonomije, logički dovodi do jedne siromašne vizije socijalizma. Stojim na stanovištu da su preobražaj odnosa u proizvodnji i prelazak u socijalizam nezamislivi izvan preobražaja proizvodnih odnosa. U četvrtom odeljku, bilo je reći o tome da je Bravermanov ekspresivni totalitet neuspeli pokušaj vaspostavljanja toga totaliteta kakav on stvarno jeste i načina na koji se on održava, iz čega nužno sledi podleganje iluzijama pojavnog, trajnosti. Kao alternativu sam predložio da se, prvo, konstruiše totalitet ispitivanjem uslova koji omogućavaju postojanje jednog dela — načina proizvodnje — da bi se tek potom pristupilo ispitivanju dominacije celine nad delovima. To jest, prvo se istraži kako deo determiniše totalitet, a onda — i samo onda — može se ispitivati kako taj deo dominira totalitetom.

Nije, razume se, dovoljno samo nagovestiti alternativu. Da bi teorija otišla dalje od Bravermana, ona ga prvo mora objasniti. Po ugledu na Marxovo razmišljanje o političkoj ekonomiji, to podrazumeva dva stupnja. Prvo, teorija mora biti u stanju da identifikuje granice *Rada i monopolističkog kapitala*, kao proizvoda određenog skupa društvenih i političkih okolnosti, to jest određenog vremena i prostora. Drugo, teorija isto tako mora biti u stanju da objasni same te okolnosti. Svrha zaključnog dela moga teksta jeste da ispuni ova dva postavljena zadatka.

Amerikanizam i fordizam

Parcijalnost Bravermanove studije, njena zaokupljenost razgrađivanjem zanatskog radnika i dominacijom kapitala onakvom kakva se ona pokazuje u svakom delu društva, u stvari je odraz posebnosti kapitalizma u Sjedinjenim Državama. U tekstu »Amerikanizam i fordizam«, Gramsci naslućuje dela kakvo je Bravermanovo i, istovremeno, smešta ih u jedan širi kontekst: »Američki fenomen... takođe je i do sada najveći kolektivni napor da se stvori — neverovatnom brzinom i sa, u istoriji do sada nezabeleženom, svešću o cilju — novi tip radnika i čoveka. Izraz 'svest o cilju' mogao bi se učiniti smešnim, bar onome ko se seća Teylorovog 'obučenog gorile'. Taylor u stvari brutalno cinično izražava cilj

američkog društva — razviti do krajnjih granica u radniku automatsko mehaničko ponašanje, razbiti staru psihofizičku celovitost kvalifikovanog profesionalnog rada koja potrebuje sudelovanje inteligencije, mašte i inicijative na strani radnika, i svesti produktivne operacije isključivo na mehaničke, fizičke aspekte. Te stvari, međutim, nisu ni originalne ni nove: one su prosto poslednja faza jednog dugotrajnog procesa koji je otpočeo kad i sam industrijalizam. Ova faza je intenzivnija i očituje se u brutalnijim formama, ali nju će na kraju zameniti jedna psihofizička celina drugačijeg tipa, različita u odnosu na sve prethodne i nesumnjivo savšenija od njih. Neminovno će doći do prinudne selekcije, deo stare radničke klase biće nemilosrdno udaljen iz sveta rada, a možda i iz sveta *tout court*.¹⁵⁵ Ovde se u zametku nalaze i Bravermanove teze: odeljenost zamisli od izvođenja, razaranje zanatskog radnika, posledice tejlorizma i mehanizacije, prilagođenost radnika, rečju, nesputano gošpodstvo kapitala nad radom.

Postoje delovi gde Gramsci govori o prodoru tejlorizma u porodični i seksualni život, o zabranama — ukratko, o reprodukciji novih formi radne snage i njihovom uvođenju u porodični život i život zajednice. No, Gramsci ove pojave smatra isključivo američkim i neodlučan je u pogledu njihovog prodora u Evropu: »Amerikanac nema ‚velikih istorijskih i kulturnih tradicija‘, ali ni olovno tereta o vratu. To je jedan od osnovnih razloga (a možda i daleko važniji od takozvanog prirodnog bogatstva zemlje) neverovatne akumulacije kapitala koja se odvija i pored veoma visokog životnog standarda zaposlenih klasa u poređenju s Evropom. Nepostojanje parazitskih slojeva zaostalih iza prethodnih istorijskih faza, omogućilo je da se industrija i, posebno, trgovina, razvijaju na zdravim osnovama.«¹⁵⁶ Tako Gramsci ukazuje na ono što i jeste specifičnost društvene formacije Sjedinjenih Država, naime, na relativno odsustvo prekapijalističkih načina proizvodnje. Ali, u kakvoj je to vezi s dominacijom kapitala nad radom i društvom u celini? »Pošto su ovi prethodni uslovi već postojali, kao rezultat istorijske evolucije, bilo je srazmerno lako racionalizovati proizvodnju i rad, umešnim kombinovanjem sile (razgrađivanje radničkoklasnog sindikalizma na teritorijalnoj osnovi) i uveravanja (visoke najamnine, različiti-

¹⁵⁵ Gramsci, *Prison Notebooks*, str. 302—303.

¹⁵⁶ *Isto*, str. 285. Gramsci, na žalost, u potpunosti previdi važnost ropstva i trajno nasleđe rasizma koje nam je iza njega ostalo, premda se može tvrditi i to da je rasizam veoma doprineo no što je štetio akumulaciji kapitala.

te socijalne povlastice, veoma tanana ideološka i politička propaganda) i uspeti da se čitavi život nacije koncentriše oko proizvodnje. Hegemonija je ovde vezana za fabriku i iz nje potiče, te je za njeno održavanje potrebna tek neznatna količina profesionalnog političkog i ideološkog posredovanja. Fenomen ‚mase‘, koji je toliko uzbuđivao Romiera, nije drugo do forma upravo ovog ‚racionalizovanog‘ društva u kome ‚struktura‘ dominira nad superstrukturama neuporedivo neposrednije i u kojem su i potonje, takođe, često ‚racionalizovane‘ (pojednostavljene i brojčano svedene).«¹⁵⁷

Ali, kako se hegemonija rađa u fabrici? Kako ekonomsko dominira nad drugim domenima društvene strukture? Kakva je priroda klasne dominacije koja dopušta Bravermanu da obesnaži značaj borbe ili otpora tejlorizmu i mehanizaciji, istovremeno uzdižući moć kapitala?

Radni proces i međunarodni kapital

Brojne dobro poznate teorije skreću pažnju na geografske specifičnosti onoga što Braverman smatra svojstvima kapitala uopšte. Postoje teorije korporativnog liberalizma koje počivaju na odnosu vladajućih klasa i države. Tvrdi se da je u Sjedinjenim Državama ponikao prosvećeni »hegemonistički« sloj upravo iz vladajućih klasi, a da bi usmerio delovanje države u korist razvitka monopolističkog kapitala, pri tom prikazujući njegove interese kao interese svih. Postoje i teorije otvorenih granica i useljeničkog stanovništva koje na odgovarajući način nastoje da objasne »razgrađivanje« američke radničke klase i njenu slabost u odnosu na ekspanziju kapitalizma.

Premda obe teorije rasvetljavaju mnoge posebnosti Sjedinjenih Država, želeo bih da naznačim jednu drugačiju koja bi možda bila neposrednije primenljiva na pokušaj razumevanja kapitalističkog radnog procesa na različitim mestima i u različitim periodima. Ukratko, moja je hipoteza da period u kojem kapitalizam otpočinje vlastitu konsolidaciju u datoj društvenoj formaciji determiniše i vremenski redosled borbe, pogotovu borbe za sindikalno organizovanje i borbe protiv mehanizacije. Taj vremenski sled, sa svoje strane, odlučujuće utiče na razvitak radnog procesa. Hipotezu ću ilustrovati primerima iz Japana, Sjedinjenih Država i Britanije.¹⁵⁸

¹⁵⁷ *Isto*, str. 285—286.

¹⁵⁸ Naredno izlaganje oslanja se na Ronald Dore, *British Factory — Japanese Factory*, University of California Press, Berk-

Ronald Dore je u svojoj komparativnoj studiji istovrsnih japanskih i britanskih korporacija, istakao osnovne razlike koje postoje u organizaciji proizvodnje. Sažimajući njegove zaključke, možemo reći da, dok su radnici English Electrica, individualisti i klasno svesni, radnici Hitachia drže da se njihovi interesi mnogo više podudaraju s interesima firme. Britanski radnici imaju veću kontrolu nad radnim procesom od japanskih. Mnoge od ovih razlika Dore pripisuje poznom razvoju Japana. Ovde ću izdvojiti dva elementa njegove teorije, kao naročito važne za uspon preduzetništva: uticaj poznog razvoja na klasnu borbu i na tehnologiju, te njihov međusobni vremenski odnos. Britanska radnička klasa izrasla je u borbama protiv krajnjih mera industrijske revolucije i donekle protiv samog kapitalizma, kao i u borbama za politička prava. Na tim osnovama nastao je snažan sindikalni pokret u razdoblju pre prelaska s konkurentskog na monopolistički kapitalizam, to jest pre uspona krupnih korporacija i pre naučno-tehničke revolucije. Od samog nastanka sindikalnog pokreta pa do danas, britanski radnici se izdvajaju, svojim borbenim teritorijalnim organizacijama, kao borci, iako ne odveć uspešni, protiv eksproprijacije kontrole nad radnim procesom.

U Japanu je kapitalizam uhvatio korena mnogo kasnije, i to s razvijenom tehnologijom koja je već postojala u drugim zemljama i u trenutku kada su politička i ekonomska prava već smatrana neodvojivim od kapitalizma. Iako je i u Japanu bilo značajnih borbi oko sindikalnog organizovanja, sindikati su postali efikasne organizacije tek s pojavom i u okviru krupnih korporacija. Drugačije rečeno, oni su se konsolidovali tek posle eksproprijacije umeća. Radni proces većma se razvijao uz pomoć ustupaka do kojih je dolazilo institucionalizovanim putevima kolektivnog pregovaranja negoli u oštrim unutarfabričkim borbama. Unutrašnje tržište rada i država, pre kontrolisana odozgo nego odozdo, usklađivali su interese rada i kapitala. Staviše, imajući u vidu kapital-intenzivnu prirodu radnog procesa, rad je bio srazmerno jeftin, te su i ustupci mogli biti činjeni a da profit ne bude ugrožen.

ley, 1973, i na ideje koje je izneo David Brody u svom seminaru što ga je držao na Berkliju. Vid. takođe Brody, »The Rise and Decline of Welfare Capitalism«, u: *Change and Continuity in Twentieth Century America: The 1920's*, ed. J. Braeman i D. Brody, Ohio State University Press, Columbus, 1968; kao i Michael Burawoy, »The Anthropology of Industrial Work«, *Annual Review of Anthropology*, vol. 8 (u štampi).

Sjedinjene Države su na pola puta između Japana i Britanije jer je u njima do konsolidacije kapitalizma došlo u vreme prelazne faze u istoriji međunarodnog kapitalizma. Pošto su politička prava ovde retko bivala predmet ogorčenih borbi, ekonomske borbe, mada oštre i intenzivne, nisu dovele do rađanja snažne radničke klase kao u Engleskoj.

Razdoblje u kojem se odvija sindikalno organizovanje ne uobličava radni proces samo u monopolističkom već i u konkurentskom sektoru. Braverman opisuje prodor kapitala u sve sektore ekonomije, ali malo šta ima da kaže o specifičnim oblicima radnog procesa, osim napomene da su i oni izloženi istoj eksproprijaciji umeća. Tamo gde se sindikalni pokret konsoliduje posle prelaska iz kompetitivnog u monopolistički kapitalizam, njegovi koreni su najčvršći u monopolističkom sektoru, kakav je slučaj u Japanu i Sjedinjenim Državama. Ustupci koji se čine radu u ovom sektoru mogu se prebaciti na potrošača, ali i na slabije kapitaliste-konkurente koji, sa svoje strane, da bi sačuvali vlastiti profit, cede svoje radnike. Rast nadnica, sigurnost zaposlenja, sindikalna organizovanost u jednom sektoru uzrokuju svoje protivnosti u drugim sektorima. Karakteristični dualizam Sjedinjenih Država i Japana može se pripisati činjenici da snažan industrijski sindikalni pokret nije postojao pre pojave velikih korporacija.

U Britaniji i drugim evropskim zemljama, taj dualizam je manje izražen jer su u njima postojali snažni sindikalni pokreti pre prelaska na monopolistički kapitalizam. Konkurentski sektor je, usled uspešnog otpora sindikata, teže podnosio ono što je monopolistički mogao da prihvati.¹⁵⁹

Ovim krajnje spekulativnim napomenama želim da ukažem na to da, prvo, razlike u radnom procesu *postoje* — kako unutar istog tako i među različitim kapitalističkim društvima — i, drugo, da se te razlike mogu razumeti kroz istorijski sled borbi i nadmetanja u svetu kapitalizma. Svodeći prve na posledice sporijeg procesa razdvajanja zamisli od izvođenja, Braverman previđa važnost drugog. Opisujući kapitalizam kao monolit, Braverman poriče važnost razlika i ne ulazi u dalje ispitivanje onih snaga koje održavaju ili slabe postojeće oblike organi-

¹⁵⁹ Ovo ne znači da nema razlika u radnom procesu i uslovima rada u različitim sektorima britanske ekonomije, već jedino da su te razlike manje izražene. U svom poređenju dve britanske firme — jedne koja proizvodi tekstil i druge koja proizvodi transformatore — Tom Lupton u svojoj knjizi *On the Shop Floor*, nagoveštava da bi se razlike u radnom procesu stvarno mogle pripisati tržišnim kontekstima dveju firmi.

zacije rada. Time što i sama prikriva preduslove dominacije, Bravermanova analiza je veran odraz stanja u Sjedinjenim Državama. Nije dovoljno samo bespomoćno pokazivati kako je jaz između onoga što jeste i onog što bi moglo biti sve širi; valjalo bi shvatiti i kako se taj jaz može premostiti. Do te bismo spoznaje mogli doći i proširivanjem polja naših istraživanja i direktnom političkom borbom koje bi nam pokazale uslove postojanja razlika i njihove granice. O tome Gramsci govori u vezi s Machiavellijem: »U odnosu na Machiavellija, Guicciardini predstavlja korak nazad u političkoj nauci. U tom je čitav smisao Guicciardinievog velikog 'pesimizma'. On se posve povukao u granice italijanskog političkog mišljenja, dok je Machiavelli na nivou evropskog mišljenja. Nemoguće bi bilo razumeti Machiavellija a ne shvatiti da je italijansko iskustvo priključio evropskom (u njegovu doba, to je bilo isto što i internacionalnom) iskustvu: njegova bi 'volja' bila utopijska izvan kruga evropskog iskustva.«¹⁶⁰

Nakon što su svi svoje rekli i uradili, računajući tu i Gramscija i Machiavellija, da li je Braverman ostao netaknut? Sigurno je da je Braverman pesimista, ako ne i fatalista. On jamačno ne premošćuje realno i potencijalno, a ipak nagoveštava određeno odbijanje. Njegova je vizija pre tragična, jer je za ono što je moguće, nego ideološka, koja bi bila za ono što je nemoguće. Kod njega nema lažnih obećanja — ne nudi nam se nikakvo novo revolucionarno jevanđelje, nikakva nova revolucionarna strategija, ni nova revolucionarna kriza, ni nova revolucionarna protivrečnost, čak ni novi revolucionarni subjekt. Kapitalizam nije sklop uzajamno povezanih delova u kojem bi smrt jednog povlačila smrt svih ostalih; kapitalizam je totalitet u kojem je svaki deo istovremeno impliciran svim ostalim. Otud ni odbijanje ne može biti ni parcijalno ni strategijsko, no i ono, baš kao i sami kapitalizam, mora biti totalno.

(Michael Burawoy, »Toward a Marxist Theory of the Labor Process: Braverman and Beyond«, *Politics & Society*, 8. br. 3—4, 1978, str. 247—312)

Prevela Vera Vukelić

¹⁶⁰ Gramsci, *Prison Notebooks*, str. 173.

Horst Kern,
Michael Schumann

INDUSTRIJSKI RAD I RADNIČKA SVIJEST

Na ovaj način, kao studijsko izdanje, prezentirano istraživanje *Industrijski rad i radnička svijest* bilo je koncipirano sredinom 60-ih godina i prvi puta ga je objavio Racionalizatorski kuratorij njemačke privrede (RKW), koji ga je i financirao, u seriji *Privredni i socijalni aspekti tehničke promjene u SR Njemačkoj*. Studijsko izdanje sadrži glavne značajke teksta; izostavljen je uglavnom obimni naučni aparat. Ako nekoga podrobnije zanima metodologija ili bi htio pomoću pojedinih dokaza preispitati rezultate istraživanja, upućujemo na originalno izdanje koje je sadržano u dva toma.

Sociološka istraživanja uvijek su i historijski dokumenti; postavka i također recepcija nose pečat svog vremena. Naknadno obrađivanje trebalo bi stoga voditi računa o autentičnosti. To je razlog što smo, pripremajući ovo izdanje, smatrali da nema mnogo smisla putem izmjena težiti aktualnosti. Zbog toga se u ovom novom izdanju nismo u pojedinostima upuštali ni u naučne i političke diskusije o našoj studiji.

Međutim, imajući u vidu nove momente u ekonomskom i političkom razvoju Zapadne Njemačke, koji moraju naći odraza i u istraživanju društva, nužno je da uvodno ukratko skiciramo socijalni kontekst u koji istraživanje treba uvrstiti. Pravac zaključaka, koje danas iz izmijenjenih društvenih uvjeta izvodimo o podobnosti, provođenju i praktičnom presađivanju empirijskih istraživanja u okvirima industrijske sociologije koja sebe polima kritičkom, naznačit ćemo u nekoliko završnih razmi-

šljanja koja se utoliko može shvatiti i kao izraz našeg vlastitog procesa učenja.

U drugoj polovini 50-ih godina njemačko društvo ušlo je u dužu fazu ekonomskog prosperiteta u kojoj su se uvjeti egzistencije radnika u važnim oblastima znatno popravili. Smanjeni riziko da će se ostati bez zaposlenja, povećana ponuda radnih mjesta sa šansama za individualni uspon i stjecanje kvalifikacije, sve veći realni dohodak, kao i kraće radno vrijeme, dakle, poboljšanja koja društvo do tada nije moglo provesti, činilo se da sve više postaju stvarnost. S ovim objektivnim promjenama, koje su se tokom stalnog privrednog razvoja provodile naizgled same od sebe ili eventualno sa srazmjerno neznačajnim političkim pritiskom, povezano je kod radnika osjetno smanjenje potencijala antikapitalističkog postupanja.

Teorijsko-političko stanovište, kome se pridavalo sve veći značaj, interpretiralo je taj razvoj kao izraz jedne kvalitativne društvene promjene: nakon ostvarenja »slobode i jednakosti« u političkoj sferi, tvrdilo se, sada slijedi prilagođavanje socijalnih odnosa. Izgledalo je da je time naznačeno prevladavanje kapitalističkog klasnog društva; smatralo se da je »sloj« radnika u to društvo u velikoj mjeri integriran i u svom općem načinu življenja tendencijski izjednačen s ostalim društvenim slojevima. Pri tom se nije tvrdilo da je došlo samo do niveliranja u privrednom pogledu nego i do sve većeg izjednačavanja u sferi rada; općenito smanjenje restriktivnog rada smatralo se prirodnim popratnom pojavom procesa mehanizacije i automatizacije koje se u vezi s privrednim razvojem forsirano provodilo. Politička uzdržanost radnika izgledala je u interpretacijskim okvirima ove »teze o stjecanju prava građanstva« ne naprosto kao manjkava klasna svijest, nego kao izraz prevladavanja samih klasa.

Naše istraživanje bilo je primarno zamišljeno kao obračun sa ovim konceptom integracije. Doduše, i naša postavka polazila je od privrednog prosperiteta SR Njemačke, primala ga kao konstantu, ne problematizirajući ga, no ipak taj razvitak nismo identificirali sa ukidanjem kapitalističkog načina proizvodnje i društvene strukture koja mu odgovara. Što se tiče objektivne situacije radnika, prvenstveno nas je interesirao proces rada i njegovi uvjeti. Prepostavili smo da paušalno poistovjećivanje tehničke promjene i poboljšanja uvjeta rada treba dovesti u pitanje i da će prije biti da se odvijaju procesi diferenciranja zbog čega i dalje ostaje, odnosno iznova se stvara izvjesna količina nekvalificiranog, tegobnog rada. U onom dijelu studije, koji je posvećen analizi svi-

jesti, u prvom planu nalazilo se pitanje da li je s tehničkom promjenom i njome uvjetovanim promjenama u procesu rada doista povezan onaj očekivani pacificirajući učinak, ili da li će radnici, kao i ranije, upravo u sferi rada na svojoj koži osjetiti vladalački karakter kapitalističkog društva.

Autor se nalazi u nezahvalnoj ulozi kada treba da vrednuje vlastita djela. Pored sve distance, koja nam se pruža iz današnje perspektive, ipak smatramo da smo doprinjeli kritici ideologije integracije, i to prije svega s dva aspekta:

prvo, naša studija pokazuje da ne postoji paralelnost između nivoa proizvodne tehnike i kvalitete uvjeta rada. Razvoj oplodivanja kapitala, tehnike i industrijskog rada u mnogo većoj mjeri nego što se pretpostavlja karakteriziraju neistovremenost i proturječja. To posebno znači da je posrijedi iluzija da »tehnički napredak« omogućava da restriktivni rad nestane gotovo sam od sebe. Ako se upravo posljednjih godina u Saveznoj Republici poboljšanje kvalitete rada moralo formulirati kao politički program parolom o »humaniziranju svijeta rada«, mi to tumačimo također kao potvrdu naših rezultata.

Drugo, postalo je očigledno da integracijske ponude društva u društvenom i političkom mišljenju radnika nisu našle punj odziv. Iako se moglo uočiti tendencije potiskivanja kolektivne svijesti, koje su uglavnom bile povezane s različitim radnim iskustvima, svuda smo nailazili na segmente svijesti koji su odražavali objektivnu egzistencijalnu nesigurnost proleterske životne situacije. Ova predodžba o klasnom položaju održala se usprkos neposrednom iskustvu poboljšanja vlastitog stanja i našla svoj izraz u nepovjerenju u ideologije koje su privredni i društveni razvitak poistovjećivale s krizama neopterećenom, trajno prosperirajućom »socijalnom tržišnom privredom«.

Kakve političke mogućnosti može da krije ta proturječna struktura radničke svijesti, pokazalo se u valu štrajkova 1969. godine, u tzv. septembarskim štrajkovima. Tadašnji razvoj u postupanju radnika bio je, međutim, i praktična kritika našeg istraživanja koja nam je skrenula pažnju na koncepcijske slabosti. Budući da smo se primarno upustili u razračunavanje s koncepcijom integracije, njeno ograničeno sagledavanje problema krišom je bilo obuzelo i nas same. Suviše smo se usredotočili na više defanzivno pitanje koliko se radnička klasa pokazala otpornom na integracijska nastojanja, a manje na — u okvirima kritičke industrijske sociologije važniji — cilj da u položaju radnika i u radničkoj svijesti iden-

tificiramo latentne i manifestne zone konflikata i istražimo uvjete pod kojima neraspoloženje, nezadovoljstvo i kritika probijaju mehanizme prilagođavanja. U konstatiranoj proturječnoj strukturi radničke svijesti sadržane momente nestabilnosti suviše smo često interpretirali kao političke blokade, ne uzimajući tu sadržane potencijale razvoja za središnju točku analize.

Septembarski štrajkovj 1969. bili su za nas povod da preispitamo okvire naše interpretacije budući da su te akcije u osnovi dovele u pitanje sliku o pasivnom radniku. Najprije smo u jednom dopunskom radu¹ proširili našu postavku jednom normativnom komponentom: pretpostavili smo da je iskustvo neprestanog materijalnog poboljšanja iz perioda do 1966. učvrstilo kod radnika jedno očekivanje koje su sada kao svoje zahtijeve iznijeli društvu i koje, koristeći svoj još uvijek jaki položaj na tržištu rada, pokušavaju ostvariti štrajkovima. Utoliko se materijalno poboljšanje položaja radnika moglo smatrati polaznom točkom za njihov stav prema zahtjevima koji nije samo insistirao na postignutom statusu kao minimumu, nego istovremeno iziskivao i daleko više od toga. Početkom šezdesetih godina započeta debata o sindikalnoj politici rada s ciljem da se uspostavi kontrola i poboljšaju uvjeti rada izgledala nam je kao dokaz metodološke relevantnosti proturječja između normativnih zahtjeva i ostvarenih materijalnih životnih uvjeta.

Danas nam se čini da je nužno da suštinski iznova odredimo naš istraživački rad. Ukoliko kritička industrijska sociologija želi pružiti nešto više od puke kritike ideologije, ukoliko želi udovoljiti zahtjevu da načelno dovodi u pitanje postojeće društvene strukture i da konkretno pronikne u mogućnosti društvenih promjena, morat će produbiti rad prije svega na tri problema koji, usprkos izvjesnom napretku, još uvijek nisu riješeni: 1. na problemu teorije, s ciljem da, s jedne strane, industrijsko-sociološko istraživanje poveže sa teorijom socioekonomskog razvitka koja ukazuje na opća i historijski posebna obilježja kretanja kapitala i, s druge strane, analizu postupanja poveže s teorijom radničke svijesti koja učinak pojedinih faktora utjecanja obuhvaća u kontekstu općih osnova određenja radnika kao najamnog radnika; 2. na problemu metoda, s ciljem da izradi metodu koja u procesu istraživanja u velikoj mjeri isključuje fragmentiranje društvene realnosti i vodi računa o mnogoslojnosti životne situacije obuhvaćenih osoba i grupa; 3. na

¹ M. Schumann i dr., *Am Beispiel der Septemberstreiks — Anfang der Rekonstruktionsperiode der Arbeiterklasse?*, Frankfurt/M., 1970.

problemu presađivanja, s ciljem da rezultatima istraživačke djelatnosti osigura značaj u procesu društvenih promjena i smanji opasnost da se istraživači društva svedu na ulogu distanciranog »(industrijsko-)sociološkog dijagnostičara« koji drugima određuje samo njihovo mjesto u društvenim borbama.

Ne možemo ponuditi definitivna rješenja ovih problema, no ipak navodimo neka razmišljanja iz našeg sadašnjeg istraživačkog rada.

Ad 1. Najnoviji ekonomski i politički razvitak ukazao je na teoretske slabosti studije *Industrijski rad i radnička svijest* i dopunskog rada o septembarskim štrajkovima. Počevši od 1973, krizni momenti u privredi opet se manifestuju tako jasno da se predodžba o relativno kontinuiranom procesu rasta više ne može održati. Za radnike to znači kraj faze manje-više stalnog poboljšanja materijalnih životnih uvjeta, a njihovu situaciju više karakterizira, odnosno ugrožava stagnacija ili čak slabljenje postignutih pozicija. Za sada je teško procijeniti kako zaposleni ovu novu situaciju subjektivno doživljavaju i kako će se u novim uvjetima ponašati — povlačenje, nesigurnost koja još nije pretočena u ponašanje i angažirana odbrana karakteriziraju širinu oblika reakcije koje se za sada može uočiti. Navedene studije pružaju slabo uporište za anticipiranje ponašanja radnika.

Da bismo ovdje dospjeli do točnije analize i time do mogućnosti da damo neke prognoze na kojima bi se mogla temeljiti politička razmišljanja, valjalo bi prije svega empirijske radove i interpretaciju njihovih rezultata u većoj mjeri posvetiti mehanizmima ekonomskog razvitka. Ponajprije, prilikom analize situacije zaposlenosti, procesa racionalizacije i razvoja uvjeta industrijskog rada više ne bi trebalo izostavljati teorijske dimenzije akumulacije. Pri tom se, međutim, susrećemo s problemom da se postojeće teorije akumulacije kapitala može tek u veoma ograničenom obimu koristiti radi spoznaje procesa koji se realno odvijaju, a da empirijskih studija gotovo nema. U našim tekućim istraživanjima nastojimo da bar momenti ekonomskog određenja budu jasniji nego što je to slučaj u *Industrijskom radu i radničkoj svijesti*. To činimo npr. na taj način što o razvoju uvjeta industrijskog rada raspravljamo eksplicitno u kontekstu uvjeta oplođivanja i metoda racionalizacije koji se historijski mijenjaju.

Osim toga, valja točnije odrediti centralnu točku naše analize svijesti. Spoznajni interes naših istraživanja usmjeren je u krajnjoj liniji na uvjete klasnog djelovanja koje dovodi do društvenih promena. Kod tako postav-

ljenog pitanja odnos između iskustva, svijesti i postupanja ne može biti tretiran tako usko kao što je to još u *Industrijskom radu i radničkoj svijesti*. Iako smo ovdje dimenziju iskustva u oblasti neposrednog procesa rada i njegovih promjena zaoštrili i time privilegirali partikularne elemente radničke svijesti, ipak ne treba odstupati od opće situacije kao centralne polazne veličine, pri čemu valja razlikovati kolektivne, djelimično kolektivne i individualne komponente. Ali ovaj zahtjev, s obzirom da se radi o empirijskim istraživanjima, a prije svega zbog obilja faktora utjecanja i složenih situacija posredovanja, nameće znatne probleme. Ipak, čini nam se na osnovu naših novijih istraživanja, da su tu mogući kompromisi koji vode dalje. Ako, međutim, na taj način i uspije jasna, realna analiza svijesti, time bi bio učinjen samo prvi korak u određenju političkog postupanja. Za sada ne vidimo nijednu uvjerljivu postavku koja sistematski uvažava ovu dimenziju. Stoga sada putem analize procesa, služeći se više monografsom metodom, nastojimo utvrditi potencijale tipičnog postupanja i opisati točke na kojima dolazi do preokreta u konkretnom političkom postupanju.

Ad 2. Studije koje smo do sada naveli karakterizira — zbog suviše malo problematizirane primjene metoda visoko specijalizirane iskustvene nauke — i analitičko rajbijanje kompleksne životne situacije obuhvaćenih osoba i grupa. Metodološki se nije adekvatno pratilo dimenziju prihvatljivosti objektivnih uvjeta u kojima se nalaze »objekti istraživanja«, njihovo obrazlaganje, opažanje i prorađivanje od strane pogođenih. To je dovelo do jačanja fragmentiranja, kojeg je u našem istraživanju bez daljnjeg ipak bilo, što pak još više ograničava domet rezultata.

Ova spoznaja, međutim, ne bi smjela dovesti do iluzorne predodžbe da se kritička empirija može odreći metodički zajamčenih načina rada i istodobno poimati sebe kao »predinstrumentalno« neposredno iskustvo kapitalističkog društva. Naučni rad u izvjesnoj mjeri uvijek predstavlja specifično organizirani proces stjecanja i obrađivanja iskustva, a upravo sa sve većom složnošću društvenih situacija povezani su i razvoj i primjena diferenciranih tehnika istraživanja. Stoga prelaz na jednu instrumentalnu iskustvenu nauku treba posmatrati kao ireverzibilan proces. Na raspolaganju ne stoji ta određena oblika, nego samo njen konkretni izraz.

U okviru pitanja, kojima smo se rukovodili, standardizirani oblik zasebnog intervjua posebno se pokazao kao nepodobna metoda zato što polazi od suviše jenostavnog

modela nadražaj-reakcija i ispitanicima ne pruža nikakvu šansu da izraze složenost svojih opažanja i tumačenja. Upotrebljivim smatramo, međutim, kao i prije, kvalitativni, tematski strukturirani intervjui ukoliko se s njime služi tako da pojedinac može diferencirano razviti svoju argumentaciju. Ipak, ne smije se previdjeti da zasebni intervjui zbog sebi svojstvene jednostranosti komunikacije djeluje uvijek pasivizirajuće i da potiče naklonost u prilog vladajućem mišljenju. S nekim korekcijama, možemo prihvatiti i metodu grupne diskusije. Ukoliko je putem sastava grupa i tematskog određenja diskusije stvorena situacija koja odgovara svakodnevnim pogonskim strukturama komuniciranja i djelovanja, u grupnoj diskusiji bit će vidljive mogućnosti djelovanja i perspektive promjena koje su vezane situacijom kolektiva. Međutim, grupna diskusija ipak nije alternativa intervjuu. Postoji, naime, tendencija izražavanja samo unutar konsenzusa grupe što može oslabiti kontroverze i veoma lako dokinuti individualnost iskustava i sudova. Mi stoga sada radimo s jednom kombinacijom zasebnog intervjua i metode grupne diskusije.

Ad 3. I u prošlosti smo nastojali da naš istraživački rad stavimo u politički kontekst i povežemo s praktičnim problemima radničkog pokreta. Ipak, to je imalo karakter tek apstraktnog pridruživanja na razini izbora teme i okvira interpretacije. Sami radnici bili su naši informatori — »objekti istraživanja«. Naše rezultate prezentirali smo naučnoj javnosti koja je možda dostupna nekim sindikalnim ekspertima. Čini nam se da se istraživanje društva, koje želi da bude kritično, ne smije time zadovoljiti. Mora se naći provediva rješenja koja zaposlenima daju aktivnu ulogu u procesu istraživanja i omogućuju da se rezultati istraživanja odraze u konkretnoj pogonskoj situaciji. Mogućnosti bi bile slijedeće: organiziranje seminara prije poduzimanja istraživačke djelatnosti, što npr. pogonskim savjetima, sindikalnim povjerenicima i nadpogonskim sindikalnim predstavnicima otvora mogućnost da unesu i svoje probleme i da na osnovu svojih iskustava kritički sudjeluju u utvrđivanju ciljeva i instrumentarija pogonskog istraživanja; obrazovanje radnih grupa koje prate razvoj istraživanja i time mogu također u procesu istraživanja isticati svoje interese; diskusija o rezultatima istraživanja sa sudionicima u pogledu stvarne točnosti i korisnosti za praksu.

U praktičnom nastojanju, koje smo u tom pravcu poduzeli, postalo nam je jasno da je taj put još teži nego što smo mislili. Nasljeđene socijalne barijere ne može se voluntaristički preskočiti. Sve dotle dok se ne uspije za-

poslenima pokazati praktičnu korisnost sociološkog istraživanja za provođenje njihovih »svakodnevnih« interesa, sve dotle ovdje gotovo da i ne može biti nekog napretka. Međutim, kritičko istraživanje društva nije spremno za ovaj zadatak »primjenjene« nauke. Posebno su postavke i iskazi dosadašnjih istraživanja orijentirani prema jednom tipu nauke koji ostaje apstraktan u odnosu na praktične probleme u pogonu za koje su radni interesi zaposlenih nužno vezani. Ove poteškoće ne treba samo isticati, valja ih i prihvatiti, ukoliko krilatica o »nauci u službi radnog stanovništva« ne treba da ostane prazno slovo na papiru.

U kojoj mjeri istraživačka postavka, koju smo ovdje skicirali, stvarno obećava uspjeh, to je dobrim dijelom i samo po sebi empirijski problem, i o tome će se moći zasigurno suditi tek kad budemo raspolagali s više iskustava. Ipak, kao što kaže Brecht u onoj priči o gospodinu Keuneru, koju je nazvao *Muka najboljega*: »Na čemu radite?«, upitaše gospodina K. Gospodin K. odgovori: »Mnogo se mučim, pripremam svoju iduću zabludu.«

Šajdeg, mart 1977.

H. K., M. S.

ODNOS TEHNIČKE PROMJENE, INDUSTRIJSKOG RADA I RADNIČKE SVIJESTI

Ovo istraživanje bavi se u svom prvom dijelu tipičnim pojavnim oblicima industrijskog rada i njihovim izmjenama pod utjecajem tehničke promjene. Pri tom polazi od pretpostavke heterogenih radnih situacija u industrijskoj proizvodnji i nastoji empirijski dokazati da u savremenoj industriji egzistiraju različiti tehnički sistemi s uvijek specifičnim djelatnostima radnika. Drugi dio studije posvećen je odnosu između tehničke promjene i radničke svijesti. Tu prihvaćamo tezu o sve većoj diferencijaciji sfere rada i istražujemo u kojoj mjeri razlike u mišljenju i u socijalnom samopoimanju industrijskih radnika korespondiraju s divergentnošću sadašnjeg industrijskog rada.

[. . .]

Pregled i kvantitativni odnosi

Na osnovu prethodnih opisa, sada možemo pokušati da se približimo osnovnom problemu našeg istraživanja.

Potvrđuje li se — valjalo bi upitati — uvodno iznesena pretpostavka da se širina pojasa industrijskog rada tokom procesa tehničkog razvitka bitno proširila? Da li je točna teza da se ono, što se realno krije iza pojma industrijski rad, ne može okarakterizirati jedinstveno?

Naši dosadašnji rezultati pokazuju da u savremenoj industriji ima različitih oblika industrijskog rada. Za industrijsko radništvo ne postoji ni u kom slučaju neka tipična radna situacija. Ne samo što međusobno odstupaju funkcije koje industrijski radnici treba da izvršavaju nego također snažno varira i slobodni prostor kod rada, zanatske, tehničke i o procesu neovisne sposobnosti, fizička i nervna opterećenja, kao i mogućnosti i oblici kooperacijskih i neformalnih interakcija. Naša *tipologija rada*, koja je po svom formalnom ustrojstvu pretežno orijentirana na stupanj mehanizacije onih sredstava za proizvodnju koja su za specifični rad od centralnog značaja, razvrstava i označava različite oblike industrijskog rada prema tim kategorijama. Razlikuje ukupno 15 tipova industrijskog rada koje se može sažeti u šest glavnih tipova proizvodnog rada:²

1. *Zanatski ručni rad na proizvodu (tip 1)*. Ovaj rad — u industrijskoj proizvodnji relikv predindustrijskog ustrojstva proizvodnje — omogućuje radniku veliku autonomnost, pruža mu mogućnost da široko razvije zanatske vještine i stavlja ga u jedan socijalni savez koji pruža dobre šanse bar za neformalne kontakte.

2. *Repetitivni djelimični radovi*. Repetitivne djelomične radove, koji posebno oštro odudaraju od zanatskih ručnih radova, reprezentiraju prije svega motorički rad na traci (*tip 3*), senzorski rad na traci (*tip 4*) i opsluživanje strojeva (*tip 5*). Postupanje radnika, koji spadaju u ovu drugu grupu djelatnosti, pokazuje ova obilježja: nikakve ili samo male šanse disponiranja; niske kvalifikacije; velika radna opterećenja; slabe socijalne veze, odnosno socijalna izolacija. Okolnost da su se tokom industrijalizacije formirali upravo i ovi radovi i da se putem procesa mehanizacije može dekvificirati predindustrijski rad, dovela je do kritičke rasprave i do negativnog stava, s čime se mehanizirana proizvodnja često susretala. Dakako, pri tom se često previda da pretpostavke repetitivnog djelomičnog rada ni u kom slučaju ne ispunjavaju svi oblici rada mehaniziranih procesa proizvodnje.

² O radovima održavanja, koje ovdje još ne razmatramo, vidi niže.

3. *Upravljački i rukovodeći radovi u mehaniziranoj proizvodnji.* U ovu grupu djelatnosti ubrajamo prije svega upravljački rad (*tip 7*), rukovanje strojevima (*tip 9*), rukovanje aparatima (*tip 10*) i rukovanje postrojenjima (*tip 11*). Radovi ove vrste u industriji su već odavno poznati. U usporedbi s repetitivnim djelomičnim radom pružaju radnicima veće razvojne mogućnosti: ostavljaju otvorenim širok slobodni prostor za individualno oblikovanje rada i zahtijevaju stjecanje znatnih kvalifikacija. Iako su autonomne i kvalificirane, ove varijante tehničarog rada imaju, dakako, također malo toga zajedničkog sa zanatskim ručnim djelatnostima: rad se više ne odvija direktno na proizvodu, nego na nekom tehničkom uređaju. Slobodni dispozicioni prostor manifestira se otpočetak kao izvjesna neovisnost o tehničkom uređaju, kao (bar parcijalna) vladavina nad tehnikom i, samo posredno, nad predmetom rada. Osim toga, stvarno opažanje slobodnog prostora ograničeno je rutiniziranjem djelatnosti. Kvalifikacije vode porijeklo u manjoj mjeri iz oblasti zanatskih vještina. Vezane su pretežno uz odnos spram kompleksnih tehničkih zbivanja ili spadaju u grupu procesno neovisnih kvalifikacija (tehnička senzibilnost, tehnička inteligencija, odgovornost).

4. *Kontrola automata (tip 13).* Ovaj tip rada pokazuje da i u uvjetima automatske proizvodnje ima djelatnosti koje nameću radnicima nesamostalnost, sprečavaju stjecanje kvalifikacija, iziskuju velika radna opterećenja i izoliraju u socijalnom pogledu. Ova obilježja povezuju kontrolu automata s repetitivnim djelomičnim radovima premehaniziranje proizvodnje. Ipak, nisu potpuno identični: kontrolor automata treba prije svega da ponovo stavi u pogon pokvarene i stoga zastale agregate. Na taj način on ponovo stvara tehničke pretpostavke za proizvodnju koja je sama po sebi mehanička. Kod repetitivnog djelomičnog rada riječ je, naprotiv, o neposrednom utjecanju na predmet rada putem ritmički vezanog ponavljanja sadržajno usko ograničenih radnji. Kontrolor automata utječe na tok proizvodnje putem povremenih promjena na tehničkom uređaju, a ne — kao kod repetitivnih djelomičnih radova — putem stalnog izvođenja jedne te iste djelomične operacije.

5. *Kvalificirani radovi s automatizacijom s jakim konvencionalnim karakteristikama.* Ova grupa djelatnosti, u koju ubrajamo rukovanje automatima (*tip 12*) i kontrolu postrojenja (*tip 14*), zadržava djelomično značajke upravljačkih i rukovodećih radova mehanizirane proizvodnje. I ovi radovi manifestiraju izvjesnu neovisnost o

proizvodnoj aparaturi, kao i srazmjerno visoke kvalifikacije, prije svega tehničke, ali također i takve koje ne ovise o procesu. Dakako, i ovdje imade razlika. Radove s automatizacijom karakteriziraju slijedeći momenti: automati oslobađaju od jednog dijela kontrole i intervencije i time stvaraju, odnosno povećavaju pasivni dio rada; radna opterećenja su zbog smanjenja nervnih napora još više reducirana.

6. *Nadzorna mjerna djelatnost (tip 15).* Nadzorna mjerna djelatnost je rad sui generis koji se tumači tehničkim osobitostima poluautomatskih sistema aparata. Automati u velikoj mjeri osiguravaju proizvodni proces; veoma razgranati kontrolni i signalni sistem neizmjenljivo informira radnika o stanju sredstava za proizvodnju i toku procesa; instrumenti kontrole i opsluživanja objedinjeni su u jednom mjernom centru. Ove tehničke značajke imaju odraza i na sadržaj rada i postupanje pri radu: (1) automati oslobađaju radnika od aktivnih radova; djelatnost pokazuje veliki dio pasivnog rada. (2) Mjerni centar je glavna postaja radnika. Iz toga proizlazi rigorozno odvajanje radnog prostora od radno relevantne sredine: značaj dobivaju daljinska kontrola, daljinsko kontroliranje i daljinsko uključivanje. (3) Konvencionalnim kvalifikacijama, koje nalazimo i kod drugih radova, pridružuju se specifična znanja i vještine, prije svega poznavanje apstraktnog signalnog sistema i tehnička inteligencija u obliku sposobnosti apstrahiranja. (4) Radna opterećenja su neznatna, a pogotovo je boravak u mjernom centru oslobođen od negativnih utjecaja okoline koji su kod neposrednih radova još uvijek postojali. (5) Radnik se nalazi u uskom polju socijalnih odnosa.

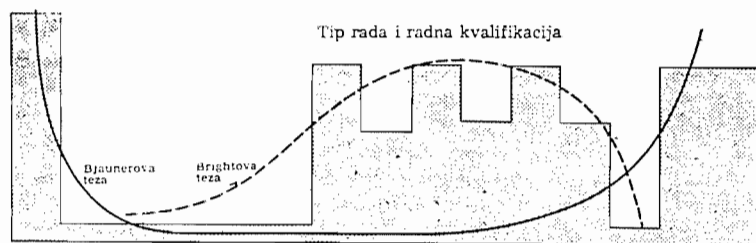
7. *Granični slučajevi.* Tipovi 2, 6 i 8 zauzimaju međupoložaje. Prosti manuelni rad i opsluživanje aparata približavaju se repetitivnom djelimičnom radu, mada mu nisu posve identični; rad na uključivanju nalazi se između repetitivnih djelomičnih radova i upravljačkih i rukovodećih djelatnosti.

Ako industrijski rad time pokazuje u oblasti sadržaja rada i radnog ponašanja relevantne različitosti, postavlja se dodatno pitanje u kojim se oblastima mehanizacije nalaze diferencirajući presjeci i kojim je zakonitostima podvrgnut proces diferenciranja. U literaturi se u tom kontekstu neprestano pokušavalo okarakterizirati odnos industrijskog rada i tehničke promjene pomoću prostih shema razvoja. Kao primjer mogu poslužiti teza R. Blaunera (mehanizirana proizvodnja: niske kvalifikacije; automatizirana proizvodnja: visoke kvalifikacije) i teza J.

R. Brighta (mehanizirana proizvodnja: visoke kvalifikacije; automatizirana proizvodnja: niske kvalifikacije). Prikaz br. 1 pokazuje da se zakone kretanja te vrste u odnosu na stvarni tok nedopustivo pojednostavljuje. Te teze sadrže, doduše, točne elemente, ali uvažavaju samo određene radne situacije, ne vodeći računa o različitosti spektra oblika industrijskog rada. Ovakve sheme razvoja, sudeći prema našim rezultatima, imaju s obzirom na složenost realnih odnosa tek neznatnu informacijsku i interpretacijsku vrijednost. Stoga ćemo ih u ovoj studiji izbjegavati i pokušati da u narednom poglavlju procesno-specifično prikazemo tendencije aktualne tehničke promjene i da, zavisno o značajkama razvoja tehnike, navedemo ona pomjeranja do kojih savremeni tehnički razvoj dovodi u oblasti industrijskog rada.

Visina kvalifikacije

Prikaz 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Zanat-ski ručni rad	Prosti manu-elni rad	Motor-rad na traci	Senz-rad na traci	Opslu-ženje strojeva	Opslu-ženje aparata	Uprav-ljački rad	Rad na uklju-čiva-nju	Ruko-vanje strojevi-ma	Ruko-vanje aparata	Ruko-vanje postro-jeva	Ruko-vanje auto-mati-ma	Kon-trola auto-mata	Kon-trola pos-troje-nja	Nad-zorn. mjerna djelat-nost

Tip rada

1	2	3	4	5	6	7	8
Čisti manualni pogon	Rad na tekućoj vrpci	Jednofunkc. zasebni agregat (perman. manualni radovi)	Zasebni agregat (perman. indirektno intervencije)	Multifunkc. zasebni agr. (sporadične obilježuje intervencije)	Sistemni agregata	Djelomično automatizirani zasebni agregati	Djelomično automatizirani sistemni agregata

Stupanj mehanizacije

Od značaja nije samo konstatacija da industrijski rad ispoljava tendenciju sve jače diferencijacije. Interesantno je također znati dokle je taj proces diferenciranja do danas došao, kakav su kvantitativni značaj do sada imali ranije navedeni tipovi rada. Na ovo pitanje, na žalost, ne može se odgovoriti na osnovu rezultata zvanične statistike. Stoga pokušavamo, polazeći od socijalno-statističkih osnova iz naših pogonskih istraživanja, razviti neke opće indikatore koji posredstvom kvantitativnog značaja raznih oblika industrijskog rada ne omogućuju, na-

ravno, ništa više osim grubih objašnjenja: prikaz br. 2 sadrži strukture radnih mjesta prema stupnjevima mehanizacije. Pri tom se oslanja na strukture djelatnosti na agregatima našeg primjera koji su se u momentu našeg istraživanja nalazili u pogonu.

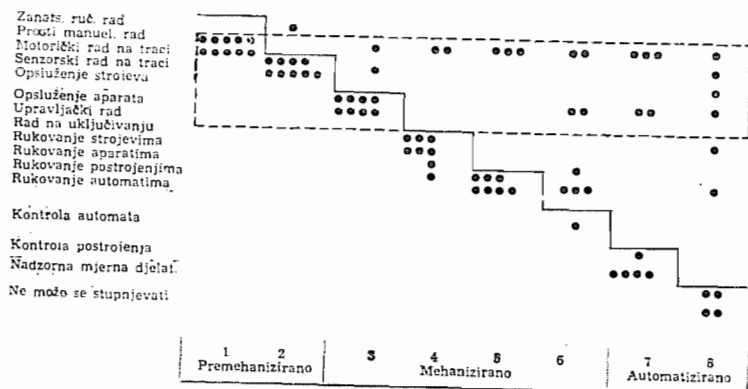
Podaci pokazuju da vrste rada, koje smo u prethodnom opisu pripisali različitim stupnjevima mehanizacije, uvijek odražavaju samo specifični novum, ono novo što se pridružilo sa postignutim stupnjem mehanizacije. Te vrste radova su onaj doprinos za koji nova faza tehnikacije proširuje spektar vrsta industrijskih radova. Međutim, ni u kom slučaju ne može se sva radna mjesta nekog agregata uvrstiti u one tipove rada koji izgledaju karakterističnim za tehnički nivo sredstava za proizvodnju. Struktura radnih mjesta je u cijelini »konzervativnija« od stupnja mehanizacije. Svaki novi stupanj mehanizacije nosi nove oblike industrijskog rada, ali ostavlja i dalje jedan dio konvencionalnih oblika rada. Ljestvica, koju sadrži prikaz br. 2, treba da omogućí jasnije sagledavanje tog stanja: već poznate vrste radova nalaze se iznad linije razdvajanja, novi oblici rada ispod. Interesantno je koji se od konvencionalnih oblika rada prenose na više stupnjeva mehanizacije. To su većinom — sudeći prema našim rezultatima — prosti manualni radovi i repetitivni djelomični radovi koji su i dalje zadržani usprkos neprestanoj mehanizaciji, a rijeđe kvalificirane varijante uobičajenog industrijskog rada. Iz naših rezultata proizlazi, dakle, da tehnički razvitak ne dovodi samo do diferenciranja zajedničke grupe industrijskih radnika, nego istovremeno i do polariziranja osoblja tehnički razvijenih agregata.

Kao što se razabire iz prikaza br. 2, polarizacija strukture osoblja počinje na stupnju mehanizacije br. 4 suprotstavljanjem prostog manualnog rada i upravljačkog rada, odnosno rada na uključivanju; potom se — ako zamenarimo malobrojne iznimke — nastavlja na svim višim stupnjevima tehnikacije.³ Ako u našem izboru zajedno obuhvatimo sve agregate stupnja mehanizacije br. 4 i onih viših, ukoliko ispoljavaju heterogenu strukturu radnih mjesta, tada u prosjeku bar dvije petine osoblja otpada na grupu prostih manualnih radnika i repetitivnih djelomičnih radnika; radnika koji rade na upravljačkim i rukovodećim radovima u mehaniziranoj proizvodnji, zajedno sa onima koji rade na uključivanju, te radnika koji rade na kvalificiranim radovima s automatizacijom s jakim konvencionalnim karakteristikama i nadzornog mjer-

³ Iznimke treba konstatirati tamo gdje se javljaju radovi tipa kontrole automata.

nog osoblja u prosjeku nema više od tri petine. Na primjeru postrojenja sa najrazvijenijom mehanizacijom — kod djelomično automatiziranih sistema agregata — tendencija polarizacije postaje posebno uočljiva. Ovdje u prosjeku otprilike dvije petine zaposlenih pripadaju kontroli postrojenja i nadzornoj mjernoj djelatnosti, dakle, onim relativno autonomnim i kvalificiranim oblicima rada koji se prvi puta javljaju na tom stupnju mehanizacije; ostala radna snaga većinom obavlja restriktivne i kvali-

Prikaz 2

tativno skromne djelatnosti (opet su dvije petine zaposlenih prosti manuelni radnici i repetitivni djelomični radnici).

Činjenica da svaki novi stupanj mehanizacije stavlja samo jedan dio radnika u nove radne situacije i da sa sve većom mehanizacijom i dalje ostaju jednako značajni upravo nekvalificirani djelomični radovi tradicionalnog kova, omogućuje da se izvede zaključak o stupnju diferencijacije do kojeg je industrijski rad do danas dospio. Prilikom prosuđivanja kvantitativnog značaja, koji trenutno pripada raznim tipovima industrijskog rada, trebalo bi imati na umu slijedeće:

1. Prosti manuelni radovi i repetitivni djelomični radovi, koji su u industriji već odavno u prvom planu, i dalje su značajni usprkos procesu automatizacije. Njihov udio u odnosu na cjelinu možda se tokom tehničke promjene smanjio, no relativni broj djelomičnih radova i dalje će biti veoma visok: prije svega, zbog postojanosti s kojom se radovi te vrste uvijek iznova pojavljuju i na višim stupnjevima mehanizacije, a osim toga i zbog okol-

nosti da procesi automatizacije u posebnim uvjetima kontrole automata omogućuju da se u novom obliku pojavi jedna restriktivna i nekvalificirana varijanta industrijskog rada.

2. Oni oblici rada s automatizacijom, koji se odlikuju relativno velikim šansama za disponiranje, širokim kvalifikacijama, neznatnim opterećenjem i dobrim šansama za kontaktiranje, do danas su karakteristični doista za mali broj radnih mjesta u industriji. To posebno važi za radove tipa kontrole postrojenja i mjerne nadzorne djelatnosti koji još nisu našli široku primjenu. Tu su presudna dva razloga: s jedne strane, broj proizvodnih procesa koji se provode sa djelomično automatiziranim sistemima agregata još uvijek je relativno malen, mada se očigledno povećava; s druge strane, što izgleda gotovo još značajnijim, na samim djelomično automatiziranim sistemima agregata radi u obliku kontrole postrojenja, odnosno mjerne nadzorne djelatnosti samo jedan dio zaposlenih, a rijetko svi.⁴ I ovi faktori trebali bi poslužiti kao povod da se ne precjenjuje ni pozitivne ni negativne posljedice rada automata.

3. Po jačini drugu grupu industrijskih radova tvore, prema našim rezultatima, još i danas upravljačke i rukovodeće djelatnosti mehanizirane proizvodnje. Ova kategorija djelatnosti razvila se tokom industrijalizacije već veoma rano. Njen opstanak ugrožava, dakako, u najvećoj mjeri neprestana automatizacija; naime, na visokim stupnjevima mehanizacije — također kod djelomično automatiziranih sistema agregata — tek je još rijetko nalazimo.

Ove napomene, koje treba da zaokruže prikaz raznih vrsta industrijskog rada na osnovu podataka o kvantitativnom značaju tipova rada, još uvijek su zaista paušalne i stoga nezadovoljavajuće. To je neizbježno jer s obzirom na sadašnji stupanj istraživanja mi se nismo mogli primarno rukovoditi reprezentativnim ispitivanjem podjele industrijskih radnika na razne oblike radova. Bilo je nužno da najprije ispitamo da li uopće postoje razni oblici

⁴ Ova studija nije reprezentativno istraživanje djelatnosti industrijskih radnika. U skladu s pitanjem od kojeg je pošla, ona pri izboru objekata privilegira agregate i time oblike rada koje se može smatrati posebno značajnim za aktuelni tehnički razvoj. Budući da se u sadašnjoj fazi industrijske promjene javljaju i postaju sve značajniji procesi automatizacije, naš primjer nužno sadrži natproporcionalno brojne automatizirane agregate. Usprkos tom izboru, ukupno su samo 6% u prikazu 2 obuhvaćenih radnih snaga kontrolori postrojenja i samo 7% nadzorno mjerno osoblje. Udio tih radnih grupa u ukupnom broju industrijskih radnika mora, prema tome, biti još znatno manji.

industrijskog rada i da li tehnički razvoj relevantno proširuje spektar industrijskih radova. U našem istraživanju nadalje smo se posvetili egzemplarnom studiju tendencija izmjena koje se ocrtavaju u aktualnoj tehničkoj promjeni. U narednom odjeljku raspravljamo o problemu tendencija tih izmjena. Pri tom će nam se na raznim mjestima pružiti mogućnost da diferenciramo i preciziramo dosadašnju argumentaciju.

TENDENCIJE AKTUALNOG TEHNIČKOG RAZVOJA I PROMJENE INDUSTRIJSKOG RADA

1. Proces pretvaranja materijala: razvijeni tehnički nivo i smanjenje restriktivnih radnih situacija

U procesima pretvaranja materijala mijenja se kemijska struktura, odnosno agregatno stanje početnih materijala, pri čemu modifikacija vanjskog oblika materijala ne igra nikakvu bitnu ulogu. Pretvaranje materijala je prirodno predodređeni proces koji se odvija automatski čim je materijal izložen potrebnim uvjetima reakcije. Za vrijeme pretvaranja predmet rada djeluje aktivno, a sredstvo rada, naprotiv, ostaje pasivno. Proces pretvaranja pretpostavlja jedan minimum mehanizacije. U svakom slučaju, moraju postojati aparati koji mogu primati sirovine i stvarati nužne procesne uvjete (pritisak, temperatura, vrijeme).

Najjednostavniji oblik agregata koji pretvaraju sirovine postoji kod jednofunkcionalnih zasebnih agregata (stupanj mehanizacije 3). Na tom stupnju mehanizacije, proizvodnja se odvija u punionici: u agregat se dovodi odmjerena količina sirovine; nakon punjenja, realiziraju se uvjeti reakcije; nakon proizvodnje, slijedi pražnjenje i pripremanje aparature za slijedeću turu. Strukturu radnih mjesta na postrojenju karakterizira taj tok rada. Kao što se vidi iz istraživanih primjera (vidi prikaz 3), tu su pretežno radovi tipa opsluživanja aparata.

Stupanj mehanizacije 3 karakterizira elementarni oblik procesa pretvaranja materijala u industriji. Jednofunkcionalne agregate (kotlove, ložišta, kazane, lonce itd.) može se bez većih konstrukcijskih troškova razviti iz laboratorijskih aparata. Osim toga, odlikuju se lakim rukovanjem (podešavanje i reguliranje), neznatnom podložnošću kvarovima i oštećenjima, velikom varijabilnošću u primjeni. Dakako, imaju i znatnih nedostataka. 1. Transport i opsluživanje zahtijevaju brojnu radnu snagu. 2. Radna snaga koja radi na opsluživanju obavlja teški fizički posao u sredini sa štetnim utjecajima, što stvara

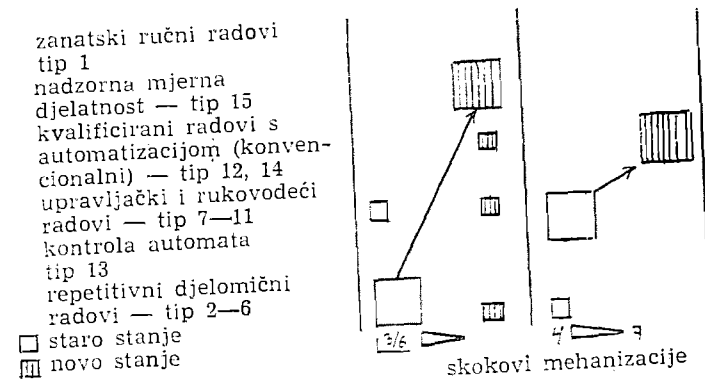
probleme kod angažiranja radne snage. 3. Kapacitet je ograničen; za veći volumen proizvodnje potrebno je više aparata koji paralelno proizvode. 4. Troškovi proizvodnje su veliki (visoki troškovi personala; mala iskoristivost zbog brojnih mirovanja radi punjenja; velik utrošak energije zbog periodičnog uhadavanja i zaustavljanja; potreba za velikim prostorom). 5. Proizvod je podložan punioničko-specifičnim kolebanjima u kvaliteti.

Ovi uvjeti zahtijevaju prelaz na više stupnjeve mehanizacije. Bitni napredak donose dvije tendencije razvoja koje karakteriziraju također upravo sadašnju tehničku promjenu u oblasti pretvaranja materijala: 1. ukidanje diskontinuiranih proizvodnih metoda putem instaliranja proizvodnih uređaja koji kontinuirano rade, posebno sistema aparata; 2. primjena mjernih i regulacijskih tehničkih uređaja i time djelomična automatizacija proizvodnih procesa.

Ad 1: Kontinuitet procesa osiguran je onda kada se proizvodnom sistemu stalno dovozi sirovine i odvozi proiz-

Prikaz 3

Radne promjene u oblasti pretvaranja materijala*

* Prikaz 3, 5, 6 i 7 donosi — razvrstan prema oblastima proizvodnje — sažetak radnih promjena koje su bile povezane sa tehničkim novinama koje smo obuhvatili. Grupe djelatnosti u tim su prikazima poredane prema aspektima restriktivnosti (slobodni prostor za autonomiju, visina kvalifikacija, težina opterećenja, stupanj socijalne izolacije); malo restriktivne djelatnosti nalaze se u gornjoj oblasti ordinate, a restriktivne u donjoj oblasti. Unesene strelice naznačavaju glavni pravac radnih promjena; gore usmjerene strelice ukazuju npr. na smanjenje restriktivnosti putem tehničkih promjena. Veličina kvadrata indicira kvantitativni značaj odgovarajućeg oblika rada.

vode, a pretvaranje materijala se odvija pomoću agregata malo-pomalo tokom prolaza materijala. Sistem koji kontinuirano radi može biti ograničen na jedan zasebni agregat. U procesima pretvaranja materijala, koji su složeniji, ipak se većinom ide korak dalje i integrira slijed kontinuiranih zasebnih aparata preko također kontinuiranih transportnih uređaja u jedan sistem aparata, koji obuhvaća sve stupnjeve izrade, počevši od ulaganja sirovine, pa sve do skidanja konačnog proizvoda (stupanj mehanizacije 6). Ovaj postupak omogućava da otpadne za punionicu karakteristično smjenjivanje mirovanja, dovoženja, proizvodnje, odvoženja i ponovnog mirovanja; osim toga, osigurava potpuno iskorištenje i konstantan rad agregata; konačno, otpadaju i postupci transporta i punjenja, na koje se također troši vrijeme, pa za te poslove radna snaga postaje suvišna.

Kontinuitet u ovom smislu može se u uvjetima procesa pretvaranja materijala srazmjerno lako uspostaviti. Dijelom se tu radi o preradi tekućih i plinovitih materijala koje se može jednostavno transportirati. Često se također može razviti proizvodne metode i transportna sredstva koji omogućuju da se čak i sa krutim materijalima rukuje slično kao sa plinovima ili tekućinama, tj. da se i njih na taj način uključi u proces kontinuirane proizvodnje.

Ad 2: Procesi pretvaranja materijala u velikoj mjeri izmiču direktnoj kontroli putem ljudskih čula. Čim proizvodne metode postanu složene, čim se pretežno počnu upotrebljavati zatvoreni aparati, javlja se nužnost primjene mjerno tehničkih uređaja. Tako se u kemijskoj industriji prije svega veliki kontinuirani procesi sinteze, prije svega sinteze amonijaka, više ne mogu odvijati s uobičajenim metodama.

U prvoj fazi radi se o primjeni kontinuiranih mjernih aparata, zatim o instaliranju registrirajućih instrumenata (istovremeni pisaci). Na tom stupnju razvoja radnik je potreban još kao »element podešavanja«: putem regulirajućih intervencija manuelne vrste on osigurava održanje glavnih proizvodnih normi. No, upravo ova okolnost utemeljuje proizvodno-tehničke nedostatke: ne samo što postoji ovisnost o individualnim proizvodnim sposobnostima radnika i što se o njegovim kolebanjima mora voditi računa, nego se također mora prihvatiti i nužna vremenska pomjeranja između nastupa neke nepavilnosti, njenog uočavanja i njene korekcije. Kolebanja u kvaliteti i kvantiteti, kao i proizvodnja škarta, stoga su neizbježni. Osim toga, postoji opasnost od pogrešaka u radu i značajnih štetnih posljedica.

Ova situacija je povod za uvođenje automatskih korekturnih uređaja koji osposobljuju sredstvo za proizvodnju da zaustavi sam predviđeni proces i da u slučaju kvara spriječi štetne posljedice. Već prije drugog svjetskog rata razvijeni su električni i pneumatski uređaji za automatsko reguliranje važnih veličina utjecaja. Oblast primjene tih aparata s vremenom se stalno proširuje. Osim toga, automatske kontrole i korekture dopunjuje se ugradnjom brojnih sigurnosnih sklopki s uređajima za automatsko zatvaranje i prekopćavanje koji npr. kod ispada centralnog agregata zaustavljaju cjelokupni proces, odnosno stavljaju u pogon rezervni agregat.

Paralelno s ovim promjenama, provode se mjere koje treba da olakšaju opsluživanje i poboljšaju kontrolu procesa. Prije svega, u mjernim centrima koncentriraju se mjerne, pokazne uređaje, istovremene pisalice i signalne uređaje. Ove promjene često omogućuju daljnju uštedu kod personala koji radi na opsluživanju i dovode do temeljne promjene u strukturi zaposlenih.

Stupanj mehanizacije, koji se postiže upotrebom ovih kontrolnih i korekturnih uređaja, može se okarakterizirati kao djelomično automatiziran (stupnjevi mehanizacije 7 i 8). Primjenjeni regulatorski uređaji rade u velikoj mjeri na principu reguliranja predviđene vrijednosti, tj. prethodno dane predviđene vrijednosti realiziraju se putem elemenata regulacije koje mjerni impulsi prenose u impulse podešavanja radi reguliranja onih veličina utjecaja koje određuju predviđenu vrijednost.⁵ Propisivanje predviđenih vrijednosti i nadziranje cjelokupnog procesa ostaju stvar radnika, također i intervencija u slučaju kvara. Osim toga, uglavnom su samo najznačajnije varijable obuhvaćene sistemom automatske kontrole i korekture.

Aktualni tehnički razvoj u oblasti procesa pretvaranja materijala karakterizira okolnost da obe navedene tendencije razvoja u različitoj mjeri daju pečat tehničkoj promjeni konkretnih procesa proizvodnje. Ukoliko u prelasku na poluautomatske sisteme aparata (stupanj mehanizacije 8) vidimo opću i nadređenu tendenciju, tada možemo razlikovati dva tipična slučaja preinaka:

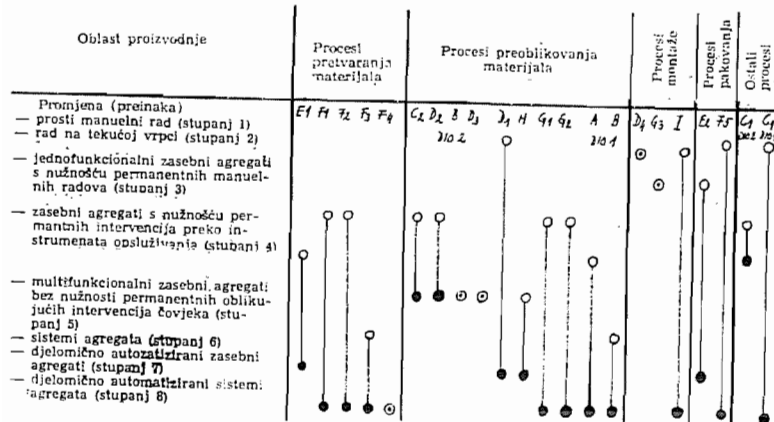
1. Veći skok mehanizacije postoji tamo gdje se obe tendencije razvoja podudaraju. Polaznu situaciju tvore djelomično mehanizirani uređaji u obliku zasebnih agregata, koji rade na način kao punionica, a gdje se obavljaju uglavnom poslovi opsluživanja aparata. Ova promjena ne odnosi se samo na kontrolu i upravljanje procesom proizvodnje i na okupljanje relevantnih aparata u jednom

⁵ Valja pretpostaviti da će budući razvoj dovesti do pojačane primjene računara radi upravljanja procesnim tokovima.

prostoru, nego i na sam proces proizvodnje koji se oblikuje kontinuirano. S promjenama F 1 i F 2 izvršene su dvije preinake te vrste u primjeru našeg istraživanja (vidi prikaz 4). Sa skokom mehanizacije iz stupnja 3 na stupanj 8 povezane su dubokosežne radne promjene (vidi također prikaz 3 gdje smo, naravno, morali znatnije sažimati). Repetitivni djelomični radovi gube u značaju, a

Prikaz 4

Istraživani skokovi mehanizacije prema oblastima proizvodnje

- Stupanj mehanizacije prije promjene
- Stupanja mehanizacije nakon promjene
- ⊗ Bez promjene u stupnju mehanizacije; bez prethodnog stadija

u težini dobivaju prije svega radna mjesta nadzorne mjerne djelatnosti. Time se težište djelatnosti pomjera s prostih manualnih djelatnosti na kontrolne radove; šanse za disponiranje i radne kvalifikacije bitno su proširene; velika radna opterećenja otpadaju. Valja posebno istaći da, usprkos velikim tehničkim promjenama, i dalje ostaje izvjesna količina repetitivnih djelomičnih radova (prosti manualni radovi čišćenja). Tu se u začetku razabire polarizacija.

2. U ostalim slučajevima tehničkih novina teži se također stupnju mehanizacije 8 kao konačnom stanju, no značaj dobiva ipak samo tendencija automatizacije. Ovdje se prethodni stadij već sastoji od visokomehaniziranih sistema aparata (stupanj mehanizacije 6), bilo zato što je već ranije provedena neka preinaka radi uspostavljanja kontinuiranog procesa, bilo zato što se postojeći proizvodni proces može realizirati samo u kontinuiranim krup-

nim postrojenjima. Presudna novina jest u tome što su sada putem automatizacije u samo postrojenje premještene i funkcije odlučivanja i interveniranja, a postrojenje i nadzorna centrala su prostorno međusobno odvojeni. Primjer za ovaj tip tehničke novine mogli smo obuhvatiti sa preinakom F 3 (vidi prikaz 4).

Kod ovog slučaja preinaka nadzorna mjerna djelatnost također dobiva u značaju, ali zbog drugačije polazne situacije ipak su radne promjene srazmjerno slabe. Staru proizvodnu metodu karakterizira dominacija rukovodećih radova (u obliku rukovanja postrojenjima). Ove radne snage već obavljaju kontrolne i regulacijske radove koji od njih mnogo zahtijevaju — njihovo radno ponašanje određeno je visokim šansama za disponiranje, zahtjevom za znatnim znanjem i umijećem i malim fizičkim opterećenjem. S aspekta autonomije rada i radnih kvalifikacija, prelazak na nadzornu mjernu djelatnost manje utemeljuje obim nego vrstu neke bitne promjene. Jedino u pogledu radnih opterećenja i interakcija preinaka stvara u osnovi nove odnose. Zahvaljujući tome što borave u mjernoj centrali, radnici nisu izvrgnuti djelovanju štetnih faktora radne sredine; nervna opterećenja, koja ni u prvotnoj situaciji nisu suviše visoka, još više se reduciraju.

Do sada razmatrani prelazi na djelomično automatizirane sisteme aparata izgledaju, dakako, opravdanim samo za procese masovne proizvodnje. Opisana kretanja mehanizacije i radne promjene stoga se nalaze pretežno u oblasti teške kemije i petrokemije. Gdje se, međutim, radi o proizvodnji putem pretvaranja materijala, i to takvih koji imaju veliku jediničnu vrijednost a proizvode se u manjim količinama i s različitim karakteristikama, tamo naravno stupanj djelomično automatiziranih sistema aparata nije ostvaren. Aktualna tehnička promjena tu vodi prije prelaska sa zasebnih aparata tradicionalnog kova (stupanj mehanizacije 3, odnosno 4) na djelomično automatizirane zasebne aparate (stupanj mehanizacije 7).

Imamo primjer i za ovu preinaku: preinaka E 1, jedna tehnička novina u proizvodnji margarina, sadrži skok mehanizacije iz stupnja 4 na stupanj 7 (vidi prikaz 4). Radne promjene, do kojih dolazi putem ovakvih preinaka u procesima pretvaranja materijala manjeg reda veličine, dovode samo do neznatnih modifikacija radne situacije, a ne i do radikalne bitne promjene (vidi prikaz 3).

2. Procesi preoblikovanja materijala: različite tehničke tendencije i proturječne radne promjene

Procesi preoblikovanja materijala imaju cilj da izmjene vanjski oblik predmeta rada. Radna snaga koja je za to potrebna može poticati isključivo od ljudi, ali također djelomično ili potpuno od tehničkih uređaja. Naravno, čisti manuelni pogon ni u konvencionalnim uvjetima nije kvantitativno dominantni oblik proizvodnje industrijskih procesa preoblikovanja materijala. Već odavno je u prvom planu proizvodnja sa zasebnim strojevima. Pri tom treba lučiti dvije varijante:

1. *Specijalni alatni strojevi.* Strojevi ove vrste spadaju u grupu jednofunkcionalnih zasebnih agregata (stupanj mehanizacije 3). Konstruirani su radi provođenja zasebnih operacija na nekom specijalnom predmetu obrade — njihova funkcija ograničena je na poduzimanje jedne proste zasebne operacije. Mijenjanju programa nametnute su uske granice.

Specijalni strojevi nude proizvodno-tehničke prednosti. Pokvarljivost aparata je neznatna, njihov vijek trajanja velik, a kapacitet visok. Osim toga, postoji mogućnost racionalizacije primjene radne snage: jednofunkcionalni stroj zahtijeva pretežno samo jednostavne transportne i opslužujuće radove, a nikakve djelatnosti kompliciranih uređaja. Tako kod strojeva ovog tipa, koje smo obuhvatili, ima radnih mjesta samo za radnike koji obavljaju repetitivne djelomične radove (opsluživači strojeva, prosti manuelni radnici i radnici na traci) (vidi prikaz 5). Personal za ova radna mjesta može se u velikoj mjeri regrutirati iz nekvalificirane radne snage. Potrebne zahvate daje se brzo naučiti, mogući su stroga specijalizacija, prethodno planiranje i nadzor. Jednofunkcionalni zasebni strojevi su tipična tehnika racionalizirane masovne proizvodnje i primjenjuju se npr. u mehaniziranoj proizvodnji tvornica automobila.

Međutim, njihova primjena je za poduzeća problematična s nekoliko aspekata. U tom kontekstu, poseban značaj ima visok utrošak rada koji je na stupnju mehanizacije 3 još uvijek nužan. Svaki stroj obavlja samo jedan mali dio operacija koje su neophodne za cjelokupni posao. Izrada zahtijeva stoga mnoge manuelne transportne i opslužujuće aktivnosti; prije dovršenja alate se mora u više navrata uzeti u ruku. Poslovi su stoga nerijetko fizički naporni i iscrpljujući, što može stvarati poteškoće prilikom angažiranja radne snage.

Visokim troškovima rada pridružuju se daljnji nedostaci: 1. Usprkos mogućnosti primjene uobičajenih mje-

ra discipliniranja rada (planiranje rada, specijalizacija, rad na akord itd.), ipak uspjeh proizvodnje u velikoj mjeri zavisi o pouzdanosti i radnoj spremnosti radnika. Manuelni rad ostaje značajan. Proizvodna odstupanja i privremeni zastoji proizvodnje su neminovni. 2. Zbog čestog manualnog pokretanja oruđa na materijalu dolazi do lakših oštećenja koja nužno dovode do pada kvalitete. 3. Vrijeme obrade po komadu je veliko. Brojne manuelne međuoperacije koče brzi prolaz materijala. 4. Povećanja kapaciteta zahtijevaju bar proširenje personala, a često i nove strojeve. Pokušaj povećanja jedinične proizvodnje može se zbog tih razloga ostvariti samo po cijenu visokih dodatnih troškova.

Ovi faktori dovode do tendencije napuštanja specijalnih strojeva.

2. *Multifunkcionalni alatni strojevi.* Strojevi tipa multifunkcionalnih agregata u stanju su da predmet rada u toku jednog prolaza opdvrgnu zaista složenoj obradi. Program izrade nije ograničen na obavljanje neke proste operacije, nego obuhvaća izvođenje više radnih operacija različite vrste. Multifunkcionalni strojevi odlikuju se posebnim konstrukcijskim svojstvima koja se mogu javljati zasebno ili u kombinaciji: upotreba više alata u jednom stroju koji na predmet rada djeluju istovremeno ili jedan za drugim; upotreba više pokretnih nosača alata koji omogućuju istovremenu obradu više predmeta rada i/ili punjenje, držanje i vađenje za vrijeme obrade; djelomično ili potpuno mehanizirano punjenje stroja i vođenje predmeta rada putem odgovarajućih uređaja; dotjerivanje i poboljšanje procesa upravljanja.

Ukoliko se koriste u procesima preoblikovanja materijala, strojevi ovih svojstava spadaju u stupanj mehanizacije 4 ili 5. Zbog složenosti i varijabilnosti programa izrade, adekvatno uobličavanje procesa pretpostavlja u svakom slučaju rukovodeće radove (rukovanje strojevima).

U usporedbi sa specijalnim strojevima, upotreba multifunkcionalnih agregata predstavlja izvjesni napredak. Neki proizvodno-tehnički nedostaci ipak ostaju: nadzor nad radom strojeva i intervencija kod nepravilnosti isključivo su ljudske funkcije i stoga zahtijevaju još uvijek veliki personal; prelaz između raznih strojeva mora uspostaviti radnik; proizvodni uspjeh i dalje jako ovisi o kvaliteti i postojanosti ljudskog rada. Otud interes za daljnjim tehničkim poboljšanjima.

Tehnifikacija, koja prevazilazi stupanj mehanizacije 5, nailazi u brojnim procesima preoblikovanja materijala na poteškoće. To je uvijek slučaj onda kada proces ispo-

ljava nekoliko niže navedenih svojstava: 1. Program obrade koji razbija na srazmjerno malobrojne djelomične operacije i stoga ne konstituira duži lanac izrade. 2. Izrada čije su serije relativno malene i koja stoga često sili na promjenu u programu obrade. 3. Proizvodnja čije varijable znatno izmiču egzaktnom mjeranju i stoga ne pružaju osnove za automatizaciju. 4. Izrada kod koje je u svakom slučaju nužno da uz svaki stroj veže radnu snagu. Glavna prednost automatizacije zasebnih strojeva — ušteda personala zbog rada na nekoliko mjesta — tada se ne može provesti i automatizacija je osujećena.

Ukoliko su u procesima izrade sadržane takve barijere, tehnički razvoj, usprkos navedenim preimućstvima, normalno ne može prevazići stupanj mehanizacije 5 (multifunkcionalni zasebni strojevi). Ali tamo gdje stupanj mehanizacije 5 do sada još uopće nije bio ostvaren, gdje se proizvodnja nalazi još na stupnju jednofunkcionalnih specijalnih strojeva (stupanj 3), tamo, dakako, može doći do prelaska na multifunkcionalne zasebne strojeve zato što će time biti isključeni eventualni nedostaci specijalnih alatnih strojeva.

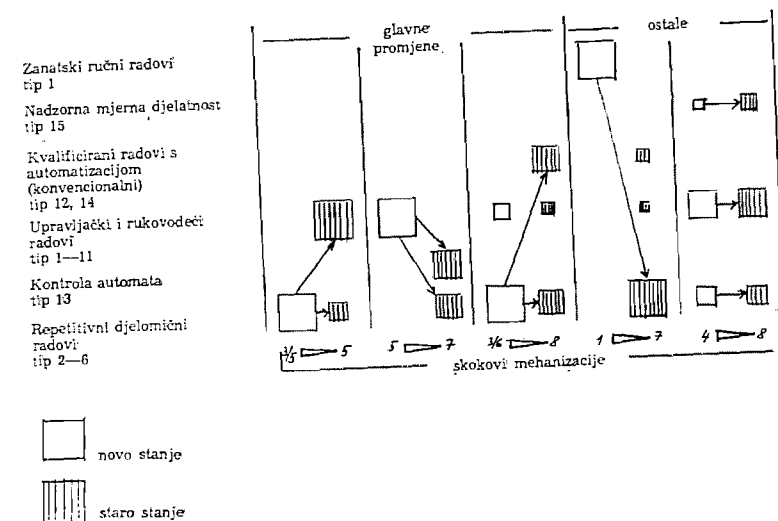
U našem primjeru (vidi prikaz 4) u istraživanju C 2 (prizvodnja šupljeg stakla) i D 2 (obrada drveta) nalaze se primjeri za takve tehničke novine. S tim preinakama očito je povezana tendencija prelaska na pretencioznije varijante industrijskog rada (prikaz 5). S tehničkim promjenama odvija se preorijentacija na radna mjesta kvalificiranih rukovalaca strojevima; naravno, samo dio zaposlenih koji rade na novim agregatima nalazi se u tim izmjenjenim uvjetima. Radi poslova kao što su punjenje, pražnjenje, transportiranje i čišćenje često se mora i nakon preinake zadržati radnike koji obavljaju repetitivne djelomične radove. Već kod skoka između supnja mehanizacije 3 i 5 vidi se, dakle, polarizacija osoblja.

U procesima sa boljim šansama za mehanizaciju aktualna tehnička promjena dovodi do prevazilaženja stupnja mehanizacije 5. Procesi 1. kontinuiranja i 2. automatizacije obuhvaćaju također oblast preoblikovanja materijala.

Ad 1: Proces stalnog kontinuiranja dovodi na koncu do sistema strojeva («transferni putevi» — stupanj mehanizacije 6). Na tom stupnju mehanizacije brojne jedinice obrade i transportni sistem koji ih povezuje integrirani su u jedno zatvoreno postrojenje. Tehnički uređaj je u stanju da izvodi kompleks raznih operacija bez ljudske intervencije. Pojedine radne operacije pri tom se egzaktno i skladno isprepliću; radnik više nije potreban kao posrednik između raznih djelomičnih agregata; unutar

Prikaz 5

Radne promjene u oblasti preoblikovanja materijala*

sistema strojeva transport i punjenje jesu funkcije koje sredstvo za proizvodnju može samo da obavlja.

Ad 2: Za kretanja automatizacije u oblasti preoblikovanja materijala karakteristično je da se u velikoj mjeri služe tehnikom zatvaranja. Tehnički uređaji su osposobljeni da samostalno uočavaju kritične situacije i reaguju prekidom proizvodnje — uklanjajući izvor grešaka ostaje stvar radnika. Okolnost da se automatizacija procesa preoblikovanja materijala često ne zaustavlja na ugradnji zatvarača, može se tumačiti djelomično konstruktivskim i ekonomskim prednostima koje ta jednostavna kontrolna i korekturna tehnika pruža. Od većeg značaja, međutim, trebalo bi biti da upravo procesi preoblikovanja materijala često ispunjavaju odlučnu pretpostavku za široku primjenu tehnike zatvaranja: u stanju su da bez velikih tehničkih komplikacija i visokih troškova zaustave proces proizvodnje u svakom času. Ova pretpostavka kod procesa pretvaranja materijala ne postoji uvijek. Kada su u procesu pretvaranja materijala tek uspostavljeni potrebni uvjeti za reakciju, tada se obustava proizvodnje ne preporučuje zbog često dugotrajnog zaustavljanja i uhodavanja koji su skopčani sa prekidom rada aparata. Drugačije je u oblastima preoblikovanja

* Vidi napomenu kod prikaza 3.

materijala. Tu se radi o procesima strojeva kod kojih zaustavljanje i uhodavanje ide većinom bez problema i zahtijeva relativno malo vremena. Primjena tehnike zatvaranja stoga je vjerovatni daljnji korak pri automatizaciji prizvodnih procesa preoblikovanja materijala.⁶

U sadašnjoj fazi tehničkog razvoja procesi kontinuiranja i automatizacije u oblasti preoblikovanja materijala kombiniraju se u veoma različite pravce mehanizacije. Otud i razlika u radnim promjenama koje izaziva ta tendencija.

Slijedeći skokovi mehanizacije i radne promjene imali bi poseban značaj:

1. Prelasci s multifunkcionalnih na djelomično automatizirane zasebne strojeve (skokovi između stupnja mehanizacije 5 i 7).

Ovaj pravac mehanizacije može se uočiti u onim proizvodnim oblastima u kojima, doduše, nema smetnji instaliranju automatskih kontrolnih i korekturnih uređaja, ali postoje prepreke za podizanje sistema agregata. Odlučne procesne varijable su mjerljive, moguće je čak ukinuti direktnu povezanost radne snage i stroja. Utoliko postoje dobre pretpostavke za automatizaciju. Međutim, pokušaji znatnog proširenja dometa tehničkog sistema ipak ne nailaze na uspjeh: riječ je o procesima s kratkim programima obrade ili, pak, takvim programima koji se često izmjenjuju, tako da ne postoje uvjeti za podizanje sistema strojeva.

Procesi izrade za čiju mehanizaciju u tom pogledu postoje djelomične barijere, dopijevaju u aktuелnoj fazi tehničke promjene na tipičan način do stupnja mehanizacije 7. Prihvaća se prednosti automatizacije, ali zadržava princip proizvodnje zasebnim strojevima. Polazni nivo ovog pravca mehanizacije je često stupanj mehanizacije 5. Imamo primjer i za ovaj skok mehanizacije: istraživanje H (tkaonica).

Ovaj primjer pokazuje da procesi automatizacije u preoblikovanju materijala mogu u određenim uvjetima biti povezani i sa snižavanjem kvalifikacija i povećanjem tuđeg određenja industrijskih radnika. Djelomično automatizirani, pomoću uređaja za zatvaranje u velikoj mjeri osigurani proces otvara mogućnost da vezanost radnika uz pojedini agregat jako oslabi, a da se oblast rada rigozno proširi. Na toj osnovi znatan dio radova može se organizirati kao kontrola automata (vidi prikaz 7). Osim toga, javljaju se repetitivni djelomični radovi (npr. op-

⁶ Automatizacija, dakako, može u oblasti preoblikovanja materijala ići dalje. Prije svega u procesima, gdje se predmet rada kreće, široku primjenu nalazi tehnika reguliranja.

služivanje strojeva). Sve u svemu, time se bitno povećava retsriktivnost obavljanja radova.

2. Prelasci s jednofunkcionalnih zasebnih strojeva na djelomično automatizirane sisteme strojeva (skokovi mehanizacije između stupnja 3 i 8).

Ovaj veoma snažni pravac mehanizacije tipičan je za proizvodne procese koji imaju za cilj masovnu izradu jednakovrsnih zasebnih dijelova, npr. za mehaničku proizvodnju u automobilskoj industriji. Provođenje skoka mehanizacije vezano je uglavnom za dvije pretpostavke. S jedne strane, mora postojati diferencirani program obrade. Samo pod tom pretpostavkom može se cjelokupnu izradu podijeliti na brojne djelomične operacije i za njih zadužiti usko specijalizirane djelomične agregate. S druge strane, mora se raditi o masovnoj izradi. Tek kod velikih serija isplati se investicija koja je potrebna za povezivanje djelomičnih agregata u proizvodno snažni transferni put. Tamo gde su te pretpostavke ispunjene, uočljiva je tendencija podizanja sistema strojeva. Ovo kontinuiranje proizvodnje često se veže sa pokušajem makar djelomične automatizacije procesa proizvodnje. U prilog ugradnji automatskih kontrolnih i korekturnih uređaja na transfernim putevima ne govori samo pozitivna okolnost da to omogućuje uštedu nadzornog personala. S automatizacijom također se istovremeno udovoljava uslijed kontinuiranja sve većoj potrebi za sigurnošću proizvodnje.

Našim istraživanjem mogli smo obuhvatiti dvije preinake koje se odnose na prelazak sa specijalnih alatnih strojeva na djelomično automatizirane sisteme strojeva: preinake G 1 i G 2 (vidi prikaz 4) koje su provedene u mehaničkoj proizvodnji jedne tvornice automobila.

I u oblasti preoblikovanja materijala skokovi između stupnjeva 3 i 8 impliciraju temeljne radne promjene (vidi prikaz 5). Djelomično se vidi tendencija rekvalificiranja i autonomiziranja industrijskog rada: repetitivne djelomične radove (opsluživanje strojeva) u izvjesnoj mjeri se ukida i zamjenjuje kvalificiranim radovima s automatizacijom. Jedan dio (pored prostih manuelnih radova, dijelom također radovi na traci) ipak ostaje. Oba trenda zajedno dovode do rascjepa osoblja koje je prije obavljalo zatvorene repetitivne djelomične radove, i to na nekvalificirane, naporne manuelne radove i kvalificirane, srazmjerno autonomne i lagane djelatnosti. Utoliko se vide slične promjene kao kod komparabilnih preinaka u procesima pretvaranja materijala.

U pojedinostima, naravno, postoji značajna razlika: dok automatizacija velikih tehničkih sistema u oblasti pretvaranja materijala stvara radove tipa nadzorne mjerne

djelatnosti, dotle u oblasti preoblikovanja materijala nastaju prije kvalificirani radovi s automatizacijom s jakim konvencionalnim karakteristikama (radovi kontrole postrojenja) (vidi prikaz 5). Ovu razliku može se, između ostalog, povezati i sa preovlađujućom primjenom tehnike zatvaranja kod automatizacije proizvodnih procesa preoblikovanja materijala. Ovaj oblik automatizacije sprečava prostorno odvajanje radnih snaga od proizvodnog agregata i zahtijeva upravo kod nepravilnosti da budu prisutni na mjestu kako bi što kraće trajala automatski izazvana mirovanja. Zahvaljujući ovoj organizaciji rada, slabi onaj efekt promjena koji reducira opterećenje. Za razliku od radnika koji obavljaju nadzornu mjernu djelatnost, kontrolori postrojenja uvijek su direktno za strojem; zbog toga su još uvijek jako izloženi štetnim djelovanjima okoline.

3. Prelasci sa sistema strojeva na djelomično automatizirane sisteme strojeva /skokovi između stupnja mehanizacije 6 i 8/.

Kada se preoblikovanje materijala može organizirati kao kontinuirani proces na predmetu rada koji se kreće, kao npr. kod obrađivanja površina i izrade papira, tada postoji naročito snažni poticaj za kontinuiranje procesa putem uključivanja sistema strojeva /stupanj mehanizacije 6/. Tu je stoga — ukoliko to dozvoljavaju složenost programa izrade i visina volumena izrade — proizvodnja sa sistemima strojeva već odavno uobičajena: aktualni tehnički razvoj stoga u ovim oblastima izrade manje dovodi do izgradnje sistema strojeva negoli do automatizacije već postojećih sistema strojeva, odnosno do zamjene konvencionalnih sistema strojeva automatiziranim. S preinakom B dio 1 istraživali smo preoblikovanje materijala i u slučaju prelaska sa stupnja mehanizacije 6 na stupanj 8 /vidi prikaz 4/. To istraživanje proveli smo u jednom pogonu za masovnu proizvodnju papira. Radne promjene, koje se vide na ovom primjeru preinaka, relativno su malene.

Dosad navedeni tipovi tehničkih novina nalaze se unutar oblasti mehanizirane i automatizirane proizvodnje, tj. u polju koje karakterizira stupanj mehanizacije 3 i 8. Izraz su najvažnijih procesnih promjena koje se danas zbivaju u proizvodnoj oblasti preoblikovanja materijala. Osim toga, u sektoru preoblikovanja uočljive su, međutim, i tehničke novine čiji raspon prelazi navedeno polje.

Za razliku od oblasti pretvaranja materijala, postojanje zatvorenih tehničkih agregata nije uvijek pretpostavka za oblast preoblikovanja materijala i u industrijskim

razmjerima. Kod izrade malih serija čisti manuelni pogon može se zadržati do današnjih dana, prije svega onda kada se obrađuje materijale čiji sastav i reakcija snažno variraju i nisu egzaktno proračunljivi. Međutim, zbog prodora sintetičkih materijala, i tu je ipak uočljiva jedna promjena: na bazi novih materijala, odnosno novih veza materijala razvija se nove metode izrade koje omogućuju da se napusti naslijeđene zanatske, odnosno manufakturne tehnologije. Tako se i u onim oblastima preoblikovanja materijala, koje su dugo važile kao »rezervati« protiv mjera racionalizacije, sve jasnije uočavaju tendencije mehanizacije i automatizacije. Istraživanjem D 1 obuhvaćen je primjer takvih tehničkih novina /vidi prikaz 4/. Predmet istraživanja su promjene u jednoj tvornici kuhinjskog namještaja. Dotadašnje manufakturno lakiranje namještaja postalo je suvišno zbog uvođenja jednog poluautomatskog stroja koji nanosi plastični film na drvene ploče još prije njihove obrade /promjena sa stupnja mehanizacije 1 na stupanj mehanizacije 7/.

Preinaka D 1 dovodi do ukidanja zanatskih oblika industrijskog rada. Doduše, već i u prvotnoj situaciji kod tih djelatnosti bila je izvršena podjela rada. Radnici su ipak imali zaista velike šanse za disponiranje, prije svega u pogledu tehnike rada i točnosti u radu. Svoj značaj zadržale su i zanatske kvalifikacije: osjećaj za materijal, poznavanje materijala i manuelna vještina. S preinakom se sasvim izgubio zanatski karakter tih djelatnosti. Radi toga stupaju u prvi plan repetitivni djelomični radovi /prosti manuelni rad i rad na traci/. Tehnički razvoj dovodi na taj način u ovom slučaju pretežno do dekvalificiranja: specifične kvalifikacije se ukida, prostor disponiranja znatno sužuje, radna opterećenja rastu.⁷

3. Procesi montaže: konvencionalne metode racionalizacije i porast restriktivnih radnih situacija

Odnosi u oblasti montaže jasno odudaraju od tendencija jače mehanizacije i automatizacije koje su općenito uočljive kod procesa pretvaranja materijala i preoblikovanja materijala. Za procese montaže važi da općenito, kao i prije, u njima dominira ručni rad. Čak i tamo gdje

⁷ Preinaku A, koja također spada u oblast preoblikovanja materijala (vidi prikaz 4), ne može se uvrstiti niti u jedan od prikazanih tipova tehničkih novina. Vrsta materijala i često mijenjanje proizvodnog programa sprečavaju potpunu standardizaciju procesa proizvodnje. Otud također specifičnosti konkretnog konačnog stanja tehničke novine. Istraživana novina A tipična je za promjene u tehnici valjaonica, no ipak je — u odnosu na cjelokupnu oblast preoblikovanja materijala — izuzetak.

se radi o montaži izuzetno velikog jediničnog broja, često se primjećuje tek neznatan stupanj mehanizacije. U oblasti montaže može se navesti razne razloge koji se suprotstavljaju mehanizaciji.

1. U montažnim procesima zasebni dijelovi (»montažni dijelovi«) sastavljaju se u jedan složeniji predmet (»montažni proizvod«).

Mnogi montažni proizvodi su — u skladu sa svojom funkcijom — po svom obliku i svom sastavu komplicirani. Sastoje se od brojnih zasebnih dijelova koji imaju različite oblike i mogu biti sačinjeni od raznih materijala. Ljudska radna snaga može se veoma lako prilagoditi ovim diferenciranim i često varirajućim datostima. Međutim, mehanizacija ipak nailazi na barijere: oblik montažnih dijelova otežava mehaničko rukovanje njima; obilje dijelova sprečava upotrebu standardiziranih elemenata obrade. Posebni problemi javljaju se kada isporučeni montažni dijelovi kvalitativno variraju.

S obiljem montažnih dijelova korespondira, osim toga, i nužnost primjene različitih montažnih tehnika (kao npr. zavrtanje, prikivanje, ljepljenje, varenje, uglavljanje, pribadanje). Strojni montažni uređaji moraju stoga primjenjivati razne tehnike na jednom objektu — a to je problem koji znatno otežava i poskupljuje izgradnju montažnih strojeva. Također zbog toga aspekta, poduzeća često daju prednost tehnicima manuelnog rada. Na taj način iskorištavaju okolnost da monterji mogu brzo savladati i sigurno primjenjivati različite tehnike.

2. Montaža je relativno odvojiva oblast rada. Upravo ona odjeljenja koja se nalaze na koncu proizvodnog lanca imaju funkciju da preuzmu prethodno dovršene zasebne dijelove i montiraju ih u dobra koja su podobna za prodaju. Velika blizina tržišta stvara, međutim, uvjete koji se odlučno suprotstavljaju mehanizaciji.

Da bi mogla udovoljiti različitim željama potrošača, montažna odjeljenja često raspolažu s veoma diferenciranim programom rada. Zbog tog obilja tipova, montažne serije su veoma male; nerijetko se od jednog tipa bez prekida proizvodi samo jedan jedini dio. Male serije tvore, međutim, presudnu barijeru za mehanizaciju, pogotovo u oblasti montaže čiji su tehnički uređaji u snažnoj ovisnosti o tipu i stoga su nepodesni ili jedva podesni da ih se preuredi.⁸

⁸ Diferenciranost tipova programa u oblasti montaže ne vodi nužno do jednakog obilja tipova u prethodnoj oblasti proizvodnje dijelova (princip kutije s kockama). To objašnjava često upadljivu razliku u nivou mehanizacije između oblasti proizvodnje dijelova i oblasti montaže u jednoj te istoj struci.

Ovaj problem povećava se još time što tipovi podliježu snažnoj promjeni. To je također posljedica blizine tržišta. Iz konkurentskih razloga program izrade mora se brzo prilagođavati promjenama u željama kupaca. Zbog toga tehnička opremljenost montažnih odjeljenja treba da bude što je moguće elastičnija, a i taj je uvjet kod premehaniziranog rada najprije ispunjen.

3. Da li će montažni procesi napraviti osjetan korak naprijed na tehničkom nivou, to uglavnom zavisi od mogućnosti prebacivanja kontrolne funkcije na tehničku aparaturu. Kontrolni procesa i proizvodnje u oblasti montaže pripada posebno velik značaj. Dijelom je to posljedica okolnosti da kod montaže složenih predmeta od mnoštva zasebnih dijelova postoje brojni izvori grešaka. Osim toga, konačni proizvodi zahtijevaju posebno točno preispitivanje. Mehanizacija kontrole je, međutim, posebno teška kod montažnih operacija. Mnoge od presudnih veličina može se tek veoma teško egzaktno mjeriti, mnoga mjesta koja se mjere na diferenciranom objektu montaže nisu pristupačna mehaničkim mjernim uređajima. Čak i kad se koriste montažni strojevi, često su i dalje nužni ljudski kontrolni radovi. U toj situaciji izgleda u danim uvjetima ekonomski probitačnijim zadržati manuelne montažne djelatnosti, s time što će nužnu kontrolu usput obavljati radnici, nego uvoditi jedan montažni stroj za motoričke funkcije i jednog dodatnog radnika-kontrolora radi inspekcije.

Ove poteškoće daju tehničkom razvoju u montažnom sektoru specifičan pravac: temeljne tehničke promjene relativno su rijetke. Kao što je to već dugo slučaj, interes za što racionalnijim oblikovanjem procesa konkretizira se i danas pretežno kroz mjere koje rad ostavljaju u oblasti premehanizirane proizvodnje (stupanj mehanizacije 1 i 2). Tipične promjene su slijedeće:

1. *Mjere organizacije rada.* Principi racionalne organizacije rada ostali su nakon Taylora u biti neizmjenjeni. Proizvodni program se sistematski proučava i razlaže u što prostije, kratke operacije; radi maksimalnog iskorištenja radne snage u fazi pripreme rada utvrđuju se slijed operacija, slijed programa (slijed tipova) i podjela radnih mjesta, i to se radnicima saopćava u vidu podataka; točna kalkulacija proizvodnje i plaćanje ovisno o proizvodnji treba na koncu da osiguraju da radnik u potpunosti angažira svoju radnu snagu.

Ova metoda organizacije na širokom frontu već je odavno uobičajena u radno intenzivnim sektorima masovne proizvodnje. U proizvodnji manjih serija metode

racionalizacije rada tek danas dobivaju puni značaj. Tako se upravo u oblasti montaže, također u aktuelnoj fazi industrijske promjene mogu uočiti i takve preinake koje u biti samo preuzimaju, odnosno razrađuju uobičajene metode racionalizacije rada. Utoliko su principi »znanstvenog rukovođenja pogonom« u oblasti montaže ostali i dalje od neposrednog značaja.

Istraživana promjena D 4 (obrada drveta) pruža primjer za takav tip racionalizacije. Montažne djelatnosti su znatno uprošćene putem pojačane podjele rada; istovremeno se, primjenjujući uobičajene principe vrednovanja, preispituje i iznova utvrđuje standarde proizvodnosti. Na stupnju mehanizacije 1 (čisti manualni pogon) time se nije ništa promijenilo. Dakako, s radom montažera stalno se nešto poduzima (vidi prikaz 6). Prije poduzimanja mjera rad još u velikoj mjeri ima zanatske značajke, a pod utjecajem raznih racionalizacija organizacije rada, pretvara se u prosti manualni rad: šanse za disponiranje se smanjuju; snažno podijeljena djelatnost gubi svaki stručni karakter; nervna opterećenja rastu zbog povišenih standarda proizvodnosti; veći vremenski pritisak eliminira slobodni prostor za socijalne kontakte.

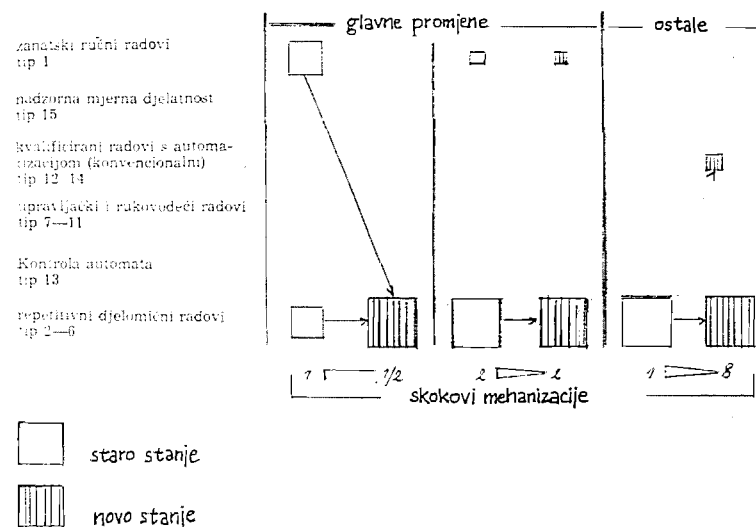
2. *Mehanizacija dijelova transporta.* U usporedbi sa proizvodnjom čistim manualnim pogonom, tehnika tekuće vrpce (stupanj mehanizacije 2) pruža bitne tehničke prednosti: transportni putevi su pojednostavljeni; potreba za radnom snagom reducira se zbog mehanizacije transporta predmeta rada; tok rada je zategnut. Ove prednosti dovele su u posljednjih pedeset godina do enormnog proširenja tehnike tekuće vrpce. Pri tom je interesantno da se princip tekuće vrpce prihvaćalo naročito tamo gdje se funkcije oblikovanja, kontrole i korekture moglo tek teško mehanizirati. Radnici na tekućoj vrpci su, preuzmimo poznatu formulaciju G. Friedmanna, »zaprpe mehanizacije«.

Zbog navedenih barijera mehanizacije, montažni proizvodni procesi pokazuju jaki afinitet prema tehnici tekuće vrpce. Ova okolnost ispoljava se u činjenici da se polje primjene tehnike tekuće vrpce u oblasti montaže još i danas širi i da se tu, osim toga, zbivaju brojne tehničke promjene koje jedino služe poboljšanju već postojećih montažnih traka. Ovaj tip preinake našim istraživanjem nije obuhvaćen.

3. *Poboljšanje montažnih alata.* Posebno posljednjih godina mnoge su se tehničke promjene u sektoru montaže odnosile na poboljšanje primjenjenih alata. Kao motive za takve novine može se navesti: porast zahtjeva za kva-

Prikaz 6

Radne promjene u oblasti montaže*

litetom, čemu se može udovoljiti poboljšanim sredstvima rada; mogućnost da se smanje troškovi rada; mogućnost da se skрати trajanje radnih operacija i time povećá proizvodni kapacitet. Radi ostvarenja tih ciljeva alati su opremljeni pneumatskim ili električnim pogonskim mehanizmima, tj. došlo je do supstitucije konvencionalnih alata sa kvazialatima. Osim toga, primjenjeni su suštinski novi alati, u automobilskoj industriji npr. pneumatski višeosovinski zavijač koji istovremeno omogućuje pritezanje većeg broja vijaka.

Na preinaki G 3 istraživali smo u oblasti montaže značaj temeljnih promjena na alatima. U tom slučaju je opremljenost alatima na traci konačne montaže pri izradi osobnih automobila bila bitno poboljšana, ali je stupanj mehanizacije rada (stupanj 2) ostao isti (vidi prikaz 4). U samom karakteru rada — mahom repetitivni djelomični radovi u vidu rada na traci — također se nije ništa promijenilo.

Dakako, i uvjete mehanizacije oblasti montaže dugoročno bi se moglo drugačije prikazati. Privlačnost tehničkog revolucioniranja je veoma velika: troškovi montaže čine u mnogim pogonima glavni dio ukupnih proizvodnih

* Vidi napomenu kod prikaza 3.

troškova,⁹ a to je okolnost koja će, usprkos postojećim barijerama, prije ili kasnije stimulirati nastojanja da se mehanizaciju provede i u sektoru montaže.

Neke promjene uočljive su već danas. Smisao im je u tome da se s pojednostavljenjem montažnih dijelova i montažnih proizvoda, kao i s uvođenjem novih montažnih tehnika, povećaju šanse mehanizacije. U tom kontekstu može se navesti slijedeće mjere: 1. Proizvodnja većih montažnih dijelova iz jednog komada, npr. primjenom tehnike injekcionog prešanja kod obrade sintetskih materijala, primjenom eksplozionog oblikovanja, kod obrade metala i tehnike nagrizanja u elektronskoj oblasti (»štampani sklopovi«). Na taj način reducira se broj montažnih operacija; osim toga, oblik montažnih dijelova može se lakše podesiti uvjetima koji su važni za mehaničko manipuliranje dijelovima. 2. Povećanje kvalitete montažnih dijelova putem poboljšanja radnih i kontrolnih metoda na stupnjevima proizvodnje dijelova. Time se reducira stupanj kontrole u procesu montaže. 3. Integriranje u tehničke agregate onih zasebnih montažnih operacija koje slijede prije, odnosno poslije procesa montaže. I ova mjera ograničava obilje montažnih operacija. 4. Oblikovanje montažnog proizvoda sa stanovišta mogućnosti da se montažne dijelove sastavlja nekim jednostavnim slijedom. 5. Primjena montažnih tehnika s kojom otpada upotreba posebnih vezivnih dijelova (vijaka, zakovica, čavala itd.). Primjerice možemo ukazati na tehniku ljepljenja metala koja se sve više primjenjuje u industriji lakih metala, u mašinogradnji i elektronskoj industriji.

Mjere ove vrste ubuduće će imati veći značaj i povećat će potencijal mehanizacije montaže. U proizvodnji 1 (montaža sirovih karoserija u jednoj tvornici automobila) mogli smo uočiti proces montaže koji već danas nudi dobre pretpostavke za temeljnu mehanizaciju. Ove mogućnosti su u proizvodnji 1 bile primjećene; rad, koji se prvobitno nalazio na stupnju čistog manualnog pogona (stupanj mehanizacije 1), podignut je primjenom jednog djelomično automatiziranog sistema strojeva na stupanj mehanizacije 8 (vidi prikaz 4). Ovaj primjer govori o važnim tehničkim promjenama koje će se pokazati kada sistematsko rušenje barijera mehanizacije u oblasti montaže još više odmakne.

⁹ Istraživanja pokazuju da je kod potrošnih dobara 60%, a kod proizvoda struke prerade metala 40% proizvodnih troškova uzrokovano operacijama montaže (prema: R. Iredale, *The Road to Automatic Assembly*, u: *New Scientist*, 1966, tom 31, str. 672).

Tehničke tendencije pouzdano utječu i na djelatnost radnika u montažnim procesima: udio repetitivnih djelomičnih radova se reducira — kvalificirani radovi s automatizacijom mogli bi porasti i dobiti veći značaj (prikaz 6). Specifičnosti montažne proizvodnje nameću, naravno, tom razvoju granice. Činjenica da se u montažnim procesima mora upravljati sve većim brojem zasebnih dijelova, zahtijeva i kod velikih tehničkih postrojenja brojnu radnu snagu radi pripremanja, provođenja i nadzora dovoza materijala (vidi prikaz 6). Ove djelatnosti imaju nedvojbeno repetitivni karakter. Za razliku od procesa pretvaranja i preoblikovanja materijala, prelazak na djelomično automatizirana velika postrojenja dovest će, dakle, možda do bitnih radnih promjena u doista maloj oblasti.

4. *Procesi pakovanja: dijelom brza tehnička promjena i smanjenje restriktivnih radnih situacija*

Pakovanje proizvoda može imati razne funkcije: zaštita robe kod transporta i uskladištenje; olakšanje transporta i uskladištenja putem svrsishodnog oblikovanja; olakšanje prodaje putem prethodnog doziranja; prodajni stimulans putem dotjerivanja koje ispunjava visoke zahtjeve. Izdaci za pakovanje postali su značajan faktor troškova specijalno kod proizvoda za potrošnju.¹⁰ Racionalizaciji procesa pakovanja stoga se već odavno posvećuje pažnja. Još dvadesetih godina došlo je na razne načine do primjene strojeva za pakovanje (npr. u proizvodnji margarina, deterdženata i pića).

Nakon rata pogoni pakovanja našli su se, između ostalih, u središtvu primjene principa strojne proizvodnje. Razne izmjene bitno su doprinjele tom prestrukturiranju: 1. Sve veći problemi zapošljavanja, koji su rasli sa napetošću tržišta rada, sugerirali su forsiranu mehanizaciju radno intenzivnih proizvodnih procesa. 2. Nove prodajne metode — između ostalog sve veća prodaja u malim pakovanjima i prodor principa samoposluživanja — dovele su do proširenja zadataka, čemu se moglo udo-

¹⁰ Još 1955, kada je mehanizacija oblasti pakovanja već bila uzela maha, udio pakovanja u cijeni robe iznosio je kod namirnica 7 do 10%, kod čokolade u tablama 7 do 12%, kod praline 7,25 do 30% i kod deterdženata i sapuna 5 do 10%. Prema jednom američkom istraživanju, 1955. kod namirnica troškovi pakovanja su činili u prosjeku 24% tvorničke cijene (prema: H. F. J. Kropff, članak »Packung«, u: *Handwörterbuch der Betriebswirtschaft*, tom 3, 3. izdanje, Stuttgart, 1960, redak 4273).

voljiti samo putem mehanizacije. 3. Opći porast higijenskih zahtjeva ukazivao je da putem mehanizacije nužnih operacija treba eliminirati negativne učinke procesa pakovanja. Ovo stanovište predstavljalo je najznačajniji motiv za tehničke promjene u oblasti pakovanja životnih namirnica, a dijelom i u farmaceutskoj oblasti. 4. Posebno veliki poticaj tehničkom razvoju pružilo je uvođenje novih materijala za pakovanje. Konvencionalnim materijalima (papir, tkanina, metal, staklo) pridružila su se pakovanja sa sintetskim materijalima svih vrsta i vezivnim materijalima uz primjenu sintetskih materijala, čime je bilo znatno olakšano mehaničko rukovanje sa materijalom za pakovanje.

Potaknuto ovim razvojem, strojno pakovanje nailazilo je i još uvijek nailazi na nove oblasti primjene. Dakako, da li i koliko ta tendencija pogađa neki proces pakovanja, to stvarno ovisi o konkretnim procesnim uvjetima. U tom kontekstu su od značaja:

1. *Mogućnost standardiziranja proizvoda i pakovanja.* Mehanizacija procesa pakovanja pretpostavlja takvo oblaganje robe i materijala koje se može provesti strojno: oblici proizvoda i pakovanja trebaju biti jednostavni; varijacije proizvoda i pakovanja treba da su rijetke. Ove uvjete upravo u konzumnoj oblasti pakovanja mogu ugroziti želje potrošača, propagandne mjere itd. Tamo gdje su ovi sputavajući faktori snažni, proces usprkos navedenim preimućstvima većinom ne dostiže do visokog stupnja mehanizacije.

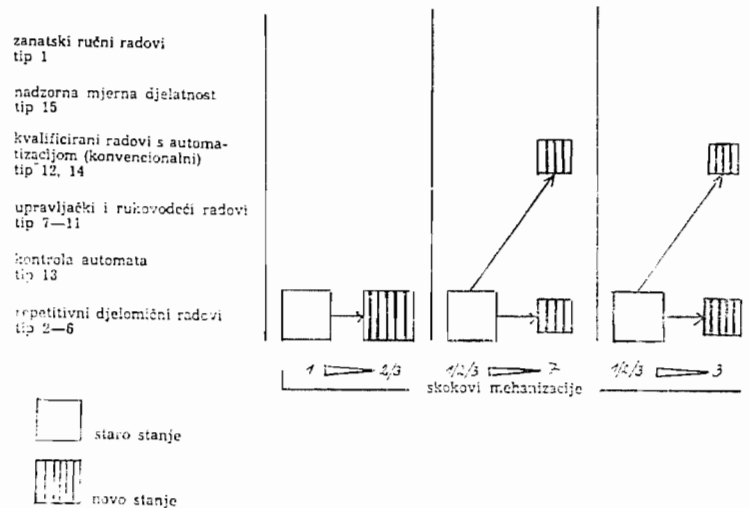
2. *Složenost radnih programa.* Stvarni proces pakovanja je jednostavan i nije pogodan za primjenu velikih tehničkih sistema. Agregati velikog dometa stoga su primjenljivi samo tamo gdje se radove koji slijede prije ili nakon pakovanja proizvoda — pripremanje materijala za pakovanje, kartoniranje istovarnih elemenata, zatvaranje kartona i dr. — može integrirati u tehnički sistem. Valja pretpostaviti da će povećana primjena sintetskih materijala kao materijala za pakovanje u tom pogledu ubuduće omogućiti veliki napredak (npr. povezivanje istovarivanja sa proizvodnjom pakovanja od sintetskih materijala).

3. *Mogućnost mehanizacije kontrolnih funkcija.* Tehnički razvoj u oblasti pakovanja uglavnom ovisi o tome da li se može razviti mjerne aparate (vage, razinomjere itd.) koji s potrebnom točnošću i pouzdanošću kontroliraju tok pakovanja i upravljaju njime. Tamo gdje se još i danas procesi pakovanja nalaze u premehaniziranoj oblasti, često ne postoji ova pretpostavka. Pa čak i kad

je već postignut nivo djelomično automatiziranih zasebnih strojeva, odnosno sistema strojeva (stupanj mehanizacije 7 odnosno 8), još uvijek, u usporedbi s drugim proizvodnim granama, postoji velik utrošak rada budući da su tehničke aparature za sada tek u ograničenoj mjeri u stanju da preuzmu kontrolne funkcije.

Prikaz 7

Radne promjene u oblasti pakovanja*

Ovom studijom obuhvaćene tehničke novine u oblasti pakovanja tipične su za proizvodnju koja je navedene barijere mehanizacije već u izvjesnoj mjeri prevladala. Proizvodnji F 5 — primjer iz oblasti pakovanja lijekova — pogoduje činjenica da proizvodi farmaceutске industrije tek manjim dijelom dolaze u slobodnu prodaju. Ova specifičnost omogućava jaku standardizaciju proizvoda i pakovanja, što predstavlja povoljni uvjet za uvođenje velikih postrojenja za pakovanje. Skok mehanizacije, koji je u proizvodnji F 5 izvršen nakon 1950, stoga je zaista velik: počevši od čistog manualnog pogona (stupanj mehanizacije 1), vodi preko pakovanja na tekućoj vrpici i zasebnim strojevima (stupanj 2 i 3), sve do proizvodnje djelomično automatiziranim sistemima strojeva (stupanj 8) (vidi prikaz 4).

Ova tehnički dalekosežna preinaka ne donosi, kao što to pokazuje prikaz 7, u svoje prve dvije faze nikak-

* Vidi napomenu kod prikaza 3.

ve korjenite radne promjene. Sve do stupnja mehanizacije 3 postoje isključivo repetitivni djelomični radovi, makar različitog kova. Slika se mijenja tek s prelazom na djelomično automatizirani sistem strojeva. Sada se javljaju i kvalificirani radovi s automatizacijom. Značajno je pri tom — za razliku od ostalih preinaka koje smo obuhvatili na stupnju mehanizacije 8 — da se ne stvaraju radna mjesta za kontrolore postrojenja, odnosno nadzorno-mjerno osoblje, dakle, da se ne razvijaju oni oblici rada za koje smo utvrdili da su karakteristični za nivo djelomično automatiziranih sistema strojeva. Ovaj rezultat je simptomatičan za odnose u oblasti pakovanja: zato što se kontrolni radovi mogu samo u ograničenom obimu prenijeti na automate, mora se realizirati oblike rada koji su u stvari tipični za niže stupnjeve mehanizacije.

5. Sažetak

Pitanje da li aktuelna tehnička promjena pospješuje ili ukida općenito restriktivne oblike industrijskog rada, da li proširuje ili eliminira načelno repetitivne djelomične radove, sigurno je pogrešno postavljeno. Razvoj proizvodne tehnike danas se konkretizira u najrazličitijim pravcima mehanizacije, koji pak induciraju različite radne promjene. Slika, koja se tako javlja, komplicirana je, dijelom čak sama sebi proturječna i isključuje paušalno ocjenjivanje odnosa tehnike i industrijskog rada.

U nekim slučajevima vidi se veoma jaka tendencija ukidanja restriktivnih radnih situacija. Jedan od onih procesa mehanizacije, koji snažno određuju sadašnju fazu, sastoji se u preinakama s jednofunkcionalnih zasebnih agregata na djelomično automatizirane sisteme agregata. Ovaj skok mehanizacije, u našoj shemi prikazan kao promjena sa stupnja 3 na stupanj 8, popraćen je radnim promjenama koje očito dovode do djelomičnog kvalificiranja i automatiziranja industrijskog rada. Druge preinake — dakako, s različitim intenzitetom — upućuju u istom pravcu, npr. prelazak s proizvodnje na tekućoj vrpici na automatsku proizvodnju, zatim procesi automatizacije sistema agregata i, konačno, promjena od jednofunkcionalnih na multifunkcionalne zasebne agregate. Utoliko tehnička promjena stvarno doprinosi poboljšanju današnje situacije industrijskih radnika na radnom mjestu u smislu naše definicije. Naravno, i u onim proizvodnim procesima, u kojima su ti pozitivni utjecaji prihvaćeni, većinom su pogođene samo djelomične grupe,

što predstavlja okolnost koja budi i intenzivira trend polarizacije osoblja.

Nasuprot ovim razvicima, nalaze se tehničke promjene čije postojanje osnažuje restriktivne oblike rada u industriji. Pritom se djelomično još uvijek radi o odavno poznatim mjerama racionalizacije: forsirana podjela rada, plaćanje po akordu, rad na tekućoj vrpici, poboljšanja alata. Njihov učinak je, s jedne strane, u sve većem uklanjanju cjelovitih oblika rada — ukoliko su takvi oblici još u stanju da se održe u industrijskoj sferi, a s druge strane, u oštrijem artikuliranju već postojećih djelomičnih radova. Pored toga, a to bi mogla biti karakteristika našeg vremena, uočljivi su procesi automatizacije koji smanjuju šanse za disponiranje, reduciraju kvalifikacije, povećavaju radna opterećenja i ukidaju postojeće veze između grupa. To je posebno upadljivo kada automatizacija zasebnih agregata omogućuje da se provede zamjena rukovodećih radova s radovima kontrole automata. U slabijem obliku, slične tendencije javljaju se, međutim, i tamo gdje se na bazi novih materijala može razviti postupke koji pogoduju automatizaciji i pri tom omogućuju da se napusti naslijeđene zanatske, odnosno manufakturne tehnologije.

Četiri oblasti proizvodnje koje smo obuhvatili (pretvaranje materijala, preoblikovanje materijala, montaža i pakovanje) nejednako participiraju u ovim razvicima. Svaki sektor odlikuje se specifičnim uvetima mehanizacije i stoga tehničku promjenu prima drugačije od ostalih oblasti. Ove tendencije utemeljuju isto tako opseg kao i vrstu razlika u promjenama industrijskog rada. Posebno dobre mogućnosti nude se tehničkom razvoju kod procesa pretvaranja materijala. Ukoliko prevladava masovna proizvodnja, ta proizvodna oblast danas se nalazi na prelazu u djelomično automatizirane sisteme aparata (stupanj mehanizacije 8). Tehničke promjene u oblasti pretvaranja materijala općenito ne impliciraju negativne zahvate u sferi rada. U potpunosti se može uočiti smanjenje restriktivnih elemenata rada, posebno kod skokova mehanizacije između stupnja 3 i 8, s kojima se eliminira radove opsluživanja aparata i zamjenjuje ih nadzornim mjernim djelatnostima.

Od ovog primjera intenzivnog razvitka, usmjerenog prema realizaciji visokog tehničkog nivoa, posebno se jasno odvajaju promjene u oblasti montaže. Zbog jakih barijera protiv mehanizacije, tehnička promjena kod montažnih procesa i danas se odvija pretežno još malim koracima. Ove mjere, međutim, ipak bitno utječu na djelatnost montažera, i to u cjelosti u tom smislu što re-

striktivnost radova osjetno raste. Na dugi rok će u montažnoj oblasti zacijelo i u tehničkom pogledu doći do temeljnih promjena. Već sada se naziru brojna uporišta za uklanjanje još postojećih barijera za mehanizaciju. U vezi s tim novinama javit će se kvalificirani radovi sa strojevima — posebno tipa kontrole postrojenja. Zbog osobitosti montažne proizvodnje trendu preslojavanja repetitivnih djelomičnih radova u odgovorne radove sa strojevima ipak su — u usporedbi s ostalim proizvodnim oblastima — nametnute veoma uske granice.

Kod preoblikovanja materijala aktualni tehnički razvoj konkretizira se u doista različitim pravcima mehanizacije. Tu ima djelomično i procesa sa tehničkim razvojem koji nailazi na poteškoće. Pozitivne radne promjene vide se u procesima preoblikovanja materijala kod masovne proizvodnje. Tu je tehnička opremljenost veoma poboljšana i danas često dostiže nivo djelomično automatiziranih sistema strojeva (stupanj mehanizacije 8). Prije svega, u onim slučajevima gdje stupanj mehanizacije 3 predstavlja polazni nivo ove tehničke promjene utemeljuju očiglednu tendenciju kvalificiranja i automatiziranja industrijskog rada. Zbog specifičnih obilježja te oblasti, povratni učinci na rad poprimaju ipak drugačiji oblik nego u komparabilnim procesima pretvaranja materijala: eliminira se djelatnosti opsluživanja strojeva (umjesto radova na opsluživanju aparata), jačaju radovi na kontroli postrojenja (umjesto nadzornih mjernih djelatnosti).

Daljnje svojstvo oblasti preoblikovanja materijala je u tome što ovdje nalazimo na razne načine i tehničke novine koje ispoljavaju međusobno suprotne efekte. Primjer predstavljaju prelasci s multifunkcionalnih na djelomično automatizirane zasebne strojeve tokom kojih se javljaju nekvalificirane djelatnosti kontrole automata; sljedeći, mada manje očiti primjer, predstavljaju prelasci sa zanatske proizvodnje na proizvodnju s djelomično automatiziranim zasebnim agregatima, što dovodi do uklanjanja nasljeđenih zanatskih proizvodnih radova. Dakle, kod preoblikovanja materijala sučeljavaju se tehničke novine sa međusobno suprotnim radnim promjenama.

Što se tiče sektora pakovanja, treba na koncu konstatirati da postoje jaki impulsi za temeljno prestrukturiranje proizvodne aparature. Ne svuda, ali ipak u mnogim slučajevima ta preimućstva uzrok su intenzivne tehničke promjene tokom čijeg se provođenja premehanizirane i djelomično mehanizirane proizvodne metode (stupnjevi mehanizacije 1 do 3) zamjenjuje s djelomično mehaniziranim strojevima, odnosno sistemima strojeva (stu-

panj mehanizacije 7 i 8). Sa provođenjem tih promjena, ukidaju se repetitivni djelomični radovi i zamjenjuju s kvalificiranim radovima s automatizacijom. Dakako, upravo je za procese pakovanja karakteristično da se kontrolne funkcije za sada može veoma teško mehanizirati. Zbog toga se radovi na kontroli postrojenja i nadzorne mjerne djelatnosti ne mogu razvijati kako treba.

(Horst Kern, Michael Schumann, *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*, prvo izdanje 1969, 2. izdanje, Suhr-kamp, Frankfurt, 1977)

Preveo Srđan Joka

Ruth Milkman

ŽENSKI RAD U FABRICI I INDUSTRIJSKA
STRUKTURA: KONTROLA I KONFLIKT
POVODOM »MESTA ŽENE« U
AUTOMOBILSKOJ I ELEKTROINDUSTRIJI*

S rastućim uključivanjem žena u najamni rad, segregacija poslova postaje sve značajnija prepreka jednakosti polova. Rasprostranjeni stereotipovi i dalje označavaju izvesna zanimanja kao ženska, pri čemu ostala — s mnogo višim nivoom statusa i plata — rezervišu za muškarce. Razlozi trajnosti segregacije poslova prema polu ne shvataju se dobro. Paradoksalno je što ekonomske i političke snage, od kojih se moglo očekivati da je podriju, nisu u tome uspele. Kapitalističke firme bi, da, kle, tragajući za maksimalizacijom profita, trebalo stalno da supstituišu skuplji muški rad jevtinijim ženskim ekvivalentom, eliminišući konačno razlike u najamninama prema polu. Ovo se, međutim, nije dogodilo. Slično tome, pojava kapitalističkih demokratija i ideologija koje promovisu individualna prava, što je proizvelo žensko pravo glasa i ženskog građanina, trebalo je odavno da pokrene snažan politički napad na tako razmetljivu prepreku samoostvarenju kakva je segregacija poslova. Suvremeni feminizam je s uspehom postavio pitanje legi-

* Zahvalna sam mnogim ljudima za kritičko reagovanje na ovde prezentirane argumente. Učesnici semirana *Žene i rad* u Poslediplomskom centru CUNY, posebno Susan Barchrach i Gaye Tuchman, i članovi kolokvijuma za socijalnu istoriju na Njujorškom univerzitetu, pružili su širok spektar vrednih komentara o jednoj ranijoj skici. Uređivački odbor časopisa *Politics & Society*, a posebno Molly Nolan, takođe su pružili vrlo korisne sugestije. Većina ideja u ovom članku prvobitno je ponikla u mojoj doktorskoj disertaciji. Imala sam sreću što sam, i u toj etapi, dobijala stalnu podršku i kritičke komentare od mnogih ljudi, a pre svega od Michaela Burawoija i Davida Brodyja.

timnosti diskriminacije polova u zapošljavanju, međutim, u postojećoj strukturi segregacije zanimanja došlo je do izuzetno male promene.¹

Kako se može objasniti koncentracija ženskih radnika kod određenih zanimanja? Do kakvih je političkih borbi došlo povodom segregacije poslova? Ukoliko se na ova pitanja uopšte ukazivalo, pažnja je usmeravana na dinamiku kapitalizma, ili, ponekad, patrijarhalnog kapitalizma, na najopštijem nivou. Na primer, segregacija se ponekad pripisuje strategiji kapitala »podeli i vladaj«. Razni pokušaji razvijanja teorijske eksplikacije segregacije poslova (čemu ću se uskoro vratiti) pružili su vredna saznanja, ali su ostavili mnoga pitanja nerešenim. Ovaj esej istražuje problem na drugom nivou analize, ispitujući istorijski razvoj segregacije polova i oblika borbi povodom tog pitanja kroz dve studije slučaja zasebnih industrijskih grana. Reč je o automobilskoj i elektroindustriji.

Ovaj pristup pruža najmanje dve prednosti. Prva uključuje strukturnu inertnost, karakterističnu za tipizaciju prema polu. Čim posao postane »muški« ili »ženski«, tražnja odgovarajuće radne snage teži da se širi ili sužava kao tražnja specifična sa stanovišta pola, uzrokujući krupne poremerčaje u ponudi radne snage, ili bazično prestrukturisanje procesa rada. U svakodnevnoj upravljačkoj praksi, ustanovljena »tradicija« tipizacije prema polu utiče na odluke u pogledu zapošljavanja muškarca ili žene na određenom radnom mestu. Za razumevanje načina nastajanja takvih tradicija, neophodno je istorijsko istraživanje načina formiranja tržišta specifičnog tipa posla o kojem je reč. Odgovarajuća analitička jedinica ovde je industrijska grana ili zanimanje, a ne kapitalističko tržište rada u celini.²

¹ Najubedljiviji pokazatelj ovoga je jaz u zaradama polova. Godine 1981, srednja zarada žena koje su radile s punim radnim vremenom tokom cele godine bila je 59 odsto srednje zarade muškaraca. Ovaj odnos ostao je raktično konstantan bar od 1939. godine. Vid. U.S., Department of Labor, Bureau of Labor Statistics, *The Female — Male Earnings Gap: A Review of Employment and Earnings Issues*, izveštaj 673, septembar 1982, str. 2, 9. Ovaj izveštaj takođe dokumentuje upornost profesionalne segregacije. Klasični članak o ovom pitanju, koji pokriva period od 1900. do 1960. godine, je Edvard Gross, »Plus Ça Change...: The Sexual Structure of Occupations over Time«, *Social Problems*, 16, br. 2, jesen 1968, str. 198—208.

² Ova je analiza, na neki način, u skladu s argumentacijom Arthura L. Stinchcombea u njegovom klasičnom eseju, »Social Structure and Organizations«, u: James G. March (red.), *Handbook of Organizations*, Rand McNally & Company, Chicago, 1965, str. 142—193. Sporno je, međutim, da li bi se podela rada prema polu u industriji, na način na koji je ovde razmotrena, uklopila

Druga prednost proučavanja segregacije poslova sa stanovišta specifičnosti date grane industrije je mogućnost za sistematske komparativne analize. Ispitivanje sličnosti i razlika u razvoju tržišta rada određenih industrijskih grana pomaže izolovanju faktora koji proizvode osobite strukture zaposlenosti polova. Automobilaska industrija i industrija električnih proizvoda pružaju naročito dobru komparaciju. Uprkos svom sličnom razvitku u velike, koncentrisane industrije tokom XX veka, one ispoljavaju sasvim suprotne strukture zapošljavanja žena. Žene su u elektroindustriji uvek imale veće učešće u broju proizvodnih radnika nego u bilo kojoj industriji trajnih dobara; ono je iznosilo oko jedne trećine u doba mira. U automobilskoj industriji, one nikad nisu učestvovala ni s jednom desetinom proizvodne radne snage do drugog svetskog rata.³

U onome što sledi, izneću dve tesno povezane teze zasnovane na komparaciji ovih dveju industrija. Prvo, u traganju za inicijalnim formiranjem podele rada prema polu u svakoj od ovih grana početkom XX veka, iznosim argumentaciju da je mnogo veća zastupljenost žena u elektroindustriji odrazila relativnu radnu intenzivnost ove grane, kao i način kontrole nad radom, veoma različit od onog koji je razvijen u automobilskoj industriji. Drugo, vršim komparaciju istorije sukoba između rada i uprave povodom pitanja podele rada prema polu u ovim dvema granama, usredsređujući se naročito na 1940-te godine, kad je došlo do najintenzivnijih borbi ove vrste. Moja je teza da su različite forme ovih konflikata u automobilskoj i elektroindustriji proizašle iz različitih povesti zaposlenosti žena u ovim dvema granama.

Pre nego što započnem ovu detaljnu istorijsku komparaciju, međutim, ukratko ću razmotriti glavne teorije u vezi sa segregacijom poslova prema polu — naročito marksističko-feminističku literaturu o ženskom radu i literaturu radikalne ekonomije o segmentaciji tržišta rada. Iako u istorijskoj analizi iznosim elemente oba pravca, takođe ću naglasiti da nijedan ne poklanja dovoljnu pažnju strukturi određenih tržišta industrijskog rada. U ovom radu nije prezentiran nijedan alternativni teorijski okvir, ali su izložena neka dodatna pitanja i pravci za dalje istraživanje.

u Stinchcombeovu definiciju organizacije, koja, između ostalog, ostavlja u nasleđe »društvene odnose, stvorene *svesno*, s *eksplisitnom* namerom da se neprekidno postižu neki specifični ciljevi ili svrhe.« (Isto, str. 142. — Kurziv R. M.)

³ Vid. niže za detaljne podatke i izvore.

Teorijski pogledi na segregaciju poslova

Marksistički feministi su prvi istakli problem objašnjavanja segregacije poslova prema polu. Oni su to učinili u sklopu šireg napora da razviju teoriju subordinacije žena u razvijenom kapitalističkom društvu. Diskusije su, u početku, bile usmerene na vezu između položaja žena u porodici i u najamnom radu; one su ukazivale na to da je segregacija poslova van doma posredno poticala od organizacije domaćeg života. Izgledalo je da je »ženski rad« na kapitalističkom tržištu rada modeliran prema njihovom radu kod kuće. U granama kao što su prehrambena i tekstilna industrija, one proizvode dobra koja su žene nekad pravile kod kuće; kao sekretarice, nastavnice, konobarice i zdravstveni radnici, one izvode ženske i materinske zadatke vođenja rasporeda, odgoja dece, spremanja i brige o bolesnicima. Štaviše, nezavisno od njihovog posla, ženski radnici se ideološki razlikuju od muških — oni se ne posmatraju kao radnici, nego kao žene koje, sticajem okolnosti, rade. Segregacija poslova je shvaćena kao institucionalni izraz ove ideologije, koja deluje s krajnjim ciljem da zadrži žene na slabo plaćenim poslovima, tako da se učvrste njihova produžena zavisnost od muškaraca i njihovo dalje sluzenje kao neplaćenih porodičnih radnika.⁴

Iako je izložila funkcionalno objašnjenje generalne segregacije poslova prema polu, ova rana marksističko-feministička analiza nije uspela da objasni zašto su *određeni* poslovi etiketirani kao »ženski«, a ostali kao »muški«. Umesto toga, kao objašnjenje za lokaciju žena među plaćenom radnom snagom, nekritički su prihvaćena uobičajena tumačenja tipizacije, zasnovana na analogijama između domaćeg rada i rada žena van doma. S obzirom da se rad u domaćinstvu sastoji od gotovo beskonačne raznolikosti zadataka, takve analogije se mogu pružati skoro do bilo kojeg posla koji bi žene obavljale. Najbolje ilustracije fleksibilnosti s kojom se ova tipizacija polova može primeniti potiču iz perioda drugog svetskog rata, kada je iznenada otkriveno da industrijski poslovi, za koje se ranije mislilo da otelovljuju samu suštinu muškosti, imaju sličnosti s radom žena u domu. Ovo ot-

⁴ Vid., na primer, Juliet Mitchell, *Woman's Estate*, Vintage, New York, 1971, posebno str. 144; i Margaret Benston, »The Political Economy of Women's Liberation«, *Monthly Review*, 21, 1969, str. 13—28.

kriče je, naravno, koincidiralo s transformacijom zadataka obuhvaćenih ženskim poslovima u tom razdoblju.⁵

Prvi marksističko-feministički napisi, dakle, pružaju vredne uvide u ukupnu strukturnu vezu između položaja žena u porodici i njihovog položaja na tržištu rada; oni pomažu objašnjavanju ideološke snage profesionalne tipizacije polova. Međutim, zbog toga što brkaju idiome s objašnjenjima za specifičnu lokaciju žena u okviru radne snage, njihova korisnost za razumevanje savremene podele plaćenog rada prema polu je ograničena.

Teorije segmentacije tržišta rada pretežno ukazuju zašto se izvesni poslovi alociraju određenim tipovima radnika, odnosno ženama kao specifičnoj grupi, ili većoj populaciji »sekundarnih« radnika. Prema ovim teorijama, postoji opšta veza između podele rada prema polu, s jedne strane, i procepa između stabilnih, visoko plaćenih »primarnih« poslova (u oligopolskim firmama) i »sekundarnih« poslova, s velikom fluktuacijom i niskim najamninama (u konkurentskom sektoru), s druge strane. Sam primarni sektor podeljen je na pretežno belu i mušku »nezavisnu primarnu« grupu stručnih, upravljačkih i tehničkih poslova, i na rasno i polno pomešani »subordinirani primarni« segment polukvalifikovanog rada i plavih i belih okovratnika.⁶

Osnovni je problem što ovaj pristup nediferencirano tretira žene, rasne manjine i druge izvore »jevtinog rada«. Segregacija poslova prema polu postaje jedna u okviru nekoliko podela među radnicima u razvijenom kapitalističkom društvu. Kritična veza između porodičnog i ženskog plaćenog rada — što je zapravo jedinstvena odlika odnosa žena prema tržištu rada — jednostavno je odsutna.

Literatura posvećena segregaciji tržišta rada naglašava značaj različitih ekonomskih ograničenja koja deluju u raznim sektorima tržišta rada. Međutim, ponuđena tipologija tržišta rada (nezavisno primarno, subordinirano primarno i sekundarno tržište) isuviše je uprošćena, a iznete istorijske i empirijske pretpostavke često ne odgovaraju činjenicama. Automobilaska i elektroindustrija,

⁵ Vid. Ruth Milkman, »Redefining 'Women's Work': The Sexual Division of Labor in the Auto Industry during World War II«, *Feminist Studies*, 8, br. 2, leto 1982, str. 337—372.

⁶ Dva glavna rada u ovoj literaturi su: Richard Edwards, *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, Basic Books, New York, 1979; i David M. Gordon, Richard Edwards i Michael Reich, *Segmented Work, Divided Workers: The Historical Transformation of Labor in the United States*, Cambridge University Press, London i New York, 1982.

na primer, spadaju u identične kategorije prema literaturi koja razmatra segmentaciju, iako u njima postoje veoma različite podele rada prema polu.

Teorija segmentacije tržišta rada bavi se političkim, kao i ekonomskim aspektima segregacije poslova prema polu. Dakako, ova teorija nalazi *raison d'être* za razne oblike segmentacije u nastojanju kapitala da »podeli i nadvlada radnu snagu«. ⁷ Ovim se otvara rasprava o perspektivama političkih izazova za segregaciju poslova, čime se prevazilazi čisto funkcionalističko objašnjenje segmentacije, kao pojave korisne za »kapitalistički sistem«. Argumentima, međutim, i ovde nedostaje kompleksnost. Kritički posmatrano, oni ne uspeavaju dovoljno da razlikuju interese kolektivnog kapitala i interese pojedinačnih kapitala na nivou preduzeća.

Iako se može tvrditi da kapital, kao klasa, ima interesa za podeljenu radnu snagu na nivou preduzeća, segregacija poslova prema polu sukobljava se s interesom kapitala za maksimalizaciju profita, bar u preduzećima koja zapošljavaju značajan broj muškaraca. Tretiranje muškog i ženskog rada kao međusobno nezamenljivih (što je princip delovanja segregacije) ograničava mogućnosti ženske supstitucije. Ono sprečava ostvarivanje ušteda u troškovima rada koje bi supstitucija donela (sve dok ženski rad ostaje jevtiniji od muškog) i tako ograničava profit. Ideologija polne tipizacije, koja je imala tako značajno mesto u ranim marksističko-feminističkim radovima, doista bi se mogla razumeti kao jačanje kolektivnog interesa kapitala u segregaciji poslova na nivou pojedinačnih kapitala, uprkos njihovom kratkoročnom interesu za supstituciju. Međutim, literatura o segmentaciji sasvim ispušta ovaj aspekt problema prostim zamenjivanjem klasnog interesa kapitala interesom pojedinačnog poslodavca. Analiza različitih ekonomskih i političkih ograničenja, s kojima se poslodavci u raznim granama suočavaju, mogla bi dovesti do putpunije i adekvatnije tipologije tržišta rada. Različitost struktura zaposlenosti prema polu u različitim granama verovatno odražava različita rešenja konflikta između kolektivnog i pojedinačnog interesa kapitala, koji zavise od specifičnih istorijskih uslova.

U jednom značajnom prilogu marksističko-feminističkoj literaturi, koji prevazilazi ranije naglašavanje ideološkog aspekta polne tipizacije, Heidi Hartmann je uver-

⁷ Richard C. Edwards, Michael Reich i David M. Gordon upotrebljavaju ovu frazu u uvodu svoje zajednički uređene knjige *Labor Market Segmentation*, D. C. Heath and Co., Lexington, Mass., 1975, str. XIII.

ljivo napala još jedno načelo teorije segmentacije tržišta rada. Ona ističe da segmentaciona literatura pretpostavlja da muški radnici imaju interesa za klasno jedinstvo, i da se otuda protive segregaciji poslova, što je posledica teze da je segregacija u klasnom interesu kapitala. Nasuprot tome, Hartmannova tvrdi da, »kao muškarci«, muški radnici imaju neposredan materijalni interes za perpetuiranje segregacije poslova prema polu, jer ona dovodi do nižih najamnina za žene i zadržava njihovu zavisnost i podređenost muškarcima na poslu i u domu. Prema tome, interesi muških radnika ne sukobljavaju se s interesima kapitala na polno razdvojenom tržištu rada; oni ga zapravo jačaju.⁸

Hartmannova ne ističe samo da muškarci imaju interesa za segregaciju poslova »kao muškarci«, nego i to da oni imaju pristup većim organizacionim resursima nego žene. Ona posebno ukazuje na radničke sindikate kojima dominiraju muškarci i na otpor koji su često ispoljavali prema ženskim radnicima, što je dimenzija upadljivo odsutna u literaturi o segmentaciji tržišta rada. Iako je moć sindikata da utiču na zapošljavanje i kadrovsku politiku bila sisvim ograničena u istoriji američkog rada, njihovu ulogu u održavanju polno razdvojenog tržišta rada mora osloviti svako zainteresovan za mogućnost osporavanja takve segregacije poslova.

Iako predstavlja značajan napredak u odnosu prema prethodnim pristupima, analiza Hartmanove ipak je jednostrana, kao i teorija tržišta rada koju ona s takvim pronicanjem kritikuje. Upravo kao što ta perspektiva ignoriše sukob između klasnih interesa kapitala i interesa individualnog poslodavca, Hartmannova takođe ignoriše sukob između klasnih i rodnih interesa muških radnika — verovatno zato što reaguje na teoriju segmentacije, u kojoj je rodni interes sasvim nevidljiv. Nesporno je da ona pravilno identifikuje predominantan istorijski obrazac sa šovinizmom muških radnika i kindikata *vis-à-vis* ženskih radnika. Međutim, u nekim prilikama, muški radnici su se aktivno borili za eliminisanje nejednakosti polova s tržišta rada, pri čemu su, kao što će niže biti ilustrovano, činili to iz sopstvenog interesa. Bilo bi korisnije ispitati uslove u kojima su klasni interesi muških radnika dominirali nad njihovim rodnim interesima — kao i uslove u kojima je slučaj obrnut — nego

⁸ Heidi Hartmann, »Capitalism, Patriarchy and Job Segregation«, u: Martha Blaxall i Barbara Reagan (red.), *Women and the Workplace: The Implications of Occupational Segregation*, University of Chicago Press, Chicago, 1976, str. 137—169.

prizivati interese »ljudi kao muškaraca« radi objašnjava vanja jedne dominantne istorijske tendencije.

Sve ove teorijske perspektive pružaju vredne pogleda na problem koji se tek odnedavno istražuje. Njihove sugestije povodom funkcija segregacije poslova prema polu u kapitalizmu doprinose generalnom objašnjava vanju njene istrajnosti. Međutim, kad se dođe do objašnjava vanja specifične lokacije »ženskih« i »muških« poslova u okviru tržišta rada, ove teorije postižu daleko manji uspeh.

Kao što ću niže pokazati, one poklanjaju nedovoljnu pažnju nezavisnom efektu industrijske strukture na podelu rada prema polu i na političke borbe koje se odvijaju povodom »mesta žene« na tržištu rada. Razvoj strukture zaposlenosti polova u određenoj industrijskoj grani odražava istorijski specifična ekonomska, politička i socijalna ograničenja koja deluju u vreme inicijalnog oblikovanja tržišta rada date grane. Lokacija jedne industrijske grane u konkurentskom ili monopolskom sektoru, što je faktor naglašen u literaturi o segmentaciji, samo je jedna od ekonomskih konsideracija upletenih ovde. Među ostale spadaju radna intenzivnost grane, raspoloživa ponuda ženskog i muškog rada i njihovi relativni troškovi. Dodatna, mada ne tako strogo ekonomska konsideracija je stvarni ili očekivani politički i socijalni efekt poslodavčevog izbora radne snage. Na primer, otpor muških radnika ženskoj supstituciji bio bi političko ograničenje koje umanjuje prednost zapošljavanja žena.

Jednom ustanovljena, struktura zaposlenosti polova date industrijske grane dobija svu težinu tradicije i postaje izuzetno teško promenljiva. Uprava pokazuje iznenađujuće mali interes da se njom bavi — kao što ćemo videti, čak i pod izuzetno velikim pritiscima. U većini slučajeva, i muški i ženski radnici takođe prihvataju odnose podela rada prema polu kao prirodne. Čak i kad rad osporava inicijative uprave koje utiču na položaj žena, politički teren definiše već postojeća podela rada prema polu u datoj grani. Otuda se, tamo gde preovladava muška radna snaga, sukob povodom podela rada prema polu obično usmerava na pitanje izuzimanja ili upravljačke diskriminacije u politici zapošljavanja. Međutim, tamo gde radna snaga ima bitnu žensku zastupljenost, sukob se, zauzvrat, koncentriše na granice između ženskog i muškog rada *unutar* date industrijske grane. Ovde su izgledi za radnike koji zhteavaju jednakost rodova relativno povoljni — kako zbog prisustva ženskih radnika neposredno zainteresovanih za paritet, tako i zbog straha muških radnika od ženske supstitu-

cije, koja bi, naravno, izgubila svu svoju privlačnost za upravu ako bi se ostvarila rodna jednakost.

Značaj granske strukture u oblikovanju podele poslova prema polu, kao i za karakter borbi između rada i uprave povodom položaja ženskih radnika, da se ilustrovati kroz istorijsku komparaciju automobilske i elektroindustrije, na koju sad prelazimo.

Fordizam i feminizacija — podela rada prema polu i razvoj procesa rada u automobilskoj i elektroindustriji

Početakom XX veka, industrije električnih proizvoda i automobila izrasle su iz sićušnih poletaraca u gigante masovne proizvodnje. Uporedo s rastom, svaka od njih razradila je zaseban obrazac ženske zaposlenosti. Suprotne podele rada prema polu ustanovljene su u svim ranom stadijumu razvitka ovih dveju industrijskih grana, odražavajući njihove osobite strukture i osobite načine upravljačke kontrole. Revolucionarna organizacija proizvodnje, zasnovana na pokretnoj montažnoj traci, pružila je osnovu za razvoj proizvodnje automobila kao kapitalno intenzivne industrije s visokim nadnicama, u kojoj su poslodavci imali relativno malu inicijativu za supstituciju ženskog rada njegovim skupljim muškim ekvivalentom. Elektroindustrija je, međutim, bila daleko više radno intenzivna. Da bi obezbedili kontrolu nad radom i podstakli zapošljavanje žena i devojaka, menadžeri se ovde nisu oslanjali na mašine, nego su konstruisali razrađene sisteme plaćanja prema učinku.

Žene su, već 1910. godine, činile više od trećine operativaca i radnika u elektroindustriji, nasuprot manje od tri procenta u automobilskoj industriji. Ovaj jaz se neznatno smanjio posle 1910. godine, ali je elektroindustrija, kroz celi XX vek, i dalje imala veće učešće žena nego automobilska industrija.⁹ Ipak, u svom početku, elektroindustrija nije zapošljavala značajan broj žena. Bilo je za rad Sjedinjenih Država našao je svega sedamdeset dve žene angažovane u proizvodnji »električnih uređaja i pribora« 1880. godine, što je činilo samo pet odsto radne snage te mlade industrije.¹⁰ Prema Elizabeth

⁹ Vid. Janet M. Hooks, *Women's Occupations through Seven Decades*, U. S., Women's Bureau, bilten br. 218, 1947, str. 221—222. i 237.

¹⁰ Helen L. Sumner, *History of Women in Industry in the United States*; U. S., Congress, Senate, *Report on Condition of Woman and Child Wage Earners in the U. S.*, 61. Kongres, druga sesija, dokument Senata br. 645, 1910, 9, str. 228.

Baker, »kad je Edison, 1880. godine, podigao svoju fabriku u Menlo Parku, u proizvodnji lampi bili su zaposleni samo muškarci. Reč je o specijalistima koji su poznavali i metod manipulisanja staklom i žicom i osnove teorije na čijim je temeljima lampa konstruisana. Bio je to većinom skupi ručni rad. Potom je, nizom mera, rad tako mnogo pojednostavljen, precizno podeljen i konsolidovan, da se on mogao izvoditi pomoću mašina koje žene nadziru. (Do 1910. godine), iznenađujućih 80 odsto proizvođača električnih lampi bile su žene i devojke.«¹¹

Ovaj proces feminizacije i opadanja kvalifikacionog nivoa rada pojavio se ne samo u industriji lampi nego i u drugim ograncima industrije električnih proizvoda, premda u manjoj meri. Na raspravi o Pravilniku za elektroindustriju, u okviru Uprave za nacionalnu obnovu (NRA), Charles Keaveney je opisao situaciju u ogromnoj fabrici *Schenectady* firme *General Electric*, gde je radio osam godina, pre nego što je postao službenik Međunarodnog udruženja radnika elektroindustrije. Ovaj najveći pogon firme *General Electric*, ujedno i sedište kompanije, proizvodio je tešku električnu opremu kao što su generatori, turbine i mašinski uređaji, kao i frižidere. Keaveney je ovako opisao ondašnje promene u procesu rada: »Pre nekih 14 ili 15 godina, za proizvodnju izvesne količine opreme, na primer, bilo je potrebno ukupno pet, šest ili deset mehaničara koji bi bili sposobni da izvode rad na bilo kojem delu te operacije... Ti ljudi su zamenjeni petoricom, šestoricom, sedmoricom ili osmoricom specijalista, koji izvode radnje samo na svakom pojedinačnom delu operacije... Rad žena zaposlenih u toj grani je, prema mom saznanju, tokom perioda od 15 godina, postepeno oduziman od muškog radnika. To je bila jedna od bitaka u elektroindustriji — žene su, za manje namjnine, zamenjivale muškarce u poslu iste vrste. Reč je o navijanju armatura i kalema i o drugim povezanim radnjama — poslu koji su muškarci ranije godinama obavljali.«¹²

U pogonima kao *GE-Schenectady*, koji, u prvom redu, proizvodi kapitalna dobra, veliki deo proizvodnje bio je prilagođen posebnim narudžbinama, pa je još postojala značajna potreba za kvalifikovanim radnicima.

¹¹ Elizabeth Baker, *Technology and Women's Work*, Columbia University Press, New York, 1964, str. 195.

¹² »Electrical Manufacturing«, Hearings on the Codes of Fair Competition held under the National Industrial Recovery Act, prepis br. 159, 19. jul 1933, str. 100. i 109. Informacije o proizvodnoj strukturi pogona *Schenectady* su iz: Milton Derber, »Electrical Products«, u: Harry A. Millis (red.), *How Collective Bargaining Works*, Twentieth Century Fund, New York, 1942, str. 747.

Učešće žena u radnoj snazi elektroindustrije značajno je variralo među mnogim njenim ograncima, pri čemu su lampe i industrijska oprema bili na suprotnim krajevima spektra.¹³ Međutim, feminizacija i fragmentacija poslova očigledno su išli ruku pod ruku u čitavoj industriji. Dakako, ovaj proces opadanja kvalifikacionog nivoa, koji se javljao u mnogim granama tokom ovog razdoblja, imao je naročito brz napredak u elektroindustriji. Do ovoga je jednim delom došlo zato što se ta grana širila toliko brzo da njeni kvalifikovani radnici nisu neposredno istiskivani, nego su, umesto toga, premeštani na više položaje. Pored toga, u ovoj mladoj i tehnološki revolucionarnoj industriji nije bilo prave zanatske tradicije, tako da je otpor fragmentaciji posla bio minimalan.¹⁴

U automobilskoj industriji, međutim, nije došlo do povećane upotrebe žena, koja je pratila opadanje kvalifikacionog nivoa u elektroindustriji, iako je i ona bila novajlija na industrijskoj sceni i nije imala jakih tradicija. Staviše, velika većina poslova u obema industrijama bila je bez presedana jednostavna i monotona. Obe industrije su takođe podvrgle radnike ranije nezamislivom ubrzanju proizvodnog procesa — ustanovljavanjem plaćanja prema učinku, u elektroindustriji, i manipulisanjem pokretnom montažnom trakom, u automobilskoj industriji. Pre pojave sindikata CIO, krajem 1930-ih godina, većina radnika u obema industrijama bila je lišena koristi od sindikalne organizovanosti. Tražnja za njihovim radom bila je, u oba slučaja, u veoma velikoj meri sezonskog karaktera i neobično osetljiva na kretanje privrednog ciklusa. Čak i u sezonskom vrhu i u plodnim godinama, stope fluktuacije su u obema granama bile alarmantno visoke.

Električna i automobilska industrija imale su i drugih zajedničkih osobina. Obe su sazrele u periodu pre-

¹³ Godine 1939, na primer, ženski radnici su činili 77 odsto radnika u industriji električnih lampi, 54 odsto radnika u industriji radio-aparata, elektronskih cevi i gramofona, 42 odsto radnika u industriji opreme za komunikaciju, 35 odsto radnika u proizvodnji električnih mernih instrumenata, 31 odsto radnika u industriji žičanih uređaja i delova, 28 odsto radnika u proizvodnji električnih uređaja, 19 odsto radnika u industriji generatora, opreme za distribuciju i industrijske opreme i 14 odsto radnika u industriji karbonskih proizvoda. (Vid. *U.S. Census of Manufactures*, 1, 1939, str. 70—87.)

¹⁴ Sumnerova (*History of Women in Industry*, str. 228) zapauža da je elektroindustrija bila »jedna nova grana i za muškarce i za žene, pa sledi da zaposlene žene nisu istisnule muškarce, osim ukoliko bi se smatralo da su one istisnule potencijalne muškarce«.

laska iz konkurentskog u monopolski kapitalizam i obe su se, uporedo s prerastanjem dominantnih firmi svake od njih u strahovite korporativne gigante, brzo uvrstile u redove nacionalnih industrija s najvećom koncentracijom. Obe grane imale su veoma nesrazmerno učešće u ostvarenom prihodu na nacionalnim potrošačkim tržištima, koja su se brzo širila. Obe su nudile nova dobra, pri čemu ni električni proizvodi niti automobili nisu bili izrađivani u preindustrijskim domaćinstvima od strane žena ili muškaraca. Dok je velika zastupljenost žena u industrijama potrošnih dobara, kao što su proizvodnja tekstila, odeće i prehrambenih dobara, često objašnjavana kretanjem ženskog rada iz doma u fabriku, visokom učešću žena među radnicima u elektroindustriji nije se moglo pripisati nijedno takvo objašnjenje.

Dakako, podela rada prema polu u industrijama tražnih dobara kao što su automobilska i elektroindustrija, tumačena je izrazom različitim od onoga koji je preovladao u sektoru potrošnih dobara. Ženski rad se razlikovao od onoga koji su izvodili muškarci više po svom »lakom« karakteru, nego po istorijskoj vezi s preindustrijskim domaćim radom. »Mi zapošljavamo u elektroindustriji vrlo velik broj osoba angažovanih u veoma lakim sporednim operacijama«, izjavio je predsednik *Reliance Electric and Engineering Company* u julu 1933. godine, dodavši: »Tu se jedva zahteva spretnost prstiju... operator može sedeti na svom poslu, i ja hoću da ukažem na vrlo veliku razliku između posla te klase i onoga što se obično priznaje kao nekvalifikovan manuelni rad, koji... je zahtevao težak fizički napor i napregnutost. Mi takođe imamo tu klasu, ali imamo i ovu drugu klasu lakog rada, u kojoj mogu biti zaposleni mladići i devojke ili muškarci i žene; danas je, međutim, uglavnom reč o devojka i ženama.«¹⁵

Poslodavci su upravo na ovaj način sami objasnili podelu rada prema polu između automobilske i elektroindustrije, kao i onu ustanovljenu u okviru svake posebno; jer, one su obe imale krute strukture poslova podeljenih prema polu, koje ne nude nikakav izuzetak u odnosu prema strukturi nađenoj u čitavoj privredi. Da li je elektroindustrija, po svojoj fizičkoj prirodi, sadržavala više poslova lake vrste nego automobilska industrija? Verovatno jeste. U industriji lampi, koja se gotovo isključivo oslanjala na ženski rad, idiomatska karakterizacija ženskog rada kao lakog i »delikatnog« svakako je bila tačna u deskriptivnom smislu. Ali, u drugim ograncima

¹⁵ »Electrical Manufacturing«, Rasprava br. 159, str. 11.

cima te industrije bilo je malo saglasnosti između stvarne podele rada prema polu i jednakosti između ženskog i lakog rada. Priznajući da se industrija lampi razlikuje, Charles Keaveney je posvedočio da u velikim fabrikama električne opreme, kakva je *GE-Schenectady*, u kojoj je on radio, »90 odsto rada žena zaposlenih u toj grani nije laki rad.«¹⁶ On je izneo pretpostavku da su žene zamenile muškarce zbog toga što su najamnine koje su mogle tražiti bile niže, a ne zato što su poslovi o kojima je reč bili laki.

Klasična studija Elizabeth Butler o ženskim radnicima u Pittsburgu u prvoj deceniji ovog veka potvrđuje Keaveneyevu pretpostavku da su mnogi od poslova dodeljeni ženama bili fizički naporni. Posmatrajući žene u golemoj fabrici *East Pittsburgh Westinghouse*, gde ih je bilo samo 650, od 10 000 radnika koji proizvode kaleme, armature, transformatore i motore, zapisala je: »Većina žena zaposlena je u navijanju kalema. Mašinski proces je jednostavan i lako se uči, budući da svaka devojka jednostavno pokrene mašinu i drži u svojim rukama kalem i traku, dok ih brzo okretanje točkova povezuje. Delovanje sile je tako jako da se operator ljulja napred i nazad i često je prisiljen da upotrebi značajnu fizičku knagu da bi zadžao traku na mestu. U jednoj pitsburškoj firmi u kojoj su žene zaposlene samo za ručno navijanje, dok mašinsko navijanje vrše muškarci, nadzornik je rekao da nikad ne bi dozvolio ženama da rade na mašinama, jer sila vučenja zahteva isuviše mnogo snage da bi se zadržalo pravilno navijanje. U fabrici *East Pittsburg (Westinghouse)* sledi se drugačija praksa, pri čemu se, u slučaju da se na ovim snažnim mašinama bilo koji kalem nepravilno navije, od devojke-operatora zahteva da ga premota bez naknade.«¹⁷ Razlike u pogledima firmi na sastavne delove teškog i lakog rada ukazuju na neadekvatnost idiomatskog izjednačavanja ženskog i lakog rada radi objašnjavanja podele rada prema polu u proizvodnji trajnih dobara.¹⁸

¹⁶ Isto, str. 109.

¹⁷ Elizabeth Butler, *Women and the Trades: Pittsburgh, 1907—1908*, Russell Sage Foundation, New York, 1909, str. 215—216.

¹⁸ Još jedan dokaz da je ovaj idiom različito tumačen među poslodavcima pojavio se u jednom istraživanju Biroa za žene SAD o industriji radio-aparata, izvedenom 1929. godine, u kojem je nađeno da su »u velikim pogonima preovlađivali muškarci, a u drugima žene«. Izveštaj je ukazao na to da je, »u izvesnim slučajevima, proizvodnja radio-aparata razvijena iz proizvodnje motora ili baterija, koje su zapošljavale muškarce, pa su muškarci zadržani i s promenom u proizvodnji. (...) Tržište rada takođe je bilo faktor kontrole. U jednom gradu nedo-

Butlerova je, kao i Keaveney, ukazala na to da su preduzeća elektroindustrije, kao *GE*, zapošljavala žene na ovim napornim poslovima uglavnom zato što su one bile jevtiniji oblik rada. Muškarci, primetila je, »nikad se ne postavljaju na radno mesto one vrste na kojem su zaposlene žene, osim ukoliko postoji hitna porudžbina, pa je njihova pomoć privremeno potrebna. S obzirom da su muškarci kao navijači kalema plaćeni upravo dvostruko više nego devojke, za preduzeće bi bila skupa politika dozvoliti muškarcima da redovno preuzimaju bilo koji ženski posao.«¹⁹ Međutim, ako bi ovo bila jedina konsideracija, moglo bi se očekivati da žene, posle izvesnog vremena, istisnu praktično sve muškarce u datoj grani, osim u slučaju poslova koji zahtevaju veliku veštinu ili takvu fizičku snagu da ih muškarci, čak i uz višu platu, mogu efikasnije izvršiti. Upravo ovo se u osnovi pojavilo u ogranku proizvodnje lampi u okviru elektroindustrije. Zašto je feminizacija bila tako ograničena u drugim ograncima, i zašto ona nije napredovala ni do tog stepena u automobilskoj industriji?

U automobilskoj industriji, »najmodernijoj« od svih industrijskih grana početkom ovog veka, potreba za radnicima sposobnim za velike fizičke napore bila je u velikom stepenu eliminisana zahvaljujući mehanizaciji i organizaciji proizvodnje na principu pokretne trake. »Obični ljudi dolaze nam nekvalifikovani«, zapisao je Henry Ford 1922. godine. »Oni ne moraju da budu sposobni ljudi. Mi imamo poslova koji traže veliku fizičku snagu — iako se njihov broj brzo smanjuje; imamo i drugih poslova, koji uopšte ne zahtevaju nikakvu snagu. To su poslovi koje bi, što se tiče snage, moglo da obavlja trogodišnje dete.«²⁰ A Charles Reitell je, u eseju o automobilskoj industriji, 1924. godine primetio: »Brzo — zapravo preko noći — gigantska, složena i komplikovana mašina odstranila je potrebu za mišićima i snagom. Kao što to Frederick M. Taylor smatra, »Gorila-tipovi više nisu potrebni. Umesto toga, imamo veću tražnju za nervnim i mentalnim aktivnostima kao što su opreznost, brzo rasuđivanje, spretnost, upravljanje, sposob-

stajale su žene, dok je u drugom fabrici radio-aparata bila jedina industrija s velikim brojem zaposlenih žena« (U. S. Women's Bureau, bilten br. 83, *Fluctuation of Employment in the Radio Industry*, 1931, str. 27). Vid., takode, U. S., Women's Bureau, bilten br. 12, *The New Position of Women in American Industry*, 1920, str. 113, gde se razmatraju varijacije razmera ženske supstitucije u elektroindustriji tokom prvog svetskog rata.

¹⁹ Butler, *Women and the Trades*, str. 217.

²⁰ Henry Ford, u saradnji sa Samuelom Crowtherom, *My Life and Work*, Doubleday, Garden City, N. J., 1923, str. 79.

nost i, konačno, nervna izdržljivost, da bi se obavile dosadne, jednolične, zamorne ritmičke operacije.«²¹

Ovo su, prema preovlađujućem shvatanju, upravo bile karakteristike poslova koji najviše odgovaraju ženskim radnicima. Prema tome, moglo bi se očekivati da je inicijativa uprave da se maksimalizuje upotreba »jevtinog rada«, raspoloživog među ženskom populacijom, dosta veoma velika. Žene su, međutim, do drugog svetskog rata, bile neznatna manjina radne snage automobilske industrije i bile su uglavnom zaposlene u fabricama delova (gde su izvodile zadatke srodnije s elektroindustrijom nego s ostatkom automobilske industrije) i u odeljenjima »sečenja i šivenja« (tapetarstvu) u fabricama karoserija. Iako su žene povremeno supstituisale muškarce uz nižu platu, upadljiv je očigledan nedostatak interesa uprave za bilo kakav ozbiljan napor u feminizaciji velikih razmera.²² Žene su pronađene kod samo 22 od 110 poslova pobrojanih u jednom pregledu industrije 1925. godine, i činile su svega 2,4 odsto radne snage (fabrike delova nisu bile uključene). Punih 68 odsto tih žena bilo je koncentrisano u samo četiri kategorije poslova, a gotovo polovina njih (32 odsto od ukupnog broja) bile su operatori mašina za šivenje.²³

Podela rada prema polu u automobilskoj industriji prikazana je na isti način koji je preovlađivao u elektroindustriji. Stoga je jedan komentator tvrdio da su žene bile posebno dobro zastupljene u ogranku proizvodnje delova u okviru ove industrijske grane, »s obzirom da su one vične sklapanju lakih delova.«²⁴ Ova fraza nije naglašavala samo manju fizičku snagu žena nego je izdigla i dubioznije pretpostavke o mehaničkim sposobnostima muškaraca i žena na nivo organizacionih principa. Rečeno je da se žene odlikuju sposobnošću u zadacima koji

²¹ Charles Reittel, »Machinery and Its Effects upon the Workers in the Automotive Industry«, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 116, 1924, str. 43.

²² Primeri supstitucije zabeleženi su u: Robert W. Dunn, *Labor and Automobiles*, International Publishers, New York, 1920, str. 73. i 76; i u: William McPherson, *Labor Relations in the Automobile Industry*, The Brookings Institute, Washington, D. C., 1940, str. 8—9.

²³ Vid. U. S., Bureau of Labor Statistics, bilten br. 438, *Wages and Hours of Labor in the Motor Vehicle Industry*, 1927, str. 2—3. Ostale tri kategorije radnih mesta s velikim brojem žena bile su »finalni monter«, »inspektori«, i »ruke za finu obradu«. U četiri grupe poslova, koje su zapošljavale 68 odsto broja žena, bilo je samo 11 odsto muškaraca obuhvaćenih pregledom.

²⁴ William McPherson, »Automobiles«, u: Millis (red.), *How Collective Bargaining Works*, str. 576.

zahtevaju manuelnu veštinu, pažnju prema detaljima i sposobnost da se toleriše jednoličnost. Prema jednom opisu automobilske industrije iz 1929. godine, žene se »smatraju brzim radnicima u poslovima fine obrade, poliranja i tapetarstva, gde se traži mnogo ručnog rada, kao i u poslovima pregleda, doterivanja, inventarisanja i čuvanja alata i u rukovanju mašinama za navoje.«²⁵

Međutim, u okviru automobilske industrije bilo je, kao i u elektroindustriji, mnogo varijacija među preduzećima i regionima u pogledu zapošljavanja i razmeštaja žena. *General Motors* je, izuzimajući njegove fabrike delova, zapošljavao relativno malo žena. U periodu pre drugog svetskog rata, *Ford* je takođe zapošljavao manje žena nego većina drugih firmi u toj industriji. Od ukupno 15000 radnika u pogonu *Ford Highland Park*, godine 1914. na fabričkom spisku bilo je svega 250 žena. (Henry Ford je imao sasvim nepovoljno mišljenje o zapošljavanju žena, pa je jednom izjavio da žene koje rade van doma »čine to da bi kupile lepe haljine«.) *Chrysler* je, kao i izvestan broj manjih automobilskih kompanija i proizvođača delova, zapošljavao relativno veći broj žena u predratnim godinama, iako su one još bile manjina radne snage.²⁶

Diferencijacija poslova prema polu mogla se otuda veoma različito interpretirati i ostvarivati — kako u okviru elektroindustrije tako i unutar automobilske industrije. Ovo ukazuje na to da se preovlađujući izraz tipizacije poslova ne može upotrebiti za objašnjavanje stvarnih granica između ženskog i muškog rada, ili razlike u stepenu feminizacije u dvema industrijama. On se ne

²⁵ Dunn, *Labor and Automobiles*, str. 74.

²⁶ Horace L. Arnold i Fay L. Faroute, »Ford Methods and the Ford Shops«, *The Engineering Magazine*, New York, 1915, str. 1. i 58; intervju s Edith Van Horn, 14. februar 1980; intervju s Morley Walker, 7. oktobar 1980; Judy Rosen, *Women in the Plant, the Community and the Union at Willow Run*, magistarski rad, Department of History, University of Pittsburgh, 1978, str. 47—48.

Sveobuhvatna statistika zaposlenosti prema polu za pojedinačne firme u ovom periodu, na žalost, nije dostupna. Vid., ipak, svedočenje R. J. Thomasa na senatskoj raspravi *Manpower Problems in Detroit*, 79. Kongres, 1. sesija, 9—13. mart, 1945, str. 13107. i sl.; a takođe i istraživanje koje je, u martu 1945. godine, izveo Odbor za ratnu proizvodnju, čija se kopija nalazi u UAW Research Department Collection, Wayne State University Archives of Labor History and Urban Affairs, Detroit (odavde navodeno kao WSU Archives), kutija br. 22, fasc. »Reconversion 1944—1945, 1 of 2«.

Ima i nekih dokaza regionalnih varijacija u strukturi zaposlenosti prema polu u automobilskoj industriji. Vid., na primer, Bureau of Labor Statistics, *Wages and Hours of Labor in the Motor Vehicle Industry*, 1927, str. 4. i 26—36.

može u celini odbaciti, jer tipizacija polova doista vodi menadžere pri iznajmljivanju i razmeštanju radnika i zato neposredno utiče na položaj žene u industriji.²⁷ Zašto li se, međutim, idiomatska konstrukcija podele rada prema polu tako različito razvijala u ovim dvema granama, jačajući odgovarajuća menadžerska uverenja? Odgovor leži u suprotnim strategijama kontrole rada u dvema granama.

Za pisca kakav je Richard Edwards, i automobilska i elektroindustrija ovog perioda primeri su smenjivanja »proste« kontrole — gde je rad bio podvrgnut ličnom nadzoru radi obezbeđenja proizvodnje — razvijenim načinom upravljanja, koji on naziva »tehničkom kontrolom«, gde je »mašina sama upravljala procesom rada i regulisala njegovu brzinu«.²⁸ Međutim, zbog toga što obara fordističku revoluciju (razvitak pokretne montažne trake) i širi razvoj moderne industrije masovne proizvodnje, Edwards ne može ponuditi nikakvo objašnjenje za suprotne podele rada prema polu, razvijene u automobilskoj i elektroindustriji.

U elektroindustriji su plaćanje prema učinku i podsticajne platne sheme bili primarni načini kontrolisanja rada (u smislu obezbeđivanja transformacije radne snage u rad). S 1920-im godinama, tri četvrtine proizvodnih radnika koje su zapošljavali *General Electric*, *Singer* i *Western Electric* bilo je plaćeno na podsticajnoj osnovi.²⁹ Kao i u drugim granama masovne proizvodnje, mašine su i u elektroindustriji bile ključni element u snižavanju kvalifikacionog nivoa procesa rada; one su doista pomogle depresijaciji troškova proizvodnje. Ova industrija je, ipak, ostala sasvim radno intenzivna, uprkos mehanizaciji, pa je snižavanje proizvodnih troškova obično označavalo manipulisanje sistemom plaćanja najamnina da bi se ubrzao rad. Početak razvoja industrije užarenih lampi vrlo dobro to ilustruje: »Od vremena kad je Edison pronašao prvu komercijalno upotrebljivu užarenu lampu, do razvoja tantalske lampe, praktično nije bilo promena u prirodni sirovina ili njihovim troškovima, iako su, tokom ovog perioda, troškovi lampi veoma

²⁷ Moji intervjui s bivšim rukovodiocima automobilske industrije iznova ovo pokazuju. Vid., takođe, *Exploitation from 9 to 5: Report of the Twentieth Century Task Force on Women and Employment*, Lexington Books, New York, 1975, str. 65—67.

²⁸ Edwards, *Contested Terrain*, str. 20. Primer koji on ističe pri razmatranju »tehničke kontrole« je pogon firme *General Electric*.

²⁹ Ronald Schatz, *American Electrical Workers: Work, Struggles, Aspirations, 1930—1950*, doktorska disertacija, Department of History, University of Pittsburgh, 1977, str. 48.

mного smanjeni. Ova redukcija bila je mogućna samo zbog povećanja brzine kojom su se lampe mogle proizvoditi, i rezultirajućeg smanjenja učešća rada u troškovima proizvodnje. Deo ovog povećanja brzine proizvodnje... proizišao je iz pojednostavljenosti procesa rada i uvođenja mašina koje oslobađaju operatora nekih delova rada, ali je daleko veći deo sadašnje brzine proizašao iz povećanja radne brzine operatora... Malo je industrija... u kojima je tako velika pažnja posvećena ovoj odluci, ili tako visoko razvijenim metodima, pronađenim za oslobođenje ovog rezultata, kao što je slučaj u industriji električnih lampi. Ovo je, izgleda, proizašlo iz veoma velikog učešća najamnina u ukupnim troškovima.

Ovih metoda ima četiri: prvo, ustanovljavanje minimalne proizvodnje, ispod koje zaposleni ne smeju ići... Drugo, plaćanje viših jediničnih najamnina za povećanu proizvodnju... Treće... davanje bonusa za svu proizvodnju iznad izvesnog standarda. Četvrto... jedan od najkvalifikovanijih i najspremnijih radnika odredi se za vođu grupe. On deluje kao regulator tempa i podstaknut je da do krajnjih mogućnosti poveća svoju proizvodnju i proizvodnju grupe time što je plaćen 5 odsto više od proseka cele grupe.³⁰

Upravo zato što uvođenje mašina nije, po sebi, vršilo dovoljnu kontrolu nad radom u njihovoj grani, kompanije elektroindustrije bile su veoma zainteresovane za druge »moderne« tehnike upravljanja, među kojima i za Taylorovo naučno upravljanje, s njegovom analizom plaćanja prema učinku i srodnih shema za ubrzavanje procesa rada. Zanimljivo je da je upravo jedna kompanija elektroindustrije, *Western Electric*, kasnije bila pionir razvoja takozvane *human relations* škole upravljanja. Pre toga je Gerard Swope iz firme *General Electric* položio temelj svojim eksperimentima s korporativnim »blagostanjem«, za koje je njegovo ime postalo sinonimno. *Westinghouse* je bila jedna od prvih kompanija u zemlji koje su razvile sistem »analize poslova«. Njime se sistematski izračunavao odnos između najamnine, s jedne, i sadržaja posla i pola radnika, s druge strane. *General Electric* je takođe sasvim rano razvio tehnike vrednovanja posla.³¹

³⁰ U. S., Congress, Senate, *Glass Industry: Report on Woman and Child Wage Earners in the United States*, glava 19, »Employment of Women and Girls Making Incandescent Lamps«, 61. Kongres, 2. sesija, Dokument Senata br. 645, 1911, 3, str. 479—480.

³¹ Vid. Frederick Taylor, *The Principles of Scientific Management*, Norton, New York, 1911; F. L. Roethlisberger i William J. Dickson, *Management and the Worker*, Harvard University Press,

Iz istih razloga zbog kojih su odobrili ove razne inovacije u upravljanju, koje su obećavale povećanje učinaka radnika, preduzeća u elektroindustriji nastojala su i da direktno smanje svoje troškove najamnog rada, oslanjajući se na »jevtin rad«. Na Severoistoku i na Srednjem zapadu, gde su, u početku, bile bazirane glavne operacije te grane, raspoloživa ponuda jevtinog rada uglavnom se sastojala od žena i devojaka. Zapošljavanje ovih grupa nudilo je bitne uštede. Godine 1925, ženski radnici u elektroindustriji imali su, u proseku, 40 centi po času, dok su njihovi muški suparnici zarađivali 45 centi, za nekvalifikovani, i 67 centi, za kvalifikovani rad.³²

Iako je *Westinghouse* tvrdio da bi »trebalo klasifikovati poslove, a ne zaposlene«, kompanija je imala brojne »poslove posebno namenjene ženama.« U svim klasifikacijama poslova koje su obuhvatale i muške i ženske poslove (prema vlastitoj proceni kompanije — uporedive složenosti i odgovornosti), *Westinghouse* je imao poseban »ženski ključ«, s popisom poslova i najamnina bitno nižih od onih na paralelnom »muškom ključu«. Na primer, ključne liste fabrike *East Pittsburgh Westinghouse* imale su raspon ženskih najamnina od 40 do 59 centi po času, dok je raspon muških najamnina iznosio od 46 centi do 1 dolara. Najniža muška najamnina za nekvalifikovani rad bila je samo za 1 cent ispod maksimalne ženske nadnice. Slično ovome, pravilnik za procenu poslova firme *General Electric* izričito navodi da će »za ženske operatore, vrednost (nadnična stopa) biti dve trećine vrednosti za muške radnike«, kod poslova sličnog sadržaja. Do 1945. godine, platne liste firme *General*

Cambridge, 1939; David Loth, *Swope of GE*, Simon and Schuster, New York, 1958; W. D. Stearns, »Placing the Right Man in the Right Job: Outline of Methods Used by the Westinghouse Electric Mfg. Co., for Selecting the Right Man for Each Job in the Shop and for Standardizing Rates of Compensation«, dvodelni članak u *Machinery*, 26, septembar i oktobar 1919, str. 30—33. i 136—139; John C. Bower, »Westinghouse Employment Department: Methods Used by the Westinghouse Electric and Manufacturing Company, East Pittsburgh, Pennsylvania, in Hiring Men in Retaining an Efficient Working Force«, *Machinery*, 26, novembar 1919, str. 243—246; i United Electrical Workers, *Exhibits* u slučaju EEOC protiv firme *General Electric*, 1976, str. 1355. (Primerci teksta *Exhibits* dostupni su kod Arhiva sindikata UE u Pittsburgu, kao i u nacionalnoj službi sindikata UE u Njujorku.)

³² National Recovery Administration, »The Electrical Manufacturing Industry«, *Statistical Materials*, br. 4, 1935.

Electric direktno su označavale poslove kao muške ili ženske.³³

Elektroindustrija nije bila usamljena u svom povezivanju plaćanja prema učinku s ekstenzivnim zapošljavanjem žena. Sličnu praksu imale su i starije industrije, koje su se oslanjale na jevtin ili »znojav« ženski i dečiji rad, kao što je proizvodnja odeće. Međutim, slučaj elektroindustrije ukazuje na to da uobičajena interpretacija veze između žena i plaćanja prema učinku može biti obmanjujuća. Pretpostavka Davida Montgomeryja da je »među poslodavcima bilo rasprostranjeno uverenje da je prosto plaćanje prema učinku... bilo najbolji sistem plaćanja za imigrante, a pre svega za žene—imigrante«, verovatno implicira pogrešnu liniju kauzaliteta.³⁴ Oslanjajući se na plaćanje prema učinku, bar u elektroindustriji, pre je moglo da olakša zapošljavanje žena, nego obrnuto.

Automobilska industrija se, sasvim suprotno, samo marginalno oslonila na plaćanje prema učinku ili na ženski rad (ili, s tim ciljem, na druge izvore jevtinog rada). Glavna poluga kontrole ovde su bile *visoke* najamnine, omogućene fordističkom revolucijom, koja je smanjila troškove rada relativno malu komponentu ukupnih troškova. Ova industrija je, nakon što je *Ford Motor Company* 1914. godine objavila poznatu parolu »dnevnicu od pet dolara«, brzo stekla reputaciju zbog dobrih plata. *Ford* je tada bio najveća firma u toj industriji i odigrao je pionirsku ulogu u razvoju kontrole nad radom kroz upotrebu pokretne montažne trake. Ova inovacija se, zajedno s visokim nadnicama koje je omogućila, brzo raširila u čitavoj grani. *Ford* je, prema Keithu Swardu, odmakao s podsticajnim platama »onog trenutka kad su se pojavile pokretne trake«. ³⁵ »Kralj Flivera«*, kako su nazivali Henry Forda, hvalisao se da nije koristio složene birokratske aranžmane sadržane u shemama za klasifikaciju poslova, ustanovljenim u elektroindustriji. On se, isto tako, rugao »naučnom upravljanju« i s ponosom je govorio kako je plaćanje prema učinku potpuno eli-

³³ Stearns, »Placing the Right Man in the Right Job«, i Bower, »Westinghouse Employment Department«; »Sixteenth Keysheet — Effective April 1, 1937«, Margaret Darin Stasik Papers, University of Pittsburgh Archives of Industrial Society, fasc. 14; National Labor Board, *War Labor Reports*, 28, str. 679. i dalje.

³⁴ David Montgomery, *Worker's Control in America*, Cambridge University Press, New York, 1979, str. 37.

³⁵ Keith Sward, *The Legend of Henry Ford*, Rinehart, New York, 1948, str. 48.

* *Flivver* — jevtin automobil firme *Ford*. — *Prim. prev.*

minisano iz njegovih pogona. (Sredinom 1930-ih godina, mnogi radnici firme *General Motors* takođe su bili plaćeni putem satnica.) »Mašina«, rekao je Henry, »novi je mesija.«³⁶

Dakako, upravo je Fordova mehanizacija načinila plaćanje prema učinku zastarelim sistemom. Kao što je jedan posmatrač 1924. godine istakao u vezi s automobilskom industrijom, »razvoj jednoobrazne, standardne proizvodnje koja se pojavila s mašinama, čiji je dnevni kapacitet merljiv, polaže osnovu za plaćanje na bazi standardne proizvodnje. Ovo se razlikuje od običnog plaćanja prema radnom učinku. (...) Izmerena proizvodnja, povezana s prilagođavanjima u koverti s platom, znači da upravi još malo šta treba da bi podstakla radnika na proizvodni napor. Radnik uskoro shvata da je on karika u dugom lancu operacija, koju, ako ne funkcioniše pravilno, uprava i ostali radnici brzo zapažaju.«³⁷

Visoke najamnine su, pod ovim uslovima, postale razumna industrijska politika; plate su u automobilskoj industriji bile relativno visoke u odnosu prema drugim granama prerađivačke industrije. Godine 1925, prosečna zarada muških automobilskih radnika bila je 73 centa po času, dok su čak i kvalifikovani muškarci u elektroidustriji u toj grani, u proseku, imali svega 67 centi po času, a nekvalifikovani muškarci 45 centi.³⁸ Čak i tokom depresije, kad je opadanje najamnina u čitavoj zemlji bilo endemske prirode, nedeljne zarade automobilskih radnika bile su 24 odsto iznad uporedivog proseka za čitavu industriju.³⁹

Ženski automobilski radnici zarađivali su daleko manje nego muškarci. Oni su, u doba pre drugog svetskog rata, obično (po času) dobijali dve trećine zarade muškaraca. Međutim, u poređenju s drugim poslovima raspoloživim na tržištu ženskog rada, u automobilskoj industriji su čak i ženske najamnine bile visoke.⁴⁰ Upadljivo

je, pak, da uprava u automobilskoj industriji nije nastojala da smanji troškove najamnog rada, zamenjujući muškarce ženama. U ovoj grani bilo je veoma malo žena uopšte, a većina njih bila je koncentrisana u proizvodnji automobilskih delova. Zanimljivo je da je, u ovom ogranku industrije, mašinsko regulisanje brzine korišćeno daleko manje ekstenzivno, a plaćanje prema učinku ostalo je dominantni oblik isplate nadnica sve do 1950. godine.⁴¹ Proizvodnja automobilskih delova takođe je bila relativno konkurentna, pri čemu je u njoj bilo nekih zloglasnih pogona, kao Briggsovi, u kojima su radnici bili bedno plaćeni. Žene su u njima ekstenzivnije korišćene, a tokom 1930-ih godina prijavljene su i izuzetno niske najmnine od 4 centa po času.⁴² Ovo je, međutim, bilo netipično; predominantna politika najvećih automobilskih preduzeća bila je plaćanje visokih najamnina u zamenu za subordinaciju organizaciji proizvodnje s mašinskom regulacijom brzine.

Kombinacija dramatično sniženih obrtnih troškova i ubrzane proizvodnje značila je da su radnici u *Fordu*, posle uvođenja »dnevnicе od pet dolara«, ostvarivali veću proizvodnju po dolaru najamnine nego ranije. Sam Ford je to opravdano nazvao »jednim od najboljih poteza u snižavanju troškova koje smo ikad napravili.«⁴³ Taj komentar zahvata suštinu upravljačke strategije koja je postala model za automobilsku industriju kao celinu.

nasuprot 73 centa za muškarce. Treći pregled, u septembru 1934. godine, našao je prosečnu zaradu od 54 centa za žene i 75 centi za muškarce. (Sva tri skupa podataka isključuju fabrike automobilskih delova, gde su nadnice bile bitno niže za radnike oba pola.) Vid. U.S., Bureau of Labor Statistics, *Wages and Hours of Labor in the Motor Vehicle Industry, 1927*, str. 2—3; i N. A. Tolles i M. W. La Fever, »Wages, Hours, Employment and Annual Earnings in the Motor-Vehicle Industry, 1934«, *Monthly Labor Review*, 42, br. 3, mart 1936, str. 527.

Uprkos ovim razlikama, pregled pogona Flint u Mičigenu, koji je, 1925. godine, sačinio Biro za žene SAD, našao je da je prosek žena u automobilskoj industriji od 20,10 dolara (a ovaj je uključio i radnike u fabrikama delova) bio veći od njihovih plata u bilo kojem drugom tipu posla. (Vid. U.S. Women's Bureau, bilten br. 67, *Women Workers in Flint, Michigan, 1929*, str. 19.)

⁴¹ Gartmann, *Auto Slavery*, str. 718; McPherson, »Automobiles«, str. 611—612; Robert Blauner, *Alienation and Freedom*, University of Chicago Press, Chicago, 1964, str. 89—92; »Automotive Parts: Wage Structure, March—April 1950«, *Monthly Labor Review*, 72, br. 1, januar 1951, str. 37.

⁴² Philip S. Foner, *Women and the American Labor Movement: From World War I to the Present*, The Free Press, New York, 1980, str. 260. i 270.

⁴³ Sward, *Legend of Henry Ford*, str. 56.

³⁶ Isto, str. 1; Ford, *Life and Work*, str. 91—102; William David Gartmann, *Auto Slavery: The Development of the Labor Process in the Automobile Industry in the United States, 1897—1950*, doktorska disertacija, Department of Sociology, University of California, San Diego, 1980, str. 717—718.

³⁷ Reitell, »Machinery and Its Effects«, str. 42.

³⁸ U.S., Bureau of Labor Statistics, *Wages and Hours of Labor in the Motor Vehicle Industry, 1927*, str. 2—3.

³⁹ Andrew T. Court, *Men, Methods and Machines in Automobile Manufacturing*, Automobile Manufacturers' Association, New York, 1939, str. 9.

⁴⁰ Godine 1925, prosek ženskih automobilskih radnika iznosio je 47 centi po času, u poređenju sa 73 centa za muškarce u toj industriji. Slično tome, aprila 1934. godine, prosek žena na poslovima u fabrikama automobila iznosio je 52 centa po času,

Čim su visoke najamnine postale ključ za kontrolu nad radom, Ford je mogao da istakne popularnu parolu »porodične najamnine«, koja je, u predratnom periodu, bila ideal s velikim odjekom u radničkim zajednicama. U svojoj autobiografiji, on je zapisao: »Da je samo o čoveku samom reč, troškovi njegovog održanja i profit koji bi on trebalo da ima bili bi jednostavna stvar. Ali on nije samo individua. On je građanin, koji doprinosi blagostanju zemlje. On ima domaćinstvo. On je možda otac, s decom koja se moraju ispravno odgojiti pomoću onoga što je on u stanju da zaradi. (...) Muškarac obavlja posao u pogonu, ali njegova supruga radi u kući. Pogon ih mora oboje plaćati. (...) Inače, imamo groznu perspektivu u kojoj su mala deca i njihove majke prinuđeni na rad.«⁴⁴ Ova politika najamnina uticala je na žene na više načina, jer je ona pružila obrazloženje za izuzimanje onih nekoliko žena, koje su doista radile za firmu, od uvođenja mnogo hvaljene »dnevnice od pet dolara«. Sam Ford je 1916. godine rekao Komisiji za industrijske odnose Sjedinjenih Država da je samo jedna desetina kod njega zaposlenih žena dobijala minimum od pet dolara.⁴⁵ Neozženjeni muškarci ispod 22 godine starosti i ožeenjeni muškarci bez izdržavanih članova porodice, koji žive odvojeni od domaćinstva ili traže razvod, takođe su plaćani manje od pet dolara. Oni, inače sposobni muškarci, kod kojih je zloglasno »Sociološko odeljenje« firme Ford otkrilo vođenje nedostojnog života«, takođe bi se mogli izuzeti. Kao posledica toga, gotovo jedna trećina radnika ove kompanije zarađivala je manje od pet dolara dnevno, a ukupni Fordov račun za najamnine u prve četiri godine ere »dnevnice od pet dolara« nije bio mnogo veći nego kod konkurenata firme u Detroitu i oko njega.⁴⁶

Rad u automobilskoj industriji u stvarnosti se i na druge načine odvojio od popularnog mita o prosperitetnom automobilskom radniku. Ova grana je imala veoma izražen sezonski karakter, a bila je i krajnje osetljiva na kretanje privrednog ciklusa. Zaposlenje je, stoga, bilo krajnje nestabilno, uprkos visokim najamnina-

⁴⁴ Ford, *Life and Work*, str. 128. Za dublje razmatranje ovog aspekta fordizma, vid. Martha May, »The Historical Problem of the Family Wage: The Ford Motor Company and the Five Dollar Day«, *Feminist Studies*, 8, br. 2, leto 1982, str. 399—404.

⁴⁵ U.S., Commission on Industrial Relations, *Industrial Relations: Final Report and Testimony*, 1916, 8, str. 7637.

⁴⁶ Sward, *Legend of Henry Ford*, str. 57. i 60. Vid., takođe, Stephen Meyer, *The Five Dollar Day: Labor Management and Social Control in the Ford Motor Company, 1908—1920*, State University of New York Press, Albany, 1981.

ma po času. Reputacija ove grane kao izvora zaposlenja s visokim najamninama privukla je tako mnogo muškaraca u Detroit da je već zaposlenim radnicima neprekidno pretilo premeštanje u veliki bazen nezaposlenih na detroitskom tržištu rada. Automobilaska preduzeća su namerano oglašavala više radnih mesta nego što su stvarno nameravali da popune; ona su, u nekim slučajevima, čak slala svoje agente za regrutovanje na Jug i Zapad, da bi obezbedili da detroitsko tržište rada bude stalno preplavljeno viškom radnika. Stoga se svaki radnik koji nije uspeo da bude dovoljno povinut suočavao s pretnjom trenutnog pomeranja.⁴⁷

Neki muškarci selili su se, sa svojim porodicama, u centre automobilske proizvodnje u Mičigenu, pri čemu je u ovu oblast privučen i velik broj neoženjenih muškaraca. U gradu Flint, oko pedeset milja od Detroita, u čijoj privredi je automobilska industrija dominirala čak više nego u samom »gradu motora«, muškarci su tokom predratnog perioda bili nesrazmerno zastupljeni u stanovništvu. Neudate žene su se, kao i samci, u velikom broju selile u potrazi za dobro plaćenim poslovima u proizvodnji automobila, ali se daleko manji broj njih mogao nadati da će osigurati zaposlenje. Prema izveštaju jednog pogona u Flintu, od 3.338 žena koje su se 1925. godine prijavile za posao, zaposlena je samo 271 žena. Žene, koje su predstavljale trunku među zaposlenima na ovim lokalnim tržištima rada s dominacijom automobilske industrije, a koje nisu bile dovoljno srećne da nađu fabričke poslove u industriji automobila ili delova, bile su koncentrisane u »tradicionalno« ženskim oblastima rada, kao prodavačice, konobarice ili pralje.⁴⁸

Elektroindustrija se, u pogledu ponude rada, bitno razlikovala od automobilske industrije. Ona je geografski bila sasvim decentralizovana, pri čemu su čak i najveće fabrike bile locirane u relativno malim gradovima i varošima. Ovo je odražavalo radnu intenzivnost te grane, praćenu pritiskom da se zaustavi porast najamnina. Dok su automobilske kompanije privlačile imigrante u Detroit i njegovu okolinu, gde je ova industrija bila koncentrisana, preduzeća elektroindustrije izabrala su seljenje u oblasti niskih najamnina, gde su, potom, za zapošlja-

⁴⁷ Blanche Bernstein, »The Hiring Policies in the Automobile Industry«, VPA National Research Project on Re-employment Opportunities and Recent Changes in Industrial Techniques, 1937, mimeo, W. Ellison Chambers Collections, Arhiv WSU, kutija br. 1.

⁴⁸ Vid. *Women Workers in Flint, Michigan*, posebno str. 2—5; i Alan Clive, *State of War; Michigan in World War II*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1979, str. 185.

vanje tražila naročito žene. Ovo je posebno važilo za segmente ove grane — kao što su proizvodnja lampi i elektronskih cevi — koji su zahtevali najamnine kvalifikovanih radnika. Međutim, čak su i gigantska preduzeća elektroindustrije podržala »zajedničku najamninu«, što znači da su ona utvrđivala svoje najmnine na osnovi posmatranja (ponekad selektivnog) nadnica na datom lokalitetu. Na raspravama o Pravilniku za elektroindustriju, u okviru Uprave za nacionalnu obnovu (NRA) 1933. godine, kad je Nacionalno udruženje elektroindustrije predložilo da im se dozvoli da plaćaju niže minimalne najmnine u gradovima s manje od 200 000 stanovnika, predstavnici radničkih sindikata istakli su da se praktično svi veliki pogoni industrije nalaze u gradovima te veličine, ili u manjim gradovima.⁴⁹

U elektroindustriji su niske najmnine i kontrola rada manipulisanjem sistemom plaćanja prema učinku išle ruku pod ruku. Tipičnu politiku jasno je artikulirao jedan nadzornik u pogonu lampi, koji je, u odgovoru na pitanje kako je mogao da održava brzu proizvodnju, rekao: »Mi držimo stopu plaćanja prema učinku tako nisko da oni moraju da se čvrsto nje drže da bi zaradili za život.«⁵⁰ Veliko oslanjanje industrije na ženski rad ovde je uglavnom služilo za smanjivanje računa za najmnine. S druge strane, ono je pomagalo upravi da vrši kontrolu nad muškim radom, jer je pretnja ženske supstitucije bila sveprisutna. U automobilskoj industriji je istoj funkciji služila rezervna armija nezaposlenih *muškaraca*, koju su preduzeća u toj industriji namerna držala pored radnika stvarno zaposlenih u njima. Pod ovim uslovima, omogućenim visokim najmninama, nije bilo potrebe da se iznose pretnje o ženskoj supstituciji — tako je bar bilo van ogranka za proizvodnju delova u ovoj grani.

Ako je zapošljavanje žena umesto muškaraca imalo dosta smisla u elektroindustriji, gde su troškovi rada činili velik deo troškova proizvodnje, favorizovanje mladih ženskih radnika bilo je čak celishodnije. U radioindustriji, na primer, poslodavci su redovno davali oglase za mlade devojke, pa su žene i same shvatile da pogoni favorizuju mladolike. »Morate biti mladi i snažni da biste tamo dobili posao«, objasnio je neko vladinom isled-

⁴⁹ *Fluctuation of Employment in the Radio Industry*, str. 27; Derber, »Electrical Products«, str. 747; *War Labor Reports*, 27, str. 687; Finn Theodore Malm, *Local 201, EU-CIO: A Case Study of a Local Industrial Union*, doktorska disertacija, Department of Economics, Massachusetts Institute of Technology, 1946, str. 252; Rasprava br. 159, »Electrical Manufacturing«, str. 91. i sl.

⁵⁰ »Women and Girls Making Incandescent Lamps«, str. 480.

niku.⁵¹ Radi obezbeđivanja visokih stopa obrta i očuvanja mlade radne snage, tokom predratnih godina postojale su formalne i neformalne zabrane zapošljavanja udatih žena. Međutim, s obzirom da su veoma mnogo zavisila od radničkih kćeri, preduzeća u elektroindustriji nisu bila u situaciji da odobravaju ideologiju »porodične nadnice«, što je činio Henry Ford.⁵²

Različiti procesi rada i različiti sistemi upravljačke kontrole u automobilskoj i elektroindustriji su tako proizveli oštru suprotnost u pogledu stepena zastupljenosti žena u radnoj snazi dveju industrija. Međutim, osnovni principi po kojima je uprava nastojala da organizuje podelu rada prema polu unutar svake industrije bili su, inače, sasvim slični. Izgleda da stepen feminizacije varira — ne samo između ovih dveju grana nego i u čitavoj privredi — znatno više nego politika uprave prema ženama. U fabrikama automobila i elektroproizvoda poslovi su, kao i drugde, bili strogo podeljeni prema polu.⁵³ Poslodavci su eksplicitno označavali mesta koja su namerali da popune kao ženske, muške ili, ponekad, dečake poslove. Suptilnost kojom će ove kategorije ponovo biti određene u kasnijim godinama, kad su tako grube forme diskriminacije osporene, bila je sasvim odsutna u godinama pre drugog svetskog rata. Etiketiranje poslova prema polu bilo je, i u automobilskoj i u elektroindustriji, eksplicitno, rutinsko i legitimno.

U prvim decenijama XX veka, kad su se u ovim industrijama iskristalisale osobite strukture zaposlenosti žena, podela rada prema polu se u njima dokazala izvanredno stabilnom. Ideologija podele rada prema polu suvereno je vladala čak i tokom velike depresije, praćene oštrom krizom profitabilnosti. Iako su se od pojedinih poslodavaca mogli očekivati pokušaji zamenjivanja muških radnika jevtinijim ženskim radom u masovnim razmerama, samo mali broj izveštaja odnosio se na žensku supstituciju. Umesto toga, glavni uticaj privredne

⁵¹ *Fluctuation of Employment in the Radio Industry*, str. 26—27.

⁵² Ronald Schatz, »Layoff is Always a Sore Problem«, skica pobjavlja njegove knjige u pripremi, str. 40.

⁵³ Vid. nap. 23, u vezi sa segregacijom polova u automobilskoj industriji. Raspoloživi podaci za elektroindustriju nisu dovoljno dezagregirani da bi dopustili poređenje s onima, ali je jasno da su poslovi i ovde bili u velikoj meri razdvojeni prema polu. Za podatke iz Pregleda industrije 1919. godine, koji je obuhvatio trideset osam fabrika električnih uređaja, vid. »Wages and Hours of Labor«, *Monthly Labor Review*, 10, br. 6, jun 1920, str. 82—94.

kontrakcije bila je stabilizacija podele rada prema polu, prethodno ustanovljene u obema industrijama.⁵⁴

Ni sindikalno organizovanje, koje je transformisalo toliko mnogo drugih aspekata iskustva radnika u automobilskoj i elektroindustriji tokom 1930-ih godina, nije izmenilo podelu rada prema polu. Novi sindikati CIO doista su organizovali ženske farbičke radnike uporedo s muškim (iako je u već ekstenzivnom sektoru službenika, uslužnih radnika i prodavaca bio organizovan mali broj ženskih radnika). Ujedinjeni automobilski radnici (UAW) i Ujedinjeni radnici elektroindustrije (UE) takođe su formalno bili privrženi politici nediskriminacije. Međutim, tokom 1930-ih godina, nijedan sindikat nije učinio bilo kakav odlučniji pokušaj da slomi sistem segregacije poslova prema polu. U elektroindustriji je bilo nekih pokušaja sužavanja razlika u najamninama prema polu, ali su oni načinili mali napredak. Oba sindikata su zastupala parolu »jednake plate za jednaki rad«, ali je ovo uglavnom bilo namenjeno sprečavanju ženske supstitucije, od koje se, kao od mogućnog sredstva snižavanja tek povećanih nadnica muškaraca, mnogo zaziralo. Ona nije ništa učinila da se izmeni činjenica da žene i muškarci nisu obavljali »jednaki rad«. Naprotiv, glavni uticaj sindikalnog organizovanja bio je stabilizacija radne snage, ne samo zahtevanjem jednake plate za jednaki rad nego i institucionalizovanjem sistema starešinstva za otpuštanje i novo zapošljavanje.⁵⁵ Interesi ženskih radnika nisu bili prioritetni za nove sindikate krajem 1930-ih godina, čak ni u elektroindustriji, u kojoj su oni obuhvatali tako velik deo radne snage. Dramatično prestrukturisanje podele rada prema polu bilo je više uzrokovano ekonomskom mobilizacijom za drugi svetski rat, nego političkom transformacijom bazične industrije kroz sindikalno organizovanje.

⁵⁴ Postotak žena među operativcima i radnicima porastao je između 1930. i 1940. godine. U automobilskoj industriji, ovaj postotak je, tokom depresivnih decenija, porastao sa 7,2 na 10,5, što je veći porast od onoga između 1920. i 1930. godine. U elektroindustriji, on je porastao s 33,1 na 40,7 u 1940. godini, dok je zastupljenost žena u prethodnoj deceniji u stvari neznatno opala (*Women's Occupations through Seven Decades*, str. 221—222. i 237).

⁵⁵ Vid. Jonas Silver i Everett Kassalow, »Seniority in the Automobile Industry«, mimeo, U. S. Bureau of Labor Statistics, Washington, D. C., april 1944; Schatz, »Layoff is Always a Sore Problem«; i UE, *Exhibits*, str. 1411. i sl.

Politika podele rada prema polu — klasni interesi i radni interesi u borbama rada 1940-ih godina

Ekonomska mobilizacija ratnog doba transformisala je položaj žena u celoj profesionalnoj strukturi, ali su promene bile posebno dramatične u industriji. U automobilskoj industriji je zaposlenost žena povećana sa 6 odsto proizvodne radne snage 1940. godine na 26 odsto u doba ratnog vrhunca, dok je učešće žena u elektroindustriji, tokom istog perioda, poraslo s 32 na 49 odsto.⁵⁶ Ovo nije bilo izazvano nikakvom borbom između sindikata i uprave — iako su uprave u obema industrijama prvobitno veoma nerado zapošljavale žene na muškim poslovima. To je u celini bilo izazvano nedostatkom muškog rada, uzrokovano brzom ekspanzijom ratne privrede, posebno u industriji, i regrutovanjem muškaraca u vojnu službu. Nasuprot rasprostranjenom utisku da je segregacija poslova tokom ratnih godina značajno, iako samo privremeno, razbijena, pojavile su se nove strukture profesionalne segregacije. Granice između ženskog i muškog rada promenile su lokaciju, ali nisu eliminisane.⁵⁷

Međutim, poremećaj u prethodno ustanovljenoj »tradicionalnoj« podeli rada prema polu doista je ubrzao izazove upravi povodom položaja žena od strane mladih sindikata CIO u obema industrijama, u do tada ili od tada neviđenim razmerama. Ove borbe su i u automobilskoj i u elektroindustriji bile motivisane brigom radnika za to šta će se, po završetku vojnog sukoba, dogoditi s ogromnim brojem žena inkorporisanih u ratnu industriju. Da li će podela rada prema polu biti permanentno izmenjena? Pod kojim bi uslovima ženama, čak privremeno, bilo dopušteno da zamene muškarce, kad se u obzir uzmu posleratne konsekvence?

Ova zabrinutost je izazvala mnoge sukobe povodom podele rada prema polu u toku rata i neposredno posle njega. I sindikati UE i UAW često su u ovom periodu osporavali politiku i praksu uprava koje utiču na položaj žena u industriji, ali su oni povodom toga išli sasvim različitim putevima. Ujedinjeni radnici elektroindustrije postepeno su razvili kampanju za »jednaku platu za uporedive zasluge«, koja je kulminirala jednim slučajem Ratnog odbora za rad iz 1945. godine, iznetim od strane

⁵⁶ »Women in Factories«, mimeo, Bureau of Labor Statistics, Washington, D. C., avgust 1947, str. 6—7.

⁵⁷ Vid. Milkman, »Redefining 'Women's Work'«; i Karen Skold, »The Job He Left Behind: Women Shipyard Workers in Portland, Oregon during World War II«, u: Carol Berkin i Clara Lovett (red.), *Women, War and Revolution: A Comparative Perspective*, Holmes, Meier, New York, 1980, str. 55—75.

ovog sindikata protiv preduzeća *General Electric* i *Westinghouse*. Ovaj slučaj je ukazivao na samu osnovu segregacije poslova prema polu, osporavajući različito vrednovanje muškog i ženskog rada. Ujedinjeni automobilski radnici takođe su uputili izazov upravi povodom podele rada prema polu, ali su razmere borbe za položaj žena u automobilskoj industriji bile daleko manje nego u elektroindustriji. Ozbiljnih problema je bilo čak i kad su, posle rata, podružnice sindikata UAW branile ženska prava starešinstva, odnosno kad su uprave pokušale savim da očiste žene iz radne snage automobilske industrije. Nije reč samo o tome da je potencijalni efekt pitanja starešinstva bio inherentno limitiran relativno niskim statusom starešinstva većine ženskih automobilskih radnika (budući da je tako mali broj bio zaposlen pre rata); ovo pitanje je zapravo težilo da podeli muškarce i žene. Nasuprot tome, stalni strah od permanentne ženske supstitucije među radnicima elektroindustrije navodio je muške radnike da nedvosmisleno podrže zahtev za jednaku platu za poslove uporedive vrednosti, bez obzira na pol.

Različite forme borbe povodom podele rada prema polu u ovim dvema industrijama 1940-ih godina, i radikalniji karakter onih koje je vodio sindikat UE, nisu bili uzrokovani manifestovanim političkim razlikama među njima. I komunistički lideri sindikata UE i socijalisti među vođama sindikata UAW bili su donekle zainteresovani za jednakost polova; ova dva sindikata se, u tom smislu, nisu značajno razlikovala. Isto tako, u sindikatu UE nije bilo veće feminističke svesti. Razlika bi se pre mogla pripisati istorijski daleko većem oslanjanju na ženski rad u elektroindustriji i njenim političkim efektima na razvoj sindikata. Konačno, oba sindikata bila su samo marginalno uspešna u osporavanju politike uprave prema ženskim radnicima u odgovarajućim industrijama, pa je predratna podela rada prema polu, uprkos izazovima, obnovljena u oba slučaja. Uprkos tome, istorija ovih borbi je značajna, jer ona ukazuje na uslove pod kojima se javljaju izazovi segregaciji poslova, i razloge zbog kojih oni dobijaju naročite forme; ona, takođe, rasvetljava političke uslove koji dopuštaju stalnu reprodukciju podele rada prema polu. (...) Usled različitih istorija zaposlenosti žena u dvema industrijama i njihovih različitih struktura, muški radnici u ovim dvema industrijama definisali su svoje interese na bitno različite načine.

Strah od nezaposlenosti je u automobilskoj industriji načinio polnu diskriminaciju u starešinstvu sredstvom očuvanja muškog monopola nad većinom poslova, tako

da je bilo veoma teško mobilisati muške automobilske radnike za odbranu ženskih radnih prava. U elektroindustriji, međutim, ista nesigurnost zaposlenja navela je muškarce da definišu svoj interes kao eliminaciju polne diskriminacije u platama da bi se smanjila verovatnoća ženske supstitucije. Pitanje starešinstva pretpostavljalo je polno stratifikovanu privredu, a problem jednake plate za uporedive zasluge ugrozio je samu osnovu segregacije poslova prema polu. U automobilskoj industriji uprava nikad nije ozbiljno pokušala da zameni muškarce ženama. Otuda je sindikat UAW bio nedovoljno podstaknut da sledi šira pitanja vezana za rodnu nejednakost, dok je u elektroindustriji slučaj bio obrnut. Umesto da budu locirani u rodnim kategorijama van tržišta najamnog rada i da neizbežno transcendiraju snage koje deluju u okviru njega, interesi muških radnika mogli su stoga ići ili u prilog ili protiv ženskih najamnih radnika, što je zavisilo od posebnih okolnosti u datoj industrijskoj grani.

Zaključak

Ova komparativna analiza automobilske industrije i industrije električnih proizvoda ističe značaj granske strukture u oblikovanju same podele rada prema polu i karaktera borbi povodom položaja žena, koje su se pojavile u svakoj od industrijskih grana. Prema tome, uticaj relativno visoke radne intenzivnosti elektroindustrije i njenog oslanjanja na plaćanje prema učinku radi kontrole uprave nad radom, veoma se razlikuje od uticaja upotrebe pokretne montažne trake i visokih nadnica za kontrolu rada u automobilskoj industriji. Ovde je opšti argument da se podela rada prema polu na datom tržištu rada razvija kao integralni deo naročitog procesa rada, i to u istorijskom trenutku kad se proces rada prvobitno kristalizuje. Faktori koji su bili tako značajni u automobilskoj i elektroindustriji mogu, u drugim industrijama, imati mali značaj, pri čemu njihovo mesto zauzimaju ekonomske, političke ili socijalne prinude druge vrste.

Jedan pravac daljeg istraživanja, na koji ova linija argumentacije ukazuje, jeste analiza drugih istorijskih slučajeva. Poređenjem većeg broja studija slučajeva — na osnovu crta predloženih u postojećoj literaturi o segmentaciji tržišta rada, ali s većom snagom eksplikacije — možda bi se mogla konstruisati jedna opšta teorija odnosa između industrijske strukture i podele rada prema polu. Međutim, ovde prezentirana analiza takođe ukazuje na to da će bilo koji skup statičkih kategorija ima-

ti ograničen značaj u objašnjavanju različitih struktura zaposlenosti žena. S obzirom na inertnost, koja karakteriše podelu rada prema polu kad se ona uspostavi u datoj industrijskoj grani, svaki teorijski pokušaj mora dati centralno mesto strukturalnim povestima tržišta rada određenih industrijskih grana.

Ideologija, a naročito idiomi koji diferenciraju ženske i muške poslove, ima centralnu ulogu u reprodukciji i podeli rada prema polu kad se ona iskristalizuje na određenom tržištu rada. U analizi automobilske i elektroindustrije više puta je demonstrirana prevlast ideologije. Uprava se strogo pridržava ustanovljenih idioma o podeli rada prema polu i nije pokazivala nikakav interes za žensku supstituciju, čak ni u slučaju oštre krize profitabilnosti 1930-ih godina i dramatične demonstracije mogućnosti razmeštanja žena na muškim poslovima tokom drugog svetskog rata.

Ovo predstavlja drugo pitanje koje opravdava daleko šire istraživanje. Šta je osnova za izvanrednu moć zadržavanja ideologije rodne podele u industriji, uprkos suočenosti s direktnim sukobljavanjem sa ekonomskom racionalnošću? Čak i ako, kao rani marksističko-feministički pisci, pretpostavimo da je porodica krajnja »materijalna osnova« ove ideologije, postavlja se pitanje kojim se sredstvima kolektivni interes kapitala za očuvanje porodice (i/ili za radnu snagu oslabljenu podelama prema polu) transformiše u tako prinudne idiome podele poslova. U kakvim se okolnostima ovi idiomi, i šira rodna ideologija u kojoj su oni ukorenjeni, mogu delotvorno osporiti od strane samih radnika — ženskih ili muških?

Istorijska analiza ovde ukazuje na to da su političke borbe povodom položaja žena u industriji i same pod uticajem podele rada prema polu, ustanovljene na datom tržištu rada — naročito u vezi s načinom na koji muški radnici definišu svoje interese. Odatle sledi da bi analiza osobitih industrijskih struktura mogla biti korisna ne samo za razumevanje razloga koncentracije žena u određenim profesijama i industrijskim granama nego i za razvijanja političkih strategija za osporavanje segregacije poslova u određenim industrijskim sredinama.

Ukoliko su borbe organizovane u okviru industrijskih grana (nasuprot, recimo, organizovanju na geografskoj osnovi), izgledi za uspešno ugrožavanje segregacije poslova prema polu bili bi naročito veliki tamo gde je velik broj žena već prisutan u industriji. Dok takvi pokušaji u elektroindustriji 1940-ih godina, iz raznih razloga, nisu bili mnogo delotvorni, ponovno pojavljivanje zahteva za plaćanje prema zaslugama tokom poslednjih

godina — koje, opet, potiče od sindikata s bitnom zastupljenošću žena — moglo bi se pokazati plodnijim. S druge strane, istorija borbi za starešinstvo u automobilskoj industriji posle drugog svetskog rata ukazuje da će se one, uprkos tome što se žene takode mogu boriti za jednak pristup muškim poslovima tamo gde su one manjina u industriji, verovatno suočiti sa značajnom opozicijom muškaraca u industriji, naročito tamo gde ima bilo kakvog straha od nezaposlenosti. Ovim se, ni u kojem slučaju, ne sugeriše da takve pokušaje nije trebalo nikad preduzeti; međutim, možda bi njihove šanse za uspeh bile povećane da je pitanje definisano s obzirom na tržište rada veće od pojedinačne industrijske grane — kao, na primer, u zakonodavnim kampanjama za jednake prilike za zapošljavanje.

Naravno, ekstrapolaciji iskustava 1940-ih na 1980-e godine mora se prići vrlo oprezno. Borbe povodom podele rada prema polu, koje su se 1940-ih godina odvijale u granama kao što su automobilska i elektroindustrija, bile su vrlo neobične, te taj period teško može biti tipičan — bilo u istoriji ženskih radnika, ili u istoriji američkog radničkog pokreta. Sindikati CIO bili su na vrhuncu svoje borbenosti i snage, a ekonomske potrebe ratne mobilizacije nisu samo stvorile dramatičan raskid s prethodnom podelom rada prema polu nego su takode uvele ženske radnike u centralna uporišta sindikalnog organizovanja u industriji. Štaviše, čak ni u ovim neobično povoljnim okolnostima, politički kapacitet ženskih radnika, pa ni radničkog pokreta, nije mogao delotvorno sprečiti upravu da posleratni svet ženskog najamnog rada izgradi prema predratnim crtama.

Moglo bi izgledati da ovo ukazuje na veoma pesimističku perspektivu za sadašnji period, budući da je radnički pokret daleko slabiji i da su ženski radnici strahovito malo zastupljeni u njegovim redovima. Izgledi za političke izazove segregaciji poslova u 1980-im godinama su, na neki način, ipak bolji nego što su ikad bili. Ženskih radnika ima više nego ikad, što znači više radnih mesta s bitnom zastupljenošću žena i više porodica s dvostrukim primanjima. Prema tome, izgledi za ujedinjenje muškaraca i žena u osporavanju rodne nejednakosti na tržištu rada relativno su povoljni. Oživljavanje feminizma, koji je bio sasvim odsutan 1940-ih godina, kad je ideologija nediskriminacije industrijskih sindikata bila jedini put za osporavanje rodne nejednakosti, pružilo je ogromnu legitimnost idealu jednakosti između žena i muškaraca, naročito na ekonomskoj sceni. Uprkos svojim sadašnjim slabostima, radnički pokret, kao snaga

klasno utemeljene politike, suočen sa sadašnjim padom privredne aktivnosti, pokazuje izvesnu sposobnost za oživljavanje. Ako ženski pokret postane neposrednije povezan i angažovan u revitalizovanom radničkom pokretu, 1980-e godine mogle bi da podstaknu ozbiljnu borbu povodom bazične strukture podele najamnog rada prema polu. Ova borba bi imala šire razmere i bolje izgleda za uspeh nego bilo kad od 1940-ih godina.

(Ruth Milkman, »Female Factory Labor and Industrial Structure: Control and Conflict over 'Woman's Place' in Auto and Electrical Manufacturing«, *Politics & Society*, 12, br. 2, 1983, str. 159—203)

Preveo Mile Njegovan

Josef Mooser

RASPAD PROLETERSKIH MILEUA

Klasna povezanost i individualizacija radništva od Carstva do stanja u SR Njemačkoj

I

Postoji li još proletarijat?, tako je glasilo pitanje jedne serije Bavarskog radija 1962. u kojoj su autori nizom defanzivno-kritičkih argumenata relativirali communis opinio o socijalnom napretku i prevladavanju »klasnog društva«. Manje-više oštro su argumentirali protiv »užasne magluštine zadovoljstva sa stanjem kakvo jest« (Walter Dirks), a žaljenje zbog prestanka utopije starih socijalističkih i kršćanskih radničkih pokreta manje-više jasno je određivalo ton.¹ Ova napetost zacijelo je karakteristična za razgovor o radnicima u Saveznoj Republici

¹ Bahrdt, H. P., Dirks, W. i dr., *Gibt es noch ein Proletariat?*, izdanje M. Feuersengera, Frankfurt am Main, 1962, citat na str. 99. — Naredna izlaganja ne mogu i ne pretendiraju da budu nešto više od nekih informacija o odabranim aspektima radničke povijesti. Uputstva u pogledu literature nužno su svedena na minimum. Bibliografska građa: Wehler, H.-U., *Bibliographie zur modernen deutschen Wirtschaftsgeschichte (18.—20. Jahrhundert)*, Göttingen, 1976; isti, *Bibliographie zur modernen deutschen Sozialgeschichte (18.—20. Jahrhundert)*, Göttingen, 1976; Tenfelde, K. i Ritter, G. A., *Bibliographie zur Geschichte der deutschen Arbeiterschaft und Arbeiterbewegung 1863—1914*, period 1945—1975, sa povijesno-istraživačkim uvodom, Bonn, 1980. Što se tiče perioda kojim se bavi ova studija vidi J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (nekoliko tomova), u vezi s tim kritičku zbirnu re-

koji je s različitim predznacima zakriven sjenom prošlosti. Dok su se dijagnoze o »klasnom društvu u loncu za topljenje«² ponekad emfatično opraštale sa prošlošću, 60-ih godina njegovo je prisustvo iznova otkriveno u nekim oblastima. S kritikom nejednakosti u »društvu blagostanja« kod dijelova protestnog pokreta javila se neka vrsta historijske nostalgije za starim klasnim društvom. U potrazi za utopijom relativizirala je stari borbeni pojam »proletarijata«, odnosno »radničke klase«.³ Bilo je to, ipak, prizivanje duhova. Između suprotnih tvrdnji o radikalnom diskontinuitetu, odnosno zadocnjelom kontinuitetu struktura kapitalističkog industrijskog društva, samo

cenziju Bottieggelija i dr., »Eine Auseinandersetzung mit dem Werk von Jürgen Kuczynski«, *Archiv für Sozialgeschichte*, 14/1974, str. 471—543; Conze, W., »Sozialgeschichte 1850—1918« i »Sozialgeschichte 1891—1970«, u: Aubin, H. i Zorn, W. (izd.): *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, tom 2, Stuttgart, 1976, str. 602—685, 876—934; Klönne, A., *Die deutsche Arbeiterbewegung. Geschichte — Ziele — Wirkungen*, Düsseldorf, 1980. O metodama i pitanjima novije socijalne povijesti radništva: Conze, W. i Engelhardt, U. (izd.), *Arbeiter im Industrialisierungsprozess, Herkunft, Lage und Verhalten*, Stuttgart, 1979. Obilni izvori podataka o socijalnoj povijesti radnika nakon 1950: Kolektiv autora Instituta za marksističke studije i istraživanja (IMSF), *Klassen- und Sozialstruktur in der Bundesrepublik Deutschland. Theorie, Diskussion, Sozialstatistische Analyse*, 3 dijela, Frankfurt am Main, 1975 (2. izdanje); Osterland, M. i dr., *Materialien zur Lebens- und Arbeitssituation der Industriearbeiter in der Bundesrepublik Deutschland. Ein Forschungsbericht*, Frankfurt am Main, 1973; Zapf, W. (izd.), *Lebensbedingungen in der Bundesrepublik. Sozialer Wandel und Wohlfahrtsentwicklung*, Frankfurt am Main/New York, 1978 (2. izdanje); Ballerstedt, E. i Glatzer, W., *Soziologischer Almanach. Handbuch gesellschaftlicher Daten und Indikatoren*, Frankfurt am Main/New York, 1979 (3. izdanje; dodatno treba uzeti i 2. izdanje iz 1977. koje nije u cijelosti ušlo u treće). Noviji prikazi socijalne strukture Savezne Republike Njemačke: Handl, J., Mayer, K. U., Müller, W., *Klassenlagen und Sozialstruktur. Empirische Untersuchungen für die Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt am Main/New York, 1977; Lepsius, M. R., »Soziale Ungleichheit und Klassenstrukturen in der Bundesrepublik Deutschland«, u: Wehler, H.-U. (izd.), *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte*, Göttingen, 1979, str. 166—210. Na poticajima, napomenama i diskusiji zahvaljujem W. Conzeu, M. R. Lepsiusu, sudionicima kolokvija R. Kossellecka, J. Kockae i H. U. Wehlera, posebno H. Reifu i, prije svega, H. Homburgu na njihovoj postojanoj kritici.

² Geiger, Th., *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*, Köln/Hagen, 1949, knjiga koja je analitički upečatljiva za taj pravac.

³ U tom smislu su karakteristični Negt, O. i Kluge, A., *Offentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von Bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main, 1972, str. 9. O povijesti ovih pojmova, Conze, W., »Arbeiter«, u: Brunner, O., Conze, W., Kosselleck, R. (izd.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, tom 1, Stuttgart, 1972, str. 216—243.

radništvo očito je ostalo prilično neimpresionirano nastojanjima da se odredi njegovo historijsko mjesto.

Dok se ove refleksije u krajnjoj liniji vrte oko historijskog razvoja i uloge radništva u društvu i državi, naredna razmišljanja kreću se samo u jednom dijelu oblasti ili u predvorju tog problema. Služeći se nekom vrstom historijske sociografije radništva, sakupljaju nalaze i odgovore na pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta u socijalnoj strukturi i položaju samog radništva, u promjeni njegovog socijalnog profila i prilika »uvjetne prinude« za način života i socijalne šanse.⁴ Od sveukupne mase fizičkih radnika koji su u zavisnom položaju, u središtu se nalaze »savremeni« radnici, kapitalističkom industrijalizacijom stvoreni proizvodno-industrijski najamnici.⁵

Ovaj tip nadničara, koji se u 19. stoljeću masovno rađao, pojmovno je (ne samo od strane Marxa) bio obuhvaćen *proletarijatom*, strukturnim pojmom koji se ne iscrpljuje u uobičajenim konotacijama materijalne i psihičke bijede i revolucionarne programatike. Shvaćajući ga kao »socijalno-privredni pojam«, Gotz Briefs je 1926. »proletarijat« kao životnu sudbinu gurnuo u središte, u strukturno-tipičnu, tržištem uvjetovanu konfiguraciju socijalnog položaja i socijalnih šansi: »proleterskom« radniku, bez prihoda od svojine, prepušteno je da prodaje svoju radnu snagu čiju cijenu određuje tržište, čija upotreba podliježe tuđem određenju i čija dobit tvori odlučujući prihod koji u pravilu ne dopušta nikakvu veću akumulaciju svojine. Radnik je stoga primoran da prestano reproducira svoj odnos najamnog radnika, za razliku od činovnika i namještenika sa sigurnim zaposlenjem, stalno je izložen riziku nezaposlenosti, nema zajamčenu mirovinu, tako da na koncu status najamnog radnika »nasljeđuje« i slijedeća generacija.⁶ Ova definicija još ne obuhvaća upravljačke i sigurnosne sisteme savremene socijalne države; upravo zato daje mjerila za promjene strukturnog i privrednog položaja, šansi mobilnosti i načina života putem sve jače socijalno-političke intervencije i normiranja kapitalističke tržišne privrede. No, »proletarijat« ne označava samo ukupnost uvjeta za

⁴ O pojmu »položaj« vidi Conze, W., »Einleitung«, u: isti i Engelhardt (izd.), *Arbeiter*, str. 15.

⁵ Tu se kao nužnu kategoriju navodi radnike u privrednoj oblasti industrija i zanatstvo budući da je samo ta kategorija na združujućem nivou vremenski približno komparabilna.

⁶ Briefs, G., »Das gewerbliche Proletariat«, u: *Grundriss der Sozialökonomik IX/1*, Tübingen, 1926, str. 142—240, posebno str. 149—153, 205—210.

pojedine radnike nego i kolektivno tipični položaj. Pojmovno shvaćanje tog položaja, budući da je uvijek povezano sa iskustvom i tumačenjem zajedničkih momenata i općedruštvene situacije velike grupe »radnici«, do danas je osporavano, mada je možda u Saveznoj Republici stara distanca između katoličkog »radničkog staleža« i socijalističke »radničke klase« — a time i između reformskog i revolucionarnog cilja — ukinuta (ili ponekad samo u organizacijama premošćena i neutralizirana?). Ipak, dvostruko određeni pojam *radničke klase* u Marxovom smislu historijski je zastario zbog strukturnih promjena industrijskog kapitalizma. Političko-ekonomsko konstituisanje nadničara u povijesno-filozofski koncipiranu revolucionarnu »klasu za sebe« socijalno je prevaziđeno zbog snažnog povećanja nemanuelnog rada i zbog demokratizacije. Pojam radnička klasa uzrok je (danas više nego ikad prije) historijsko-političke kazuistike i selekcije problema, odnosno znatnog izobličavanja socijalno-povijesnih razvitaka.⁷

Ne gubeći strukturirajuću snagu, Weberovi normativno rasterećujući pojmovi *klasni položaj* i *socijalna klasa* izgledaju empirijski adekvatniji za refleksiju razvoja savremenog najamnog radništva jer su u pojedinostima precizniji i jer nude neke empirijske kriterije za stvarni problem, naime, područstvljavanje individua u (na koncu) politički značajne velike grupe. Max Weber je pod klasnim položajem poimao »tipičnu šansu za opskrbu dobrima, za vanjski životni položaj (i) unutarne životne sudbine..., koja unutar danog privrednog uređenja proizlazi iz mjere i vrste prava raspolaganja (ili iz nepostojanja takvog prava) dobrima ili proizvodnim kvalifikacijama i iz dane vrste njihove upotrebljivosti za

⁷ Za političke implikacije pojma »radnička klasa« veoma je poučna diskusija koju je J. Kuszynski pokrenuo u časopisu *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (JbWG)*. Isti, »Charakter, Struktur und Anzahl der Industriearbeiter im 20. Jahrhundert. Eine problemgeschichtliche Studie«, *JbWG*, 1972, dio I, str. 11—12; o tome prilozi Zumpea, L., Radandt, H., Handkea, H., »Strukturprobleme der Arbeiterklasse«, *JbWG*, 1972, dio III, str. 131—178. Sadašnja diskusija o Marxovom pojmu klase nalazi se u znaku socijalne antropologije, odnosno »povijesti svakidašnjice«. Za historijsku diskusiju pri tom je od pionirskog značaja bilo djelo E. P. Thompsona (na koncu: *Das Elend der Theorie*, Frankfurt am Main, 1980). Primjer postavke povijesti svakidašnjice, s kojom se dugo obrađivalo pretežno teme i probleme 19. stoljeća, a manje 20. stoljeća, pruža Haumann, H. (izd.), *Arbeiteralltag im Stadt und Land. Neue Wege der Geschichtsschreibung*, Berlin, 1982. U pogledu jedne druge postavke, koja je orijentirana na Marxa i Webera, vidi naprotiv Kocka, J., *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800—1875*, Berlin-Bonn, 1983.

stjecanje prihoda ili dohodaka«. Analogno razlikovanju na primarno porijeklo dohodaka iz svojine i na tržišno unovčenje dobara i rada, ovdje su interesantni radništvo kao »privređujuća klasa« i, napokon, mobilizacijski-tipična aglomeracija i splet njegovih klasnih položaja u »socijalnoj klasi«.⁸

U nastavku možemo naznačiti i skicirati samo neke iz mnoštva (dijelom još malo istraženih) faktora obrazovanja klase, prije svega takve koji omogućuju iskaze o *homogeniziranju* ili *heterogeniziranju* unutarne diferencijacije radništva u promjeni njegovog socijalnog položaja. Razlike i granice prema drugim socijalnim grupama razmatramo periferno i, kao npr. razvoj položaja radnika u DDR, nesistematski. Kronološko sjecište narednih razmišljanja tvori otprilike 1970. godina. S krizom nakon 1974. oslabili su neki trendovi iz oba prethodna desetljeća. No budući da se pitanje ne odnosi općenito na položaj radnika u kapitalističkom industrijskom društvu, nego specifično na položaj u SR Njemačkoj u usporedbi s ranijim epohama najnovije njemačke povijesti, ta desetljeća su centralna. U njima su se razvijali ustavni i socijalno-politički identitet Savezne Republike, te svijest o položaju i postupanju radnika, što predstavlja mjerilo i karakteristične pretpostavke u budućim razvicima.

II

Radništvo kao privređujuća klasa u SR Njemačkoj je u mnogom pogledu *homogenije* nego u ranijim epohama, uglavnom zbog procesualnog kontinuiteta promjene u sistemu zapošljavanja, zbog razvoja stanovništva i izjednačavanja životnih uvjeta u gradu i selu. Sa *suzavanjem poljoprivrede i širenjem tercijarnog sektora*, u kojem su radnici uvijek igrali srazmjerno malu ulogu, koncentrirali su se u *privrednoj oblasti industrije i zanatstva*. Tu je oko 1900. bilo zaposleno oko polovine, u međuratnom periodu dvije trećine i nakon 1950. skoro tri četvrtine svih radnika. S time je bio 1950. povezan još i apsolutni porast, dok od 1960. broj radnika opada,

⁸ Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1922, str. 177. i dalje. O historijskoj problematici klase vidi priloge u: Wehler (izd.), *Klassen*, a tu u pogledu pojmova, između ostalog: Wehler, »Vorüberlegungen zur historischen Analyse sozialer Ungleichheit« (str. 9—32); Kocka, »Stand-Klasse-Organisation. Strukturen sozialer Ungleichheit in Deutschland vom späten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert« (posebno str. 133. i dalje); Lepsius, »Soziale Unhelichheit« (posebno str. 166. i dalje, 182. i dalje).

usprkos snažnom regrutiranju stranih radnika. Ukoliko ove ne uzmemo u obzir, broj njemačkih radnika je između 1961. i 1971. opao za 30%, prije svega na taj način što je manji broj dotada nezaposlenih izabrao radnička zanimanja. S ovim procesom sužavanja, koji se sučeljavao sa silnom ekspanzijom nemanuelnih zanimanja, iz osnova se promijenio statusni profil zavisno zaposlenih. Dok je u Carstvu nesamostalni rad izvan porodično-proizvodnih pogonskih jedinica bio gotovo identičan s pripadnošću radništvu i do drugog svjetskog rata još uvijek iznosio oko 75%, nakon 1970. radnici, s jedne strane, i namještenici i činovnici, s druge strane, tvore jednako velike grupe klase nesamostalnih (vidi tabelu 1).

Osim koncentracije po sektorima, *demografski faktori* predstavljali su daljnji moment homogeniziranja. S obzirom na specifični sastav prema spolu, koji je nakon poznog Carstva ostao relativno neizmjenjen (okruglo 70% muškaraca, 30% žena), udio starijih radnika i radnica je porastao. Odnosi su se najznačajnije izmijenili kod ovih drugih. Dok je u Carstvu radnica u pravilu bila mlada i neudata, danas je suprotan slučaj: 1970. bilo ih je samo 27% mlađe od 25 godina, a 1907, naprotiv 61%; i obratno, 1970. godine 31% bilo je starije od 45 godina, dok je 1907. samo 7% radnica bilo starije od 50 godina.⁹ Ovi brojevi odražavaju suštinsku *strukturnu promjenu rada žena* u 20. stoljeću, naime, porast vankućne proizvodne djelatnosti zbog duljeg ostajanja u struci uz jednaku kvotu zaposlenih žena.¹⁰ Pod pritiskom dopune porodičnog prihoda — dijelom zbog teškog položaja ratnih udovica, dijelom zbog nezaposlenosti muškaraca — to je kod radnica bilo posebno jako izraženo u međuratnom periodu. Sličan, mada ne tako jako izraženi proces starenja odvijao se kod radnika: dok ih je 1907. i 1925. otprilike još 40% bilo mlađe od 25 godina, 1970. bilo ih je samo 21%; s druge strane, udio onih starijih od 50 godina porastao je s 10% (1907) na 15% (1925), odnosno onih s navršenih 45 godina na 26% 1970. godine. Najvažniji uzrok procesa starenja, koji je s vremena na vrijeme bio ubrzavan s ratnim gubicima i posljedicama, bila je sigurno

⁹ Ovi i naredni podaci o starosnoj strukturi prema *Statistik des Deutschen Reichs (StDR)*, sv. 408, str. 192; *Wirtschaft und Statistik* 1973, str. 592.

¹⁰ Vidi Bajohr, St., *Die Hälfte der Fabrik. Geschichte der Frauenarbeit in Deutschland 1914 bis 1945*, Marburg, 1979, posebno str. 25. i dalje; Handl, J., »Berufliche Chancen von Frauen — Untersuchung zur weiblichen Berufsmobilität«, *Soziale Welt*, 28/1977, str. 494, 593.

no sve slabija dinamika naseljavanja nakon »demografskog prelaska« poslije 1920, naime starenje stanovništva zajedno sa padom nataliteta. Najznačajniju posljedicu tog procesa starenja predstavljao je jedan socijalno-povijesno veoma složeni i sudbonosni proces *životno-povijesnog ukorjenjivanja i stabilizacije* života radnika kojim je industrija u sve većoj mjeri davala svoj pečat. Sve do 30-ih godina značajna demo-ekonomska simbioza poljoprivrede i industrije, odnosno zanatstva u obliku životno-cikličnog smjenjivanja agrarnog i industrijskog rada, prestaje sa promjenom strukture agrarnog sektora. Najkasnije s definitivnim nestankom sitnih seljačkih gazdinstva nakon poznih 50-ih godina, selo više nije »dječija soba« i »starački dom« za gradsku industriju¹¹ i samo još u ostacima »radnika-seljaka« iz siromašnih perifernih regija daje nekoć česte građevinsko-obrtničke sezonske radnike iz sitnoseljačkog i seoskog donjeg sloja. Otud proizašlo *omasovljenje i produženje strukovnog života radnika* izjednačilo je životne uvjete grupa radnika koje su se ranije veoma razlikovale. Time je došlo do temeljnog pomjeranja jednog socijalnog problema. Dok se tmurno staračko siromaštvo radnika u Carstvu postepeno prevladavalo putem osiguranja rente i na kraju prevladalo tek nakon 1957. s dinamiziranjem rente s obzirom na plaće, u novije vrijeme snažnije uočeni problem starosno-specifičnog proizvodnog očekivanja i radnog opterećenja još uvijek čeka na rješenje. Posebni sporazumi o otkazu i zaštiti za slučaj racionalizacije, koji se odnose na starije posloprimce, te diskusija o socijalno kontroliranoj tehnologiji u okvirima »humanizacije svijeta rada«, ipak pokazuju da stari radnik u Carstvu, kao i danas, predstavlja izazov za daljnje socijalno-političko normiranje kapitalističkog procesa proizvodnje.

Naročito snažno smanjenje udjela mlađih radnika (ispod 25 godina) između 1961. i 1970 — od 30% na 21% kod muškaraca, od 36% na 27% kod žena — također govori o jakom djelovanju priliva *stranih radnika* na položaj njemačkog radništva. Godine 1964. udio stranaca u ukupnosti radnika bio je s okruglo 6% jednak kao 1907, kada je u Reichu radio milion stranih radnika. To je bio najveći broj sve do 1960, ukoliko ne uzmemo u obzir i 3 do 7 miliona radnika na prinudnom radu u iznimnoj situaciji drugog svjetskog rata. Oko 1970, napro-

¹¹ Ova formulacija u: *Ausschuss zur Untersuchung der Erzeugungs- und Absatzbedingungen der deutschen Wirtschaft: Das Wirtschaftsleben der deutschen Städte, Landkreise und Gemeinden*. Rasprave i izvještaji Pododbora za opću privrednu strukturu (I pododbor), sv. 1, Berlin 1930, str. 223.

tiv, gotovo 2 miliona stranih radnika činilo je 16% svih radnika.¹² S obzirom na smanjenje manuelno zaposlenih općenito, njihova pojava na tržištu rada bila je dio slo- ma kontinuiteta u socijalnoj povijesti njemačkog radni- štva 60-ih godina. Oni nisu samo pospješili privredni rast u situaciji kada se smanjivao domaći potencijal rad- ne snage. *Stvaranje donjeg sloja*¹³, zauzimanje donjih po- ložaja od strane useljenika, podiglo je, osim toga, nje- mačke radnike u znatnoj mjeri na bolje plaćene položaje u strukama rasta i omogućilo češći uspon radničke dje- ce. Kao što su Poljaci i Rusi u Carstvu zauzimali mjesta poljoprivrednih radnika i neizučениh radnika u rudar- stvu, tako su Talijani, Grci, Turci itd. nadproporcionalno djelatni u strukama koje se ne razvijaju, kao što su ru- darstvo i tekstilna industrija, i to ne samo u strukturno slabim regijama iz kojih njemačka radna snaga iseljava, a rade pretežno kao neizučени ili priučени radnici, obav- ljajući, dijelom naročito monoton, dijelom naročito težak i prljav i stoga diskriminiran posao na tekućim vrpcama industrije, u građevinskom zanatstvu, saobraćaju i u ob- lasti zanatskih usluga. Indirektno, to je doprinjelo *kva- lifikaciono-specifičnoj socijalnoj homogenosti* njemačkih muških radnika, od kojih su oko 1970. dobra polovina (55%) bili *radnici-stručnjaci*. Pri učešću od gotovo dvije trećine (62%) u ukupnosti radnika (svih privrednih ob- lasti), oni su u kvalifikacijskoj piramidi zauzimali gornji rang radnika-stručnjaka gotovo isključivo (87%), srednji rang priučениh još s jednom polovinom (53%), donji rang neizučениh radnika još samo sa dvije petine (39%). To predstavlja izuzetnu socijalnu jednakost, budući da su se priučени i neizučени sastojali gotovo ili pretežno od žena i stranaca, dakle, od međusobno višestruko oštro odje- ljenih grupa (vidi tabelu 2). Njemački radnici-stručnjaci izdvajaju se zbog toga u većoj mjeri kao homogeni gor- nji slojevi radništva još prije nego što je rascjep na kva-

¹² Podaci o inozemnim radnicima: *Wirtschaft und Statistik* 1965, str. 93. i dalje; Ballerstedt i Glatzer, *Soziologischer Almanach*, str. 357. i dalje; IMSF, dio II, sv. 2, str. 234. Za strane radnike na prinudnom radu u drugom svjetskom ratu: Aubin i Zorn (izd.), *Handbuch*, tom 2, str. 829. i dalje.

¹³ Pojam i analiza na primjeru Švicarske: Hoffmann-No- wotny, H.-J., *Soziologie des Fremdarbeiterproblems. Eine theo- retische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz*, Stutt- gart, 1973. Što se tiče njemačkog prostora vidi npr. Klessmann, Ch., *Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet 1870—1945*, Göttingen, 1978; Borris, M., *Ausländische Arbeiter in einer Grosstadt. Eine empirische Untersuchung am Beispiel Frankfurts*, Frankfurt am Main, 1974, 2. izd.

lificirane i nekvalificirane zbog nacionalnog diferencira- nja poprimio šire razmjere.

Jedan daljnji djelomični proces izjednačavanja život- nih i proizvodnih uvjeta doveo je do općenitog *smanje- nja nekoć diobenih razlika između grada i sela*, mada proces ekstenzivne urbanizacije najkasnije od 1920. stag- nira. Brza urbanizacija velikog dijela industrijskog rad- ništva, s time povezani socijalni problemi kao što su fluk- tuacija i nestašica stanova, ali i radnički pokret koji se koncentrirao u velikim gradovima, predstavljali su ta-

Tabela 1

Obim, razvoj i sastav nesamostalnih zaposlenih, muška- raca i žena (u milionima odnosno postotku)

	1882	1895	1907	1925	1939	1950	1961	1970	1977
1. namještenici i činovnici svih PO	0,31	1,12	2,08	5,53	6,52	4,40	7,10	9,70	11,38
2. radnici svih PO	10,70	12,38	15,14	16,03	17,58	11,23	13,48	12,58	11,07
3. radnici u in- dustriji/za- natstvu	4,10	5,90	8,46	10,27	11,23	7,12	9,73	9,11	7,92
4. industrijski radnici u u- žem smislu*	—	—	6,24	7,78	—	4,16	6,67	6,47	—
5. udio svih rad- nika u onima koji privre- đuju	66,1	57,6	55,2	50,1	50,8	50,9	50,9	47,4	41,2
6. udio svih rad- nika u ukup- nosti najam- no ovisnih	97,2	91,7	87,9	74,3	72,9	71,8	65,5	55,7	49,3
7. udio radnika industrije i zanatstva u ukupnosti radnika	38,3	47,6	55,9	64,1	63,9	63,4	72,2	72,4	71,5

* radnici u pogonima privredne oblasti (PO) industrija/za- natstvo s više od 10 zaposlenih.

Izvori: 1882: Hohorst, Gerd i dr.: *Sozialgeschichtliches Arbeit- sbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870—1914*, München, str. 67. 1895—1970: Petzina, D.: *Die Deutsche Wirtsc- haft in der Zwischenkriegszeit*, Wiesbaden, 1977, str. 181. 1977: *Stat. Jb. Bundesrepublik Deutschland 1978*, str. 92—95. Re- dak 4: Za 1907. i 1925. proračunato prema pogonskim plaćanji- ma (mjesne jedinice) u: *StDR*, tom 218/2, str. 70. i dalje (1907) i *StDR* tom 413/2, str. 12. i dalje (1925). Za 1950. do 1970. prora- čunato prema IMSF, dio II, tom 1, str. 219.

dašnja srednja iskustva u Carstvu. Do 1907. udio radnika (svih privrednih oblasti) koji su stanovali u velikim gradovima (više od 100 000 stanovnika) porastao je na 21%; do 1925. povećan je na 28% i na tom nivou ostao je usprkos koncentraciji radnika na industriju i zanatstvo. S druge strane, udio u seosko-mjesnim općinama (do 20 000 stanovnika) između 1925. i 1970. spao je s 58% na 51%. Čak i u malim seoskim općinama s manje od 2 000 stanovnika 1970. živilo je još oko 15% radnika u industriji i zanatstvu, dok se taj udio u Carstvu još uvijek kretao između 35% (1895) i 25% (1907).¹⁴ Uočljivo ostajanje u socijalnim milieuima, koji još i danas često nose pečat starih sila „srednjeg staleža“ i crkve i koji sadržavaju snage suprotstavljanja sindikalnoj organizaciji, bilo je s širenjem pojave *radnika-putnika* nakon 1920, a posebno nakon 1950, snažno oslabljeno. Putnik — svaki treći radnik 60-ih godina — socijalna je figura koja „trajno“ reprezentira „trend promjene“ u mobilnosti radnika što se tiče putovanja.¹⁵ Mjesno nastanjeni radnik koji svakodnevno putuje na radno mjesto zamijenio je sezonskog radnika-putnika i lokalno-regionalno mobilnog radnika Carstva. S razvojem saobraćaja, a prije svega s naglim pomakom u individualnoj mobilnosti zahvaljujući biciklu, motoru i konačno automobilu, radnici-putnici postali su masovna pojava. Ona promjena, koju se zadnjih godina kritiziralo kao za tržište rada disfunkcionalnu nemobilnost, počivala je na procesu intenzivne infrastrukturne urbanizacije nakon brzog ekstenzivnog rasta gradova u Carstvu. Razvoj saobraćaja i informacijskog sistema, elektrifikacije, prosvjetnog sistema i time otvaranje novih industrijskih mjesta nivelirali su do izvjesnog stupnja šanse grada i sela u pogledu privređivanja.

Zajedno sa izjednačavanjem nadnica, izgradnjom socijalnog osiguranja i strukturnom promjenom u poljoprivredi, to je dovelo do nestanka bitne razlike između velegradskih i seosko-mjesnih radnika. Kod ovih posljedi-

¹⁴ Podaci prema W. Köllmannu, »Der Prozess der Verstädterung in Deutschland in der Hochindustrialisierungsperiode«, u: Braun, R. i drugi (izd.), *Gesellschaft in der industriellen Revolution*, Köln, 1973, str. 243—258, ovdje str. 254. i dalje; *StDR*, sv. 408, str. 119; *IMSF*, dio II, sv. 1, str. 188. i dalje.

¹⁵ Langeweische, D. i Schönhoven, K., »Zur Lebensweise von Arbeitern in Deutschland im Zeitalter der Industrialisierung«, u: isti (izd.): *Arbeiter in Deutschland. Studien zur Lebensweise der Arbeiterschaft im Zeitalter der Industrialisierung*, Paderborn, 1981, str. 7—36, ovdje str. 16. O širenju pojave radnika-putnika, Uebler, E., »Vom Lebensraum des Arbeiters«, *Volksspiegel. Zeitschrift für deutsche Soziologie und Volkswissenschaft*, 3/1936, str. 273—278; Osterland, *Materialien*, str. 188.

njih zadržalo se, naime, još dugo, mada sa sve manjim značajem, za protoindustrijske radnike tipično *ugrađivanje tržišno ovisnog najamnog rada u tržištu strane radne strukture supstancijalno-privredne porodične ekonomije*. Zavisni najamni rad često nije bio jedini osnov egzistencije kao kod velegradskih radnika. 10 do 11% radnika u industriji i zanatstvu imalo je između 1907. i 1939. „sporedno zanimanje“ u poljoprivredi, većinom kao samostalni privrednici na komadu vlastite ili zakupljene zemlje. S kvantitativnim porastom te grupe radnika, apsolutno se povećao, dakle, i prihod od zemlje. Stvarno daljnje širenje porodično-privredne agrarne baze radi dopune prihoda i starosnog osiguranja vidi se iz broja porodica s prihodom od zemlje. Godine 1925. jedna trećina porodica namještenika i radnika u industriji i zanatstvu (u zanatstvu čak još nešto više) imala je prihod od zemlje; dvije trećine njih obrađivalo je zemljište koje je bilo veće od vrta i s kojeg su — prema jednoj zacijelo suviše optimističkoj procjeni — samostalno dobivali polovinu životnih sredstava koja su potrebna jednoj porodici.¹⁶ Budući da je to u velikim gradovima, naravno, bilo gotovo nemoguće, možemo pretpostaviti da je više od polovine radničkih porodica bilo agrarno vezano uz selo i male gradove (u kojima je bila većina radništva) u međuratnom periodu. Nakon 1950. stanje se više ne može uspoređivati. Dok je 1955. još skoro petina proizvodnih radnika u seoskim općinama (manjim od 5 000 stanovnika) imala sporedan izvor prihoda iz agrara, nakon 1960. taj broj se ograničava uglavnom na „radnike-seljake“, na sitne zemljoradnike, posebno u „strukturno slabim“ perifernim regijama, koji su često putnici vikendom, dok im se žene bave poljoprivredom. Ta grupa, koja je oko 1970. brojila oko četvrt miliona, tada je međutim činila manju od 2% svih radnika. Daleko veći broj sitnih seljaka, otprilike 700 000, je između 1949. i 1973. ostavio svoja imanja i živio samo od prihoda od najamnog rada.¹⁷ S razvojem života radnika na selu bez poljoprivre-

¹⁶ Podaci o sporednom poljoprivrednom zanimanju radnika: *StDR*, sv. 211, str. 188. i dalje; sv. 402, sveska 2, str. 228. i dalje; sv. 556, sveska 1, str. 2. i dalje. O porodičnom korištenju zemlje: Stockmann, G., »Das Werden der Verbindung von Landwirtschaft und Gewerbe in Württemberg«, *Schmollers Jahrbuch*, 58/1934, str. 551—568, i str. 675—708.

¹⁷ Brojčani podaci prema von Dehnen. B., *Arbeitnehmer in ländlichen Räumen. Eine repräsentative Untersuchung in der Bundesrepublik Deutschland 1955/56 in Gemeinden unter 5000 Einwohnern*, bez podatka o mjestu i godini (Bonn 1958, Društvo za proučavanje agrarne politike i agrarne sociologije), posebno str. 63. i dalje; Poppinga, O., *Bauern und Politik*, Frankfurt am Main, 1975, str. 93, 119. i dalje.

de,¹⁸ definitivno je nakon drugog svjetskog rata, a u vezi s tek tada potpuno provedenom modernizacijom seoske poljoprivrede, razbijena jedna stoljetna socijalna formacija: napeta simbioza seljaštva i seoskog donjeg sloja, odnosno sloja radnika u neposrednom smjenjivanju sela sa radom. Istovremeno je tek time bio uopćen jedan element „proletarijata” također unutar proizvodno-industrijskog radništva koje se time suštinski homogeniziralo: *isključiva upućenost na prihode od najamnog rada* koji se danas, dakako, oslobodio „proleterskih” karakteristika budući da je s njime povezano mnoštvo socijalno-političkih dohodovnih uporišta i garancija.

Dosad opisani aspekti *homogeniziranja klasnog položaja* radnika u sektorskoj koncentraciji, aspekti životno-povijesnog trajanja najamnog rada, grupno-specifičnog socijalno-nacionalnog objedinjavanja i izjednačavanja životnih uvjeta temeljili su se na općem, kontinuiranom socijalno-ekonomskom i demografskom procesu promjene industrijskih društava. Utoliko je radništvo u ovim dimenzijama danas — s posve izmjenjenim predznakom — u većoj mjeri „siva masa” nego što se to u Carstvu primjećivalo s često veće distance otuđenosti. Naravno, ni danas nije neka nediferencirana masa, budući da su tendencije homogeniziranja imale granice, a u najznačajnijim oblastima djelovale su prije *tendencije heterogeniziranja*. Pored nove karakteristike donjeg sloja u radništvu zbog priliva stranih radnika, održala se, odnosno iznova formirala jedna značajna *razlika između velegradskih i seosko-mjesnih radnika*. Snažni porast imovnog stanja, koji je uslijedio u okvirima povećanja životnog standarda nakon 1950, zbio se pretežno među radnicima u manjim općinama. 80% radničkih porodica, koje su 1968. imale u vlasništvu kuću ili stan (okruglo jedna trećina svih radničkih porodica) stanovalo je u općinama s manje od 20 000 stanovnika.¹⁹ Izgleda da je to od velikog značaja za socijalno zadovoljstvo, budući da je upravo kod radnika naročito snažno izražena želja za posjedovanjem kuće, što oni poimaju kao prvorazredni simbol uspjeha. Niži troškovi izgradnje, ali također i strukturne dispozicije kao što su porijeklo iz seljačkog milieua i intenzivna rodbinska suradnja, omogućuju, dakle, da kuće grade prije svega oni radnici koji žive u prilikama gdje još uvijek djeluju stare strukture.

¹⁸ Usporedi npr. Lehmann, A., *Das Leben in einem Arbeiterdorf. Eine empirische Untersuchung über die Lebensverhältnisse von Arbeitern*, Stuttgart, 1976.

¹⁹ Osterland, *Materialien*, str. 170. i dalje.

Brojne, nipošto unilinearne tendencije heterogeniziranja radništva, koje se često tek teško može empirijski kontrolirati, proizašle su iz *oblasti neposredne proizvodnje*, dakle, iz oblika oplođivanja radne snage u proizvodnim odnosima, iz kvalifikacija i posljedica tehničke promjene u strukturi djelovanja i unutarnjoj slojevitosti radništva. Koliko god su tehničke i organizacijske racionalizacije proizvodnje, povišenje stupnja mehanizacije i koncentracija poduzeća dubokosežno djelovali na radnike u zasebnim slučajevima, isto je toliko teško previdjeti njihov učinak na ukupnost radnika. Na prvom mjestu izgleda mogućim jedno općenito negativno ograničenje: promjena radnih struktura zaostala je za pomacima tehničke i organizacione modernizacije.

Usprkos koncentraciji kapitala, koja je obuhvaćena dinamikom kapitalističkog privrednog sistema, usprkos s time povezanom relativnom rastu velikih poduzeća u svim privrednim oblastima, a naročito u industriji, i usprkos ekspanziji industrije investicionih dobara, gdje se, kao i kod rudarstva i industrije sirovina, radi o krupnoj proizvodnji, *većina* radnika još i danas djeluje u *malim i srednjim pogonima*. U više zanatskim pogonima sa do 10 osoba 1907. radilo je u industriji i zanatstvu 21%, 1925. godine 17%, a 1970. međutim 31% radnika; s druge strane, krupni pogoni s više od 1000 zaposlenih privukli su sebi navedenih godina 10%, 20% i na koncu 28% tih grupa radnika.²⁰ Nedvosmisleni trend prema većim jedinicama zapošljavanja, koji se u međuvremenu moglo uočiti, rascjepio se nakon 1950. na teret srednje velikih pogona i poprimio formu škarolikog razvoja. Novija ekspanzija zanatstva, posebno u građevinarskoj, reparaturnoj i montažnoj djelatnosti, a prije svega ubrzani razvoj savremenih industrija dobara rasta i investicionih dobara, što je postalo osnov i simbol „privrednog čuda”, *polarizirali* su strukturu veličina proizvodnih radnih milieua. Istovremeno je proizvodno-industrijska strukturna promjena, nošena ekonomskim rastom, u velikoj mjeri izmijenila tip zanatstva i radnika koji je tu zaposlen. U *zanatskim montažnim i reparaturnim djelatnostima* (npr. tipa auto-radionice), koje su se razvijale kao funkcional-

²⁰ Prema StDR, sv. 213, dio 2, str. 70. i dalje; sv. 413, dio 2, str. 12. i dalje; IMSF, dio II, tom 1, 228 (proračun podataka za industrijske radnike u užem smislu u odnosu na ukupnost radnika industrije i zanatstva). Osnov su mjesne pogonske jedinice (1907. i 1925), odnosno radionice (1970). Pored nekih netočnosti usporedbe, mjerne jedinice — kao što se zna — nedovoljno obuhvaćaju stvarni razmjer ekonomske koncentracije. Ovaj nedostatak ovdje ipak nije toliko značajan budući da je akcent na neposrednim pogonskim radnim milieuima.

ni dodatak krupne industrije, karakter usluga doveo je do preformiranja zanatskog rada koji je nekoć bio karakterističan po izravnoj proizvodnji predmeta. Polarizacija proizvodnih odnosa bila je produbljena s razvicima u svijetu industrijskog rada, koji su se koncentrirali u krupnim pogonima ili te pogone već ranije i intenzivnije obuhvaćali. *Krupni pogon* je nakon poznog 19. stoljeća mjesto tehničke racionalizacije i discipliniranja rada, kao i — prije svega tokom posljednjih desetljeća — mjesto širenja teških oblika radnog vremena, rada u smjenama i noćnog rada.²¹ S druge strane, došlo je do dodatnih gratifikacija u okvirima pogonsko-socijalne politike, što su mogla odobravati uglavnom krupna poduzeća. To je već 1920. i 1930. poprimilo velike razmjere, a u uvjetima pune zaposlenosti nakon sredine 50-ih godina postalo je gotovo općenito i značajno sredstvo pogonskog stabiliziranja, i to posebno radnika-stručnjaka. Čak i oblast pogonskog starosnog osiguranja, koja je posljednjih godina imala snažnu podršku, bila je 1976. karakteristično nejednako ispunjena: u malim poduzećima s manje od 100 zaposlenih samo 23% radnika i namještenika, ali 90% u velikim poduzećima s više od 1000 zaposlenih dobivalo je pogonsku starosnu rentu.²² Nadalje, ograničenje pogonske vladavine putem institucionalizacije mogućnosti suodlučivanja bilo je djelotvornije i efektivnije u velikim pogonima. Prema zakonima iz 1952/72, danas su pogonski savjeti mogući već u pogonima s više od 5 posloprimaca, dok je Zakon o pogonskim savjetima iz 1920. propisivao minimum od 20 zaposlenih. Suodlučivanje na nivou poduzeća ostalo je, odnosno, kao što se zna, ograničeno je na velika poduzeća: na ona s više od 1000 zaposlenih prema Zakonu o suodlučivanju u rudarstvu iz 1951, i na ona s više od 2000 zaposlenih prema zakonu iz 1976. Tradicionalno jače vezivanje sindikata uz krupne pogone time je institucionalno determinirano, dok je u manjim pogonima još i danas česta pojava u najmanju ruku *reservatio mentalis* prema sindikatima zbog preživljenosti kvazipatrijarhalnih oblika u odnosu prema radnicima i još uvijek tipičnog jedinstva proizvodne i vlasničke funkcije.

²¹ O socijalnom sadržaju oblika industrijskog radnog vremena vidi npr. Neuloh, O., Braun, R., Werner, E., *Die durchlaufende Arbeitsweise. Sonntagsarbeit im Urteil der Stahlarbeiter*, Tübingen, 1961.

²² Podaci o razvoju pogonske socijalne politike kod Kudera, D., *Die wirtschaftliche und soziale Lage der deutschen Industriearbeiter von 1968 bis zu Gegenwart*, disertacija, Köln, 1960; Kawkewitsch, P., »Arten und Umfang der betrieblichen Altersversorgung«, *Wirtschaft und Statistik* 1978, str. 609—617.

Iako se, dakle, može prije reći da je porasla *diferencija između industrije i zanatstva u pogledu savremenosti*, taj proces polarizacije nije, ili je slabije obuhvatio druge aspekte, bar što se tiče grubih obilježja kao što su socijalnom državom dokumentirana kvalifikacija i oblik djelatnosti rada. Dijelom već stare i popularne prognoze o razvoju industrijskog rada realizirane su samo u ograničenoj mjeri. Ni dekvifikacija niti nestanak manualnog rada nisu zbog pojačane podjele rada i automatizacije postali kolektivno tipičnom sudbinom radnika.

Sa izgradnjom sistema stručnog obrazovanja, sa državnim produbljivanjem i proširenjem mogućnosti stručnog obrazovanja, kao i sa stvaranjem novih prosvjetnih zanimanja, što je bilo povezano sa profiliranjem nekoć neizučenih u izučene radnike (kao npr. vozače motornih vozila), vezano je sve više i sve šire *kvalificiranje* muških radnika. Broj muškaraca sa završenom osnovnom školom bez stručne izobrazbe kontinuirano se nakon Carstva smanjivao. Još otprilike jedna trećina ispitanika 1971, koji su stupili u struku na prekretnici stoljeća, radilo je bez stručne izobrazbe; u međuratnom periodu taj broj se smanjio na okruglo jednu četvrtinu, a kod godišta 1941. i 1946. opao na 14% odnosno 11%.²³ S tim u skladu, smanjilo se i učešće neizučenih radnika: dok je 1925. još svaki treći njemački radnik bio neizučen, 1970. je to još samo svaki peti. Naprotiv, stručno obrazovanje radnica tek je neznatno poboljšano; dobra polovina njih bila je 1970, baš kao i 1925, neizučena. S ovim različitim razvojem šansi za stručno kvalificiranje istodobno je došlo do pomaka u sastavu neizučenog radništva. Uz lagani pad broja neizučenih, tu je 1970. bilo mnogo manje muških njemačkih radnika nego 1925, name samo oko 40% naspram 70% (usp. tabelu 2). Djelatnosti, za koje nije potrebno nikakvo specijalno prethodno obrazovanje nego samo konvencionalne civilizacijske osnovne sposobnosti, danas pretežno obavljaju radnice i strani radnici. Osim toga, socijalni profil neizučenog njemačkog radnika dobio je suštinski druge karakteristike nego u međuratnom periodu. Taj radnik danas potječe samo neznatnim dijelom iz seoskih donjih slojeva poljoprivrednika i sitnih seljaka, koji su prelazak u (gradsku) industriju često doživljavali kao mali uspon. Suprotno tome, posljednjih desetljeća on sve više postaje individualni »zatajivač« u procesima koji pospešuju kvalifikaciju os-

²³ Prema Müller, W., »Der Lebenslauf von Geburtskohorten«, u: Kohli, M. (izd.), *Soziologie des Lebenslaufs*, Darmstadt/Neuwied, 1978, str. 54—77, ovdje 59.

Tabela 2

Sastav radništva (svih privrednih oblasti) prema kvalifikaciji, spolu i nacionalnosti, 1925. i 1950 (u 1000 i postotku)

	muškarci		žene		zajedno	
I a) Podjela na kvalifikacione grupe 1925.						
radnici u karakterističnim zanimanjima	5073	54	962	39	6035	51
pogonski zanatlije	1080	12	86	4	1166	10
ostali radnici	3223	34	1402	57	4625	39
suma	9376	100	2450	100	11826	100
b) Sastav kvalifikacionih grupa 1925.						
radnici u karakterističnim zanimanjima	84		16		100	
pogonski zanatlije	93		7		100	
ostali radnici	70		30		100	
suma	80		20		100	
Kvalifikacione grupe 1925. drugačije prikazane						
izučeni i kvalificirano						
priučeni	6153	66	1048	43	7201	61
neizučeni	3223	34	1402	57	4625	39
II a) Podjela na kvalifikacione grupe 1970.						
	Nijemci		stranci		zajedno	
	muškarci	žene	muškarci	žene		
izučeni/radnici-stručnjaci	4301	365	275	14	4955	
priučeni	1955	1033	500	165	3653	
neizučeni	1564	1642	475	291	3972	
suma	7820	3040	1250	470	12580	
izučeni/radnici-stručnjaci	55	12	22	3	39	
priučeni	25	34	40	35	29	
neizučeni	20	54	38	62	32	
suma	100	100	100	100	100	
b) Sastav kvalifikacionih grupa 1970.						
izučeni/radnici-stručnjaci	87	7	6	0	100	
priučeni	53	28	14	5	100	
neizučeni	39	41	12	7	100	
suma	62	24	10	4	100	

Izvori:

1925: *StDR*, tom 408, str. 180 (radnici svih privrednih oblasti, ali bez poljoprivrede).

1970: Vlastiti proračun podataka o kvalifikacionom profilu njemačkih radnika 1971. i stranih radnika 1968. s obzirom na ukupnost radnika koji su privredivali 1970. Ti podaci kod: Mayer, K. U.: »Soziale Ungleichheit und Mobilität«, u: Zapf (izd.): *Lebensbedingungen*, str. 182. i dalje; IMSF, dio II, tom 2, str. 244.

talih radnika, pri presađivanju stručnog obrazovanja i vezivanju stupnja izobrazbe i statusa u pogonu. Iako stručna izobrazba ne garantira kvalificirano zaposlenje, radna mjesta radnika-stučnjaka u pravilu su dostupna samo uz odgovarajuće pretpostavke u pogledu izobrazbe.²⁴ Dio neizučenih radnika stoga je također žrtva sistema dvostrukog stručnog obrazovanja.

Taj sistem, u čijem se kompliciranom reguliranju nadležnosti do danas taloži historijski napeti odnos industrije i zanatstva, određen je s tri principa koji nastoje stopiti »funkcionalna« i »ekstrafunkcionalna« umijeća, odnosno teoriju i praksu života u struci: povezati pogonsku i školsku, općenito tehničku obuku, povezati izobrazbu i rad i time također stručnu kvalifikaciju i pogonsku socijalizaciju.²⁵ Eficijencija i manjkavost u ovom su sistemu još i danas nerazjašnjeno prisutni i institucionalno podijeljeni. S jedne strane, taj sistem je prije svega u industrijskom naukovanju u krupnim pogonima stvorio tip stručno i proizvodno svjesnog, »inteligentnog i znanjem nabijenog« radnika-stručnjaka, »strojnog čovjeka« čija »snaga nije u muskulaturi nego (se krije) iza tjemena«;²⁶ s druge strane, dopušta, međutim, i strukturni disparitet u izobrazbi između industrije i zanatstva, relativnu hiperprodukciju onih zanatski obrazovanih, čiju se disfunkcionalnost mukotrpno i na račun mnogih radnika prevladavalo s jačanjem školske stručne izobrazbe i sa stvaranjem manje-više kratkoročno priučenog radnika. Usprkos ranijim uporištima i brzom ši-

²⁴ Usp. Mühler, W., »Klassenlagen und soziale Lagen in der Bundesrepublik«, u: Handl, Mayer, Müller, *Klassenlagen und Sozialstruktur*, str. 36.

²⁵ O još uvijek slabo istraženom stručnom obrazovanju radnika vidi preglede: Hoffmann, E., *Zur Geschichte der Berufsausbildung in Deutschland*, Bielefeld, 1962; Schulz-Wild, R., »Aspekte und Probleme der Berufsausbildung«, u: Bolte, K. M. i dr., *Beruf und Gesellschaft in Deutschland. Berufsstruktur und Berufsprobleme*, Opladen, 1970, str. 191—225. Studije iz perspektive pogonske sociologije: Dahrendorf, R., »Industrielle Fertigkeiten und soziale Schichtung«, *KZfSS*, 8/1956, str. 540—568; Weltz, F., Schmidt, G., Sass, J., *Facharbeiter in Industriebetrieb. Eine Untersuchung in metallverarbeitenden Betrieben*, Frankfurt am Main, 1974; Lutz, B., »Bildungssystem und Beschäftigungssystem in Frankreich und Deutschland. Zum Einfluss des Bildungssystems auf die Gestaltung betrieblicher Arbeitskräftestrukturen«, u: Mendius, H.-G. i dr., *Betrieb-Arbeitsmarkt-Qualifikation*, sv. 1, Frankfurt am Main, 1976, str. 83—152.

²⁶ Woldt, R., »Der jugendliche Industriearbeiter im modernen Fabrikwesen«, *Arbeit und Beruf*, 5/1926, str. 250—252, ovdje 251; Siemens, G., *Der Weg der Elektrotechnik. Geschichte des Hauses Siemens*, 2 sveska, Freiburg/München, 1961, 2. izdanje, ovdje sv. 2, str. 15. i dalje.

renju tvorničkog naukovanja, koje se u velikim pogonima zbog financijskih i konjunkturnih razloga jedva održalo, danas je, baš kao i u Carstvu, zanatstvo veća »škola industrije«: 1907. je u Pruskoj dvije trećine, a 1925. u Reichu, kao i 1970. u Saveznoj Republici, još dobra polovina (54%) proizvodnih učenika sticalo izobrazbu u zanatstvu.²⁷ Za mnoge je to bila i još uvijek jest »izobrazba radi preškoloavanja«: 20% učenika koji su 1969. završili izobrazbu bili su godinu dana kasnije neizučeni radnici. Otprilike isto tako visoko bilo je 1971. učešće dekvalificiranih radnika u ukupnosti radnika, tj. onih koji nisu više radili u struci za koju su se obrazovali nego rade kao neizučeni ili priučeni radnici.²⁸

Dakle, pristup radničkim zanimanjima danas je, kao i u Carstvu, teški proces »izbora i prilagođavanja«²⁹ u kojem slabija mjesta danas još očiglednije otpadaju na strukturno slabe grupe kao što su žene i stranci. Osim toga, taj izbor je još i individualno zaoštren jer se zbog povišenog nivoa i jačeg presađivanja stručnog obrazovanja usmjerenja provode već u djetinjstvu i mladosti. Utoliko je novijem distanciranju donjeg sloja u radništvu još i dodatno pogodio priliv stranaca, dok je struktura tog donjeg sloja neizučениh imala i endogene izvore.

Suprotno popularnim prognozama o tendencijama *tehnifikacije i automatizacije*, ali također i dijelom suprotno strahovanjima radnika da će tehnologija uništiti manualni rad, domet tehničke promjene na profil djelatnosti radnika ostao je ograničen. Čak kod tehnički najrazvijenijih radnih agregata održali su se u najznačajnijim dijelovima tradicionalni industrijski oblici rada, naime, prosti manualni rad, repetitivni djelomični rad i kvalificirani rad s alatima. »Struktura radnih mjesta je u

²⁷ Conze, *Sozialgeschichte*, str. 619. Brojčani podaci za 1907: Stoltzenberg, O., »Die praktische Ausbildung des Lehrlings im Fabrikbetrieb«, u: *Berufserziehung des Arbeiters* (= Schriften der Gesellschaft für Soziale Reform, sveska 71), Jena, 1921, str. 47. i dalje; za 1925: *StDR*, sv. 413, sveska 3, str. 17. i dalje; za 1970: Ruge, R., »Ziele und Ergebnisse der Bildungspolitik«, u: Zapf (izd.), *Lebensbedingungen*, str. 785.

²⁸ Ruge, R., *Isto*, str. 785; vidi i tabelu 2.

²⁹ To su riječi velikog i do danas jedinstvenog istraživanja o industrijskim radnicima koje je provelo Udruženje za socijalnu politiku. Vidi sažeti izvještaj: Bernays, M., »Berufswahl und Berufsschicksal des modernen Industriearbeiters«, *AfSS*, 35/1912, str. 123—176. i 36/1913, str. 884—915; također Alfred Weber (vidi napomenu 34).

cjelini konzervativnija od stupnja mehanizacije.«³⁰ Time je zadržano i jedno veoma tradicionalno obilježje radnika, *identitet njihove djelatnosti i tjelesnih napora*, dakako uz reduciranje fizičkog opterećenja za mnoge, dok se istovremeno psihičke zahtjeve, kao posljedicu standardiziranja i stroge organizacije rada na strojevima, jače osjeća. Ali i taj identitet ima svoje granice. Nakon uspona 1969. samo je polovina radnika svih privrednih oblasti radila na strojevima, i to muškaraca nešto više (53%) nego žena (40%). Na poluautomatskim i potpuno automatskim strojevima radilo je 15% muškaraca i 12% žena, ukupno skoro 1,7 miliona radnika. Čak unutar visoko tehnificirane proizvodnje (industrija i zanatstvo, bez rudarstva i građevinarstva) tek je oko 20% radnika bilo obuhvaćeno automatizacijom. Samo je 771 000 radnika u svojstvu nadzornika strojeva bila izravno oslobođena od trajnog fizičkog rada. Komparacija će učiniti nešto jasnijim relativni značaj ovih radnika koji su zahvaljujući tehničkom razvoju dijelom uznapredovali, dok su dijelom naročito snažno izloženi tuđem određenju: grupa transportnih radnika bila je 1969. otprilike jednako velika kao grupa radnika koji rade s automatizacijom, dok je broj onih koji obavljaju naročito teške fizičke poslove bio skoro dvostruko veći od grupe radnika koji nadziru strojeve. Izvjesno je da su radnici koji rade s automatizacijom koncentrirani u određenim industrijskim granama, slično kao radnici na traci u metalnoj industriji, industriji motornih vozila i kemijskoj industriji. U prve dvije industrijske grane 1976. radnici na traci činili su 11%, odnosno 25% radnika zaposlenih u tim strukama. U odnosu na ukupnost radnika svih privrednih oblasti, 1972. godine grupa radnika na traci — predstavnika industrijskog »otuđenja« kod kojih se ekstrem racionalizacije rada nerijetko pretvarao u »industrijsku regresiju« — činila je samo manjinu od 5% u kojoj su, što je karakteristično, postojale očite razlike prema spolu: 3% svih radnika, ali 13% svih žena radilo je na tekućoj vrpci.³¹

Iako nedostaju historijski komparabilni podaci i ma da su oblici racionalizacije rada bili historijski veoma

³⁰ To je jedan od centralnih nalaza već klasičnog istraživanja H. Kerna i M. Schumanna: *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*, 2 sveska, Frankfurt am Main, 1970, ovdje sv. 1, str. 138.

³¹ Podaci o značajkama djelatnosti prema: IMSF, dio II, sv. 1, str. 235, 240; *Wirtschaft und Statistik 1971*, str. 490. i dalje; Noll, H.-H., »Soziale Indikatoren für Arbeitsmarkt und Beschäftigungsbedingungen«, u: Zapf (izd.), *Lebensbedingungen*, str. 279, 294. i dalje.

složeni i varijabilni, ipak možemo pretpostaviti da je »silni porast proizvodnih rezultata« u »anormalnim« godinama privrednog rasta između 1950. i 1970.³² djelovao na radnike utoliko što je povećao domet i intenzitet ubrzane tehnifikacije i racionalizacije. To je impliciralo mnogostruko preoblikovanje sadržaja zanimanja, čiji pravac nipošto nije bio jedinstven; s obzirom na kvalifikaciju, tipična slojevitost radništva time jedva da je bila izmjenjena, mada se možda nivo postojećih stupnjeva kvalifikacije povećao iako je možda bilo nekih prelazaka između neizučениh i izučениh. No tu je ipak došlo u pogledu nivoa i intenziteta tehnifikacije do *horizontalne diferencijacije* industrije i zanatstva, industrijskih struka i veličina pogona, koja je išla *poprijeko* kroz kvalifikacione grupe. Budući da tehnički razvoj brže mijenja upravo već kvalificirane varijante industrijskog rada, istovremeno je u visoko razvijenim industrijama provedena *vertikalna diferencijacija*. Iz relativno zaostale mase radnika, koja je bila više potčinjena restriktivnim uvjetima rada, izdvojila se mala grupa radnika kod kojih su se ponovo javile neke značajke stare zanatske radničke elite iz tvornice koja je sa svojim tipičnim predstavnicima 50-ih godina bila tehnološki rastrojena: obimne kvalifikacije, veliko samoodlučivanje na radnom mjestu i — što je novost — neznatno tjelesno opterećenje.³³ Sa svim ovim procesima ipak se održala opća razlika između kvalificiranih i ne-kvalificiranih radnika koja se manifestira u mnogim oblastima života. Kao i u Carstvu, tako i danas postoji uska povezanost između kvalifikacije i vjernosti profesiji. U trenutku jednog ispitivanja 1968. godine samo je 26—40% radnika-stručnjaka, ali 59% neizučениh i čak 68% priučениh radnika djelomice u više navrata mijenjalo svoj poziv. Priučeni radnik, kao što je to još 1910. istakao Alfred Weber, još uvijek je na karakterističan način najjače izložen tehnološkoj i socijalnoj dinamici kapitalističkog procesa industrijske proizvodnje.³⁴

³² Borchardt, K., »Wachstum und Wechsellagen 1914—1970«, u: Aubin, H., Zorn, W. (izd.), *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, sv. 2, Stuttgart, 1976, str. 685—740, ovdje 737.

³³ O novoj radničkoj eliti vidi Kern i Schumann, *Industriearbeit*; o staroj npr. Vetterli, R., *Industriearbeit, Arbeiterbewusstsein und gewerkschaftliche Organisationen. Dargestellt am Beispiel der Georg-Fischer AG (1890—1930)*, Göttingen, 1978, str. 46. i dalje, 54; Popitz, H., Bahrdt, H. P., Jüres, E. A., Kesting, H., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters. Soziologische Untersuchungen in der Hüttenindustrie* (1957), Tübingen, 1967, 3. izdanje, str. 256.

³⁴ Ballerstedt i Glatzer, *Soziologischer Almanach*, 2. izdanje, str. 99; Weber, A., »Des Berufsschicksal der Industriearbeiter«, *AfSS*, 34/1912, str. 377—405, posebno str. 392. i dalje.

Razlike se vide i u stavovima prema radu. Usprkos općenito povećanim prihodima i skraćanju radnog vremena, gledano u cjelini, životni položaj ipak je još bitno različito određen sadržajem rada, tako da se restriktivne radne situacije više ne može kompenzirati slobodnim vremenom. Osim toga, slobodno vrijeme razumnije koriste oni koji, kao kvalificirani radnici, imaju više šansi za subjektivnu identifikaciju sa svojom djelatnošću, odnosno sa pozivom kao socijalno-psihološki djelotvornim »opredmećenjem vlastitog subjektiviteta putem rada«. Time se također često održala velika *socijalna distanca* između radnika-stručnjaka i »pomoćnih radnika« ili »pučkih« radnika. S druge strane, diskriminirajuće razlike između izučениh i neizučениh potiču mobilnost: radnici-stručnjaci bili su i još uvijek jesu najvažnija grupa kojoj streme sinovi neizučениh radnika.

Iz razvijenog procesa industrijalizacije proizašle snage heterogeniziranja u uvjetima oplodivanja radne snage održale su, dakle, u izmjenjenim okolnostima i stare diferencijacije i osim toga također dva elementa »proletarijata«. S jedne strane, održala se *tjelesnost rada* s kojom nisu povećana samo veća opterećenja, tako da ovdje, pored svih izjednačavanja u pogledu socijalnih prava, prihoda itd., i dalje postoji — naročito u subjektivnom opažanju — značajna razlika spram namještenika.³⁵ S druge strane, održalo se *natprosječno tuđe određenje* na radnom mjestu, uostalom također i u birokratski ustrojenim »socijalističkim« pogonima u DDR.³⁷ To su, za-

³⁵ Usp. Ballerstedt i Glatzer, *Soziologischer Almanach*, 3. izdanje, str. 312; Osterland, M., »Interbetriebliche Arbeitssituation und ausserbetriebliche Lebensweise von Industriearbeitern«, u: isti (izd.), *Arbeitssituation. Lebenslage und Konfliktpotential*. Svečani spis za Max E. grofa od Solms-Roedelheima, Frankfurt am Main, 1975, str. 167—184; citat: Kocka, J., »Angestellter«, u: Brunner i dr. (izd.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 1, str. 110—128, ovdje str. 117.

³⁶ O različitom opterećenju vidi Noll, »Indikatoren für Arbeitsmarkt- und Beschäftigungsbedingungen«, u: Zapf (izd.), *Lebensbedingungen*, str. 276. i dalje. O subjektivnom opažanju razlike između radnika i namještenika, koje je usprkos tendencijama izjednačavanja kod radnika jače izraženo vidi Schusser, W. H., *Ein empirischer Beitrag zur Diskussion um die Abgrenzung von Arbeitern und Angestellten*, disertacija, Erlangen/Nürnberg, 1970, posebno str. 288. i dalje.

³⁷ Vidi npr. priznanje da se »rezerve spram proizvodnih rezultata na strani radnika, koje su nasljedene iz kapitalizma i tamo opravdane, može smanjivati tek postepeno«. Tjaden-Steinhauer, M., Tjaden, K. J., »Die Entwicklung der Sozialstruktur in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR«, u: *Bundesrepublik Deutschland — DDR. Vergleich der Gesellschaftssysteme*, Köln, 1971, str. 161—205, ovdje str. 199.

cijelo, najočigledniji momenti *kontinuiteta* u povijesti radnika. No, to je samo jedan aspekt; drugi se manifestira u tome što je isti proces razvijene industrijalizacije u obliku privrednog rasta i porasta produktivnosti pokrenuo najočigledniji moment *diskontinuiteta*, naime, historijski neuporedivi porast životnog standarda radnika.

Uspom i *poboljšanje načina života* radnika nakon 1950. spektakularni su, obimni i socijalno-povijesno revolucionarni budući da su smanjili velike razlike u oblicima života koji su se i sami u značajnim aspektima izmijenili. Od 1880. do 1970. prosječna realna nadnica industrijskog radnika više se nego utrostručila, pri čemu najveći skok pada u period nakon 1950.³⁸ Nije porasla samo apsolutno nego je također u relativno kratkom vremenu dosegla ranije nepoznat nivo. Iako je stupanj porasta realne nadnice posljednjih desetljeća smanjen, ipak je za sada *porast blagostanja* možda središnje iskustvo (također) radnika u Saveznoj Republici, a to iskustvo postalo je izvor političke stabilnosti, i to ne samo zbog drugačijeg privrednog razvitka u DDR. Antikomunizam većine radnika nije se, doduše, rodio tek u »privrednom čudu«, ali ga je ono ipak svakodnevno iznova pothranjivalo.

Osim toga, prosperitet nakon 1950. karakteriziraju još tri daljnje okolnosti koje su zajedno dovele do znatnog prevladavanja tradicionalne tjeskobe i nesigurnosti »proleterskog« načina života. Od psihičkog značaja, koji se skoro ne može precijeniti, bila je — prvo — puna zaposlenost. Neposredno nakon godina gladovanja iz poratnog perioda, ispunila je veliku potrebu za sigurnošću nakon dva desetljeća s nezaposlenošću iz 1930. s katastrofalnim posljedicama, kojoj je u ekonomskoj stagnaciji iz 1920. već prethodila relativno široka nezaposlenost, dok je velika kriza bila prevladana tek sredinom 30-ih godina, i to u uvjetima prinude i represije historijski izvojevanih institucija zaštite, sindikalnih, političkih i pogonskih prava. Nakon probijanja tekovine iz 1918 — osmosatnog radnog dana — poslije 1923. i nakon produženja radnog vremena u »bitkama za proizvodnju« vojne i ratne opreme u poznim 30-im godinama došlo je — drugo — tek nakon poznih 50-ih godina do *trajnog skraćivanja radnog vremena*. Na taj način je s povećanjem prihoda u posljednjim desetljećima masa radnika po prvi put dobila šansu da slobodno vrijeme više ne provodi mukotrp-

³⁸ O kretanju nadnica, pored diela navedenih u napomeni 1, vidi: Desai, A., *Real Wages in Germany, 1871—1913*, Oxford, 1968; Manges, G., Kolbeck, H., *Löhne und Gehälter nach den beiden Weltkriegen*, Meisenheim am Glan, 1958; Bry G., *Wages in Germany 1871—1945*, Ann Arbor/Michigan, 1967.

no nego također u dokolici, dakle, šansu za jače individualno određeni privatni život. Naime, ranije je »slobodno vrijeme« često bilo ispunjeno nužnim sporednim zarađivanjem.³⁹ I napokon treće, institucionalno i materijalno proširenje *socijalne politike* dovelo je do fundamentalne promjene u životnom i porodičnom cikličkom razvoju prihoda. Pored klasičnih davanja u oblasti socijalne politike — starosnog, zdravstvenog, invalidskog osiguranja i osiguranja za slučaj nezaposlenosti, dakle porodičnog i stambenog osiguranja — stručna kvalifikacija i potpora od ušteda, koji su kao socijalni prihod kojim se moglo direktno raspolagati godine 1978. činili 18% neto-prihoda kućnog budžeta radnika — spram 10% kod namještenika, 6% kod činovnika, 7% kod poljoprivrednika i 3% kod ostalih samostalnih⁴⁰ — predstavljali su značajnu korekturu dohodovnih nejednakosti i posebno su smanjili porodično-ciklička kolebanja u приходima. Međutim, do prestanka ranijeg teškog staračkog siromaštva⁴¹ u širokim razmjerama došlo je prije svega zbog dinamiziranja renti nakon 1957. Nema nikakve sumnje da izgradnja socijalne države čini nedvojbeno politički odgovorni faktor za položaj radnika u prošlih sto godina i da je zacijelo glavni izvor njihove lojalnosti prema političkom sistemu Savezne Republike. Sasvim je razumljivo da radnici imaju natprosječno pozitivan stav prema »državi blagostanja«.⁴²

U pogledu historijski neuporedivog poboljšanja materijalnog položaja nakon 1950. posebno su interesantna još dva pitanja. Koji su *tipični oblici življenja i privređivanja* radničke porodice nestali ili opstali? Kakve su promjene nastupile u *dohodovnom diferenciranju* unutar radništva i u dohodovnoj razlici u odnosu na duge socijalne grupe, posebno u odnosu na namještenike i činovnike?

Iz pregleda približno usporedivih *kućnih budžeta* vidi se da su se radničke porodice tek nakon 1950, a definitivno 60-ih godina lišile tjeskobnog života u kojem je na

³⁹ Vidi *Jahresberichte der Preussischen Gewerbeaufsichtsbeamten und Bergbehörden für 1921*, Berlin, 1922 (posebni izvještaji o korištenju pretpostavljenog povećanog slobodnog vremena nakon uvođenja osmosatnog radnog dana).

⁴⁰ *Süddeutsche Zeitung*, 7. 8. 1979.

⁴¹ Vidi Schomerus, H., *Die Arbeiter der Maschinenfabrik Esslingen*, Stuttgart, 1978, str. 148. i dalje, 258. i dalje; Reif, H., »Soziale Lage und Erfahrungen des alternden Fabrikarbeiters in der Schwerindustrie des westlichen Ruhrgebiets während der Hochindustrialisierung«, *Archiv für Sozialgeschichte*, 22/1982, str. 1—95; Hockerts, H. G., *Sozialpolitische Entscheidungen im Nachkriegsdeutschland*, Stuttgart, 1980.

⁴² Vidi Pappi, F. U., »Einstellungen zum Wohlfahrtsstaat«, u: Zapf, W. (izd.), *Probleme der Modernisierungspolitik*, Meisenheim am Glan, 1977, str. 221—226.

neposrednu reprodukciju otpadao najveći dio izdataka. Dok se do 1950. više od tri četvrtine budžeta moralo trošiti za hranu, odjeću i stan, udio za te izdatke — uz kvalitativno viši nivo — pao je do 1973. na 60%. Istovremeno su bile smanjene značajne nejednakosti u oblicima načina življenja. Opskrbljenost sa tipičnim *dobrima masovne potrošnje*, koja 50-ih godina u radničkim budžetima još nipošto nije bila uobičajena, naime, opskrbljenost s radio-aparatom, televizorom, foto-aparatom, hladnjakom itd. postala je 60-ih godina pravilo. *Stanovi* su bili veći i bolje uređeni; dnevna soba zamijenila je proletersku kuhinju u kojoj se obitavalo. Radnici su također došli u posjed dobra koje je simbol masovne potrošnje: 1962. tek je 22%, a 1973. 66% radničkih kućanstava imalo *automobil*.⁴³ Povećanje prihoda utemeljilo je izvjesni slobodni prostor za materijalno disponiranje i za slobodu individualnog kretanja i time također otvorilo životne mogućnosti koje prevazilaze svakodnevni krug rada i porodice, a koje su ranije bile dostupne samo malobrojnim radnicima. U tom pogledu karakteristična je sve šira pojava nekoć imućnim građanima dostupnog tipičnog putovanja na *dopust* i *oporavak*, koje je danas ipak pristupačno svakom drugom radniku. Sve veće *stvaranje ličnog posjeda* — što predstavlja proces takorekuć ispod snažne koncentracije proizvodnih sposobnosti — dovelo je do smanjenja jednog daljnjeg oblika socijalne nejednakosti. Radnik danas više nije »proleterski goljo«. *Uštedovina*, udio ušteda od raspoloživog neto-prihoda, znatno je porasla od 1—2% 1907, odnosno 1927, na 5,6% 1955. i 12,5% 1974. godine. Istovremeno se promijenila glavna funkcija štednje; više se ne štedi za slučaj nevolje, nego radi nabavke veoma vrijednih potrošnih dobara.⁴⁴ Za brojne radnike to je značilo štednju radi jed-

⁴³ »Sieben Jahrzehnte Wirtschaftsrechnungen in der amtlichen Statistik«, *Wirtschaft und Statistik* 1969, str. 592—595; nadalje: *Wirtschaft und Statistik* 1977, str. 240—247. O slojno-specifičnom širenju potrošnih dobara: Osterland, *Materialien*, str. 136. i dalje; Ermich, R. (obrađeno), *Basisdaten. Zahlen zur sozioökonomischen Entwicklung der Bundesrepublik Deutschland*, Bonn/Bad Godesberg, 1974.

⁴⁴ Podaci o uštedama: Hohorst, G., Kocka, J., Ritter, G. A., *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870—1914*, München, 1975, str. 116; Cozner, S., *Class Patterns of Family Income and Expenditure During the Weimar Republic: White Collar Employers as Harbingers of Modern Society*, fil. dis. Rutgers University 1975, Ann Arbor/Michigan, 1977, str. 356; Göseke, G., Bedeau, K.-D., *Einkommens- und Verbraucherschichtung für die grösseren Verwendungsbereiche des privaten Verbrauchs und die privaten Ersparnisse in der Bundesrepublik Deutschland 1955—1974*, Berlin, 1978, str. 81; Ballerstedt

nog oblika posjeda koji je nekoć bio uglavnom isključio srednjestaleški, naime, radi stjecanja *vlasništva kuće i stana*; nakon 1950. sve veći broj radnika raspolaže takvim vlasništvom. Dok je tada samo 6% radničkih porodica posjedovalo kuću ili stan — što čini kvotu koja je tek neznatno ispod prijašnjih prilika — 1968. bilo ih je 32%, a 1977. na koncu 39%.⁴⁵ Dakako, ovaj procentualni porast odražava u izvjesnoj mjeri i kvantitativno opadanje radnika.

Ovaj imovinski posjedovni nivo ipak ne bi trebalo precjenjivati; prihod od rada i dalje je primarno nužna osnova egzistencije. Osim toga, relativno blagostanje vezano je i uz dodatni rad u prekovremenim satima i, posebno, za cjelokupni doprinos radničke porodice. U diskontinuitetu životnog standarda održao se socijalni kontinuitet: veliki *značaj supruge radnika* za održanje životnog standarda. Dok je još u Carstvu žena davala svoj doprinos pretežno što je moguće štedljivijim radom u kući, često radeći u poljoprivredi i kućnoj industriji, nakon prvog svjetskog rata taj doprinos je u sve većoj mjeri ostvarivala privređivanjem izvan kuće. 1925. godine 23% supruga radnika privređivalo je uglavnom u nekoj struci, 1957. godine 32% i 1969. 46%. Pri tom je nakon 1950. naročito porasla zaposlenost u struci oženjenih radničkih supruga sa malom djecom, a prije svega u grupama sa nižim prihodima. Godine 1971. u struci je radila skoro svaka treća žena radnika-stručnjaka (31%), ali skoro svaka druga žena neizučenog radnika (44%) s dvoje male djece između 6 i 15 godina.⁴⁶ To je cijena prosperiteta s kojom je bila napuštena stara želja radnika da žena treba da bude samo uz porodicu.

Glavni pravci *dohodovne diferencijacije u radništvu* nisu bili jedinstveni. Ugrađeno u platno-izjednačavajuće tendencije industrijalizacije i urbanizacije, proširenja i povišenja kvalifikacija i porasta produktivnosti, s jedne strane, i izjednačavanja životnih troškova, s druge strane, provođenje tarifnog sistema nakon drugog svjetskog rata do sada je najjače doprinjelo izjednačavanju nad-

i Glatzer, *Soziologischer Almanach*, str. 267, 175. i dalje; Osterland, *Materialien*, str. 145.

⁴⁵ Osterland, *Materialien*, str. 148. i dalje, 170; *Wirtschaft und Statistik* 1979, str. 175. Zbog različitih oblika porasta brojčani podaci nisu međusobno posve usporedivi. Slični podaci za ranije epohe ne postoje. Djelomični podaci kod Niethammer, L., Brüggemeier, F., »Wie wohnen die Arbeiter im Kaiserreich«, *AfS*, 16, 1976, str. 61—134, ovdje 73, 75. i dalje.

⁴⁶ *StDR*, sv. 408, str. 190; Osterland, *Materialien*, tabela 161; Ballerstedt i Glatzer, *Soziologischer Almanach*, 2. izdanje, str. 257; 3. izdanje, str. 231.

nica između industrija i kvalifikacionih grupa. Time je ujedno bila stvorena jedna u svojim kvalifikaciono tipičnim relacijama doista stabilna »kvazipolitička najamna struktura«⁴⁷ koja se ipak, zbog proširenja pogonske socijalne politike, uvukla na razinu poduzeća i time stvorila nove diferencijacije koje su još i porasle zahvaljujući proizvodnim dodacima preko tarife, pogonskim i strukovno specifičnim razvojem produktivnosti itd. Neto-efekt tog razbijanja najamne strukture — analogno proizvodnom oblašću uzrokovanom heterogeniziranju položaja radnika u privređivanju — bio je, i još uvijek jest, relativno homogeniziranje radničkog prihoda. Podudarnosti u neto-prihodima kvalifikacionih grupa bile su 1971. znatne (usporedi tabelu 3). Samo se »radnička elita« predradnika i majstora sa grupno tipičnim višim prihodom izdvajala od ostalih radnika za koje je mjesečni prihod od 1200 DM, relativno nezavisan o stupnju kvalifikacije, predstavljao neku vrstu »zvučnog zida«.⁴⁸ Istodobno dohodovna raslojenost iz 1971. otrežnjuje predodžbe o »imućnim radnicima«.⁴⁹ Značajni broj oženjenih nekvalificiranih i dequalificiranih radnika s prihodom manjim od 800 DM ukazuje na to da, u usporedbi sa cjelokupnim stanovništvom, gotovo dvostruko veći broj radničkog stanovništva u kućanstvima s prihodom ispod »umjerene relativne granice siromaštva« treba tražiti prije svega u onim grupama radnika koje, sve u svemu, tvore ipak 44% njemačkih domaćinstava.

1969. živilo je 12% ukupnog stanovništva, ali 21% radničkog stanovništva u domaćinstvima s prihodom ispod te granice siromaštva, tj. s prihodom manjim od 60% prosječnog neto-prihoda privatnog budžeta.⁵⁰ S druge strane, mikrocenzus iz 1971. pokazuje da je »imućni radnik«, usprkos enormnom porastu plaća, u usporedbi sa drugim socijalnim grupama prije iznimna figura, da

⁴⁷ Habermas, J., *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt am Main, 1973, str. 57.

⁴⁸ Müller, »Klassenlagen«, u: Handl, Mayer, Müller, *Klassenlagen und Sozialstruktur*, str. 62.

⁴⁹ Vidi međunarodno veoma cijenjeno istraživanje koje se po svojim nalazima smatra tipičnim za zapadna industrijska društva, a koje su proveli Goldthorpe, J. D., Lockwood, F. Bechhofer, F. Platt, J., *The Affluent Worker. Industrial Attitudes and Behavior*, London, 1968; njemački: *Der »wohlhabende« Arbeiter in England*, 3 sveska, München, 1970; usp. Hörning, K. H. (izd.), *Der »neue Arbeiter«*. Zum Wandel sozialer Schichtstrukturen, Frankfurt am Main, 1971.

⁵⁰ Glatzer, W., »Einkommenspolitische Zielsetzungen«, u: Zapf (izd.), *Lebensbedingungen*, str. 354. i dalje; Ballerstedt i Glatzer, *Soziologischer Almanach*, str. 321; Lepsius, *Ungleichheit*, str. 175. i dalje.

to važi samo za manjinu radnika-stručnjaka, dok je jedino i inače uvijek isticana mala grupa predradnika i majstora u grupno-tipično većem razmjeru (34%) zarađivala preko 1200 DM, dakle, ostvarila prihod koji je od muških glava porodica dobivalo samo 27%, ali npr. 52% manjih samostalnih i 91% rukovodećih činovnika i namještenika sa višim obrazovanjem.⁵¹

Samo su predradnici i majstori, koji često imaju status namještenika, imali iste prihode kao namještenici. Kod ostalih grupa radnika razlika u prihodima u odnosu na namještenike ipak se jasnije održala nego što se to očekivalo nakon snažnog približavanja radničkih i namješteničkih prihoda u poslijeratnim desetljećima u usporedbi sa međuratnim periodom. Porast radničkih prihoda u odnosu na prihode namještenika zacijelo je u prvom redu posljedica povećanja nižih dohodovnih grupa u namješteništvu.⁵² Ali i izvršni namještenici i činovnici 1971. još se znatno razlikuju od radnika-stručnjaka. Oni se manjim dijelom nalaze u donjoj dohodovnoj grupi, a većim u gornjoj. S porastom izobrazbe, razlike još više rastu. Više od 1200 DM zarađuje 12% radnika-stručnjaka, ali 51% namještenika i činovnika sa srednjim obrazovanjem. Dakako, društveno iskustvo približavanja prihoda utoliko je prisutnije što se veliki dijelovi radnika, namještenika i činovnika nalaze u približno jednakom ekonomskom položaju i žive u velikoj mjeri istim stilom života.

Jedna od najvažnijih posljedica brzog i sveobuhvatnog poboljšanja načina življenja bilo je generacijski tipično različito iskustvo tog razvitka koje je raspršilo međugeneracijski kontinuitet specifičnih radničkih iskustava. Dok su stariji radnici taj razvoj 1975. registrirali sa zadovoljstvom i pri tom kao mjerilo uzimali prošlost i bivši kolektivni položaj — naime, »život kakav je prije bio, kakav je radnik živio«, za radnike u dobi između 25 i 30 godina u prvom planu bilo je iskustvo diskontinuiteta. S ponosom su isticali da su relativno brzo stvorili nešto i pri tom stekli više od svojih roditelja — što predstavlja opažanje koje je starijim radnicima bilo strano, a koje je za mlađe bilo dokaz njihovog individualnog učinka.⁵³ Tu se ispoljava individualizacija socijalnih sta-

⁵¹ Vidi Handl, Mayer, Müller, *Klassenlagen und Sozialstruktur*, str. 237.

⁵² Vidi Kocka, J., *Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850—1980. Vom Privatbeamten zum angestellten Arbeitnehmer*, Göttingen, 1981, str. 196. i dalje.

⁵³ Vidi Osterland, M., »Lebensbilanzen und Lebensperspektiven von Industriearbeitern«, u: Kohli, M. (izd.), *Soziologie des Lebenslaufs*, Darmstadt/Neuwied, 1978, str. 272—290.

vova koja daje pečat i većem broju aspekata »socijalne klase« radnika.

Tabela 3

Dohodovna raslojenost radnika i nižih namještenika/činovnika, mikrocentzus 1971

a) mjesečni neto prihod muških glava porodice (u postotku)

	Nikakav prihod	do 800	800—1200	preko 1800	Ukupno	N	
1. nekvalificirani radnik	1,1	41,6	51,7	5,5	0,1	100	14758
2. dekvalificirani radnik	1,1	33,1	57,4	8,2	0,3	100	11473
3. kvalificirani radnik	0,9	22,2	64,9	11,4	0,5	100	28944
4. predradnik, majstor	0,7	9,3	55,9	31,9	2,5	100	4823
radnici ukupno	0,1	28,0	59,5	11,0	0,5	100	59998
5. izvršni namještenici i činovnici s osnovnom školom/bez ili sa proizvodnom obukom	1,2	10,6	57,8	28,3	2,0	100	11635
6. izvršni namještenici i činovnici sa osnovnom školom i trgovačkom obukom	1,4	9,4	51,6	34,3	3,2	100	5102
7. izvršni namještenici i činovnici sa srednjim obrazovanjem	1,4	5,6	42,0	43,5	7,4	100	8751
izvršni namještenici i činovnici ukupno	1,3	8,7	51,1	34,7	4,1	100	25488

b) sastav radništva prema dohodovnim grupama

	Nikakav prihod	do 800	800—1200	1200—1800	preko 1800	Radnici ukupno
1. nekvalificirani radnik	27,1	36,5	21,3	12,3	5,5	24,6
2. dekvalificirani radnik	20,1	22,6	18,4	14,3	10,5	19,1
3. kvalificirani radnik	46,9	38,2	52,6	50,0	46,5	48,2
4. predradnik, majstor	5,8	2,7	7,5	23,4	37,5	8,0
ukupno	100	100	100	100	100	100

Dekvalificirani radnik = radnik s izučenom strukom koji se, međutim, dalje ne obrazuje.

Izvor: Handl/Mayer/Müller: *Klassenlagen*, str. 237.

III

Opisani klasni položaji kao takvi ne predstavljaju u pogledu postupanja relevantne socijalne cjeline, nego je to tek njihov splet u *socijalnu klasu*. Ovu je Max Weber definirao kao »ukupnost klasnih položaja između kojih je lično i u slijedu generacija promjena lako moguća i obično se tipično provodi«. ⁵⁴ Tipični oblici mobilnosti i socijalnih veza konstituiraju, prema tome, pripadnost nekoj socijalnoj klasi. U nastavku ćemo od mnoštva faktora koji tvore klasu skicirati neke aspekte *mobilnosti i radničke kulture*.

Ako razmotrimo tri glavne dimenzije socijalne mobilnosti koje tvore grupe, naime *porijeklo, ženidbeni postupak i međugeneracijsku strukovnu mobilnost*, ⁵⁵ ukazat će nam se u grubim potezima donekle strukturno očevidna slika. Sa sveobuhvatnom socijalno-ekonomskom strukturnom promjenom i odgovarajućim pomjeranjem udjela određenih socijalnih slojeva u cijelom društvu, regrutiranje radništva i njegov ženidbeni krug postali su jednovrsniji, dok su ekspanzija tercijarnog sektora i obrazovnog sistema pogodovali sve izraženijem usponu iz radništva. Porijeklo radnika iz posjedničkih slojeva kontinuirano je opadalo. Prije prvog svjetskog rata bar je svaki treći, a 60-ih godina tek samo svaki sedmi radnik potjecao iz porodice seljaka ili samostalnih. Pri kontinuitetu slojno-specifičnog samoregrutiranja od okruglo dvije trećine, u Saveznoj Republici prije svega su niži i srednji

⁵⁴ Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, str. 177.

⁵⁵ Sa metodičkim proširenjem socijalne povijesti putem kvantificiranja i strojne obrade podataka istraživanje historijske mobilnosti u novije se vrijeme snažno razvija. Pregled kod Kaelble, H., *Historische Mobilitätsforschung. Westeuropa und die USA im 19. und 20. Jahrhundert*, Darmstadt, 1978; isti (izd.), *Geschichte der sozialen Mobilität seit der industriellen Revolution*, Königstein/Ts., 1978; vidi i priloge u: Conze i Engelhardt (izd.), *Arbeiter im Industrialisierungsprozess*; postavke povezivanja više dimenzija mobilnosti radi analize procesa stvaranja klasa kod Zwahr, H., *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchungen über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution*, Ist. Berlin, 1978; Kocka, J., Ditt, K., Mooser, J., Reif, H., Schüren, R., *Familie und soziale Platzierung. Studien zum Verhältnis von Familie, sozialer Mobilität und Heiratsverhalten an westfälischen Beispielen im späten 18. und 19. Jahrhundert*, Opladen, 1980. U tim istraživanjima naznačeni su i značajni stariji naslovi. U pogledu još uvijek manje istraženog perioda nakon 1914. oslanjam se uglavnom na: Kleining, G., »Soziale Mobilität in der Bundesrepublik Deutschland«, *KZfSS*, 27/1975, str. 97—121. i str. 273—292; a posebno na metodički utemeljene radove K. U. Mayera i W. Müllera (naznačene u: Handl, Mayer, Müller, *Klassenlagen*).

namještenici i činovnici tvorili najznačajniji rezervoar tuđeg regrutiranja. Samo je sa prognanicima i izbjeglicama iz slabije industrijaliziranih istočnih područja Srednje Evrope još jednom došlo do većeg priliva seljaka prvenstveno u neizučeno i priučeno radništvo. S ovim razvojem, ukoliko zanemarimo strane radnike, bilo je povezano i smanjenje s obzirom na porijeklo tipičnih problema prilagođavanja i orijentiranja, a time i smanjenje unutarnje socijalne diferenciranosti radništva. Sve manje porijeklo iz posjedničkih slojeva, izjednačavanje životnih uvjeta grada i sela i širenje sistema stručnog obrazovanja snažno su ublažili za milieue specifične razlike porodično i životno-povijesnih pretpostavki. Ova veća jednakost pretpostavki i šansi u pristupu radnim mjestima u stjući omogućila je *radom obilježenu individualizaciju* opažanja socijalnih šansi. Te šanse manje determiniraju uvjeti porijekla, negoli vlastiti rad. Budući da radna mjesta ostaju nejednaka, to posebno pogađa neizučenog radnika. Dok je nekoć pozitivni kontrast između njegovog porijekla iz seoskog donjeg sloja sa visokim nadnicama i veće individualne slobode u gradskoj industriji do izvjesnog stupnja kompenzirao njegov niski položaj, sada je jedino preostao diskriminirajući status »pomoćnog radnika«.

Nasuprot individualizirajućem učinku izjednačavanja po porijeklu, *homogeniziranje ženiđbenih krugova* predstavlja značajan moment slojno-specifičnog zbivanja krugova socijalnog druženja, i to zato jer su ovi upravo u radništvu u najvećoj mjeri određeni porodicom i srodstvom. Samo još seljaci, kao izrazito po pozivu posjednička klasa koja se historijski i socijalno u neku ruku nalazi na rubu kapitalističkog industrijskog društva, pokazuju danas veću socijalnu homogenost od radnika pri izboru partnera radi sklapanja braka. Budući da je izbor partnera dugo vremena bio vezan porijeklom, socijalna povezanost radništva sa ostalim slojevima održala se u velikoj mjeri daleko nakon prekretnice stoljeća. U Carstvu je slojno-endogami konubij bio pravilo, zacijelo, samo u velikim gradovima i posebno u drugoj generaciji industrijskih radnika. U manjim gradovima i na selu, naprotiv, u 19. stoljeću prevladavala je veza sa seoskim donjim slojem i zanatlijama. Dok je u Bielefeldu, koji se brzo razvijao iz trgovačkog u relativno veliki industrijski grad, jedva 10% radnika oženilo kćeri proizvodnog građanstva, a naprotiv, u skladu sa svojim porijeklom, daleko veći postotak kćeri poljoprivrednika i sitnih seljaka, te oko 1900. otprilike dvije trećine kćerki radnika, u

malom industrijskom gradu Esslingenu metalski i tekstilni radnici oženili su dvije trećine kćeri sitnih seljaka, a prije svega zanatlija.⁵⁶ Godine 1971. bilo je, naprotiv — zavisno od kvalifikacione grupe — 15—26% radnika oženjeno sa ženama iz tih slojeva, a radilo se uglavnom, što je karakteristično, o neizučenim radnicima; međutim, prilično neovisno o stupnju kvalifikacije, okruglo dvije trećine bilo je oženjeno s radničkim kćerima. Osim toga, još uvijek su nešto češće birali kćeri seljaka i sitnih samostalnih, a samo je manjina od 10—15% radnika bila u braku sa kćerkama namještenika i činovnika. Ispoljavali su, dakle, „znatnu interakcijsku barijeru prema grupama nemanuelnih zanimanja« koja je dakako u pogledu radničkih kćeri bila niže postavljena. Ove grupe, koje su bile jako narasle, pri izboru partnera još nisu mogle računati na regrutiranje iz svoje sredine, tako da je 22—44% radničkih kćeri imalo mogućnost da se uda za namještenika ili činovnika.⁵⁷ Grupno-tipičnim šansama uspjeha radničkih sinova analogna je porijeklom tipična podiljenost tih udadbenih šansi radničkih kćeri — za 20% kćeri neizučenih, za 26% kćeri priučenih, 33% kćeri radnika-stručnjaka i 44% kćeri predradnika i majstora — i dopušta pretpostavku da su pri tom bračne partnere često predstavljali radnički sinovi koji su se uzdigli. Utoliko je udadbeni uspon radničkih kćeri predstavljao u izvjesnoj mjeri pomjerenu socijalnu endogamiju.

Time je već naznačena jedna tendencija koja se suprotstavlja zatvaranju i okoštavanju klasnih granica: po svom razmjeru znatni i sve jači *uspon iz radništva*. Usprkos tek nebitnom smanjenju šansi nejednakosti, tj. šansi za sticanje određenih položaja u usporedbi između potomaka raznih socijalnih grupa, promjena sistema zapošljavanja dovela je do opuštanja »proleterske« zatvorenosti u radničkom načinu življenja. Prekret u otvaranju novih, radničkim sinovima ponajprije dostupnih mjesta u oblasti nižih i srednjih namještenika i činovnika, te u zatvorenosti starih mjesta uspona u zanatstvu uslijedio je nakon prvog svjetskog rata. Ipak, okruglo polo-

⁵⁶ U pogledu Bielefelda usp. prilog K. Ditta, u: Kocka i dr., *Familie und soziale Platzierung*. U pogledu Esslingena: Schomerus, H., *Die Arbeiter der Maschinenfabrik Esslingen*, str. 307. i dalje; Borscheid, P., *Textilarbeiterschaft in der Industrialisierung. Soziale Lage und Mobilität in Württemberg (19. Jahrhundert)*, Stuttgart, 1978, str. 337.

⁵⁷ Ovi i naredni brojevi podaci prema K. U. Mayeru, »Stattushierarchie und Heiratsmarkt«, u: Handl, Mayer, Müller, *Klassenlagen*, str. 155—232, posebno str. 174. i dalje; usp. također Lepsius, »Soziale Ungleichheit«, u: Wehler (izd.), *Klassen*, str. 183. i dalje, odakle je također sa str. 183. uzet citat.

vina tih grupa zanimanja i skoro još jedna trećina namještenika i činovnika koji su se uzdigli, ukoliko su ih 1971. sačinjavala godišta od 1920. do 1936, potjecali su iz radničkih porodica. To je značilo da su u tim godištimada do 1971. godine 15,4% sinova neizučenih, 23,4% sinova priučenih, 30,7% sinova radnika-stručnjaka i 45,2% sinova predradnika i majstora postali namještenici i činovnici (pretežno u donjoj i srednjoj oblasti).⁵⁸ Ovi postoci očito prelaze razmjer uspona u samostalnoj sitno građanstvo, čemu se u Carstvu na tipičan način težilo; tamo je u pravilu dospjevalo najviše 20% izučenih radnika. Mada je ta dva puta uspona možda teško međusobno uspoređivati, ipak se promjenu na takve položaje, zbog tradicionalne hijerarhijske različitosti spram namještenika i zbog starog prestiža »sigurnog« činovničkog položaja, zacijelo mnogostruko doživljavalo kao stvarni uspon. Usprkos tome, »nasljeđivanje« radničkog statusa svejedno je ostalo dominantno i za ona godišta međuratnog perioda, čiji stručni razvitak uglavnom pada u period nakon 1945, mada je to u većoj mjeri bilo pravilo još samo za niže kvalifikacione grupe (79,8% za sinove neizučenih, 71,4% za sinove priučenih, 61,8% za sinove radnika-stručnjaka i 44,4% za sinove predradnika i majstora), za razliku od Carstva gdje je to važilo gotovo za sve radnike. Dakako, s time je još prije prvog svjetskog rata često bio povezan mali uspon unutar radništva putem stručnih kvalifikacija. Prelazak sinova neizučenih i priučenih na mjesta radnika-stručnjaka predstavlja sve do najnovije prošlosti tipičan put mobilnosti radnika, dok, s druge strane, imamo znatno manju pojavu spuštanja sinova radnika-stručnjaka na radna mjesta sa nižom kvalifikacijom. Od godišta 1920—1936. postali su do 1971. godine 30,6% sinova neizučenih i 38,3% sinova priučenih radnici-stručnjaci (uključujući predradnike i majstore); naprotiv, samo 19,0% sinova radnika-stručnjaka postali su neizučeni (6%) ili priučeni (13%) radnici.

Iz ovih procesa uočljivi obrazac međugeneracijske mobilnosti — postepeni uspon unutar radništva i sa viših položaja prelazak na nemanuelna zanimanja⁵⁹ — bio

⁵⁸ Ovi i naredni brožani podaci za godišta međuratnog perioda prema K. U. Mayeru i W. Mülleru, »Soziale Ungleichheit, Prozesse der Statuszuweisung und Legitimitätsglaube«, u: Hörning, K. (izd.), *Soziale Ungleichheit. Strukturen und Prozesse sozialer Schichtung*, Darmstadt/Neuwied, 1976, str. 108—134, ovdje str. 116.

⁵⁹ Tako već Nothaas, J., *Sozialer Aufstieg und Abstieg im deutschen Volk. Statistische Methoden und Ergebnisse*, München, 1930.

je nakon 1960. s prilivom stranih radnika na niže položaje i s politikom reforme obrazovanja uzdignut, dok se različita podjela šansi pomjerila donekle u prilog sinova neizučenih i priučenih radnika. Suprotno usponu 1971, kada efekti tih procesa još nisu mogli početi djelovati, do 1978. godine 45,9% sinova neizučenih i priučenih postali su radnici-stručnjaci, a 29,7% namještenici, odnosno činovnici. Izjednačili su se, dakle, sa sinovima radnika-stručnjaka kod kojih je učestalost uspona u odnosu na 1971. ostala neizmjenjena (30,7% odnosno 29,5% namještenici i činovnici). Već ranije visoka stopa uspona sinova predradnika i majstora još jednom se drastično povećala: od 1971. godine 45,2%, do 1978, naprotiv, 63,3% postali su namještenici i činovnici, a polovina od njih u uzdignutim ili višim službama; samo 33% njih — naspram 44,4% 1971. godine — bili su još radnici.⁶⁰ Ovi, kao i daljnji podaci o razvoju obrazovanja,⁶¹ dopuštaju pretpostavku da je 60-ih godina među radničkom djecom otpočeo bijeg iz radništva koji je zacijelo — usprkos povratnim djelovanjima u politici obrazovanja i restrikcijama za korišćenje završenog obrazovanja na tržištu rada — često bio realiziran. Iza tog diskontinuiteta nalazila se potisna sila kontinuiteta loše vlastite ocjene radničkog zanimanja od strane roditelja i stare težnje da »djeci treba da bude bolje«. ⁶² Zahvaljujući pretpostavkama poboljšanog životnog standarda, porodicama je to bilo ujedno lakše financijski izvedivo, dok su industrijska strukturalna promjena i strani radnici tvorili za to »objektivne« pretpostavke. S time je bilo povezano i do sada najjače, mada ograničeno smanjenje »obrazovne apstinencije« radnika,⁶³ što nije samo predstavljalo izraz erozije starog »proleterskog osjećaja manje vrijednosti«.

Iako je po porijeklu i ženidbenom postupku radništvo socijalno homogenije i mada je — usprkos sve većem zaokretu prema nemanuelnim zanimanjima — do prije kratkog vremena također većina postojeće mlađe generacije ponovo postala radnicima i iako su sa širim prelaskom na mjesta radnika-stručnjaka bile smanjene unutarnje socijalne barijere, dakle, mada su tipične

⁶⁰ Brožani podaci za 1978. prema Ballerstedtu i Glatzeru, *Soziologischer Almanach*, str. 311.

⁶¹ Usp. npr. isti, str. 298. i dalje; Kaelble, H., »Chancenungleichheit und akademische Ausbildung in Deutschland 1910—1960«, *Geschichte und Gesellschaft*, 1/1975, str. 121—149.

⁶² Dokumentirani iskazi nalaze se kod Osterlanda, *Lebensbilanzen*, str. 277. i dalje.

⁶³ Usp. Grimm, S., *Die Bildungsabstinez der Arbeiter*, München, 1966.

šanse mobilnosti prije doprinjele jačem klasnom formiranju, sve to ipak nije bilo povezano sa učvršćivanjem subjektivnog iskustva tih procesa. Naprotiv, radnici su sami sebe u sve manjoj mjeri ubrajali u radništvo, dok je vjera u pravедnost šansi zacijelo jačala. »Dihotomnu sliku društva«, pesimističku ocjenu neizmjenjivog položaja radnika, koju je početkom 1950. još uvijek dijelila većina industrijskih radnika, zamijenila je tokom dvadeset godina kod većine radnika predodžba da je »svatko kovač svoje sreće«.⁶⁴ Napetost između te vjere u legitimitet, naime vjerovanja da je ustavno-politički postulirana jednakost šansi doista ostvarena, i *faktičke nejednakosti (šansi)* je neznatna, budući da su obrasci opažanja društvene nejednakosti prije bez ikakve strukture, te da se — prije svega — (u ovom smislu također veoma obimnu) mobilnost recipira kao relativno individualno poboljšanje. »Objektivno« formiranje klase s predznakom prosperiteta radnika je snažnije *individualiziralo* nego što ih je okupilo u jednu cjelinu koju karakterizira određeno socijalno-kulturno postupanje. Ovaj učinak imao je i historijske korjene. Sa smanjenjem nejednakih oblika življenja bile su ispunjene i tradicionalne norme i želje radnika, te istovremeno smanjena nekoć elementarno doživljena socijalna distanca čija je žigošuća snaga time nakon 50-ih godina ostala bez uporišta.

Teško previdivi, ali vjerovatno ipak veliki utjecaj na ovu individualizaciju imale su — za mnoge individualno oblikujuće — godine »sloma« i neposrednog poratnog perioda. U opće društvene kontinuitete 50-ih godina bili su ugrađeni višestruko subjektivno radikalni diskontinuiteti. Ili Schumpeterovim riječima, »omnibus« klase⁶⁵ odjednom se napunio novim i vrlo različitim ljudima. Iako ne isključivo, ali to posebno važi za *prognanike i izbjeglice* koje su 1960. činili gotovo 40% zaposlenih u Saveznoj Republici.⁶⁶ Veći dio od 4,7 miliona prognanika i 1,8 mi-

⁶⁴ O ovoj dimenziji radničke svijesti vidi npr. Popitz i dr., *Gesellschaftsbild*; Mayer i Müller, *Soziale Ungleichheit. Prozesse der Statuszuweisung und Legitimitätsglaube*; Mayer, K. U., *Ungleichheit und Mobilität im sozialen Bewusstsein. Untersuchungen zur Definition der Mobilitätssituation*. Opladen, 1975. O vlastitom ubrajanju u radništvo: Janowitz, K., »Soziale Schichtung und Mobilität in Westdeutschland«, *KZfSS*, 10/1958, str. 1—38, posebno str. 29; Lepsius, »Soziale Ungleichheit«, u: Wehler (izd.): *Klassen*, str. 188. i dalje; isti, »Zum Wandel der Gesellschaftsbilder in der Gegenwart«, *KZfSS*, 14/1962, str. 449—458.

⁶⁵ Schumpeter, J. A., »Die sozialen Klassen in ethnisch homogenen Milieu«, *Aufsätze zur Soziologie*, Tübingen, 1953, str. 147—213, ovdje str. 171.

⁶⁶ Usp. pregled kod F.-W. Henninga, *Das industrialisierte Deutschland 1914 bis 1976*, Paderborn, 1978, 4. izdanje, str. 196.

liona izbjeglica iz Sovjetske okupacione zone, odnosno DDR, do 1961 (računajući samo osobe koje privređuju) prešao je, van svake sumnje, u radništvo budući da su mnogi već bili radnici (38% prognanika), a da su seljaci tek rijetko mogli nastaviti živjeti kao poljoprivrednici. Ukupnost radnika činilo je, dakle, 50-ih godina oko 3 miliona (25—30%) ljudi koje je rat naročito teško pogodio i koji su bili istrgnuti iz svojih socijalnih veza, koji su se nalazili pred mnoštvom problema privredne i socijalne stabilizacije, integracije i iznalaženja identiteta, pa je stoga nekim njihovim savremeniciima izgledalo da tvore »novi proletarijat«. Kao što se zna, to nije bilo tako. Obuhvaćeni bumom 50-ih i 60-ih godina prognanici i izbjeglice bili su, uz pomoć forsirane socijalne politike, relativno brzo integrirani. To, međutim, nije bila samo njihova vlastita zasluga, rezultat ogromnih napora da se ponovo osove na noge nakon što su ostali gotovo bez ikakvih egzistencijalnih uporišta. Tome su doprinjeli i dali svoj pečat i individualna, odnosno porodična radna motivacija i individualističko proizvodno razmišljanje koje je prednjačilo pred kolektivnim samoubrajanjem. Distancirani odnos prema sindikatima, koji je nakon 50-ih godina primjetan, tu možda ima grupno-specifične korjene, pogotovo zato što je iskustvo protjerivanja od strane komunističkih vlastodržaca trajno uništilo političke tradicije radničkog pokreta. Sve u svemu, prognanici i izbjeglice malo su izmjenili socijalni profil radništva, a njegov kulturni i politički profil, naprotiv, jako. Ako su svojim postupcima i stavovima doprinjeli »poticaju modernizacije s konzervativnim predznakom«,⁶⁷ u tome su znatnog udjela imali i brojni radnici.

Individualizacija ili oslobađanje i distanciranje od uvjeta porijekla⁶⁸ predstavlja veoma slojevitu temu savremene kritičke kulture koja je i u radništvu i u rad-

Naredni podaci uzeti su iz zornika: Lemberg, E. i Edding, F. (izd.), *Die Vertriebenen in Deutschland. Ihre Entgliederung und ihr Einfluss auf Gesellschaft, Wirtschaft, Politik und Geistesleben*, 3 tom, Kiel, 1959, posebno 1. tom. Vidi i noviji pregled P. Waldmanna, »Die Eingliederung der ostdeutschen Vertriebenen in die westdeutsche Gesellschaft«, u: Becker, J., Stammen, Th., Waldmann, P. (izd.), *Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Zwischen Kapitulation und Grundgesetz*, München, 1979, str. 163—192.

⁶⁷ Waldmann, P., *Eingliederung*, str. 188.

⁶⁸ Ovaj termin »individualizacija« — to bi trebalo biti jasno i stoga to ističemo samo da izbjegnemo nesporazume — ne odnosi se na izjednačavanje s legendarnim »građanskim« individualitetom, odnosno na »prelazak« radnika »u građanstvo«. Ono što mislimo može se opisati i kao detradicionalizacija kolektivno tipičnog obrasca života u kontekstu neprestanog područjavanja

ničkom pokretu na karakterističan način postala virulentna u napetosti između generacija. Najkasnije nakon prvog svjetskog rata i njegovih psihički burnih posljedica došlo je, sa širenjem masovne kulture, do sve jačeg razilaženja uvjeta socijalizacije između generacija. Individualizacija je na taj način počivala i na promjeni radničke kulture, socijalizacije u radničkim porodicama i promjeni značaja kolektivnih radničko-tipičnih veza.

Iako *radnička kultura* u smislu cjeline nekog »slojno-specifičnog načina življenja«⁶⁹ ni u jednom času nije bila ekskluzivna klasna kultura, u Carstvu su se ipak — lokalno i regionalno različito — izkristalizirali neki aspekti života u odnosu na za socijalizaciju relevantan način življenja koji je imao slojno-specifične značajke. To je, zacijelo, bilo najočiglednije kod *stanovanja radnika*.⁷⁰ Stanovanje u suviše malim i suviše skupim stanovima, koje se zbog čestih problema s plaćanjem moralo neprestano mijenjati, predstavljalo je prije svega u gradskom radničkom milieuu klasno iskustvo. Suprotnost prema lokalno stabilnom »građanskom« stanovanju, koje se odlikovalo domaćom intimnom atmosferom, još je i porasla zbog specifičnih oblika rješavanja problema stanovanja. »Poluotvorena proleterska porodična struktura«,⁷¹ stiskanja naročito siromašnih, djecom brojnih radničkih porodica sa spavaćima u prolazu i podstanarima, bila je karakterističan znak siromaštva i simbol navodne besporodičnosti proletera. Ovaj oblik porodice bio je zasigurno ekstremno, iznuden bijednim uvjetima tr-

pojedina. Produbljena teorijska diskusija kod U. Becka, »Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten«, u: Kreckel, R. (izd.), *Soziale Ungleichheiten*, separat 2 iz *Soziale Welt*, Göttingen, 1983.

⁶⁹ Ovaj pojam ovdje prema G. A. Ritteru, »Einleitung«, str. 1, u: isti (izd.), *Arbeiterkultur*, Königstein/Ts., 1979. Ova sveska sa opširnim popisom literature ne nudi time samo i uvod u postrukama veoma razrađenu oblast radničke kulture, u smislu radničke svakodnevnice koja obuhvaća rad i slobodno vrijeme, organizaciju i porodicu itd. Zbog krajnje složene determiniranosti radničke kulture naredna skica ne uzima u obzir cjelokupnu radničku kulturu nego samo njene pojedine aspekte.

⁷⁰ Vidi o tome značajnu studiju L. Niethammera i F. Brüggemeiera, »Wie wohnten Arbeiter im Kaiserreich?«, *AfS*, 16/1976, str. 61—134; isti (izd.), *Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft*, Wuppertal, 1979. Veoma informativni pregled stanovanja i porodičnog života kod S. Recka, *Arbeiter nach der Arbeit. Sozialhistorische Studie zu den Wandlungen des Arbeiteralltags*, Giessen, 1977.

⁷¹ Usp. Niethammer i Brüggemeier, »Wie wohnten Arbeiter?«, posebno str. 122. i dalje.

žišta stanovanja i tipičan prije svega za prvu generaciju mahom nekvalificiranih radnika koji su došli u gradove. Ali i poslije stabilizacije radničkih porodica, nakon prekretnice stoljeća, zahvaljujući izgradnji stanova i slabijoj unutrašnjoj migraciji, intenzivna komunikacijska bliskost ostala je značajkom radničkog stanovanja u kojem gotovo da i nije bila moguća intimna domaća atmosfera. Naprotiv, radničko stanovanje činili su i »otvorenost« ulice za dijete — ne samo u pogledu još dugo zadržanog povremenog rada djece, »otvorenost« gostionice i udruženja za muškarca i susjedstva za ženu.

Ovi osnovni oblici održali su se nakon fundamentalne promjene 60-ih godina samo još djelomice — kod manjine radničkih porodica s mnogo djece i u starogradskim radničkim naseljima koja nisu bila bombardirana za vrijeme rata. U ovom desetljeću uslijedio je najveći pomak u promjeni radničkog stanovanja i izjednačavanju stila života sa drugim slojevima.⁷² bolja opremljenost većih stanova, uz povećanje vremena i komfora zbog skraćivanja radnog vremena i tehnifikacije rada u kući. Kućni život nesumnjivo je postao atraktivniji nego što je bio 20-ih godina. Simbol te promjene, etabliranje privatnosti kao oblika također radničkog života, postala je soba za dnevni boravak, svjesno istaknuti životni prostor privatne sfere i ne-rada. U nju se, što je karakteristično, ulazi u čistoj odjeći, dakle, drugačije nego u staro obitavalište-kuhinju u kojoj se sjedilo i u radnoj odjeći, s time što se dnevni boravak, za razliku od hladne raskoši nekadašnjeg »salona«, koristi također svakodnevno tjednom.⁷³ Ova promjena bitno je utjecala na ukupnost oblika življenja, budući da su s njom bili povezani i drugi značajni procesi: strukturna integracija porodice u masovnu kulturu putem kućnih konzumnih oblika masovnih medija i povećani značaj privatnosti kao oblika življenja, u reakciji na ekstremna opterećenja privatnog života putem fašističkog pseudopolitiziranja i militariziranja javnog života, putem političkog deziluzioniranja, a ne samo putem rata, zatočeništva i godina gladovanja. Ovi procesi obuhvatili su, pored ostalog, i radništvo. Snažna koncentracija na porodičnom unutrašnjem prostoru stvorila je socijalno-integracijski, politički značajni osnovni konsenzus o *porodici* kao najznačajnijoj oblasti života. U svim slojevima, u gradu i selu, uz tek neznatne

⁷² Usp. Osterland, *Materialien*, str. 168. i dalje.

⁷³ O navikama stanovanja vidi npr. Wald, R., *Industriearbeiter privat. Eine Studie über Lebensformen und Interessen*, Stuttgart, 1966, str. 37. i dalje; Lehmann, *Leben in einen Arbeiterdorf*, str. 37. i dalje.

razlike, porodica uz određenu distancu predstavlja za ličnost najvažniji prostor koji u velikoj mjeri daje pečat stavu prema radu u struci, aktivnosti u slobodno vrijeme i samointerpretaciji životne povijesti.⁷⁴ Pojačano okretanje prema porodici, »familizam« radnika, sadrži također i jednu novinu, naime *porodičnu emocionalizaciju uloge muškarca*. Sa većom ulogom i značajem oca u odgajanju, s jedne strane, i sa sve širim vankućnim proizvodnim radom žene, s druge strane, erodirao je »matrijarhat donjeg sloja«,⁷⁵ dominirajuća uloga majke kao odnosne osobe koja je, utjelovljujući psiho-socijalnu stabilnost usred nestabilnosti, utemeljivala ostale odnose. Dakako, taj matrijarhat zacijelo je dosta često bio u skladu sa patrijarhatom, tako da je familizacija muškarca u izvjesnim granicama djelovala i psihički rasterećujuće. To je u sebi sadržavalo i manje autoritarni odnos prema djeci.⁷⁶ Značajan rezultat psiho-socijalne promjene kod radničkih porodica, čemu su pogodovale materijalna poboljšanja, bilo je i to što se najnoviju radničku generaciju odgajalo zbog nužde, marljivosti, štedljivosti i brige s mnogo manje oštre discipline koja je bila tipična za prijašnje uvjete siromaštva i prinudnog ograničavanja potreba. Ovi povoljni uvjeti razvoja ličnosti također su možda doprinijeli većem individualnom samopovjerenju radnika koje je uočljivo u njihovim stavovima prema stručnoj karijeri.

Ova razmišljanja upravljena su protiv, naročito u 60-im godinama, učestale kritike neupadljivog, naizgled jedino potrošnjom orijentiranog svakodnevnog života radnika, kao kvazisekularne apatije i resignacije. Suprotno tome, nije dovoljno samo podsjetiti se da je takav oblik života bio karakterističan za mnoge radnike i u prošlosti; istovremeno valja konstatirati da su se u »privatizaciji« radnika nataložili historijska potreba da se nadoknadi materijalna opskrbljenost i, u usporedbi sa ranijim radničkim generacijama, nepoznata mjera individu-

⁷⁴ Usp. Mayer, *Ungleichheit und Mobilität im sozialen Bewusstsein*, passim; podaci ispitivanja kod P. Kmiecika, *Wertstrukturen und Wertwandel in der Bundesrepublik Deutschland*, Göttingen, 1976; Wald, *Industriearbeiter privat*, passim.

⁷⁵ Usp. Neidhart, F., »Schichtenspezifische Vater- und Mutterfunktionen im Sozialisationsprozess«, *Soziale Welt*, 16/1965, str. 339—348.

⁷⁶ Usp. npr. Neuloh, O. i Kurucz, J., *Vom Kirchdorf zur Industriegemeinde. Untersuchungen über den Einfluss der Industrialisierung auf die Wertordnung der Arbeitnehmer*, Köln, 1967, str. 197. i dalje. Vidi također podatke o literaturi kod H. Ortmana, *Arbeiterfamilie und sozialer Aufstieg*, München, 1971, str. 33—81.

alno određenog življenja. I konačno, sa tom »privatizacijom« uobličena je jedna socijalno-moralna misao-vodilja radničkih pokreta, »želja radnika za socijalnom ravnopravnošću na osnovu povećane svijesti o vlastitom ljudskom dostojanstvu«,⁷⁷ koja izgleda prežvakanom samo ako je posmatramo s aspekta utopija obrazovanog političkog čovjeka, a ne i sa aspekta početnih uvjeta. Naravno, time je došlo i do promjene osnova političke socijalizacije, a time i značaja kolektivnih veza unutar — sudeći po vanjskom obliku upečatljivo djelujućeg — kontinuiteta sindikalnog organiziranja i partijsko-političke orijentacije. Ovu promjenu moglo bi se, u vidu obrasca, opisati kao *transformaciju širokih zajednica istovrsnih stavova u partikularne interesne grupe*.

IV

Organizacije i veze njemačkih radnika nastale su u 19. stoljeću pod dvostrukim predznakom tradicionalnog pucanja klasne kulture i političkih konflikata Carstva, u kojima je nacionalizam predstavljao jaki pokretački moment. Stvarale su se istovremeno sa ubrzanom industrijalizacijom, obrazovanjem nacije i razvojem »političkog masovnog tržišta« (Hans Rosenberg) koji su, s jedne strane, oslabili socijalno-kulturnu žigošuću silu klasnog položaja, odnosa najamnog rada a, s druge strane, zahvaljujući koicidenciji socijalnih i nacionalnih konflikata, fragmentirali radništvo u pet *socijalno-moralnih milieua* koji su sačinjavali političku socijalnu strukturu Carstva.⁷⁸ Naravno, radnici su u veoma različitom obimu i razmje-

⁷⁷ de Man, H., *Der Kampf um die Arbeitsfreude*, Jena, 1927, str. 227; usp. Isto, str. 235; slična interpretacija radničkog pokreta kod B. Boorea, *Unjustice, The Social Bases of Obedience and Revolt*, New York, 1978 (njemački: *Ungerechtigkeit*, Frankfurt am Main, 1982).

⁷⁸ U pogledu onog što slijedi, a posebno u pogledu koncepta »socijalno-moralnih milieua«, osnovi kod M. R. Lepsius, »Parteiensystem und Sozialstruktur. Zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft«, u: Ritter, G. A. (izd.), *Deutsche Parteien vor 1918*, Köln, 1973, str. 56—80. Pojedine dimenzije »milieua« dobro su osvijetljene u priložima u: Reulecke, J. Weber, W. (izd.), *Fabrik — Familie — Feierabend. Beiträge zur Sozialgeschichte des Alltags im Industriezeitalter*, Wuppertal, 1978. O sociologiji izbora vidi Gonze, W., »Politische Willensbildung im Deutschen Kaiserreich als Forschungsaufgabe historischer Wahlsoziologie«, u: Berding, H. i dr. (izd.), *Vom Staat des Ancien Régime zum modernen Parteienstaat*. Svečani spis za Theodora Schiedera, München/Wien, 1978, str. 331—347; zatim u priložima u: Büsch, O. i dr. (izd.), *Wählerbewegungen in der deutschen Geschichte*, Berlin, 1978, O radničkom pokretu s ovdje

ru bili integrirani u te *svakodnevne stabilizirane zajednice istovrsnih stavova* koje su se odlikovale uvijek specifičnom podudarnošću religije, regionalne tradicije, pri vrednom položaja, kulturne orijentacije i slojno-specifičnog sastava vodećih socijalnih grupa. Uz izuzetak socijaldemokratskog milieua i milieua nacionalnih manjina, egzistirale su još prije osnivanja Reicha i stoga su u osnovi nosile pečat predindustrijskih pogleda na svijet. To važi prije svega za konzervativno-protestantsko-agrarni milieu istočno od Labe, te za katolički milieu, a nešto manje za liberalno-protestantski milieu. Vezanost uz tradicionalne milieue, sa distancom prema »savremenom« svijetu industrije i gradova, produbila je suprotnost u odnosu na socijaldemokratski milieu koji je jedini bio fundamentalno određen industrijalizacijom i političkom demokratizacijom i zbog toga se našao u radikalnoj opoziciji. SPD je uglavnom mobilizirala bivše nebirače, donji sloj koji nije bio vezan regionalnim i konfesionalnim političkim tradicijama, a koji se sa industrijalizacijom i urbanizacijom pretvorio u savremeno najamno radništvo. Kao i partija, tako su i slobodni sindikati privukli uglavnom proizvodno-industrijske radnike u velikim gradovima i starim proizvodnim oblastima u protestantskoj sjevernoj i srednjoj Njemačkoj. Naravno, značajan broj radnika u protestantskoj pokrajini nije pristupio socijaldemokraciji, nego je ostao u seosko-mjesnom milieuu, bio politički liberalan ili konzervativan ili čak neopre-

interesantnog aspekta vezivanja uz socijalne i političke organizacije i svjetove života vidi: Roth, G., *The Democrats in Imperial Germany. A Study in Working Class Isolation and National Integration*, Totowa, 1963; Groh, D., *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, Berlin, 1973; razvijenija postavka o problematici integracije sada u studiji D. Lange-wieschea, »Arbeiterkultur in Österreich: Aspekte, Tendenzen und Thesen«, u: Ritter (izd.), *Arbeiterkultur*, str. 40—57. Usprkos nekim novijim studijama, još uvijek su nedovoljno istražena kršćansko-socijalna kretanja nekih građanskih grupa i kršćanskih radničkih pokreta. Pregled s širokim popisom literature kod F. Fockea, *Sozialismus aus christlicher Verantwortung. Die Idee eines christlichen Sozialismus in der katholisch-sozialen Bewegung und in der CDU*, Wuppertal, 1979. O sindikatima sada: Schneider, M., *Die Christlichen Gewerkschaften 1894—1933*, Bonn, 1982. Veoma korisna je novija zbirka izvora: *Texte zur katholischen Soziallehre* koju je izdao Bundesverband der katholischen Arbeitnehmer-Bewegung Deutschlands (KAB), Stuttgart, 1976/77, 2 sveske u 3 polusveske. Informativni prilozi o katoličkim i protestantskim radničkim organizacijama kod D. Frickea (izd.), *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessensorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945*, 2 toma, Berlin, 1974.

djeljen. U isprepletenosti klasnog položaja, diskriminacije socijalista, katolika i manjina, kao i crkveno-konfesionalne vezanosti, djelovala su tri faktora koja su distancirala i izolirala radnike od drugih slojeva, a također i uzajamno. Ti diobeni faktori istodobno su intenzivirali internu homogenost milieua od kojih je svaki za sebe izgradio analogne institucije i organizacije. Socijaldemokratski, katolički, evangelistički, liberalni i poljski radnici — svi su imali partije, vlastite sindikate, štampu i udruženja, sve do vlastitih udruženja potrošača. Koincidencija brojnih veza ipak je u različitoj mjeri socijalizirala pojedine radnike. Najjači pečat davali su katolički i socijaldemokratski milieu. Prvi je počivao na političkoj religioznosti i privrženosti crkvi koje su utemeljivale fundamentalni identitet, a drugi na širokoj »subkulturi« koja je bila sjecište ekonomske, socijalne, političko-nacionalne i crkveno-religiozne diskriminacije, odnosno opozicije i u kojoj je — prema riječima jednog berlinskog radničkog sekretara — čovjeku »urođeno da bude socijaldemokrat, baš kao što se rađa kao katolik ili evangelist«. ⁷⁹

Usprkos internim napetostima i političkom rascjepu socijaldemokratskog milieua, unutrašnja povezanost katolicizma i socijalizma održala se sve u svemu do 1933, i to ne samo zbog vanjskog pritiska sve radikalnijeg nacionalizma. Katoličko i socijaldemokratsko, odnosno komunističko radništvo bilo je, s jedne strane, »grudobran« ⁸⁰ koji je odbijao napade nacionalsocijalizma, ali, s druge strane, nije bilo sposobno da spriječi katastrofu i vlastiti poraz. Socijalne granice milieua, koje su bile uspostavljene već na prekretnici stoljeća, sada su se u neku ruku pokazale kao zatvor. Radničke milieue nakon prvog svjetskog rata politički ne karakterizira širenje političke integracije, nego stagnacija i unutarnje kretanje od centra prema socijalistima i komunistima i, još više, između socijalista i komunista. SPD i KPD bile su u stanju, ukoliko ne uzmemo u obzir iznimnu situaciju izbora 1919, da u vrijeme Vajmarske republike mobiliziraju za sebe najviše 30% birača, dakle, jedva nešto više nego SPD kada se nalazila na svom vrhuncu 1912. godine. Snažni porast članstva u organizacijama nakon 1918, a prije svega u slobodnim i kršćanskim sindikatima koji su poslije

⁷⁹ Citirano prema: *Die Verhandlungen des 25. Evangelisch-Sozialen Kongresses abgehalten in Nürnberg, 15. bis 17. April 1914*, Göttingen, 1914, str. 134.

⁸⁰ Gross, N., »Das Bollwerk, Westdeutsche Arbeiterzeitung vom 30. Januar 1932«, u: *Texte zur katholischen Soziallehre*, tom 2, 2. polutom, str. 1102—1105.

divovskog priliva i odliva članova između 1918. i 1923. sada bili otprilike dvostruko jači nego prije rata, te izgradnja socijalističkih udruženja, uz istovremenu stagnaciju katoličkih, dopuštaju pretpostavku da su se organizacije širile uglavnom unutar milieua koji su se formirali još u Carstvu. To je, međutim, dovelo ipak do nedostataka i proturječja koji su se za vrijeme krize Republike manifestirali kao bespomoćnost u odnosu na radikalizam s desna i lijeva.⁸¹ Ne samo što u protestantskoj pokrajini nije uspjela politička integracija novih grupa namještenika i radnika, koji su postali dio masovne baze nacionalsocijalizma, nego je i unutar nasljeđene socijaldemokratske subkulture erodirala snaga političke socijalizacije, dijelom zbog deziluzioniranja i nesigurnosti u pogledu puta i cilja radničkog pokreta, do čega su doveli rat, revolucija i politički rascjep, a dijelom upravo zbog ustavno-političke integracije partije i sindikata. Njihovu državno-političku odgovornost ublažila je socijalistička utopija koja je istovremeno zbog socijalno-političkog razvoja, zbog uključivanja nekoć sindikalnih funkcija u državnu socijalnu politiku bila djelomično neutralizirana. Ovi procesi najjače su bili obuhvatili radničku omladinu koja je sa ratom i građanskim ratom, revolucijom i inflacijom bila politički socijalizirana, koju čestito trezvena, »u mnogom pogledu očinski« djelujuća socijaldemokracija više nije mogla pridobiti i koja se najvećim dijelom priklonila »mladim« partijama KPD i NSDAP. Nakon privredne krize, pri tom nije bilo od značaja samo to da je te partije donekle karakterizirao *politički ekspresionizam* koji je u svojim oblicima političke akcije najočiglednije politički koristio nove socijalizacijske medije masovne kulture kao što su sport i kino, s kojima je upravo omladina stekla novi i specifični oblik življenja.

Nacionalsocijalizam na vlasti, uzimajući u obzir ove dimenzije, također je predstavljao prekretnicu u radničkoj povijesti koja je uzdrmala »grudobran« socijalističkog i katoličkog radništva zbog generacijski tipičnog kidanja za socijalizaciju relevantnih organizacionih veza. Guše-

⁸¹ Usp. Neumann, S., *Die Parteien der Weimarer Republik* (1932), Stuttgart, 1977, 4. izdanje. Korisni dokumenti u: Luthardt, W. (izd.), *Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Weimarer Republik. Materialien zur gesellschaftlichen Entwicklung 1927—1933*, 2 toma, Frankfurt am Main, 1978. Sličan, ali još oštrije izraženi proces opisuje Langewiesche za Austriju: *Arbeiterkultur in Österreich*. O »omladinskom« nacionalsocijalizmu vidi Merkl, P. H., *Political Violence under the Swastika: 581 Early Nazis*, Princeton, 1975.

nje organizacija, prinudne mjere na tržištu rada i u pogonima, što je dovelo do značajnog oživljavanja radno-industrijskih oblika borbe za rad, neorganiziranog štrajka, fluktuacije, apsence, sabotaže itd., predstavljali su samo jednu stranu nacionalsocijalističke politike prema radništvu. Budući da je ta politika još uvijek patila od posljedica novembarske revolucije i bila svjesna imperativa unutarnje stabilnosti radi vođenja politike rata, drugu stranu činila su brojna materijalna i, još više, socijalna i ideološka integracijska nastojanja.⁸² Mada su do met i uspjeh tih nastojanja u pojedinim slučajevima bili možda ograničeni, ipak je za to vrijeme specifični zbir malih poboljšanja — što se tiče porodične pomoći i reguliranja dopusta, no prije svega u pogledu ubrzane »demokratizacije« nekoć ekskluzivnih konzumnih šansi putem brzog širenja zabavnih medija i masovnog turizma s organizacijom »Kraft durch Freude«, a ne samo sa konačnim provođenjem temeljnih civilizatorskih dostignuća kao što je električno svjetlo, što 20-ih godina na selu još niukom slučaju nije bilo nešto što je samo po sebi prirodno — zajedno sa socijalno-psihički velikim uspjehom u smanjenju nezaposlenosti bio dovoljno djelotvoran da za sobom ostavi glas o socijalno-politički čuvenim 30-im godinama koji se još dugo nakon toga javlja u ispitivanjima mišljenja.⁸³ Ova konstelacija djelovala je socijalizacijski uspješno jer je bila povezana sa propagandom i organizacionom politkom koje su preuzele tradicije, ali pri tom mijenjale i na koncu uništile njihov sadržaj. »Njemački« ili »nacionalni socijalizam«, kao što se to vidi iz preuzimanja i uvođenja 1. maja kao praznika, tokom revalorizacije rada i radnika veoma se sviesno vezao na njihovu staru potrebu za »ravnopravnošću« i socijalnim priznanjem. Ali ta revalorizacija nije bila

⁸² Rekonstrukcija ove konstelacije je centralni rezultat radova T. W. Masona. Vidi prije svega Mason, T. W., *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936—1939*, Opladen, 1975: isti, *Sozialpolitik im Dritten Reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft*, Opladen, 1977. Vidi nadalje Schoenbaum, Köln/Berlin, 1970. i posebno radove projekta *Otpor i progoni u Bavarskoj 1933—1945*, Proszat, M. i dr. (izd.), *Bauern in der NS-Zeit*, 4 toma, München, 1977—1981. Zofka, Z., *Die Ausbreitung des Nationalsozialismus auf dem Lande*, München, 1979; Eiber, L., *Arbeiter unter der NS-Herrschaft. Textil- und Porzellanarbeiter im nordöstlichen Oberfranken 1933—1939*, München, 1979.

⁸³ Vidi Schmidtchen, G., *Protestanten und Katholiken. Sozio-logische Analyse konfessioneller Kultur*, Bern/München, 1973. str. 230; *Allensbacher Jb. für Demoskopie*, 6/1976. str. 66; *Jahrbuch der öffentlichen Meinung*, 1958—1964, izdanje E. Noellea i E. P. Neumanna, Allensbach, 1965, str. 368.

revalorizacija kolektiva nego revalorizacija pojedinačnog radnika kao poslušnog člana »narodne zajednice«. ⁸⁴ Na kraju se modificirana tradicija okrenula upravo protiv te zajednice. Njemački front rada preuzeo je u svim oblastima druženja, zabave i putovanja, a posebno kod stručnog obrazovanja i sporta, funkcije stare kulture radničkih udruženja, ukinuo ih, međutim, s novim grupama funkcionera — Njemački front rada je, kao i stari radnički pokreti, otvarao radnicima specifične šanse uspona — i organizacione principe i propagandu »narodne zajednice« oslobodio od slojno-specifičnih okova. Nakon ovog razaranja, parcijalni uspjesi lišili su svakog uporišta socijalistička tumačenja radničkog pokreta. Njihova ubjedljivost iščezla je tokom rata zbog konfrontacije nacionalnih emocija i egzistencijalnih izazova, čemu je još pogodovao ruski komunizam, i na koncu u političkim prilikama poslijeratnog perioda, u uvjetima progona i nacionalnog rascjepa, postala posve beznačajnom.

Djelovanje nacionalsocijalizma na kolektivne veze radništva nakon 1945. dovelo je do generacijski-tipične napetosti koja se poslije političkih i sindikalnih ustavnih borbi pretvorila u pragmatizam i ekonomizam partija i sindikata. ⁸⁵ Te borbe izvojevala je generacija koja je politički bila socijalizirana u Vajmarskoj republici i koja je prema mlađima zadržala izvjesnu pedagošku distancu. Naknadna socijalizacija ipak je izostala jer — uz iznimku katoličke crkve — stare radničke kulture više nisu raspolagale sa komparabilnim, za slojeve i milieue spe-

⁸⁴ Mada je propaganda možda imala kolektivistički naglasak, ipak je u svojoj totalitarnoj funkciji bila upravljana na pojedinca koji je trebao biti oslobođen svojih naslijeđenih veza i stopljen u »narodnu zajednicu«. Od centralnog značaja za položaj radnika bilo je pri tom razbijanje sindikata s kojima su radnici bili suštinski kolektivno revalorizirani budući da su sindikati u radnom pravu Vajmarske republike bili politički priznati kao zastupnici njihovih interesa.

⁸⁵ O kontinuitetu i diskontinuitetu u poratnom periodu, pa sve do 50-ih godina vidi Niethammer, L., »Rekonstruktion und Desintegration: Zum Verständnis der deutschen Arbeiterbewegung zwischen Krieg und Kaltem Krieg«, u: Winkler, H. A. (izd.), *Politische Weichenstellungen im Nachkriegsdeutschland 1945—1953*, Göttingen, 1978, str. 26—43; Beier, G., »Volksstaat und Sozialstaat. Der Gründungskongress des DGB in München 1949 und Hans Böcklers Beitrag zur Stellung der Gewerkschaften in Gesellschaft und Staat«, u: Vetter, H. O. (izd.), *Vom Sozialistengesetz zur Mitbestimmung. Zum 100. Geburtstag von Hans Böckler*, Köln, 1975, str. 359—389; Pirker, Th., *Die blinde Macht. Die Gewerkschaftsbewegung in der Bundesrepublik*, 2 toma (1960), Berlin, 1979; *Die SPD nach Hitler. Die Geschichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands 1945—1964* (1965), Berlin, 1977. Uputi kod Popitz i dr., *Gesellschaftsbild*.

cifičnim medijima socijalizacije nego je, naprotiv, slojno-nespecifična, medijski upravljana masovna kultura sada potpuno zavlada i preuzela socijalizacijske funkcije prijašnjih udruženja. Tako su, doduše, stari socijalno-moralni milieui katolicizma i socijalizma još jednom postali konstitutivni za formiranje velikih partija; sa zajedničkim suprotstavljanjem fašizmu i komunizmu i time utemeljenom socijalno-integracijskom politikom »narodnih partija« izbljedio je, međutim, značaj za sloj i milieue specifičnih veza koje su se ipak održale do prve polovine 60-ih godina. SPD je do tada po sastavu svojih birača i članstva bila s dobrih 60% pretežno protestantska radnička partija koja mogla mobilizirati otprilike 40% katoličkih radnika-birača i, kao prije 1933, najviše 30% svih birača (na izborima za Bundestag 1961). To se izmijenilo s pretvaranjem SPD u »narodnu partiju«, sa slabljenjem religiozne socijalizacije zbog jakog trenda sekularizacije i, posebno, također zbog prestanka unutar-društvenih nacionalističkih napetosti nakon kraha njemačkog nacionalizma u nacionalsocijalističkom rasizmu i imperijalizmu. SPD je dobila nove birače među namještenicima i činovnicima (koje je prije 1933. odvajao od radnika i nacionalizam), kao i među katoličkim radnicima. ⁸⁶ Nestabilnost tih novih birača, njihov povratak i/ili nova orijentacija na CDU/CSU i FDP nakon 1972, ipak pokazuju da se partije također ni u pogledu radnika više ne mogu pouzdati u stabilne zajednice istovrsnih stavova, nego da se sve više moraju boriti za slabo povezanu interesnu grupu.

Ova destabilizacija ili detradicionalizacija političkih veza ima paralelu u sindikalnoj oblasti. Iako su pripadnost sindikatu i preferiranje SPD još uvijek u međusobno uskoj korelaciji, za većinu radnika taj odnos je izgubio svoj nekoć prinudni karakter političkog pravca. Samo je još 39% od organizaciono najspremnije grupe radnika-stručnjaka smatralo 1971. da osvjedočenog sindikalistu može izabrati jedino SPD, 41% također CDU, dok

⁸⁶ Usp. Ballerstedt i Glatzer, *Soziologischer Almanach*, str. 451; Faul, E., »Soziologie der westdeutschen Wählerschaft«, u: Sternberger, D. i dr., *Wahlen und Wähler in Westdeutschland*, izdanje E. Paula, Villingen, 1960, str. 135—318; Blankenburg, E., »Die politische Spaltung der westdeutschen Arbeiterschaft«, *Archives Europeennes de Sociologie*, 10/1969, str. 2—24; Pappi, F. U., »Parteiensystem und Sozialstruktur in der Bundesrepublik«, *PVS*, 14/1973, str. 191—213; isti, »Sozialstruktur, gesellschaftliche Wertorientierungen und Wahlabsicht. Ergebnisse eines Zeitvergleichs des deutschen Elektorsats 1953 und 1976«, *PVS*, 18/1977, str. 195—229.

je 20% bilo neopredjeljeno.⁸⁷ Ovo raspoloženje pokazuje da je za znatne većine organiziranih i neorganiziranih radnika sindikat ekonomska i pogonska interna organizacija koja treba »da se drži izvan« politike. Politički neutralni ili distancirani odnos manifestira se i kroz pristup sindikatima. Motiv za ulazak u sindikate samo je kod trećine sindikalnog članstva krajem 60-ih godina predstavljao opće uvjerenje o historijskom i političkom značaju sindikata (20% ili pak utjecaj milieua (13%). U prvom se planu nalazilo očekivanje zaštite i zastupanja individualnih interesa. Radnike u sindikate gotovo da više i ne vodi socijalno-moralna zajednica istovrsnih stavova, nego radni odnosi i uvjeti. Članovima sindikata postaju nakon 50-ih godina u sve većoj mjeri radnici koji su u relativno poznoj dobi svog stručnog života. Stoga su sindikati danas, za razliku od Carstva i, mada u nešto manjem obimu, za razliku od Vajmarske republike, organizacija starijih radnika. 1963/64. godine 49% svih zaposlenih, ali 71% članova Saveza njemačkih sindikata imalo je više od 35 godina. Budući da je pri tom dominantni socijalni profil sindikalno organiziranih radnika — gradskih i u velikim pogonima zaposlenih radnika — stručnjaka — ostao isti, procentualno povećanje organizacije od okruglo 30% svih radnika 20-ih godina na 40% 50-ih i 60-ih godina i, konačno, na skoro 50% krajem 70-ih godina u prvom je redu posljedica prećutnih strukturnih efekata: relativnog porasta proizvodno-industrijskih, kvalificiranih, u krupnim pogonima zaposlenih i starijih radnika, uz kvantitativnu stagnaciju i smanjenje radništva općenito. Apsolutni broj radničkih članova Saveza njemačkih sindikata stagnirao je nakon završetka osnivačke faze oko 1950. na otprilike 5 miliona, u drugoj polovini 60-ih godina smanjio se za 100 000 do 200 000 i 70-ih godina uz neka kolebanja neznatno porastao na 5,37 miliona 1978. godine. U odnosu na burne godine Vajmarske republike, to predstavlja značajan tihi razvoj organizacije, koji ima svoju paralelu u kontinuiranim ali ograničenim organizacionim uspjesima Saveza njemačkih sindikata među namještenicima i činovnicima. Ipak, »jedinstveni sindikat« zacijelo je i danas pre-

⁸⁷ Allensbacher Jb. für Demoskopie, 7/1977, str. 169. U pogledu narednog teksta usp. prije svega W. Nickel, Zum Verhältnis von Arbeiterschaft und Gewerkschaft. Eine soziologische Untersuchung über die qualitative Struktur der Mitglieder und des Mitgliederpotentials der Gewerkschaften in der Bundesrepublik Deutschland, Köln, 1972. Tu su i podaci o razvoju članstva; nadalje Stat. Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland; do 1933: Hohorst i dr., Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch, str. 135.

težno radnički sindikat; 69% članova Saveza njemačkih sindikata iz 1978. bili su radnici, dok ih je 1950. bilo 83%.

Od svog postanka sindikati su bili zaštitna i borbena organizacija također za lične interese radnika. Njihov bivši karakter sindikata s određenom politikom stvorio je socijalni i politički identitet kome su pogodovali i stabilizirali ga diskriminacija sindikata gotovo u istoj mjeri kao njihova programska i funkcionalna privlačnost. To je u Saveznoj Republici otpalo sa jedinstvenim sindikatom i gotovo svestranim priznanjem značaja, štaviše nužnosti sindikata. Vežanost uz sindikate postala je više nego ikada ekonomska, manjom nego što je ikada ima određeni politički pravac. Sindikat za radnike gotovo da više i nije politički vođa, nego »pravozastupnik«⁸⁸ njihovih individualnih interesa koje treba da štiti i ostvaruje snagom svoje organizacije i u pregovorima. Radi toga može da računa na izuzetnu organizacionu disciplinu koja je do sada bila prekršena samo jednom u štrajkovima 1969, ali — što je karakteristično — iz istog razloga koji je inače osnov sindikalne lojalnosti: zbog zahtjeva za »pravednim« učešćem u privrednom rastu, što je zadatak sindikata koji su oni, međutim, nakon ponovnog buđenja privrede 1968/69. propustili da izvrše. Taj zahtjev i danas se zasniva na dubokom nepovjerenju u pravičnost raspodjele tržišne privrede. Mimo svih promjena kapitalističkog industrijskog društva, održala se stara defanzivna antikapitalistička svijest donjih slojeva ili »malih ljudi«. Da se poduzetnike mora »zakonom prisiliti« da ispune želje radnika i namještenika, u to vjeruju nakon 50-ih godina — uz neka odstupanja — bez izmjena otprilike dvije trećine, odnosno dobra polovina ispitanika tih slojeva. Čak je i neodlučnost jače izražena nego vjerovanje da su poduzetnici »socijalni«.⁸⁹ Ova svijest o suprotnosti spram poduzetnika u Carstvu, i u Vajmarskoj republici se kod dijela radništva proširila u kritičku »klausnu svijest« o sistemu. Danas je, naprotiv, kao kolektivna svijest usmjerena na jak ekonomski položaj sindikata u pregovorima i na državu koja je svjesna svoje socijalno-političke odgovornosti. U tome se očituje zalaz

⁸⁸ Nickel, Arbeiterschaft und Gewerkschaft, str. 153.

⁸⁹ Usp. Jb. der öffentlichen Meinung, 1957, Allensbach 1957, str. 246; Jb. der öffentlichen Meinung, 1965—1967, str. 268; Allensbacher Jb. der Demoskopie, 6/1976, str. 196; Schmidtchen, G., Die befragte Nation. Über den Einfluss der Meinungsforschung auf die Politik, Freiburg, 1959, str. 138.

radničkog pokreta, što nije bilo samo posljedica nestanka utopije nego također procesa ustavne i socijalno-političke integracije.

V

Opisujući neke elemente socijalne strukture i položaja radništva, kao i njihove promjene nakon Carstva, iznoseći o tome razmišljanja, pokušali smo s ovim prilogom historijski osvjetliti socijalni profil radništva u Saveznoj Republici Njemačkoj. Grubi rezime osnovnih pitanja o promjenama u elementima »proletarijata« i formiranja radništva u »socijalnu klasu« može se možda sabiti u rečenicu: *Pored prevladavanja starog oblika »proletarijata«, radništvo je kao socijalna klasa postalo homogenije, dok se društveni značaj klasne pripadnosti jako smanjio.* Stari oblik »proletarijata« nestao je, s jedne strane, s izgradnjom socijalno-političkih mjera osiguranja od rizika tržišta, kao i s podizanjem životnog standarda a, s druge strane, s otvaranjem nekoć gotovo ekskluzivno radničkog, o tržištu ovisnog i tuđe određenog najamnog rada. Kontinuitet ovih aspekata »proletarijata« izgubio je svoj specifično radnički sadržaj sa jakim porastom nemanuelno zavisno zaposlenih na nižim položajima. S druge strane, radnici su ipak ostali radnici i, usprkos značajnom ekonomskom i socijalno-pravnom izjednačavanju slojeva zavisno zaposlenih, nisu prešli u masu »posloprimaca«. Od namještenika i činovnika još i danas se razlikuju po tjelesnosti svog rada i zbog toga po natprosječnoj dozi radnog opterećenja, po diferencijama u izobrazbi i stručnoj stabilnosti, kao i po zaostajanju u prihodima. Sektorska promjena sistema zapošljavanja i s time otpočeti procesi mobilnosti pogodavali su socijalnoj homogenosti radništva u njegovom po porijeklu tipičnom sastavu i slojno-specifičnom zbijanju ženidbom utemeljenog kruga druženja, dok je s djelomično izmjenjenim predznakom njihova kvalifikaciono-tipična unutarnja raslojenost ostala ista. Dakako, tom kalsnom formiranju suprotstavljao se sve jači uspon iz radništva i, još više, smanjenje slojno-tipičnih nejednakih nivoa i oblika življenja, tako da pripadnost radništvu nema više kao nekoć veliki životni značaj.

Ove promjene u socijalnoj strukturi i položaju radništva temeljile su se na procesualnim kontinuitetima industrijalizacije, urbanizacije i socijalne politike i diskontinuitetima političkog razvoja. Pored definitivnog ra-

spada nakon Carstva politički vezujućih socijalno-moralnih milieua, Saveznu Republiku karakteriziraju njen, s obzirom na vrijeme, specifično ubrzani razvoj, povezivanje i kumulativno djelovanje, koji su završili sa socijalno-povijesnim slomom kontinuiteta 60-ih godina. U tom desetljeću došlo je do najvećeg pomaka historijski neuporedivog podizanja životnog standarda i izjednačavanja oblika življenja, kao i do pojačane mobilnosti, dok se u prvom planu našla generacija radnika koja više nije bila socijalizirana sa starim socijalističkim i katoličkim radničkim kulturama i nacionalističkim napetostima, nego sa procesima relativnog blagostanja, mobilnosti i masovne kulture, koji su doveli do sloma kontinuiteta i radnike oslobodili tipične kolektivne vezanosti slojno-specifičnim načinom života i političko-socijalnim zajednicama istovrsnih stavova. Ti radnici donekle su se oprostili s »proletarijatom«, mada ipak nisu prešli u neki ekonomski, socijalno i politički uporedivi koherentni položaj. Utoliko slom kontinuiteta očigledno završava i ne simbolizira »prelazak radnika u građanstvo«, o čemu se mnogo govorilo.⁹⁰ S obzirom na pretpostavljenu promjenu raspoloženja, s ovim se teoremom isto toliko precjenjuje dimenziju i oštrinu »proleterske« antigrađanštine koliko i značaj »građanskog raspoloženja« u pogledu političkog postupanja, kojem raspoloženju se danas pripisuje primarno politički nespecifične značajke kao što su pouzdanost, marljivost itd.⁹¹ No, s druge strane, s tim teoremom također se precjenjuje izjednačavanje stilova života kada se kao mjerilo uzima posjedom i obrazovanjem utemeljenu staru građansku samostalnost, a ne oblike njenog iščezavanja. Presudan je stoga gubitak značaja same odnosne klase u *društvenu nesamostalnih*⁹² i u masovnoj demokraciji socijalne države. U tim uvjetima — u veoma izmjenjenim prilikama — nekoć »proleterski« problemi o tržištu ovisnog prihoda i osiguranja egzi-

⁹⁰ O »prelasku radnika u građanstvo« govori se već dugo, gotovo od pojave tendencija poboljšavnja životnih prilika. Što se tiče diskusije 20-ih godina usp. npr. Th. Geiger, »Zur Kritik der Verbürgerlichung«, *Die Arbeit*, 1931, str. 534—553.

⁹¹ Usp. *Allensbacher Jahrbuch für Demoskopie*, 6/1976, str. 76.

⁹² Lederer, E., »Die Gesellschaft der Unselbestständigen. Zum sozialpsychischen Habitus der Gegenwart« (1913/19), *Kapitalismus, Klassenstruktur und Probleme der Demokratie in Deutschland 1910—1940*, Göttingen, 1979, str. 14—33.

stencije putem socijalne politike jesu problemi ogromne većine stanovništva, ali također i imperativ političke legitimacije.

(Josef Mooser, »Auflösung der proletarischen Milieus«, *Soziale Welt*, br. 3/1983, str. 270—306)

Preveo Srdan Joka

Michael Burawoy

IZMEĐU RADNOG PROCESA I DRŽAVE: PROMENE KARAKTERISTIKA FABRIČKIH REŽIMA U USLOVIMA RAZVIJENOG KAPITALIZMA*

U ovom prilogu koncept proizvodne politike razvijen je kroz dvostruku kritiku. Prvo, podvrgnuta je kritici novija literatura o organizaciji rada zato što zanemaruje političke i ideološke režime u proizvodnji. Drugo, kritikuju se novije teorije države stoga što korene državne intervencije ne traže u zahtevima koje postavlja kapitalistički razvoj. U radu je napravljena razlika između tri tipa proizvodne politike — despotske, hegemonističke i hegemonističko-despotske. Naglasak je stavljen na nacionalnu različitost hegemonističkih režima. Empirijsku osnovu ove analize čini poređenje dve radionice, jedne iz Mančesteru, u Engleskoj, a druge iz Čikaga, koje imaju sličnu organizaciju rada i situirane su u slične tržišne kontekste. Državna pomoć nezaposlenima i državno regulisanje fabričkih režima objašnjavaju nam zašto postoje različite proizvodne politike ne samo u Britaniji i Sjedinjenim Državama već i u Japanu i Švedskoj. Sama ta različitost nacionalnih oblika državne intervencije određena je složenim i neravnomernim razvojem kapitalizma u svetskim razmerama. Najzad, u ovom prilogu se razmatra i karakter savremenog perioda razvoja, u kome se javlja jedna nova forma proizvodne politike, odnosno hegemonistički despotizam zasnovan na mobilnosti kapitala.

* Čitaoci ovog priloga mogu pismeno da se obrate na sledeću adresu: Michael Burawoy, Department of Sociology, University of California, Berkeley, CA 94720.

Želeo bih da zahvalim Steveu Frenkelu i trojici anonimnih autora za njihove detaljne komentare. Erik Wright ne želi da spomene koliko je sve verzija ovog priloga pročitao, a ja sam mu, kao i uvek, zahvalan za istrajno ohrabrenje i kritiku.

Ovaj prilog ima dve »mete«, a samo jednu »strelu«. Prvu »metu« predstavlja depolitizacija proizvodnje, odnosno one teorije proizvodnje koje zanemaruju njenu političku stranu i određujuću ulogu države u odnosu na proizvodnju. Drugu »metu« predstavlja hiperpolitizacija države, odnosno teorije države koje naglašavaju njenu autonomiju lišavajući je pri tom njene ekonomske osnove. Naša »strela« jeste takvo shvatanje proizvodne politike koje je usmereno na prevazilaženje razdvajanja proizvodnje i politike, a podrazumeva dovođenje organizacije rada u vezu sa državom. U ovom članku razvijeno je stanovište da proizvodni proces sadrži političke i ideološke elemente, kao i čisto ekonomske aspekte. Drugim rečima, proces proizvodnje nije sveden samo na *radni proces*, odnosno na društvene odnose u koje ljudi stupaju dok, koristeći sredstva za rad, pretvaraju sirovine u upotrebne vrednosti. Proces proizvodnje takođe uključuje *politički aparat* koji, regulišući sukobe, reprodukuje te društvene odnose u radnom procesu. Taj aparat nazvao sam *fabrički režim*, a sukobe u radnom procesu nazvao sam *politika proizvodnje ili proizvodna politika*.¹

Mada je teorija organizacije u novije doba počela da obraća pažnju na mikropolitiku (Burns i dr., 1979; Clegg i Dunkerley, 1980; Zey—Ferrell i Aiken, 1981), nedostaje teoretski prilaz sledećim problemima: prvo, razlici između proizvodne politike i političkog aparata proizvodnje koji tu politiku određuje; drugo, načinu na koji ih ograničava radni proces, s jedne strane, i tržišne sile, s druge strane; načinu na koji se i politika i aparat na nivou proizvodnje razlikuje od državne politike i državnog aparata, i karakteru njihovih međusobnih odnosa. Svrha ovog priloga jeste da odredi formu politike kako na proizvodnom tako i na državnom nivou, i da ispita njihov međusobni odnos kroz poređenje jedne engleske i jedne američke fabrike. U prvom delu priloga koncept proizvodne politike i sa njom povezanog političkog proizvodnog aparata razvijen je u kontekstu dinamike kapitalizma

¹ Definicije nisu bezazlena stvar. Ja sam u svojoj definiciji politike pošao od *područja* na kome se ona javlja, tako da se, na primer, državna politika tiče sukoba na području države, proizvodna politika obuhvata sukobe na radnom mestu, a porodična politika tiče se sukoba u porodici. Za neke druge autore, poput Stephensa (1979, str. 53—54), pod politikom se uvek podrazumeva državna politika, a jedan njen oblik razlikuje se od drugoga prema *cilju*. U tom smislu, proizvodna politika ima za cilj pre raspodelu upravljanja sredstvima za proizvodnju, politika potrošnje se usredsređuje na redistribuciju sredstava za potrošnju, a politika mobilnosti uključuje nastojanja da se poveća društvena pokretljivost. Ove razlike u shvatanju politike nisu samo terminološke prirode, već one odražavaju različita shvatanja

i njegovog radnog procesa. U drugom delu koriste se dva primera da bi se istakle nacionalne različitosti koje karakterišu formu proizvodne politike. U trećem delu te razlike su objašnjene sa stanovišta odnosa između aparata proizvodnje i aparata države, na koji odlučujuće utiče složeni i neravnomerni razvoj odnosa kapital-najamni rad. U poslednjem delu razmatra se pojava novih formi proizvodne politike u najnovijoj fazi kapitalističkog razvoja.

OD TRŽIŠNOG DESPOTIZMA DO HEGEMONISTIČKIH REŽIMA

Marksistička misao pruža nam najzasnovaniji pokušaj da se razvoj proizvodnje shvati u okviru jednog sistemskog pogleda na kapitalizam, odnosno jednog gledišta koje istražuje dinamiku i tendencije kapitalizma, kao i uslove njegove reprodukcije. Proizvodnja je centralno pitanje kako daljeg opstanka kapitalizma tako i njegovog kraja. Čin proizvodnje je istovremeno i čin reprodukcije. Proizvođači upotrebne vrednosti, radnici istovremeno stvaraju osnovu za sopstvenu egzistenciju i za egzistenciju kapitala. Realizovana novostvorena vrednost koja nastaje posredstvom udruženog tekućeg rada deli se na najamninu, pomoću koje se reprodukuje radna snaga i omogućava da se radnik ponovo pojavi na poslu, i na višak vrednosti, iz koga potiče profit, i koji omogućava kapitalisti da postoji kao kapitalista i da zapošljava radnike.

Kako se može objasniti da se *radna snaga* (tj. radna sposobnost) pretvara u dovoljnu količinu *rada* (tj. primenjenog radnog napora) da bi se obezbedile i najamnine i profiti? Marxov odgovor je da se to postiže prinudom. Shodno njegovoj analizi, iznuđivanje radnog napora sprovodi se posredstvom despotskog režima proizvodne politike. »Fabrički zakonik, u kome kapital kao privatni nadkonodavac i samovlasno formuliše svoju autokratiju nad radnicima, bez podele vlasti, koju buržoazija inače toli-

prelaza iz kapitalizma u socijalizam. Dok je po Stephensu taj prelaz, u stvari, jedno postepeno skretanje državne politike od problema potrošnje i mobilnosti ka problemima proizvodnje, po meni se tu radi o preobražaju proizvodne i državne politike kroz promenu proizvodnog i državnog aparata. Ono što Stephens smatra da je motorna sila koja pokreće prelaz u socijalizam — „promena odnosa snaga u građanskom društvu«. u stvari organizovanje radnika u sindikate — za mene znači konsolidovanje fabričkih režima koji efikasnije reprodukuju odnos kapital-najamni rad.

ko voli, i bez pretstavničkog sistema, koji joj je još miliji, samo je kapitalistička karikatura društvenog regulisanja procesa rada koje postaje nužno čim se kooperacija vrši u velikom razmeru i čim se upotrebljavaju zajednička sredstva za rad, osobito mašine. Na mesto biča gonika robova dolazi nadzornikova kaznena knjiga. Naravno, sve se kazne svode na novčane kazne i odbijanje od plate, a zakonodavačko oštroumlje fabričkih Likurga takvo je da im se gaženje njihovih zakona možda više isplaćuje nego njihovo poštovanje.« (Citirano prema prevodu *Kapitala* u izdanju Prosvete, Beograd, 1978, str. 376.)

Mada Marx nikada nije konceptualizovao ideju političkog proizvodnog aparata, on ovde faktički opisuje jedan specifičan tip fabričkog režima koga ću ja nazvati tržišni despotizam. Despotско regulisanje radnog procesa se tu uspostavlja preko »ekonomskog biča tržišta«. U podređenosti radnika fabričkom Likurgu ogleđa se njihova zavisnost od novčanog prihoda.

Marx nije pravio analitičku razliku između fabričkih režima i radnog procesa zato što je smatrao da je tržišni despotizam jedini metod regulisanja radnog procesa spojiv sa modernom industrijom i potragom za profitom. U stvari, tržišni despotizam je jedna relativno retka forma fabričkog režima. Njegovo postojanje zavisi od toga da li su ispunjena tri specifična istorijska uslova: 1) da radnici nemaju nikakvih izvora sredstava za život osim prodaje svoje radne snage u zamenu za najamninu; 2) da je radni proces podvrgnut parcelisanju i mehanizovanju, tako da stručnost i specijalizovano znanje više ne mogu da budu osnova moći. Sistematsko razdvajanje umnog od fizičkog rada i svođenje radnika na dodatke mašinama lišava radništvo sposobnosti da se odupre arbitrarnoj prinudi; 3) da konkurencija prisiljava kapitaliste da stalno menjaju uslove proizvodnje kroz produženje radnog dana, povećavanje intenzivnosti rada i uvođenje novih sredstava za rad. Anarhija na tržištu vodi despotizmu u fabrici.

Dok je Marxova analiza konkurentskog kapitalizma manje-više izdržala istorijsku probu, nije se istorijski potvrdilo i identifikovanje kraja konkurentskog kapitalizma sa krajem kapitalizma uopšte. Pojave koje je Marx ocenio kao začetke socijalizma, posebno podruštvljavanje proizvodnje kroz koncentraciju, centralizaciju i mehanizaciju, u stvari su postavile temelje jednog novog tipa kapitalizma — monopolističkog kapitalizma. Marksizmu dvadesetog veka daje pečat to što je on opisao karakteristike ove nove forme kapitalizma, njegove politike, ekonomije i kulture. Zanimljivo je da su marksisti

tek tokom prošle decenije počeli ponovo da razmatraju Marxovu analizu radnog procesa, posebno analizu transformacije tog procesa tokom vremena.

Te njihove studije se uglavnom zadržavaju na istorijskom prikazivanju drugog i trećeg pomenutog uslova tržišnog despotizma, tj. na dekvafikovanju radnih funkcija i potpunoj konkurenciji među preduzećima. Braverman (1974) navodi da je dekvafikovanje radnih funkcija stvarno nastalo tek u periodu monopolističkog kapitalizma, kada su preduzeća postala dovoljno jaka da slome otpor kvalifikovanih radnika. Friedmanova analiza promena radnog procesa u Engleskoj (1977) pobija Bravermanovu ideju o jednolinijskoj degradaciji rada i podvlači značaj koji pružanje otpora ima za oblikovanje dve menadžerske strategije — direktnog upravljanja i odgovorne autonomije. Pojam direktnog upravljanja odgovara Bravermanovom procesu dekvafikovanja, dok odgovorna autonomija vezuje radnike za interese kapitala prepuštajući im ograničenu kontrolu poslova, ograničeno jeđinstvo planiranja i izvršenja posla. U fazi ranog kapitalizma, odgovorna autonomija je predstavljala nasleđe prošlosti i imala je oblik stručne kontrole posla, dok u uslovima monopolističkog kapitalizma ona znači svesnu strategiju menadžera da spreče otpor radnika.

U jednoj čak dalekosežnijoj rekonstrukciji Bravermanove analize, Edwards (1979) identifikuje pojavu tri istorijski sukcesivna oblika upravljanja: prostog, tehničkog i birokratskog. U devetnaestom veku preduzeća su uglavnom bila mala a tržišta konkurentska, tako da je uprava ostvarivala arbitrarnu, personalnu dominaciju nad radnicima. Sa razvojem masovne industrijske proizvodnje u dvadesetom veku, prostо regulisanje je ustupilo mesto novim oblicima kontrole. Posle niza neuspelih eksperimenata, kapital je nastojao da reguliše rad kroz sistem prinude i kroz ugrađivanje upravljanja u tehnologiju, što je dobilo svoj sažet izraz u pokretnoj traci. Ovaj metod regulisanja prouzrokovao je svojevrstne oblike sukoba, i posle drugog svetskog rata ustupio je mesto birokratskom regulisanju rada. Taj novi metod upravljanja koristi propise za definisanje i procenu radnih zadataka i za regulisanje primene sankcija. Mada svaki period razvoja rada svoje prototipske forme upravljanja, ipak sve te forme koegzistiraju u današnjoj privredi SAD, kao odrazi različitih tržišnih odnosa. U jednoj novijoj formulaciji, Gordon i dr. (1982) situirali su razvoj tri pomenute forme regulisanja rada u tri društvene strukture akumulacije koje odgovaraju dugim zaokretima u ekonomiji SAD.

Mada svi ovi prikazi znatno doprinose našem razumevanju transformacije organizacije rada i njenog regulisanja, oni ne predstavljaju zadovoljavajuće periodizacije kapitalističke proizvodnje. Poznato je da period ranog kapitalizma nije bio ni utočište kvalifikovanih radnika, kako to Braverman pretpostavlja, niti je tada postojalo samo prosto regulisanje rada, na čemu Edwards insistira. Littler (1982) i Clawson (1980) ističu, na primer, značaj koji ima kooperacija, kako unutar tako i izvan preduzeća, kao prepreka uspostavljanju direktnog upravljanja poslodavaca. Ne može se ni period razvijenog kapitalizma svesti na učvršćenje procesa dekvifikovanja radnih funkcija. Stalno se stvaraju nove struke, i one ne nestaju tako brzo kako to Braverman pretpostavlja (Wright i Singlemann, 1983). Konačno, Edwards sasvim eksplicitno uočava da svaki sukcesivni period sadrži i aktivno reprodukuje one forme regulisanja koje su se javljale u prethodnim periodima. Svi ovi pomenuti radovi ističu razliku između radnog procesa koji je zamišljen kao konkretna organizacija radnih zadataka, i političkog aparata proizvodnje koji treba da bude način regulisanja radnog procesa. Nasuprot Bravermanu, koji zanemaruje politički proizvodni aparat, i nasuprot Friedmanu, Littleru i Clawsonu, koji taj aparat utapaju u radni proces, ja smatram da je taj aparat analitički različit od radnog procesa i uzročno nezavisan od njega. Štaviše, taj politički proizvodni aparat pruža nam osnovu za periodizaciju kapitalističke proizvodnje.

Mada ne poričem značaj koji istorijsko situiranje Marxovog drugog i trećeg uslova tržišnog despotizma (konkurencija među preduzećima i dekvifikacija) ima za razumevanje transformacije regulisanja rada, ja ipak želim da se zadržim na prvom uslovu — na zavisnosti radnika od prodaje sopstvene radne snage. S tim u vezi moramo analizirati dva oblika *državne* intervencije koji raskidaju vezu između reprodukovanja radne snage i proizvodne aktivnosti na radnom mestu. *Prvo*, socijalno zakonodavstvo garantuje reprodukovanje radne snage na određenom minimalnom nivou nezavisnom od učešća u proizvodnji. Ovo zakonodavstvo čak faktički uspostavlja minimalnu najamninu (mada se to može i zakonski sprovesti) i ograničava korišćenje plaćanja prema rezultatu rada. Plaćanje po komadu ne može više arbitrarno da se određuje u cilju izvlačenja sve veće količine rada za istu najamninu. *Drugo*, država direktno ograničava one metode menadžerske dominacije koji iskorišćavaju zavisnost radnika od najamnina. Prinudno priznavanje sindikata, mehanizam žalbi i kolektivno ugovaranje štite

radnike od arbitrarnog otpuštanja, novčanih kazni i sniženja najamnina, te tako dalje povećavaju autonomiju reprodukovanja radne snage. Ukidanjem Mastersovog i Servantsovog zakona radnici su dobili pravo da daju otkaz i time je potkopano nastojanje poslodavaca da privatni život radnika vežu za život u fabrici.

Mada su mnogi autori isticali porast ovih socijalnih i političkih prava, malo njih je istraživalo razgranjavanje tih prava na regulisanje proizvodnje. Danas uprava više ne može potpuno da se osloni na »ekonomski bič tržišta«, niti može da nametne arbitrarni despotizam. Radnici se moraju *ubediti* da sarađuju sa upravom preduzeća, a njihovi interesi moraju se uskladiti sa interesima kapitala. *Despotički režimi* ranog kapitalizma, u kojima prinuda preovlađuje nad saglasnošću, moraju da se zamene *hegemonističkim* režimima, u kojima dominira saglasnost koja, međutim, nikada do kraja ne isključuje prinudu. Ne samo da se primena prinude ograničava i reguliše već i narušavanje discipline i samo kažnjavanje postaju predmet saglasnosti. *Generički* karakter fabričkog režima je stoga određen nezavisno od oblika radnog procesa i konkurentskih odnosa među preduzećima. Njega određuje zavisnost egzistencije radnika od najamnog radnog procesa i konkurentskih odnosa među preduzećima. Njega određuje zavisnost egzistencije radnika od najamnog radnog odnosa i zavisnost ovog odnosa od učinka na radnom mestu. Državno socijalno osiguranje smanjuje prvi oblik zavisnosti, a radno zakonodavstvo utiče na smanjenje drugog oblika zavisnosti.

Dok su despotički režimi zasnovani na jedinstvu reprodukcije radne snage i procesa proizvodnje, a hegemonistički režimi na ograničenom ali definitivnom odvajanju ta dva procesa, njihov konkretan karakter varira zavisno od formi radnog procesa i konkurencije među preduzećima, kao i od formi državne intervencije. Tako forma despotičkog režima varira od zemlje do zemlje, u skladu sa obrascima proletarizacije. Naime, tamo gde radnici nisu sasvim odvojeni od sredstava za život, javljaju se razni paternalistički režimi manje ili više prinudnog karaktera, koji stvaraju dodatnu osnovu zavisnosti radnika od poslodavaca (Burawoy, 1982). Hegemonistički režimi se takođe razlikuju od zemlje do zemlje, zavisno od razvijenosti državnog sistema socijalnog osiguranja i od karaktera državnog regulisanja fabričkih režima. Osim toga, i svi oni faktori koje su istakli Braverman, Friedman i Edwards — stručnost radnika, tehnologija, konkurencija među preduzećima i otpor radnika — rađaju raznolikost režima pojedinih zemalja. Tako su

razlike u dekvifikaciji i u konkurenciji među preduzećima stvorile uslove za postojanje vrlo različitih despot-skih režima u predionicama pamuka u Lankaširu: tržišnog, patrijarhalnog i paternalističkog despotizma (Burawoy, 1982). I u razvijenom kapitalizmu oblik hegemonističkog režima varira, zavisno od toga o kome sektoru privrede se radi. U konkurentskom sektoru odnos snaga između saglasnosti i prinude više naginje u korist prinude nego u monopolskom sektoru, mada se mogu naći i oblici stručnog upravljanja tamo gde su radnici zadržali znatnu kontrolu nad radnim procesom. Bez obzira na značajne razlike koje se javljaju u grupi despot-skih i u grupi hegemonističkih režima, jedinstvo/razdvojenost reprodukcije radne snage i kapitalističke proizvodnje i dalje ima odlučujuću važnost kao kriterijum periodizacije.

Izuzeci od ove demarkacione linije samo potvrđuju njen značaj. U tom smislu nam agroindustrijski kompleks u Kaliforniji pruža primere monopolske industrije sa despot-skim upravljanjem. Postoje dva objašnjenja za ovu anomaliju. Prvo, poljoprivreda je izuzeta iz nacionalnog radnog zakonodavstva, tako da poljoprivredni radnici nisu zaštićeni od arbitrarnog despotizma menadžera. Drugo, ovde radnici često nemaju građanska prava, a u mnogo slučajeva to su ilegalni imigranti, tako da oni ne mogu da koriste socijalno osiguranje i moraju stalno da žive u strahu da će biti uhapšeni. Kalifornijska agroindustrija je u stvari uspešno uspostavila jedan odnos prema državi sličan odnosu koji je u ranom kapitalizmu postojao između industrije i države sa ciljem da se sprovedu despot-ski režimi (Thomas, 1983; Wells, 1983). Gradske preduzetne zone, tj. odabrana geografska područja gde je kapital kroz sniženje poreza i labavije zaštitno radno zakonodavstvo stimulisan da investira, predstavljaju slične pokušaje da se ponovo uspostavi tržišni despotizam devetnaestog veka. To su, međutim, ostali samo izuzetni slučajevi.

Kako drugi autori tvrde (Piven i Cloward, 1982; Skocpol i Ikenberry, 1982), pokušaji da se razgradi ono što postoji od države blagostanja mogu da postignu samo ograničeni uspeh. Za razvoj fabričkih režima važnija je sadašnja slabost kolektivnog radnika u odnosu na nacionalnu i međunarodnu mobilnost kapitala koja vodi novom despotizmu zasnovanom na hegemonističkom režimu. Radnici se, naime, ne suočavaju sa opasnošću da izgube posao kao pojedinci, već da ga izgube zbog ugroženosti samog preduzeća. To omogućava upravi da okrene hegemonistički režim protiv radnika, oslanjajući se

na njegove mehanizme usklađivanja interesa kada zahteva od radnika da pristanu na žrtve. Ugovori o koncesijama i projekti unapređenja kvaliteta radnog života predstavljaju dva lica medalje tog hegemonističkog despotizma.

Periodizacija koja je samo naznačena — od tržišnog despotizma do hegemonističkih režima — ima svoje korene u dinamici kapitalizma. U prvom periodu, težnja da se ostvari profit navodila je kapital da pojača eksploataciju uz pomoć despot-skih režima. To je dovelo do kriza nedovoljne potrošnje i do otpora radnika. Razrešenje tih sukoba moglo je da se postigne samo na nivou kolektivnog kapitala, odnosno kroz državnu intervenciju. Ova intervencija je dobila dva oblika, a to su ustanovljenje društvene najamnine i ograničavanje menadžerske slobode odlučivanja što je, kako smo naveli, dovelo do hegemonističkih režima. *Neophodnost* takve državne intervencije leži u logici razvoja kapitalizma. Ali, *mehanizmi* pomoću kojih država postiže ono što je »neophodno« variraju tokom vremena, i od zemlje do zemlje. Ovde navodimo joedan niz objašnjenja koja su dobila istaknuto mesto u novijim diskusijama o prirodi kapitalističke države: država je oruđe jedne prosvetene frakcije vladajuće klase; država je podređena interesima »državnih menadžera«; država predstavlja odgovor na sukobe kako unutar tako i izvan nje. U vezi s državnom intervencijom, naravno, nema ničega neizbežnog i neopozivog, ništa ne garantuje da će se postići uspeh, čak ni to da će se aktivirati odgovarajući mehanizmi. Dakle, iako imamo teorije uslova za reprodukovanje odgovarajuće *nužne* državne intervencije, raspolazemo samo ad hoc analizama *stvarne*, specifične i konkretne intervencije.

Prirodu državne intervencije određuju forma i vremenski period kapitalističkog razvoja, isto kao što oni određuju i oblik fabričkog režima. Brzinu i neravnomernost državne intervencije (o čemu ćemo kasnije raspravljati) možemo početi da situiramo u kontekst složenog i neravnomernog razvoja kapitalizma u međunarodnim razmerama. Štaviše, u današnjoj fazi razvoja logika akumulacije kapitala na svetskom nivou uslovljava to da državna intervencija postaje manje relevantna kao faktor koji određuje promene i variranje formi proizvodne politike. Ovu tvrdnju naveo sam u poslednjem odeljku svog priloga. Upravo uspeh koji hegemonistički režim postiže u ograničavanju delovanja uprave preduzeća i uspostavljanju jednog novog standarda potrošnje vodi krizi rentabilnosti. Kao posledica toga, javlja se pokušaj

uprave da zaobiđe ili da potkopa strukture hegemonističkog režima, a da istovremeno prihvati ona njegova obeležja koja podstiču saradnju radnika.

FABRIČKA POLITIKA U KOMPANIJAMA JAY'S I ALLIED

Da bismo osvetlili kako generički karakter hegemonističkog režima tako i njegove različite specifične oblike, upoređićemo dve radionice sa sličnim procesima i sistemima nagrađivanja, koje su situirane u sličan tržišni, ali različit nacionalni kontekst. Prva kompanija, Jay's, nalazi se u Britaniji i nju je proučavao Tom Lupton 1956. godine. To je bila elektrotehnička kompanija sa prekomorskim ograncima. Lupton je šest meseci vršio posmatranje sa učešćem istraživača, u sektoru koji je sklapao transformatore za komercijalnu upotrebu. Jay's je predstavljao deo monopolskog sektora britanske industrije, kojim su vladali giganti poput Vicker's. Kompanija je bila član asocijacije poslodavaca, koja se bavila utvrđivanjem cena i sprečavanjem konkurencije manjih preduzeća. Drugo preduzeće, Allied, bilo je ogranak za motore multinacionalne korporacije koja se bavila prvenstveno prodajom građevinske i poljoprivredne opreme. Ja sam 1974. i 1975. godine deset meseci radio kao mešoviti rukovalac mašine u odeljku proizvodnje sitnih delova ove tvornice u južnom Čikagu. Donald Roy je (1952, 1953. i 1954) proučavao istu tu tvornicu trideset godina ranije, kada je to bila velika svaštarska radionica poznata pod imenom Geer, pre nego što ju je preuzeo Allied.

Radni proces

Mašinska radionica u kompaniji Allied bila je slična svakoj drugoj, sa asortimanom glodalica, bušilica i strugova. Svakom od tih mašina rukovao je jedan jedini radnik koga je opsluživao niz različitih pomoćnih radnika — ljudi koji su pomagali da se postave mašine za svaki novi posao; lica zadužena za skladište alata, koja su regulisala raspodelu pribora i oruđa; radnik na viljuškaru, koji je u velikim korpama prevezio s mesta na mesto gotove proizvode i nedovršene komade; kontrolor vremena, koji je evidentirao vreme početka novih poslova i završavanje posla; organizator posla, koji je bio zadužen za regulisanje raspoređivanja posla i za obezbeđivanje sirovina u ovom odeljku; i nadzornici, koji su odobravali prvi proizvedeni komad pre nego što radnici na-

stave i završe posao. Najzad, poslovođa je nadgledao posao, koordinirajući i pospešujući proizvodnju kada je to bilo potrebno — potpisivao je duple crvene kartice koje su garantovale osnovno »anticipirano plaćanje po komadu« u slučaju da izvršio, bez svoje krivice, nisu mogli da nastave posao, i pregovarao je sa pomoćnim radnicima radi pospešivanja rada izvršilaca.

U kompaniji Jay's radni proces je bio sličan u tom smislu što su radnici upravljali sredstvima za rad i što su zavisili od usluga pomoćnih radnika. U sektoru gde se vršilo sklapanje izvršio, poslata su koristili ručna oruđa, kao što su lemila, sekači žice i ključevi za navrtanje. Nije bilo nikakve masovne lančane proizvodnje. Svaki električni uređaj sklapao je jedan radnik, ili dva, a ponekad čak i tri saradnika (Lupton, 1963, str. 104—105). Broj pomoćnih radnika bio je manji nego u kompaniji Allied: rukovodilac proizvodnje (u kompaniji Allied, organizator rasporeda posla), nadzornik, lice zaduženo za mašine, čuvar skladišta (u kompaniji Allied, lice zaduženo za pribor i alat) i kontrolor vremena. Bilo je manje nego u kompanijama Allied i Geer onih zategnutih odnosa i sukoba unutar sektora, koji proizlaze iz zavisnosti izvršilaca posla plaćenih po komadu od pomoćnih radnika plaćenih na dan. Umesto toga, u kompaniji Jay's javljao se manje važan konflikt između sektorâ oko pravovremene isporuke adekvatne količine odgovarajućih delova. Na taj način su radnici na poslovnim sklapanjima u kompaniji Jay's činili grupu čija je relativna kohezija bila zasnovana na njihovom antagonizmu prema drugim sektorima i odeljcima.

Sistem nagrađivanja

Sistem nagrađivanja u ove dve radionice takođe je bio organizovan na sličnim principima. Izvršio poslata u kompaniji Allied bili su plaćeni po komadu. Taj sistem plaćanja funkcionisao je na sledeći način: za svaki posao bila je određena cena, a taj posao obavljao je odeljak metodologije koji je unosio u ugovor i broj komada koje treba proizvesti za jedan čas. Polazni nivo predstavljao je učinak od 100%. Od izvršilaca se očekivalo da ostvare učinak od 125%, što je odgovaralo »anticipiranom plaćanju« definisanom u ugovoru kao proizvodnja jednog »prosečnog izvršioca sa radnim iskustvom, koji radi pod sistemom stimulacije«. Ukoliko se proizvodi na nivou od 125%, to je izvršiocu donosilo višak od 25% u odnosu na osnovnu zaradu koja je utvrđena za konkretan radni stepen. Sa stanovišta ukupne zarade, proizvodnja na ni-

vou od 125% donosila je oko 15% više nego proizvodnja na nivou od 100%. Ukoliko izvršiooci ne ostvare nivo proizvodnje od 100%, oni ipak primaju zaradu koja odgovara učinku od 100%. Ukupna zarada izvršioca se, dakle, sastojala od sledećih elemenata: osnovne zarade; stimulativnog dodatka zasnovanog na procentu proizvodnje; prebačaja, koji je predstavljao fiksni iznos za svaki radni stepen; diferencijalnog prihoda za rad po smenama, dodatka za troškove života.

Ukupna nedeljna najamnina u kompaniji Jay's sastojala se od tri stavke. Prvo, postojala je satnica ili garantovana minimalna najamnina — »plaćanje po vremenu« za dnevni učinak ili »plaćanje po komadu« za rad po komadu. Drugo, postojao je dodatak koji se sastojao od tri elementa: dodatak od 45% na plaćanje po komadu, kao naknada za vreme provedeno u čekanju sirovina ili inspekcije, ili za vreme izgubljeno zbog neispravne opreme; ugovoreni procentni dodatak za poslove kojima nije bila određena cena (poznate pod imenom »prikriveni poslovi«); najzad, sâm dodatak za rad po komadu. Treća stavka u ukupnoj najamnini bio je dodatak za grupnu produktivnost rada, baziran na nedeljnoj proizvodnji čitavog sektora.

Dodatak za rad po komadu dobijao se na sledeći način: svaki posao je procenjivan sa stanovišta »dozvoljenog vremena« za njegovo obavljanje. Posao koji se završi u tom vremenu donosio je dodatak od 27,5% od utvrđene cene. Polazilo se od pretpostavke da procenjivači treba da odrede to dozvoljeno vreme tako da radnici u sektoru sklapanja mogu, sa malo iskustva, da zarade dodatak od 80%. Radnici su u praksi bili zadovoljni ako su mogli da proizvode na nivou 190%. Tako je anticipirano plaćanje od 125% u kompaniji Allied odgovaralo nivou od 190% u kompaniji Jay's. U novčanim kategorijama, dakle, očekivana zarada od rada po komadu u odnosu na osnovnu zaradu bila je znatno viša u kompaniji Jay's nego u Allied gde je proizvodnja od 140% bila kolektivno shvaćena kao gornja granica.

Realizacija

Sličnosti sistema nagrađivanja i radnog procesa u pomenutim dvema fabrikama dovele su i do sličnosti strategija izvršenja posla. I u fabrici Allied i u fabrici Jay's rad plaćen po komadu bio je postavljen kao neka vrsta igre, u obe fabrike nazvane realizacija posla, u kojoj sami izvršiooci postavljaju izvesne ciljeve u vezi s procen-

tom proizvodnje. Proizvodne aktivnosti su bile podređene interesima uspešne realizacije, a kultura rada je bila sadržana u uspehu i neuspehu ove igre. Sa tog stanovišta su izvršiooci posla ocenjivali jedni druge. Aktivnost procenjivača posla i raspoređivanja »teških poslova« (poslova sa otežanim ili »čvrstim« procenama) ili »lakih poslova« (poslova sa lakim ili »labavim« procenama) bili su predmet neprekidnog interesovanja i rasprave.

Pravila realizacije bila su slična u obe radionice. Radnici su se angažovali u sprovođenju istih oblika »restrikcije proizvodnje«. Naime, postojala je zajednički regulisana gornja granica količine rada koja je trebalo da se »isporuči« (Allied) ili »uknjiži« (Jay's) — u prvom slučaju to je bilo 140%, a u drugom 190%. Ukoliko bi se radilo o većem procentu, procenjivač bi bio pozvan da snizi cenu posla. Izbegavanje rada koji se obavlja na višem nivou od određenog plafona nazivalo se »ulaganje« (Jay's) ili »formiranje uloga« (Allied). Ovakva praksa omogućavala je radnicima da zaradu izgubljenu na lošim poslovima nadoknade isporukom viška komada na lakim poslovima. Međutim, ovo »lažno knjiženje« (koje su u kompaniji Jay's zvali »mućkanje«, a u kompaniji Allied »žicanje«) u kompaniji Jay's je bilo lakše ostvarljivo i legitimnije. Allied je imao časovnike za evidentiranje početka i kraja poslova, čime je takva praksa bila otežana, dok u fabrici Jay's tih ograničenja nije bilo. Osim toga, u fabrici Jay's je bila naglašenija saradnja pomoćnih radnika u procesu realizacije i u mućkama izvršilaca posla plaćenog po komadu.

Ovaj oblik ograničavanja proizvodnje, poznat pod imenom restrikcija kvote, u kome radnici kolektivno sprovode gornju granicu količine rada koji treba obaviti, utiče na još jednu formu restrikcije. Dolazi, naime, do »zabušavanja« onda kada je za izvršioce nemoguće da ostvare procenjenu zaradu za neki posao ili kada ta zarada nije vredna napora. Oni tada rade opušteno, zadovoljavajući se zaradom garantovanog minimuma. Zabušavanje je iz dva razloga bilo raširenije u kompaniji Allied nego u fabrici Jay's. Prvo, kako je već navedeno, u firmi Jay's bilo je mnogo lakše lažno knjiženje poslova, a stoga je bilo i više izgleda da se slab učinak na nekom lošem poslu nadoknadi vremenom ušteđenim na lakim poslovima. Drugo, procentni iznos zarađen po komadu bio je mnogo viši u kompaniji Jay's, a realizacija od 100% postizala se praktično automatski. Shodno tome, u toj kompaniji nije se javljao onaj bimodalni obrazac koji je Roy uočio u firmi Geer, a koji se još može primetiti u fabrici Allied — po tom obrascu se, naime, ni-

vo i proizvodnje grupišu oko gornje i oko donje granice. Ove razlike navode na ideju da su radnici u fabrici Jay's imali veći stepen kontrole nad radnim procesom, a stoga i veću moć u pregovaranju sa upravom nego u Alliedu.

Utvrđivanje cene posla

U opštim crtama, postoje velike sličnosti između obrazaca sukoba i saradnje u pomenute dve radionice. Međutim, stalno ugovaranje i revizije ugovora u preduzeću Jay's suprotni su širokom prihvatanju jednog zajedničkog sistema proceduralnih pravila u Alliedu. To se posebno jasno ispoljava u odnosima između procenjivača i izvršilaca posla. U kompaniji Allied procenjivač je bio »industrijski inženjer« koji se povukao u svoju udaljenu kancelariju. Umesto da traga za labavim procenama posla, što je bilo uobičajeno u Geeru, on je bio zainteresovaniji za promene u organizaciji rada, za uvođenje novih mašina i izračunavanje procena na svom džepnom računaru. U kompaniji Jay's, gde je zarada po komadu bila važniji elemenat ukupne najamnine, procenjivač je još bio starter sa štopericom u ruci. On je svojim prisustvom, kao u slučaju kompanije Geer, stvarao »spektakl« koji je privlačio sve radnike sektora.

Međutim, u kompaniji Jay's nije bilo one atmosfere tiranije koja je prožimala Geer, nije bilo onih potajnih pokušaja analitičara vremena da procenjuju vreme potrebno za izvršenje posla mimo izvršilaca. Prvo, za razliku od Geera i Allieda, izvršioци u kompaniji Jay's trebalo je da se slože sa novom procenom pre nego što se ona uvede. Drugo, sukob koji je dovodio do suprtstavljanosti procenjivača i izvršilaca bio je podvrgnut izvesnim principima fair playa koje su oba ova subjekta uvažavala. Posebno je predstavnik sindikata budno nastojao da spreči izvrđavanja na strani procenjivača ili preneglženost na strani izvršilaca. U onim retkim prilikama kada su industrijski inženjeri u Alliedu silazili iz svojih kancelarija, sindikalni predstavnici su obično bili daleko van scene. Oni su slegali ramenima, odbijajući bilo kakvu odgovornost za »razbijače« procene koji su dosledno prebacivali 140%.

Pogađanje oko »običaja i prakse« (Brown, 1972) u firmi Jay's imalo je veći uticaj na oblikovanje proizvodne politike nego saglasnost sa birokratski utvrđenim pravilima. Na primer, poslovi bez procene postajali su predmet žestoke rasprave između poslovođe i radnika, dok su u Alliedu takvi poslovi automatski bili plaćeni po

»anticipiranoj proceni« od 125%. Kad je reč o dodeljivanju posla, izvršioци u sektoru transformatora u kompaniji Jay's imali su mnogo jaču poziciju u pregovaranju sa poslovođom nego izvršioци u Alliedu. To je, doduše, velikim delom bilo osnova frakcionaštva u ovom sektoru, koje je bilo pojačano zbog nedostatka dobro definisanih proceduralnih pravila.

Ove razlike ukazuju i na jednu opštiju razliku između dve pomenute radionice. U Alliedu se odnos klasnih snaga odražavao kroz propise čiji je oblik bio stabilan, ali im je sadržaj bio određen trogodišnjim kolektivnim ugovorima sklopljenim između uprave i sindikata. Sve su se zainteresovane strane pri tom slagale da se za vreme trajanja ugovora pridržavaju ograničenja koja je on nametao ostvarivanju njihovih interesa. Štrajkovi su izbijali u slučaju da je ugovor o kome se pregovara bio neprihvatljiv za bazu. Suprotno tome, u kompaniji Jay's odnos klasnih snaga bio je definisan kroz stalno ponovno ugovaranje u proizvodnji. »Nezvanični« kratki štrajkovi bili su neodvojivi deo industrijskih odnosa. Dakle, u prvom navedenom primeru politički aparat proizvodnje je odsečen od radnog procesa, a u drugom primeru te dve pojave gotovo se ne mogu razlučiti. Razlike između ta dva obrasca mogu se jasno uočiti u funkcionisanju »internog tržišta radne snage«.

Interno tržište radne snage

O postojanju internog tržišta radne snage govorimo u slučaju da je raspoređivanje zaposlenih unutar nekog preduzeća regulisano sistemom propisa definisanih nezavisno od eksternog tržišta radne snage. U Alliedu je to funkcionisalo na sledeći način: kada bi se pojavilo slobodno radno mesto, svaki radnik iz tog odeljka mogao je da izađe sa svojom »ponudom«. Obično je posao dobijao konkurent sa najdužim stažom, a njegovo dotadašnje mesto je onda bilo upražnjeno. Ukoliko nije bilo interesenata za upražnjeno mesto, ili je uprava smatrala da prijavljeni kandidati nemaju odgovarajuću kvalifikaciju, taj se posao premeštao u neki drugi deo tvornice. Ako ni tada ne bi bilo prihvatljivih ponuda, uprava bi iznajmila nekoga spolja, sa eksternog tržišta radne snage. U načelu su, dakle, novi ljudi zapošljavani na onim poslovima koje niko u fabrici nije hteo, obično na brzim bušilicama. Slično tome, privremeno otpušteni radnici mogli su da »izguraju« druge zaposlene koji su imali kraći radni staž i čije poslove su oni mogli da izvršavaju. Interno

tržište radne snage pretpostavlja ne samo da postoje neki kriterijumi za odabir ponuda (u ovom slučaju veliki značaj je pridavan dužini radnog staža), već i neka hijerarhija poslova zasnovana na osnovnim zaradama i na labavo utvrđenoj ceni po komadu, jer bi se inače javljala neprekidna pokretljivost radnika. Efikasnost fabričke organizacije zavisi od izvesne stabilnosti držanja posla, posebno kada se radi o komplikovanijim mašinama čije funkcionisanje zahteva nešto više stručnosti.

Postojanje internog tržišta radne snage ima neke značajne posledice. Prvo, u fabriku se unosi posesivni individualizam povezan sa eksternim tržištem radne snage. Sistem ponuda i istiskivanja sa posla razvija pojedinačni interes na štetu kolektivnog interesa. Nezadovoljstvo jednim poslom zaposleni mogu jednostavno da razreše konkurisanjem za neki drugi posao. Drugo, mogućnost da napusti neki posao daje radniku izvesnu autonomiju u odnosu na prvu liniju nadzora. Ukoliko poslovođa počne da pravi probleme, izvršilac jednostavno može da izdejstvuje da se sporni posao obavlja u nekom drugom sektoru. Mogućnost i realnost dobrovoljnog premeštanja radnika sprečava poslovođu da primenjuje arbitrarno rukovođenje zato što bi inače došlo do pada produktivnosti i kvaliteta rada. Stoga interno tržište radne snage mnogo efikasnije tera nadzornike da budu osetljivi na ličnost svojih podređenih nego što to može da učini bilo kakav projekat regulisanja međuljudskih odnosa. Štaviše, može se smatrati da nastanak tog projekta predstavlja samo racionalizaciju ili odraz dubljih promena do kojih je došlo u proizvodnom aparatu posle drugog svetskog rata.

Treća posledica postojanja internog tržišta radne snage jeste usklađivanje interesa radnika i uprave. Pošto je dužina staža određivala učešće u raspodeli (ne radi se samo o dobijanju najboljih poslova već i o plaćenom odmoru, dodatnim beneficijama u slučaju nezaposlenosti, zdravstvenoj zaštiti i penzijama), što je neko duže bio zaposlen u kompaniji Allied, to su veći bili troškovi prelaska u neko drugo preduzeće, a zaposleni su se više identifikovali sa interesima svog preduzeća. Sa stanovišta uprave, to je uključivalo ne samo čvršću opredeljenost za stvaranje profita već je *takođe* smanjivalo neizvesnost koju donose promene na eksternom tržištu radne snage. Stoga su, neizbežno, dobrovoljni odlasci iz preduzeća bili smanjeni, posebno među duže zaposlenim, a time i »kvalifikovanijim« radnicima. A u slučaju privremenog otpuštanja, sistem dopunskih beneficija za ne-

zaposlenost omogućavao je da isti obim radne snage ostane ponekad i čitavu godinu.

U kompaniji Jay's bilo je teže napraviti razliku između internog i eksternog tržišta radne snage. Tu nije bilo nikakve sistematske hijerarhizacije poslova, koja je bila glavno obeležje organizacije rada u kompaniji Allied. U sektoru sklapanja su sve radne operacije po komadu, osim onih koje su zahtevale obučavanje, povlačile istu najamninu po komadu ili po vremenu. Nije postojao nikakav sistem prijavljivanja radnika za nove poslove, te se nije javljao ni problem transfera radne snage. Sukob sa upravom nije mogao da se reši putem konkurisanja za drugi posao. Radnici su morali da se pomire sa problemima ili da se izbore sa njima, ili su, u krajnjoj liniji, mogli da napuste preduzeće. Nasuprot organizaciji prava i dužnosti u skladu sa dužinom službe u Alliedu, ovde je, dakle, odnose među radnicima prožimao radikalni egalitarizam. Parcijalni sukobi unutar sektora često su izbijali zbog pretpostavljene diskriminacije koju je primenjivao poslovođa prilikom raspodele posla (Lupton, 1963, str. 142, 163). Kako navode drugi autori (Hyman i Brough, 1975; Maitland, 1983), engleski radnici imaju izoštrenu svest o razlikama u plaćanju i uslovima rada. Sukob u proizvodnom procesu često izbija zbog pokušaja posebnih grupa da održe svoju poziciju u odnosu na druge grupe radnika, a ne zbog nekog neopozivog neprijateljskog stava prema upravi. Tehnološkim inovacijama koje remete ustaljene razlike među radnicima, ogorčeno se suprotstavljaju oni čije su pozicije time ugrožene. U kompaniji Jay's proizvodna politika je bila više koncentrisana na ideju socijalne pravde i poštenja nego na ostvarivanje individualnog interesa korišćenjem ustanovljenih birokratskih pravila. Ove razlike se u jednom opštim vidu ogledaju u sistemima ugovaranja.

Sistemi ugovaranja

Sa formalne strane gledano, interno tržište u kompaniji Allied predstavljalo je jedan administrativni mehanizam za raspoređivanje zaposlenih na različite poslove, pri čemu se polazilo od dužine radnog staža. Podstičući individualizam i šireći polje radničke autonomije u datim granicama, ono je postalo i mehanizam regulisanja odnosa između radnika i uprave. Njegovi efekti su bili slični efektima dva druga proizvodna aparata, odnosno mehanizma žalbi i mehanizma kolektivnog ugovaranja. I tu je vladala birokratska regulativa. Svake tri godine

ponovo su sklapani sindikalni ugovori između radnika i uprave ogranka za motore. Kada se ugovor potpiše, kontrolu njegovog sprovođenja vršio je sindikat. Viši slojevi uprave i sindikata uspešno su u ugovoru, kroz niz stupnjeva, regulisali žalbeni postupak. Žalbe su se uvek pozivale na ugovor. Radnici su se više obraćali sindikalnom predstavniku kao zaštitniku sprovođenja ugovora, nego kao nekom buntovniku; on bi izvadio ugovor i davao njegova tumačenja. Ugovor je bio neprikosnoven, i on je ograničavao područje sukoba.

U kompaniji Jay's proizvodna politika je bila sasvim različita. Nije bilo nikakvog birokratskog aparata koji bi ograničavao sukobe na određeno područje. Tamo je »kolektivni ugovor« bio jedan fluidni sporazum podlozan spontanom opozivu i neprekidnom revidiranju od strane radnika. »Običaj i praksa« predstavljali su poprište sukoba, a razni principi zakonitosti aktivirani su da bi se ti sukobi regulisali. Propisi nisu bili stabilni, a vlast nije imala onako specifična obeležja kakva je dobila u kompaniji Allied. Elektrotehnička industrija, čiji član je bio Jay's, jeste imala regulisan mehanizam za bavljenje žalbama radnika, ali nije postojala nikakva jasna demarkaciona linija između rasprava o »pravima« i rasprava o »interesima«, odnosno između problema koji su tretirani kao žalbe i onih problema koji su bili sastavni deo kolektivnog ugovaranja. Rezultati su očividni. Dok je žalbeni mehanizam u Alliedu ublažavao kolektivne sukobe time što je radnike konstituisao kao individue sa posebnim pravima i obavezama, u preduzeću Jay's žalbe su samo pospešivale sektorske sukobe koji su upravu i radnike dovodili u neprekidnu koliziju (Maitland, 1983).

Interpretiranje razlike između ova dva preduzeća mogli bismo da počnemo sa stanovišta strukture odnosa između uprave i sindikata u Britaniji i Sjedinjenim Državama. U kompaniji Allied (opštije uzev, u organizovanim sektorima industrije SAD), jedan jedini sindikat (u ovom slučaju Sindikat radnika američke industrije čelika) imao je isključivo pravo predstavnštva na nivou fabrike. To je bio sindikat sa obaveznim članstvom, tako da su posle pedeset probnih dana svi zaposleni koje buhvata ugovor morali da se priključe sindikatu. Kolektivno ugovaranja odvijalo se na nivou fabrike, mada su rešenja obično pozajmljivana iz ugovora sklopljenih između sindikata i najvećih korporacija, poput Američke korporacije čelika — taj sistem je poznat pod imenom »ugovaranja po obrascu«. Baza je imala mogućnost da ratifikuje ugovor sklopljen između uprave i sindikata, ali ka-

da se on potpiše, taj kolektivni ugovor je zakonski obavezivao obe strane u industrijskim odnosima.

U kompaniji Jay's i šire, u Engleskoj, postojala je drugačija situacija. Formalno kolektivno ugovaranja odvijalo se na nacionalnom ili regionalnom nivou industrije, a ne u okviru fabrike. Ono je regulisalo minimalne uslove zapošljavanja. Ugovaranja u proizvodnim procesima stoga je predstavljalo konkretizaciju sporazuma postignutog u industriji, prilagođenu lokalnim uslovima. Time se može objasniti i činjenica da je sistem plaćanja bio mnogo komplikovaniji u kompaniji Jay's nego u Alliedu, iako je u Alliedu postojala stepenovana hijerarhija poslova (Lupton, 1963, str. 137—138). Prilagođavanje sporazuma uslovima konkretnog preduzeća ili radionice objašnjava nam zašto je potrebno da se nacionalni i regionalni sporazumi menjaju. Ali, ostaje pitanje: zašto se »kolektivni ugovori« ne sklapaju prvo na nivou fabrike?

Jedna grupa objašnjenja tog pitanja tiče se razlika koje postoje između sindikalnog organizovanja i predstavnštva u Britaniji i SAD. Donedavno je u Britaniji samo jedan mali broj industrijskih grana, poput proizvodnje uglja, imao sistem isključivog predstavnštva na nivou fabrike. U preduzeću Jay's su se, na primer, dva sindikata — Sindikat radnika elektro-struke i Nacionalni savez opštih i lokalnih radnika — nadmetala da pridobiju radnike u sektoru transformatora (Lupton, 1963, str. 115). U Sjedinjenim Državama ne samo da postoji isključivo predstavnštvo koje je garantovano obaveznim članstvom u sindikatu, već je izdvajanje radnika iz šire sindikalne organizacije bilo izuzetno teško (Herding, 1972, str. 267—270). Sindikat i uprava preduzeća efikasno su ugušili pokušaje nekih radnika u Alliedu, neprijateljski raspoloženih prema Sindikatu američke industrije čelika, da se priključe Sindikatu radnika automobilske industrije. Osim toga, isključiva prava predstavnštva, sistemi plaćanja sindikalne članarine i veći broj plaćenih službenika koje imaju sindikati u Sjedinjenim Državama, doprinose tome da su radnici zadovoljniji. To je u skladu sa ulogom sindikata kao čuvara kolektivnog ugovora.

U Britaniji se ne samo različiti sindikati nadmeću za pridobijanje istih radnika već je tu bazična organizaciona jedinica neki geografski region umesto fabrike. To međusindikalno rivalstvo i odvajanje organizacione baze od proizvodnje vodilo su militantnosti sindikalnih predstavnika. Toj pojavi doprinosi i ograničena finansijska sposobnost ogranka da plaća sindikalne službenike i potreba da sindikat prikuplja sopstvenu članarinu. Konačno, sindikalno rivalstvo i nasleđe jakog strukovnog sindika-

lizma u Britaniji i dalje vode sporovima oko kriterijuma razgraničenja i borbe da se zaštite diferencijalne isplate, čime se ugrožavaju kolektivni ugovori. U Sjedinjenim Državama bitke za sindikalno predstavništvo, odnosno sporovi oko nadležnosti, nemaju više onakav značaj kakav su imali u fazi ekspanzije industrijskog sindikalizma.

Drugi niz razloga za taj različit status »kolektivnih ugovora« u ove dve zemlje tiče se odnosa između proizvodnog i državnog aparata. U Engleskoj kolektivni ugovor ne povlači nikakvu zakonsku obavezu. To je dobrovoljni sporazum bez utvrđenog vremena trajanja, koji svaka strana može da raskine. Štrajkovi mogu da budu »neregularni«, u tom smislu što narušavaju kolektivni ugovor, ili »nezvanični«, što znači da se sprotstavljaju sindikalnom rukovodstvu, ali su oni samo u izuzetnim okolnostima nezakoniti. S druge strane, u Sjedinjenim Državama su kolektivni ugovori zakonski obavezni, i klauzule o zabrani štrajka mogu da povlače zakonsku sankciju protiv sindikata. Za razliku od britanskog sindikata u SAD je zakonski entitet podložan zakonskim odredbama — on je zakonski odgovoran za aktivnosti svog članstva. Zakon predstavlja jedan od načina na koje država može da oblikuje fabričku politiku, on je jedan od izraza državnog regulisanja fabričkih režima.

PROIZVODNI APARAT I DRŽAVNI APARAT

Zadržali smo se na prvoj »meti« ovog priloga, pokazavši da se fabrički režimi razlikuju nezavisno od radnog procesa, i da oni utiču na sukobe u proizvodnji. Ali, kako objasniti razlike između hegemonističkog režima u kompaniji Jay's, zasnovanog na parcijalnom ugovaranju, i režima u kompaniji Allied, zasnovanog na birokratskim propisima? Ustanovili smo da radni proces i tržišna konkurencija ne mogu da budu izvor tih razlika. Verovatnija varijabla u ovom slučaju je oblik i sadržaj državne intervencije. Potvrda da takva jedna nacionalna varijabla deluje potiče iz literature o industrijskim odnosima koja se odnosi na posleratni period i prema kojoj je parcijalno ugovaranje tipično za prerađivačku industriju u Engleskoj (Hyman, 1975; Kahn—Freund, 1977; Clegg, 1979; Maitland, 1983), upravo kao što je birokratska procedura tipična za korporativni sektor u Sjedinjenim Državama (Strauss, 1962; Derber i dr., 1965; Herding, 1972; Brody, 1979, glava 5).

Šta je sa državnom intervencijom, koja stvara različite aparate? Ista dva tipa intervencije, koji su poslužili da se napravi razlika između ranog i razvijenog kapitalizma, takođe služi da se napravi razlika između pojedinih razvijenih kapitalističkih društava. Prvi tip državne intervencije razdvaja reprodukciju radne snage od proizvodnog procesa, ustanovljujući minimalne nivoe društvenog blagostanja nezavisno od radnog učinka. U Sjedinjenim Državama radnici su, kad je reč o socijalnim beneficijama, zavisniji od preduzeća (mada te beneficije mogu da budu zanemarljive u neorganizovanim sektorima) nego u Engleskoj, gde je razvijeni državno socijalno osiguranje. Drugi tip državne intervencije vrši direktno regulisanje proizvodnog aparata. Kako smo nagovestili na kraju prethodnog odeljka, u Engleskoj država ne reguliše proizvodni aparat, dok u Sjedinjenim Državama, bar u korporativnom sektoru, država postavlja granice obliku proizvodnog aparata.

Naša dva analitička primera pokazuju da postoje različiti hegemonistički režimi, i ukazuje na državu kao na ključnu varijablu za objašnjenje, ali oni pružaju jedno statičko gledište i, štaviše, gledište u kome se relevantni konteksti javljaju samo indirektno. Sada moramo napustiti kompanije Allied i Jay's da bismo analizirali samu državnu intervenciju, kako njen oblik tako i njeno poreklo. Moramo razviti jedno dinamičko stanovište, situirajući dve pomenute fabrike u njihove političke i ekonomske kontekste kroz širu istorijsku i komparativnu analizu. U tom cilju moramo prvo upotpuniti sliku državne intervencije, dodajući joj još dva nacionalna obeležja državnog regulisanja fabričkih režima i državne pomoći u procesu reprodukcije radne snage. Naša treća kombinacija je ovde prikazana kroz primer Švedske, gde razvijen sistem zaštite od nezaposlenosti, tj. aktivna politika radne snage i obuhvatan sistem blagostanja, koegzistiraju sa čvrstim regulisanjem fabričkih režima. U Japanu (naša četvrta kombinacija), s druge strane, država malo pruža u oblasti socijalnog osiguranja, koje je prepušteno preduzećima, i slabo je uključena u direktno regulisanje fabričkog proizvodnog aparata. Sledeća tabela sažeto prikazuje ove različite obrasce.

	Društvena pomoć u procesu reprodukcija radne snage	
	VELIKA	MALA
Obim direktnog državnog regulisanja fabričkog režima	VELIKI	SAD
	MALI	Engleska

Ovi obrasci, naravno, predstavljaju samo opšte nacionalne modele. U svakoj zemlji mogu da postoje značajne varijacije u odnosu proizvodnog aparata prema državi.² Državna intervencija rađa jedino generički oblik fabričkog režima, a njegov konkretni oblik određuju takođe radni proces i tržišne sile.

A šta određuje formu državne intervencije? Sada moramo napustiti prvu »metu« našeg istraživanja i usmeriti svoju »strelu« u suprotnom pravcu, na drugi cilj, odnosno na teorije države koje objašnjavaju njenu intervenciju sa stanovišta sâme njene strukture, nezavisno od ekonomskog konteksta u kome država deluje. Nije dovoljno ni da se uoči značaj spoljnih ekonomskih sila analiziranjem njihovog »prisustva« u državi, na primer u strukturama korporativnog ugovaranja ili u međupartijskim borbama, u sindikatima, u asocijacijama poslodavaca i dr., na nacionalnom nivou. Kao što tvrdi Panitch (1981), efekti klasnih snaga ne mogu da se svedu na način njihovog »uključivanja« u državni aparat. Državna politika ne visi u vazduhu, ona ima svoje temelje, a kada se ti temelji uzdrmaju — isto se događa i sa politikom. Ukratko, dok se prisustvo proizvodne politike u državi ne mora direktno uočavati, ta politika ipak određuje granice državne intervencije i podstiče je. Tako su, na primer, talasi štrajkova u Sjedinjenim Državama tridesetih godina, i u Švedskoj, Francuskoj, Italiji i Engleskoj u kasnim šezdesetim i ranim sedamdesetim godinama, svi vodili nastojanju države da rekonstruiše fabrički aparat.

Kao što država postavlja granice fabričkom aparatu, tako i ovaj aparat postavlja granice formi državne intervencije. Statički posmatrano, nijednoj od ove dve strane ne može se pripisati primaran uticaj. Međutim, dinamički posmatrano, kao što ću kasnije predočiti, određujući uticaj proizlazi iz podsloja odnosa proizvodnje. Složeni i neravnomerni razvoj kapitalizma, odnosno vreme i karakter redosleda razvijenih formi kapitalizma i predkapitalističkih društava, određuju odnos klasnih

² Mada se u ovom prilogu naglasak stavlja na razlike između društava, značajne su i razlike unutar društava. U Sjedinjenim Državama, na primer, uočljiva razlika između fabričkih režima pojedinih sektora nije rezultat samo tržišnih faktora već i različitih odnosa prema državi, koji su definisani odredbama Taft-Harleyjevog zakona, zatim isključivanjem polovine radne snage iz NLRB državnim propisima o pravu na rad kojima se stavlja van snage obavezno članstvo u sindikatu, potom amandmanima o slobodi govora koji favorizuju mešanje poslodavaca u organizovanje izbornih kampanja, oduzimanjem štrajkačima prava glasa u sindikalnim izborima, itd.

snaga u proizvodnom procesu i postavljaju ograničenja odgovarajućim formama fabričkog režima i njegovom odnosu prema državi.

Engleska

Možemo početi sa Engleskom i njenim specifičnim obrascem proletarizacije. U ranim fazama industrijalizacije, radnici su ili bili prognani sa seoskih područja ili su dobrovoljno migrirali u gradove. Do kraja devetnaestog veka bile su iscrpljene sve rezerve radne snage. Mada je odvojenost od sredstava za život oslabila radnike kao pojedince, ona ih je istovremeno naterala da razviju kolektivno organizovanje. U zemljama koje su kasnije industrijalizovane, najamnim radnicima su često bili dostupni alternativni načini obezbeđenja egzistencije, posebno proizvodnja životnih namirnica i sitna robna proizvodnja, čime je podrivano organizovanje radničke klase.

U drugoj fazi britanske industrijalizacije (1840—1895) dominiralo je nastojanje da se nađu »ventili« za akumulirani britanski kapital, koji se okrenuo izvozu zasnovanom na razvoju teške industrije u zemlji. Uz to, britanska imperijalna ekspanzija postavila je osnovu za nastanak klasnog kompromisa između najamnog rada i kapitala (Hobsbawm, 1969, glave 6—8). Pošto je raspad britanske imperije tekao postepeno, postepeno se menjao i odnos klasnih snaga. Zahvaljujući tome, u istoriji britanskog radničkog pokreta nema nikakvog snažnog talasa štrajkova, poput onoga koji je zahvatio Sjedinjene Države u tridesetim godinama. Čak je i generalni štrajk 1926. godine brzo doživeo neuspeh i označio definitivno slabljenje radničke klase kroz blokiranje fabričke politike (Currie, 1979, glava 4).

Dok su obrasci proletarizacije i kolonijalizma pružili podsticaj i uslove da radnici izgrade svoju odbranu od nasrtaja kapitala, razvoj kapitalističke proizvodnje pružio je sredstva za to. Kapital je u Engleskoj, kao prvoj industrijskoj zemlji, prošao kroz sve razvojne faze, od zanatstva preko manufakture do moderne industrije. Od najranijih početaka razvoja, kapital i najamni rad istovremeno su napredovali, jačajući jedan drugog kroz borbu. Kapital je bio zavisian od stručnosti predindustrijskih zanatskih radnika, što dokazuje dominacija sistema kooperacije (Littler, 1982, glava 6). Konkurencija među preduzećima slabila je snagu kapitala i povećavala njegovu zavisnost od radnika. Dakle, u Engleskoj su, u

odnosu na druge zemlje, radnici često bili bolje organizovani da se suprotstave kapitalu. To se može videti iz ranog razvoja zanatskih sindikata, mada će sektaštvo ovih sindikata, kako je ubedljivo tvrdio Turner (1962, deo IV), na kraju usporiti razvoj kohezivnog radničkog pokreta, odlažući nastanak opštih sindikata do kraja devetnaestog veka.

U proizvodnom sektoru, posebno u elektrotehničkoj industriji, snaga zanatskih sindikata usporila je proces mehanizacije i pružila je osnovu da se održi upravljanje proizvodnjom, kao što smo videli na primeru kompanije Jay's (Clegg, 1979, glava 2). Tek u prošloj deceniji došlo je do pomeranja od neformalnog, parcijalnog ugovaranja na radnom mestu ka sporazumima na nivou fabrike (Brown, 1981). Posebno se u novim granama sa automatizovanom proizvodnjom fabrički režimi više približavaju obrascu Sjedinjenih Država, mada poređenje sa Francuskom ukazuje na to da ovu promenu ne treba preuveličavati (Nichols i Beynon, 1977; Gallie, 1978).

U Engleskoj je prelaz sa despotskih na hegemonističke režime bio postepen. Zanatska tradicija navela je radnički pokret da poboljšava svoj položaj kroz kontrolu proizvodnje i tržišta radne snage, a ne kroz državno nametnutu regulativu. Britanski sindikati i Laburistička partija težili su da državu zadrže izvan proizvodnje (Currie, 1979). Posladavci su, želeći da sačuvaju svoju autonomiju u direktnom ugovaranju sa radnicima, bili podjednako nepoverljivi prema državnoj intervenciji. Pošto se posleratni konsenzus raspao u šezdesetim godinama, laburističke i konzervativne vlade su pokušale da nametnu politiku dohodaka, ali su u tome imale malo uspeha. Kako je istakla Donovanova komisija iz 1968. godine, ugovaranje na radnom mestu, van kontrole sindikalnog rukovodstva, onemogućavalo je bilo kakvu centralizovanu politiku najamnina. Stoga su, počev od šezdesetih godina, vlade nastojale da regulišu proizvodnu politiku kroz zakonske mere. Najpoznatiji takav pokušaj bio je Zakon o industrijskim odnosima, iz 1971. godine, koji je značio pokušaj obuhvatnog reorganizovanja proizvodne politike kroz ograničavanje autonomije britanskih sindikata. Sindikati su tri godine složno napadali ovaj zakon, sve dok vlada konzervativaca nije bila primorana da ode sa vlasti. Nova, laburistička vlada, opozvala je taj zakon 1974. godine, pošto je bio uveden deo »društvenog ugovora«, odnosno čitav niz novih zakona. Zakon o sindikatima i radnim odnosima iz 1974. godine (dopune su sledile 1976. godine), Zakon o zaštiti zapošljavanja iz 1975. godine, Zakon o zdravlju i sigurnosti na po-

slu iz 1974, Zakon o diskriminaciji prema polu i Zakon o rasnim odnosima, iz 1976. godine — svi su oni štitili prava zaposlenih i sindikata, ali u užim granicama. Međutim, te zakonodavne reforme nisu same po sebi imale mnogo uticaja na proizvodnu politiku (Clegg, 1979, glava 10). Stvarne snage koje stoje iza promena u proizvodnoj politici moraju se tražiti u promenama odnosa između kapitala i najamnog rada, koje su deo širih ekonomskih promena, kao što ćemo videti u poslednjem odeljku ovog priloga.

Sjedinjene Države

U poređenju sa Engleskom, kapital je u Sjedinjenim Državama brže prolazio kroz svoje razvojne faze, dok je proletarizacija napredovala sporije. Nastanak enklava radne snage crnaca i imigranata, povezan sa mobilnošću radne snage belaca, atomizovao je radništvo, suprotstavljajući ga jakim sindikatima. Sa važnim izuzetkom IWW*, sindikati koji se jesu formirali obično su bili zanatski. Za vreme prvog svetskog rata, sindikati su tokom jednog kraćeg perioda uživali rezultate koje je dala kampanja da se ne pravi razlika između sindikalno organizovanih i ostalih radnika. Bila je zabranjena arbitrarna praksa zapošljavanja, na primer diskriminacija, nametanje ugovora kojima se radnici obavezuju na članstvo u sindikatu, diskriminacija članova sindikata, a od proizvoljnog otpuštanja radnici su bili zaštićeni kroz sprovođenje principa dužine radnog staža (Harris, 1982). Poslodavci su u dvadesetim godinama obnovili svoju ofanzivu protiv nezavisnih sindikata i umesto njih su formirani sindikati kompanija. To je bila era kapitalizma blagostanja, kada su despotski fabrički režimi bili kombinovani sa materijalnim koncesijama u obliku socijalnih beneficija. Kompanijski paternalizam doživeo je krah sa nailaskom velike depresije, kada se nezaposlenost povećala, a najamnine i beneficije su smanjene (Brody, 1979, glava 2). Brojni talasi štrajkova bili su upereni protiv proizvodnog aparata kao izvora ekonomske nesigurnosti. Uprkos povećanju nezaposlenosti, radnici su mogli da iskoriste povezanost radnog procesa i međugransku zavisnost, i da parališu grane masovne proizvodnje. Istovremeno je iscrpljenost rezervi neproletarizovane radne snage ograničila sposobnost kapitala da se suprotstavi štrajkovima (Arrighi i Silver, 1983).

* Industrial Workers of the World — Industrijski radnici sveta. — *Prim. prev.*

Samo jedna nezavisna inicijativa države, suprotstavljena kapitalu, mogla je da smiri radništvo, a to je postalo realno moguće zbog rascepanosti vladajuće klase toga vremena. Norris-La Guardia zakon iz 1932. godine i Zakon o nacionalnoj industrijskoj obnovi iz 1933. godine podstakli su napore sindikata da se organizuje, mada je pravna vrednost oba ta zakona bila slaba, a mehanizmi za njihovo sprovođenje bili su neefikasni. Ipak je novoformirani Nacionalni odbor za radne odnose (NLRB)* sledio svoju misiju sa birokratskim entuzijazmom. Robert Wagner je, potpomognut nizom slučajnih okolnosti i bez obzira na to što ga poslodavci nisu priznavali a Rooseveltova administracija i sudovi su ga ignorisali (dok ga je AFL** podržavao) — uspeo da provuče kroz Kongres Nacionalni zakon o radnim odnosima, 1935. godine (Skocpol, 1980). Nacionalni odbor za radne odnose latio se zamenjivanja despotske proizvodne politike novim oblicima »industrijskog upravljanja« zasnovanog na kolektivnom ugovaranju, arbitraži, kompromisu i nezavisnim sindikatima.

Zahvaljujući tome, sindikati su se razvijali kroz proces samoorganizovanja, ali je u obnovljenoj ofanzivi poslodavaca u periodu 1937—1939. godine Nacionalni odbor ipak doprineo odbrani rezultata koje su radnici izvojevali. Godine 1939. i sâm Odbor je bio izložen ozbiljnom napadu zbog prevelike pristrasnosti, sa ciljem da se принуди na vođenje umerenije politike. Potom je rad sindikata usmeravao Nacionalni odbor za radne odnose formiran u uslovima rata (1942—1946. godine), koji im je obezbedio sigurnost ali je istovremeno smanjio njihovu autonomiju. Kolektivno ugovaranje bilo je svedeno na regulisanje najamnina, radnog vremena i usko shvaćenih uslova rada; žalbeni mehanizam dao je sindikatu pasivnu ulogu; formirana je armija eksperata za radne odnose, koji su tumačili i primenjivali zakone (Harris, 1982). Taft-Harleyjev zakon bio je samo kulminacija jednog desetogodišnjeg procesa u kome je pritisak klasnih snaga svodio fabričku politiku u sve uže granice. Tokom vremena je Nacionalni odbor bio prilagođen potrebama kapitala, odnosno održanja mira i stabilnosti u industrijskim odnosima.

Međutim, novo radno zakonodavstvo, koje je vladalo u posleratnom periodu, još je nosilo tragove vremena u kome je nastalo, posebno tragove reakcije na despotske

* National Labor Relations Board. — *Prim. prev.*

** American Federation of Labor — Američka federacija rada. — *Prim. prev.*

fabričke režime i zavisnosti radnika od hirovitih tržišnih sila. S druge strane, socijalno i radno zakonodavstvo pružalo je, mada u ograničenoj meri, ono za šta su se radnici iznad svega borili — sigurnost. Zakonodavstvo o društvenom blagostanju, posebno nadoknada za nezaposlenost (mada je ono bilo nedovoljno u poređenju sa drugim zemljama), značilo je da radnici ne moraju da se pomire sa arbitrarnom praksom zapošljavanja. Videli smo na primeru kompanije Allied da su priznanje sindikata i prava koja je povlačila dužina radnog staža pružili radnicima izvesnu zaštitu u okviru fabrike. S druge strane, kapital je, zaplašen početnim radnim zakonodavstvom, uspeo da po svojoj zamisli preoblikuje to zakonodavstvo, zadržavajući sukob u uskim okvirima posredstvom restriktivnog ugovaranja i žalbenog mehanizma. Možda su interna tržišta radne snage pružala radnicima sigurnost, ali su ona isto tako uvela na tržište radne snage i onu mogućnost predviđanja koju je kapital već bio postigao na tržištima sredstava za proizvodnju i gotovih proizvoda. Čak je i socijalno zakonodavstvo, koje je podsticalo kupovnu moć radničke klase, usmerilo potrošnju na kupovinu kuća i automobila, te je doprinelo izvlačenju kapitala iz krize hiperprodukcije (Aglietta, 1979).

Dok je korporativni kapital tokom vremena udario novom radnom zakonodavstvu pečat svojih interesa, sitni konkurentski kapital nije mogao da priušti koncesije radnicima, a sindikalno organizovanje u tom sektoru nailazilo je na veće prepreke. Javio se specifični dualizam u kome su prednosti korporativnog sektora išle na štetu konkurentskog sektora. U Engleskoj, gde se sindikalno organizovanje javilo pre konsolidovanja krupnih korporacija i zahvatilo većinu industrijskih sektora, ovaj dualizam je bio slabije izražen. Ukratko, upravo uspeh koji je kapital Sjedinjenih Država postigao u očuvanju svoje dominacije nad radništvom, koristeći pri tom fabrički despotizam, istovremeno je doveo do kriza hiperprodukcije i pokrenuo masovni otpor u radničkim redovima, zahtevajući državnu intervenciju i uvođenje jednog novog političkog poretka u fabriku. Hegemonistički režimi koji su uspostavljeni posle drugog svetskog rata, poput režima u kompaniji Allied, potkopali su snagu radnika u procesu proizvodnje i doveli do njihove današnje slabosti.

Japan

Teško je prodrati u mitologiju harmonije i integriteta koje su povezane sa japanskim hegemonističkim

režimom, ali baš iz tog razloga još je potrebnije obaviti taj zadatak. Lako se zaboravi da paternalizam ima svoju prinudnu stranu.³ Od sva četiri analitička primera koje smo uzeli u obzir, japanski se najviše približava despotskom poretku ranog kapitalizma, u kome država pruža malo ili ništa u oblasti socijalnog osiguranja i ne javlja se kao regulator fabričkog aparata. Posle drugog svetskog rata Japan je usvojio slične zakone o radnim odnosima kao Sjedinjene Države, ali oni nisu doveli do istih širokih razmera državnog regulisanja proizvodnog aparata. U ranim godinama američke okupacije, japanski sindikati su povećali svoje članstvo sa ispod 1 milion u 1946. godini na preko 6,5 miliona u 1949. Međutim, posledice formiranja sindikata »odozgo«, kroz zakonske akte, bile su vrlo različite od posledica postepenog osvajanja proizvodne baze koje je određivalo proizvodnu politiku u bazičnim industrijskim granama Sjedinjenih Država. Tamo gde i jesu nastali militantni preduzetni sindikati, oni su ubrzo bili zamenjeni drugom vrstom sindikata koje je podržavala uprava (Halliday, 1975, glava 6; Kishimoto, 1968; Levine, 1965, str. 651—660; Cole, 1971, glava 7). Radno zakonodavstvo nije sprečilo razvoj jednog autoritarnog političkog režima unutar japanskih preduzeća.

Bazična organizaciona sindikalna jedinica je preduzeće. Rukovodstvo sindikata je često pod dominantnim uticajem uprave, i ono ne pruža veći otpor jednostranom upravljanju radom. U najboljem slučaju, to rukovodstvo je agencija za ugovaranje povećanja najamnina i beneficija, a čak i u tom slučaju obično se radi o prosečnim povećanjima, dok je unutrašnja raspodela uglavnom pre-

³ Pošto nam je na engleskom jeziku bilo dostupno malo etnografskih studija rada u japanskim fabrikama, posebno nam je dobrodošao prevod rada Satoshi Kamatae (1983), koji sadrži prikaz njegovog iskustva kao sezonskog radnika u kompaniji Toyota. On je tu dao bogat i detaljan opis fabričkog režima; sindikat kompanije je nepristupačan i neosetljiv u odnosu na članstvo; izvan procesa rada, život u stambenim paviljonima izložen je nadzoru poput policijskog; u procesu proizvodnje radnici se suočavaju sa arbitrarnom dominacijom uprave, bilo da se radi o prinudnom premeštanju sa posla na posao, ubrzanju rada, prekovremenom radu ili nehajnom odnosu kompanije prema nesrećama na poslu. Redovno zaposleni radnici suočavaju se sa istom takvom opresijom, ali oni mogu više da izgube (u smislu drugih beneficija) ako daju otkaz nego što u tom slučaju gube sezonski radnici. Kako je formulisao jedan od Kamatainih kolega radnika, doživotno zaposlenje pretvara se u doživotnu robiju. U predgovoru ovom radu, Ronald Dore je nastojao da prikaže ova obeležja prinude u kompaniji Toyota u ranim sedamdesetim godinama kao atipična, ali činjenica da ona postoji u jednoj tako velikoj korporaciji mnogo govori o hegemonističkim režimima u Japanu.

puštena upravi (Evans, 1971, str. 132). U samom procesu ugovaranja sindikati uglavnom prihvataju parametre koje je uprava određuje mimo baze (Dore, 1973, glava 4, 6; Cole, 1971, glava 7). Štaviše, ono malo koncesija koje sindikalno organizovani (stalno) zaposleni mogu da dobiju u velikim preduzećima idu, bar delimično, na račun privremeno zaposlenih (njihov broj se kreće od 50% ukupno zaposlenih), od kojih veliki deo čine žene. Radnici imaju na raspolaganju malo načina da vode žalbeni postupak. Oni moraju da se oslone na lične žalbe svom neposrednom nadzorniku, koji je često istovremeno i njihov sindikalni predstavnik (Cole, 1971, str. 230). Osim toga, u nedostatku regulisanog postupka promene posla, poput sistema konkurisanja za drugi posao, radnici imaju malo samostalnosti u odnosu na svoje nadzornike (Cole, 1979, str. 111, 114). Posledica toga je snažno rivalstvo među radnicima (Cole, 1971, glava 6). Japanski »paternalizam« nesumnjivo ima svoju despotsku stranu.

Neuobičajeno uzak obim državnog socijalnog osiguranja povećava podređenost zaposlenih, jer oni postaju zavisni od preduzetnog sistema blagostanja u pogledu stanovanja, penzija, zdravstvenih beneficija i dr. Dore je (1973, str. 323), na primer, izračunao da se kod prihoda van direktnog plaćanja radne snage u Japanu javljao odnos 4 : 1 u korist preduzeća, a na štetu državnih beneficija, za razliku od Britanije gde su ta dva izvora beneficija bila uglavnom u ravnopravnom odnosu. U korporativnom sektoru japanske privrede, gde je *nenko* sistem »doživotnog zaposlenja« najpotpunije razvijen, preduzetne beneficije imaju još veći značaj. Pošto su beneficije i najamnine vezane za dužinu radnog staža, što radnici duže ostanu u preduzeću to su veći troškovi njihovog prelaska u neko drugo preduzeće, veći je stepen njihovog identifikovanja sa interesima svog preduzeća i njihove zainteresovanosti za profite kompanije. Ova zavisnost od preduzeća, u situaciji kada nema kompenzacionog obeležja sistema internih tržišta radne snage i žalbenog mehanizma, kakvo postoji u Sjedinjenim Državama, smanjuje mogućnosti radnika da se izbore za područja na kojima će pružiti otpor.

Objašnjenje japanskog sistema proizvodne politike može se započeti osvrtnom na vremenski period u kome je tu došlo do industrijalizacije i na raspoložive rezerve jeftine radne snage. Zakasneli razvoj je značio to da su rane faze razvoja industrije — zanatstvo i manufaktura — preskočene, i da se direktno ušlo u modernu industriju sa krupnim preduzećima. Regrutovanje seoskih rezervi radne snage takođe je doprinelo slabljenju odbram-

bene snage radništva u odnosu na kapital. Japanski radnici nikada nisu razvili svoja radna prava i svoju radnu svest, koji su od bitnog značaja u Sjedinjenim Državama, zato što industrija nikada nije prošla kroz intenzivnu fazu naučnog upravljanja i razvijene podele rada koja počiva na preciznoj specifikaciji poslova. Sâm koncept posla je amorfan, a granice posla labavije su određene nego u rano industrijalizovanim zemljama. Umesto sistema prava i obaveza, razvio se jedan fleksibilniji sistem odnosa radnih grupa i rotacije poslova, koji dopušta ograničenu kolektivnu inicijativu pažljivo kontrolisanu »odozgo« (Cole, 1979, glava 7). Kao i u Sjedinjenim Državama, korporativni sektor sa svojim režimima blagostanja napredovao je na štetu podređenog konkurentskog sektora. Taj dualizam je u Japanu bio još izraženiji nego u Sjedinjenim Državama zbog slabosti i radništva i kapitala u sektorima koji zavise od velikih korporacija.

Upravo kao što je kapitalizam blagostanja u Sjedinjenim Državama doživeo krah sa nailaskom velike krize, tako je i japanski »sistem stalnog zaposlenja« pokazao neotpornost na ekonomske krize. Redukcije proizvodnje mogu da se neutrališu transferom radnika ili otpuštanjem privremeno zaposlenih radnika, ali po cenu povećanja srazmernog udela stalno zaposlenih. Jedan opštiji problem *nenko* sistema, a to je starenje radne snage, zaoštava se u fazama opadanja proizvodnje, te se stariji radnici degradiraju ili premeštaju na periferne poslove ili, pak, podstiču da odu u penziju (Thomas, 1982). Nijedno od tih rešenja nije zadovoljavajuće, zato što ona sva vode povećanju troškova proizvodnje.

Švedska

Naš četvrti primer, Švedska, predstavlja krajnju suptrotnost Japanu. Ovdje se javlja državno regulisanje proizvodne politike skupa sa jednim od najrazvijenijih sistema blagostanja. U temelju tog obrasca je »švedski model« klasnog kompromisa koji se razvio tokom 44 godine vladavine socijaldemokrata (1932—1976), a čija je okosnica centralno pregovaranje o »okvirnom ugovoru« koji se sklapa između saveza poslodavaca (SAF), saveza industrijskih sindikata (LO) i najvećeg saveza nameštenika (TCO). Švedska zauzima jedinstveno mesto među razvijenim kapitalističkim zemljama po tome što je 87% njene zaposlene radne snage sindikalno organizovano. LO predstavlja 95% radnika, dok je u TCO zastupljeno 75% nameštenika. SAF pokriva ceo privatni sektor. I LO i

SAF imaju vlast nad organizacijama koje su njihove članice, uključujući tu i značajne ekonomske sankcije (Korpi, 1978, glava 8; Fulcher, 1973, str. 50).

Centralni okvirni sporazum pruža osnovu kako za industrijsko ugovaranje tako i za kolektivno ugovaranje na nivou fabrike. Dva principa prožimaju centralno ugovaranje. Prvi je politika dohodaka, koja nastoji da zadrži porast najamnina u granicama koje švedskoj industriji garantuju međunarodnu konkurentnost. Drugi je »solidaristička politika najamnina«, koja nastoji da po sektorima ujednači diferencijalna primanja radnika. Pored cilja da se postigne socijalna jednakost, princip jednake plate za jednak rad nezavisno od platežnih mogućnosti poslodavaca ima za cilj i to da se podstaknu tehnološke promene i nekonkurentna preduzeća prinude da napuste ekonomsku aktivnost. Švedski sistem blagostanja obezbeđuje i kompenzaciju privremeno otpuštenim radnicima, a aktivna politika radne snage preraspoređuje radnike u skladu sa potrebama kapitala. Ukratko, kapital prihvata centralizovanu politiku najamnina, a od sindikata se očekuje saradnja radi postizanja efikasnosti poslovanja.

Švedski centralni sporazumi o najamninama ne određuju se na nivou preduzeća, mada oni imaju čvršću podršku nego u Engleskoj. Lokalno odstupanje od centralnih odredbi objašnjava zašto je došlo do oko polovine novijih porasta stvarnih zarada (Martin, 1980). Oni sektori radne snage koji imaju jaču poziciju u ugovaranju bili su u stanju da izvuku veći porast najamnina i efikasnije su vezali radnike za pojedinačna preduzeća. Raširena primena lokalnog ugovaranja plaćanja po komadu olakšala je pojavu disproporcionalnih povećanja stvarnih zarada radnika, dok su osnovne najmnine bolje usklađene sa centralnim sporazumima. Mada nezvaničnih štrajkova nema tako često kao u Engleskoj, oni su ipak još jedna značajna snaga koja stoji iza odstupanja od dogovorenih najamnina i ukazuju na nezavisnost proizvodne politike od centralno namenutih ugovora (Fulcher, 1973).

Uprkos postojanju centralizovanog obrasca pregovaranja o najamninama, proizvodni aparat poprima oblik sasvim sličan hegemonističkom režimu u kompaniji Allied (Palm, 1977, str. 9—65; Korpi, 1978, glave 7, 8). »Rad švedskih i američkih predstavnika na radnom mestu, međutim, manje određuju sindikalna pravila nego sporazumi o proceduri u okviru kojih oni deluju. U drugim zemljama bitni kolektivni ugovori su čvrsto postavljeni da bi obezbedili standarde koje plan treba striktno da sledi.(...) Dakle, u obe zemlje, a posebno u Sjedinjenim Državama, prvi i najvažniji zadatak organizacije radnog mesta

je nadzor nad primenom standarda ustanovljenih ugovorima, i ulaganje 'žalbe' u slučaju da sindikalni predstavnici otkriju bilo kakvo narušavanje standarda. U obe zemlje je proceduralnim sporazumima zabranjeno korišćenje štrajkova i drugih sankcija dok je žalbena procedura u toku, a pošto kolektivno ugovaranje u obe zemlje povlači zakonske obaveze, takvi štrajkovi su nezakoniti. (. . .) Prema tome, sporazumi koji predstavnicima na radnom mestu daju vlast istovremeno ograničavaju njihovu moć« (Clegg, 1976, str. 61).

Mada u obe zemlje nadzor nad primenom kolektivnog ugovora na nivou fabrike ima slične oblike, u Švedskoj je manje prisutno usklađivanje interesa radnika i kapitala. S jedne strane, nema široke primene nagrade za dužinu službe dok, s druge strane, socijalno osiguranje i aktivna politika radne snage pružaju radnicima veći stepen nezavisnosti od kapitala.

Kako se može objasniti ova specifična kombinacija državnog regulisanja proizvodnog aparata i razvijene države blagostanja? Da li su Wier i Skocpol (1983) u pravu kada tvrde da u centralizovanom karakteru švedske države leži objašnjenje nastanka „socijalnog kejnzijanizma“? Svakako da forma države oblikuje ona rešenja koja su namenjena rešavanju specifičnih ekonomskih problema, ali to ne znači da sami ti problemi nemaju značaja u određivanju javne politike. Na primer, upravo zato što su se američka i švedska država suočavale sa različitim odnosom klasnih snaga koji je dolazio do izražaja u različitim fabričkim režimima, njihovo reagovanje na veliku krizu moralo je da bude različito, nezavisno od njihovih državnih struktura.

Švedska je doživela zakasnelu i brzu industrijalizaciju. To se događalo u vreme kada je radnički pokret na Kontinentu već bio pod uticajem socijalizma i povezan sa socijaldemokratskim partijama. Rani zanatski sindikati podržali su 1889. godine Socijaldemokratsku partiju Švedske, a ova partija je ubrzo razvila aktivnost radi pospešivanja daljeg sindikalnog organizovanja. LO je osnovan 1898. godine, a štrajk nacionalnih razmera koji je izbio 1902. godine i istakao zahtev za opšte pravo glasa podstakao je poslodavce da formiraju SAF. Kasna industrijalizacija vodila je nastanku visoko koncentrisane industrije kojom je dominirao izvozno orijentisan sektor elektrotehnike (Ingham, 1974, str. 45—48). Poslodavcima je bilo relativno lako da formiraju svoju moćnu asocijaciju. Posle jednog velikog lokauta, 1905. godine je potpisan prvi ugovor na nivou čitave industrije. Godine 1906. došlo je do „decembarskog kompromisa“ po kome su po-

slodavci priznali sindikate a LO je, zauzvrat, prihvatio pravo uprave da zapošljava i otpušta radnike i da rukovodi proizvodnjom (Korpi, 1978, str. 62). Zbog zakasnelog razvoja i zbog mehanizacije radnog procesa, zanatski sindikati nikada nisu bili jaki i uskoro su podređeni industrijskim sindikatima koje je favorizovao SAF. Industrijski sindikati sačuvali su znatnu moć u proizvodnji, a svoje interese su, u skladu sa tradicionalnom strategijom industrijskog sindikalizma, sledili kroz državnu politiku, odnosno kroz javno regulisanje uslova umesto kroz isključivu kontrolu rada i tržišta radne snage.

Od 1928. godine kolektivni ugovori su postali zakonski obavezni, a štrajkovi povodom problema iz postojećih ugovora — postali su nezakoniti. Kada je izbila velika kriza, radništvo je bilo široko organizovano u industrijske sindikate i podržavalo je jednu relativno jaku socijaldemokratsku partiju. Stoga se glavni sukobi tokom depresije nisu odvijali povodom reorganizovanja fabričkih režima, već povodom širenja sistema socijalnog osiguranja. Tu još jednom možemo videti da je oblik fabričkih režima određen složenim i neravnomernim razvojem kapitalizma, posebno koncentracijom i centralizacijom kapitala koje proizlaze iz zakasnelog razvoja i nasleđa slabih zanatskih tradicija. To dolazi do izražaja, posredno i neposredno, kroz odnos kapitala prema državi.

USPON NOVOG DESPOTIZMA?

Do sada smo dokazivali da su različite forme državne intervencije uslovljene klasnim interesima i klasnom snagom, koji su prvenstveno određeni na nivou proizvodnje. Dakle, autonomna dinamika proizlazi iz odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga, koji određuju kako karakter fabričkog režima tako i njegov odnos prema državi. Napravili smo periodizaciju kapitalizma sa stanovišta prelaza sa despotskih na hegemonističke režime. Stoga rani kapitalizam nismo okarakterisali sa stanovišta konkurencije među kapitalistima niti sa stanovišta dekvifikovanja poslova, već polazeći od zavisnosti radnika od klase poslodavaca, od vezanosti reprodukcije radne snage za proizvodni proces kroz ekonomske i vanekonomske spone. To je stvorilo osnovu za autokratski despotizam nadzornika ili saugovarača.

Despotizam nije bio održiv sistem ni sa stanovišta radnika ni sa stanovišta kapitala. S jedne strane, radnici nisu imali nikakvu sigurnost i zato su tražili zaštitu od tiranije kapitala u kolektivnom predstavništvu u proiz-

vodnji i u socijalnom osiguranju van proizvodnje. Takve uslove je kapitalu moralo da nametne jedno spoljne telo, odnosno država. S druge strane, sa širenjem koncentracije i centralizacije kapitala, javljao se i zahtev kapitala da se klasni odnosi regulišu u skladu sa stabilizacijom konkurencije i međuzavisnosti preduzeća. Istovremeno je uspeh despotskih režima toliko smanjio kupovnu moć radnika da se kapital sada suočio sa sve težom krizom hiperprodukcije, odnosno nije mogao da realizuje proizvedenu vrednost. Stoga su pojedinačni kapitalisti bili zainteresovani za porast najamnina radnika zaposlenih kod drugih kapitalista, ali ne i za povećanje najamnina svojih radnika. Opet je jedno spoljne telo, odnosno država, moglo da primeni u odnosu na sve kapitaliste mehanizme regulisanja konflikta i ustanovljenja minimalne društvene najamnine. Ukratko, i kapital i radnici bili su zainteresovani za državnu intervenciju koja će uspostaviti uslove za hegemonističku proizvodnu politiku. Na konkretan oblik te intervencije uticao je karakter same države.

Dok je, međutim, odvajanje reprodukcije radne snage od proizvodnog procesa pomoglo da se reši problem krize hiperprodukcije i da se reguliše konflikt, ono je istovremeno stvorilo osnovu za novu krizu rentabilnosti. U Sjedinjenim Državama, na primer, hegemonistički režimi koji su uspostavljeni u vodećim sektorima industrije toliko su ograničili akumulaciju da se javila sve veća opasnost od međunarodne konkurencije. Prvo, u nekim zemljama poput Japana hegemonistički režim je stvorio kapitalu veći manevarski prostor. Drugo, u poluperifernim zemljama, kao što su Južna Afrika, Brazil i Iran, nisu u industrijsku proizvodnju bili uvedeni hegemonistički režimi, već jedna kombinacija ekonomske i vanekonomske prinude. Treće, u nekim drugim zemljama sa proizvodnim zonama za izvoz, ženska radna snaga je podvrgnuta autokratskom despotizmu koji podstiče državu.

Razvijene kapitalističke zemlje su reagovale osvajanjem područja na kojima je radna snaga lišena one moći koju ima u hegemonističkim režimima. Urbana preduzetna zona predstavlja jedan takav pokušaj da se određena područja vrate u devetnaesti vek ukidanjem zaštite radnika i opozivom zakona o minimalnim najamninama, propisa o zdravstvu i sigurnosti, i nacionalnog zakonodavstva o radnim odnosima. U drugim zemljama, na primer, u Italiji i, manje, u Sjedinjenim Državama, ponovo se javljaju zanatske radionice i slabo plaćen rad kod kuće u spoljnoj kooperaciji sa velikim preduzećima (Sabel, 1982, glava 5). Portes i Walton (1981) u toj pojavi vide

proces periferizacije centra. Sassen Koob (1982) opisuje jedan mnogo složeniji proces periferizacije i restrukturisanja. Masovno iseljavanje bazične proizvodnje iz nekih od najvećih gradova, kao što je Njujork, praćeno je nastankom sitne proizvodnje zasnovane na slabo plaćenju imigrantskoj radnoj snazi koja opslužuje ekspanzivnu sferu usluga i omogućava „aristokratski“ način života zaposlenim u toj sferi.

Mada je periferizacija centra sve jača, ona je još uvek marginalna pojava podređena proizvodnom jezgru (koje je, doduše, u opadanju). U starim proizvodnim granama, kao što je automobilska industrija, proizvodnja čelika, industrija gume i elektroindustrija, promena odnosa klasnih snaga rađa novi despotizam. Taj novi politički režim na radnom mestu posebno omogućuju dve grupe uslova. Prvo, danas se kapital mnogo lakše premešta s jednog mesta na drugo. Ta mobilnost proizlazi iz postojanja tri pojave: stvaranja jeftine radne snage kako u perifernim zemljama tako i u perifernim regionima razvijenih kapitalističkih društava; parcelisanja radnog procesa, zahvaljujući kome različite komponente mogu da se proizvode i sklapaju na različitim mestima (ponekad samo pritiskom dugmeta); preobražaja transporta i komunikacija (Fröbel i dr., 1980). Sve ove promene povezano su sa procesima akumulacije kapitala u svetskim razmerama, dok je jedna druga grupa promena locirana u samim razvijenim kapitalističkim zemljama. Zbog nastanka hegemonističkih režima koji su doveli do vezivanja interesa radnika za bogatstvo njihovih poslodavaca i koji oličavaju moć radničke klase u fabričkom umesto u državnom aparatu, kao i zbog jačanja individualizma — radnici su ostali nezaštićeni od novijih pretnji kapitala. Čak i u Engleskoj, gde se najviše razvilo upravljanje u proizvodnji, radnici su bespomoćni pred pretnjom gubitka posla zbog racionalizacije, tehnoloških promena i, posebno, zbog povećanja intenzivnosti rada (Massey i Meehan, 1982).

Novi despotizam zasnovan je na temeljima hegemonističkog režima na čije mesto dolazi. To je, u stvari, *hegemonistički despotizam*. Interesi kapitala i radnika i dalje se usklađuju, ali dok su ranije radnici dobijali koncesije na bazi uvećanja profita, sada oni čine ustupke na bazi srazmerne rentabilnosti poslovanja jednog kapitaliste u odnosu na drugoga, odnosno na bazi nižih troškova kapitala. Nije više prvenstveno važan uspeh preduzeća iz godine u godinu, već profitne stope koje se mogu ostvariti na drugim mestima. U kompanijama koje gube profit radnicima se nudi da se opredele između sniženja na-

jamnina (čak su najavljivani planovi da se plaćanje potpuno obustavi) i gubitka posla. Novi dspotizam ne znači jednostavno ponovno oživljavanje starog dspotizma. To nije arbitrarna tiranija nadzornika uperena protiv *pojedinačnih* radnika (mada i toga ima), već je to „racionalna” tiranija mobilnosti kapitala uperena protiv *kolektivnog* radnika. Ponovo se reprodukcija radne snage vezuje za radni proces, ali ne više preko pojedinca, već se javlja na nivou preduzeća, regiona ili čak države. Strah od otpuštanja pretvara se u strah od bekstva kapitala, zatvaranja fabrike, transfera proizvodnje i dezinvestiranja.

Ranije postojeći hegemonistički režim stvorio je osnovu za ugovaranje koncesija. Umesto toga, uprava može da zaobiđe hegemonistički režim. Novije pomodne kampanje, kao što su „kvalitet radnog života” i „krugovi kvaliteta”, predstavljaju pokušaje uprave da osvoji one prostore koje su radnici stvorili u ranijem režimu, i da mobilišu radnike na sporazumno povećanje produktivnosti rada. Ima složnih nastojanja da se obesnaže sindikati i da se radnici otpuste zbog sindikalne aktivnosti. Istovremeno, države i lokalne zajednice sukobljavaju se u nastojanju da privuku i zadrže kapital. One jedne drugima konkurišu uvodeći poreske olakšice i labavije radno zakonodavstvo i propise o blagostanju (Bluestone i Harrison, 1982).

Reakcija radnika uslovljena je ranijim hegemonističkim režimima i odnosom tih režima prema državi. Tako su se u Sjedinjenim Državama debate u radničkom pokretu usredsredile na pitanje da li treba ili ne treba činiti ustupke, što ukazuje na činjenicu da je proizvodna politika zatvorena u fabričke zidove. Povremeno su radnici posle zatvaranja fabrike kupovali akcije, ali u tome je teško videti nešto više od pokušaja da se smanji obim razaranja. U Engleskoj je bilo pokušaja da se sfera proizvodne politike proširi sa regulisanja radnog procesa na regulisanje investicija, pri čemu su radnici ili preuzimali fabriku ili proizvodili po alternativnom planu (Coates, 1978; Wainwright i Elliott, 1982). To je bio jedan kratkotrajan pokret za vreme poslednje laburističke vlade, koji se rasprišio pred oslobođenim dejstvom tržišnih sila kada je na vlast došla Konzervativna partija.

Neke ambicioznije i potencijalno efikasnije strategije imaju za cilj uspostavljanje državne kontrole nad cirkulacijom kapitala, uključujući tu i spektar mera — od zakonskih propisa o zatvaranju fabrika do nacionalizacije i indikativnog planiranja. U vezi s tim pitanjem, različite zemlje nalaze se u različitim pozicijama. Tako su i u Sjedinjenim Državama i u Britaniji, ali posebno u Britaniji,

radnici podržali izvoz kapitala kao nerazdvojni deo posledratne ekspanzije. U Britaniji i SAD država nema tradiciju regulisanja cirkulacije domaćeg kapitala, niti je njihov državni aparat za to pogodan. Ove dve hegemonističke sile održale su svoju dominaciju kroz slobodno kretanje finansijskog i industrijskog kapitala. U drugim zemljama postoji obrnut odnos između ograničenja koja proizvodna politika postavlja državnoj politici i sposobnosti države da reguliše investiranje (Pontusson, 1983). U Švedskoj, na primer, gde država blagostanja reflektuje ona ograničenja koja postavlja proizvodna politika, državni aparat nije imao puno uspeha u kontroli investiranja, dok u Japanu proizvodna politika nameće manju prinudu i država je tu imala više uspeha u kontroli kretanja kapitala. U Švedskoj je radnička klasa podržala pokušaje da se proces investiranja kolektivizuje kroz osnivanje »radničkih fondova« iz sredstava koja se formiraju opozivanjem profita kompanije. Ali, u jednoj zemlji toliko zavisnoj od izvoznog sektora ovakvi pokušaji postepenog ekspropisanja kapitala moraju da naiđu na efikasan otpor, čak i u vreme kada su na vlasti socijaldemokrati.

Nezavisno od državne intervencije, ima znakova da u svim razvijenim kapitalističkim zemljama hegemonistički režimi razvijaju svoju dspotisku stranu. Reakcije na to mogu da odražavaju različite odnose između proizvodnog i državnog aparata, ali unutrašnja dinamika, odnosno promene u međunarodnoj podeli rada i mobilnosti kapitala, vode trećem periodu — fazi hegemonističkog dspotizma. Može se predvideti da će radnička klasa u ovom periodu početi u međunarodnim razmerama da oseća svoju kolektivnu nesposobnost i nepomirljivost svojih interesa sa razvojem kapitalizma. Snage koje vode demobilizaciji radničke klase možda će istovremeno podstaći šire uviđanje da se stvarni interesi radničke klase mogu osigurati jedino van granica kapitalizma, van domašaja anarhije tržišta i dspotizma u proizvodnji.

(Michael Burawoy, »Between the Labor Process and the State: the Changing Face of Factory Regimes under Advanced Capitalism«, *American Sociological Review*, sv. 48, oktobar 1983, str. 587—605)

Prevela Mirjana Pavlović

LITERATURA

- Aglietta, Michael, *A Theory of Capitalist Regulation*, New Left Books, London, 1979.
- Arrighi, G. i B. Silver, »Labor movements and capital migration: a comparative and world systemic view«, neobjavljeno, 1983.
- Bluestone, Rarry i Bennett Harrison, *The Deindustrialization of America*, Basic Books, New York, 1982.
- Braverman, Harry, *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York, 1974.
- Brody, David, *Workers in Industrial America*, Oxford University Press, New York, 1979.
- Brown, W., »A consideration of 'custom and practice'«, *British Journal of Industrial Relations*, br. 10; str. 42—61, 1972.
- Brown, W. (ur.), *The Changing Contours of British Industrial Relations*, Basil Blackwell, Oxford, 1981.
- Burawoy, Michael, »Karl Marx and the satanic mills: factory politics under early capitalism in England, the United States and Russia«, neobjavljeno, Department of Sociology, University of California-Berkeley, 1982.
- Burns, Tom, L. E. Karlsson i V. Rus (ur.), *Work and Power*, Sage, Beverly Hills, 1979.
- Clawson, Daniel, »Bureaucracy and the Labor Process«, Monthly Review Press, New York, 1980.
- Clegg, Hugh, *Trade Unionism under Collective Bargaining*, Basil Blackwell, Oxford, 1976.
- The Changing System of Industrial Relations in Great Britain*, Basil Blackwell, Oxford, 1979.
- Clegg, Stewart i David Dunkerley, *Organization, Class and Control*, Routledge & Kegan Paul, London, 1980.
- Coates, Ken (ur.), *The Right to Useful Work*, Spokesman, Nottingham, 1978.
- Cole, Robert, *Japanese Blue Collar*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1971.
- Work, Mobility and Participation*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1979.
- Currie, R., *Industrial Politics*, Oxford University Press, Oxford, 1979.
- Derber, M., W. Chalmers i M. Edelman, *Plant Union-Management Relations: From Practice to Theory*, Institute of Labor and Industrial Relations, University of Illinois, Champaign, 1965.
- Dore, Ronald, *British Factory — Japanese Factory*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1973.
- Edwards, Richard, *Contested Terrain*, Basic Book, New York, 1979.
- Evans, R., *The Labor Economics of Japan and the United States*, Praeger, New York, 1971.
- Friedman, Andrew, *Industry and Labour*, MacMillan, London, 1977.
- Fröbel, F., J. Heinrichs i O. Kreye, *The New International Division of Labor*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.
- Fulcher, J., »Class conflict in Sweden«, *Sociology*, br. 7, str. 49—70, 1973.
- Gallie, Duncan, *In Search of the New Working Class*, Cambridge University Press, Cambridge, 1978.
- Gordon, David, Richard Edwards i Michael Reich, *Segmented Work, Divided Workers*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- Halliday, J., *A Political History of Japanese Capitalism*, Monthly Review Press, New York, 1975.
- Harris, H. J., »Responsible unionism and the road to Taft-Hartley«, neobjavljeno, 1982.
- Herding, R., *Job Control and Union Structure*, Rotterdam University Press, Rotterdam, 1972.
- Hobsbawm, Eric J., *Industry and Empire*, Penguin Books, Middlesex, 1969.
- Hyman, Richard, *Industrial Relations: A Marxist Introduction*, MacMillan, London, 1975.
- Hyman, Richard i I. Brough, *Social Values and Industrial Relations*, Basil Blackwell, Oxford, 1975.
- Ingham, Geoffery, *Strikes and Industrial Conflict*, MacMillan, London, 1974.
- Kahn-Freund, O., *Labour and the Law*, Stevens, London, 1977.
- Kamata, S., *Japan in the Passing Lane*, Pantheon, New York, 1983.
- Kishimoto, I., »Labour-management relations and the trade unions in postwar Japan (I)«, *Kyoto University Economic Review*, br. 38; str. 1—35, 1968.
- Korpi, Walter, *The Working Class in Welfare Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, London, 1978.
- Levine, S., »Labor markets and collective bargaining in Japan«, u: W. Lockwood (ur.), *The State and Economic Enterprise in Japan*, Princeton University Press, Princeton, 1965, str. 633—668.
- Littler, C., *The Development of the Labor Process in Capitalist Societies*, Heinemann, London, 1982.
- Lupton, Tom, *On the Shop Floor*, Pergamon Press, Oxford, 1963.
- Maitland, I., *The Causes of Industrial Disorder*, Routledge & Kegan Paul, London, 1983.
- Martin, Andrew, »Distributive conflict, inflation and investment: the Swedish case«, rukopis pripremljen za Brookings Project on the Politics and Sociology of Global Inflation, 1980.
- Marx, Karl, *Capital*, t. I, Penguin Books, Harmondsworth, England, 1976.
- Massey, D. i R. Meegan, *The Anatomy of Job Loss*, Methuen, London, 1982.
- Nicols, T. i H. Beynon, *Living with Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, London, 1977.
- Palm, G., *The Flight from Work*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
- Panitch, Leo, »Trade unions and the state«, *New Left Review*, br. 125, str. 21—44, 1981.
- Piven, Frances i Richard Cloward, *The New Class War*, Pantheon, New York, 1982.
- Pontusson, J., »Comparative political economy of advanced capitalist states: Sweden and France«, neobjavljeno, 1983.
- Portes, Alejandro i John Walton, *Labor, Class and the International System*, Academic Press, New York, 1981.
- Roy, Donald, »Quota restriction and goldbricking in a piecework machine shop«, *American Journal of Sociology*, br. 57, str. 427—442, 1952.
- »Work satisfaction and social reward in quota achievement«,

- American Sociological Review*, br. 18, str. 507—514, 1953.
- »Efficiency and the fix: informal intergroup relations in a piece-work machine shop«, *American Journal of Sociology*, br. 60, str. 255—266, 1954.
- Sabel, C., *Work and Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- Sassen-Koob, S., »Recomposition and peripheralization at the core«, *Contemporary Marxism*, br. 5, str. 88—100, 1982.
- Skocpol, Theda, »Political response to capitalist crisis: neo-Marixst theories of the state and the New Deal«, *Politics and Society*, br. 10, str. 155—202, 1980.
- Skocpol, Theda i John Ikenberry, »The political formation of the American welfare state in historical and comparative perspective«, neobjavljeno, Department of Sociology, University of Chicago, 1982.
- Stephens, John, *The Transition from Capitalism to Socialism*, MacMillan, London, 1979.
- Strauss, G., »The shifting power balance in the plant«, *Industrial Relations*, br. 1(3), str. 65—96, 1962.
- Thomas, Robert, »Quality and quantity? Worker participation in the United States and Japanese automobile industries«, neobjavljeno, Department of Sociology, University of Michigan, 1982.
- »Citizenship and gender in work organization: some considerations for theories of the labor process«, u: Michael Burawoy i Theda Skocpol (ur.), *Marxist Inquiries*, University of Chicago, Chicago, 1983, str. 86—112.
- Turner, H., *Trade Union Growth, Structure and Policy*, Allen & Unwin, London, 1962.
- Wainwright, H., i D. Elliott, *The Lucas Plan: A New Trade Unionism in the Making?*, Allison & Busby, London, 1982.
- Weir, M., i Theda Skocpol, »State structures and social Keynesianism: response to the Great Depression in Sweden and the United States«, neobjavljeno, Department of Sociology, University of Chicago, 1983.
- Wells, M., »Sharecropping in capitalist commodity production: historical anomaly or political strategy?«, neobjavljeno, 1983.
- Wright, Erik O., i Joachim Singlemann, »Proletarianization in the changing American class structure«, u: Michael Burawoy i Theda Skocpol (ur.), *Marxist Inquiries*, University of Chicago, Chicago, 1983, str. 176—209.
- Zey-Ferrell, M., i Michael Aiken (ed.), *Complex Organizations: Critical Perspectives*, Scott, Foreman, Glenview, IL, 1981.

Mike Davis

ZAŠTO JE AMERIČKA RADNIČKA KLASA DRUGAČIJA

Svojevremeno je Marx skrenuo pažnju svojim čitaocima na to da je prvu »radničku partiju« u historiji osnovala grupa filadelfijskih zanatlija 1828. godine. Sto pedeset godina kasnije, u televizijskim vestima, posmatramo grupu modernih filadelfijskih radnika koja, u lokalnoj kafani, raspravlja o kandidatima za predsedničke izbore 1980. Dok se iz pozadine neprekidno čuju uzvici i zvižduci negodovanja, jedan od radnika mlako brani Cartera kao »manje zlo«, dok drugi, još manje energično, pokušava da proturi ideju u »protestnom« glasanju za Reagana. Najzad, uz odobravanje većine, treći s dosta odlučnosti izgovara ime kandidata za koga će se glasati: N-O-T-A (»niko od pomenutih«), dodatno pojačavajući rečeno izjavom da će na dan izbora pre biti za kafanskim šankom nego za glasačkim pultom. Ni u jednoj drugoj kapitalističkoj zemlji neizlazak na izbore nije tako česta pojava kao u Sjedinjenim Državama, gde »čutljiva većina« radničke klase nije učestvovala na više od polovine svih izbora održanih za poslednjih sto godina¹. Ovaj nemi atomizirani protest je, vrlo verovatno, istorijski korelativ činjenice da u zemlji koja je izmislila i radničku partiju i Prvi maj danas ne postoji nijedna samostalna politička partija proletarijata.

¹ »Sjedinjene Države, u poslednjih pedeset godina, stalno imaju najveći postotak neizlaska na izbore u poređenju sa svim ostalim zapadnim političkim sistemima«. Walter Dean Burnham, »The United States: The Politics of Heterogeneity«, u: Richard Rose (ur.), *Electoral Behaviour: A Comparative Handbook*, New York, London, 1974, str. 697.

U američkoj istoriji gotovo da nema pojave koja bi za marksističku teoriju bila toliko važan i, u isto vreme, težak problem poput onog koji pred nju postavlja složena evolucija ekonomske klasne borbe i njenog odnosa prema političkom sistemu koja je uslovlila neuspeh svih dosadašnjih pokušaja stvaranja jedne alternativne klasne politike. Odsustvo samoorganizovanja radničke klase i odgovarajuće mu svesti — u svim drugim kapitalističkim zemljama oličene u laburističkim, socijaldemokratskim ili komunističkim partijama — avel je koja već dugo prati američki marksizam. Možda bi bilo korisno, pre no što pristupimo samom problemu, ukratko prikazati način na koji je »klasična« revolucionarna teorija gledala na »američki izuzetak«.

Klasična stanovišta

Mogućnostima razvoja revolucionarnog pokreta u Sjedinjenim Državama su se, svaki u svoje vreme, bavili i Marx i Engels, Kautsky i Lenjin, kao i Trotsky. Premda je svaki od njih isticao druge aspekte onovremene socijalne dinamike, svi su optimistički verovali da će razlike između evropskog i američkog nivoa klasne svesti i političke organizovanosti, dugoročno posmatrano, nestati usled delovanja objektivnih zakonitosti istorijskog razvoja. Američka radnička klasa je, po njima, bila manje ili više »nezrela« verzija evropskog proletarijata. Njen razvoj su usporile ili skrenule različite slučajne, dakle *privremene* okolnosti: neprekidno useljavanje, privlačnost agrarno-demokratskih ideologija povezanih sa sitnoburžoaskim vlasništvom, međunarodna hegemonija američkog kapitala i tako dalje. Kada se te okolnosti počnu menjati — zatvaranjem granica, smanjivanjem priliva useljavanja iz Evrope, pobedom monopolitičkog nad sitnim kapitalom, gubitkom američke čelne pozicije u svetskoj industrijskoj proizvodnji — počće delovati dublje i trajnije istorijske determinante svojstvene samoj strukturi kapitalističkog načina proizvodnje. Saglasno ovom zajedničkom scenariju, sistemska ekonomska kriza američkog društva bi dovela do oslobađanja golemih snaga klasne borbe. Pored toga bi širina i oštrina same ekonomske klasne borbe nužno zaoštrila sukob s državnom vlašću. U jednoj takvoj krizi bi buržoasko-demokratske ustanove američkog društva — koje su ranije bile prepreka klasnom objedinjavanju — upravo pogodovale samostalnoj političkoj akciji i formiranju masovne radničke ili socijalističke partije. U Americi bi ubrzani proces kombinovanog i neujednačenog raz-

voja doveo do vremenskog skraćanja onog razvitka koji je, za evropski proletarijat, trajao generacijama.

Tako je Engels 1886. godine bio uveren da dramatično povećanje broja članova Vitezova rada i masovno glasanje za Henry Georgea na izborima za njujorškog gradonačelnika nedvojbeno ukazuje da se u Americi upravo rađa nezavisna i masovna radnička politika. (On je, u stvari, podsticao »zaostali« engleski radnički pokret da sledi »naprednija« američka zbivanja.) Do sličnog je zaključka došao i Lenjin razmatrajući značajne izborne uspehe Socijalističke partije 1912. Tako je mislio i Trotsky kada se, nakon velikih sedećih štrajkova 1936—1937, osnivanje radničke partije iznova činilo posve verovatnim.²

Izneverene nade

Na žalost, izjalovile su se sve nade da će u Sjedinjenim Državama doći do kvalitativne promene u klasnoj borbi: obesnaživši tek započeto objedinjavanje industrijskog radništva na istoku zemlje, nove etničke i rasne podele su poništile sve predznake političkog pomaka iz sredine 80-ih godina prošlog veka. Uspešna reapsorpcija radnika u kapitalistički dvopartijski sistem, koji je sjajno manipulisao i podsticao kulturne podele unutar radničke klase, uništila je radničke partije i pre njihovog stvarnog rođenja. Tako se 6% glasova što ih je na predsedničkim izborima 1912. godine dobio Gene Debs — rezultat koji je posvuda smatran pouzdanim znakom da Socijalistička partija postaje zastupnik većine američkog proletarijata — pokazalo kao njen najviši domet za kojim su sledili novi sukobi i nove podele. Ovaj bratoubilački rat među socijalistima bio je, sa svoje strane, manifestacija i simptom dubokih antagonizama unutar radničkog pokreta na početku veka, antagonizama između organizovanih američkih zanatlija i neorganizovanih masa radnika-imigranata.

Svojevrsna ironija su zbivanja vezana uz veliku ekonomsku krizu. Politička tvrđava američkog kapitalizma

² Karl Marx, Friedrich Engels, *Letters to Americans 1848—1895*, New York, 1953, str. 149—150, 239, 243—244 i 258; V. I. Lenin, »In America«, *Collected Works*, t. 36, str. 215; Leon Trotsky, »Introduction«, *Living Thought of Karl Marx*, New York, 1939; Massimo Salvadori, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution 1880—1938*, NLB, London, 1979, str. 58, 102; vidi takođe, R. Laurence Moore, *European Socialists and the American Promised Land*, New York, 1970; Cristiano Camporesi, *Il marxismo negli USA*, Milano, 1973; Harvey Klehr, »Marxist Theory in Search of America«, *Journal of Politics*, 35, 1973, i »Leninist Theory in Search of America«, *Polity*, 9, 1976; Lewis Feuer, *Marx and the Intellectuals*, New York, 1969.

ostala je neuzdrmana i pored kataklizmatičnog kolapsa proizvodnog sistema i ekonomskog klasnog rata čije je snage kriza oslobodila. Čak bi se moglo reći da je moć političkog sistema u toj krizi i ojačana i uvećana. Isti oni radnici koji su u Flintu prkosno stajali pred naoružanom Nacionalnom gardom i u vreme generalnog štrajka u Minneapolisu, toliko sličnog pobuni, isterali izaslanike sa ulica, postali su temelj Rooseveltove izborne pobjede. Milioni mladih radnika, učesnika u borbi za sindikalno organizovanje, bili su, jednovremeno, udarni odredi jednog političara, pseudoaristokrate, čija je javno iskazivana ambicija bilo »spasenje američkog kapitalizma«. Postojanje takozvanih radničkih, odnosno seljačko-radničkih partija u industrijskim oblastima na srednjem zapadu i severoistoku zemlje, jedva da je izlazilo izvan okvira isturenih odreda i satelita Nju dila.

Analiza američke radničke klase

Tako se ispostavlja da je, uza sva povremena zaostřavanja ekonomske klasne borbe i epizodna pojavljivanja »dovih levica« u svakoj generaciji nakon građanskog rata, premoć kapitala postajala sve izraženija i sve manje politički ugrožena dostigavši nivo bez prešedana u ma kojoj drugoj razvijenoj kapitalističkoj društvenoj formaciji. Ima li se u vidu ova dilema, kao i očevidna neadekvatnost poimanja američke radničke klase kao »nezrelog proletarijata«, kako je uopšte moguće pristupiti konceptualizaciji problema odsustva političke svesti u Sjedinjenim Državama?

Jednu od mogućnosti predstavlja pomeranje teorijskog fokusa sa dijalektike konkretnih okolnosti koje deluju na univerzalne procese (globalnu logiku klasne borbe i klasnu svest) ka relativnoj postojanosti određenih socioloških, odnosno kulturnih, svojstava koja su uslovia istorijsku diferencijaciju Sjedinjenih Država. Takav je pristup u osnovi svih ideoloških interpretacija američke »civilizacije« od Tocquevillea do Hartza, ali i Commons-Perlman škole istorije rada koja uzroke posebnosti američke istorije traži u određenim konstitutivnim obeležjima kakva su »nepostojanje feudalizma« ili »sveprisutnost radne svesti«. Za ovu liberalnu metafiziku problem svesti radničke klase uopšte nije problem: politička inkorporacija industrijsog proletarijata bila je, čak i pre njegovog rođenja, predodređena samom strukturom američke kulture — nepostojanjem feudalnih klasnih borbi, vladajućim lokovskim pogledom na svet, sigurnosnim ventilom

naseljavanja Zapada itd. Socijalistička svest se smatra posledicom industrijalizacije u specifično evropskom društveno-istorijskom kontekstu, opterećenom ostacima feudalizma. Tragovi ovog nadmenog ali ranjivog aistorizma vidljivi su, na žalost, i u delima onih marksista koji su, i sami, objašnjenje specifičnosti američke radničke klase potražili u nekoj od odrednica svojstvenih samo američkoj istoriji — u uticaju imigracije ili ulozi opšteg prava glasa,³ recimo.

Naravno, postoji i alternativna metodologija, kako za staru marksističku ortodoksiju s njenom verom u »normalizaciju« klasne borbe u SAD, tako i za različite teorije američke izuzetnosti s njihovim naglaskom na pasivnoj podređenosti radničke klase svemoćnim društveno-istorijskim odrednicama. Polazište te metodologije je rekonstrukcija osnovnog referentnog okvira.

S jedne strane moramo odbaciti ideju da je sudbinu američke radničke klase oblikovao neki sveprisutni *telos* (liberalna demokratija, kulturni individualizam, ili ma šta drugo) ili pak sadejstvo određenih jednostavnih uzroka (vertikalna mobilnost i etnicitet i...). Sve plauzibilne promenljive moraju se konkretizovati unutar istorijski specifičnog konteksta klasne borbe i kolektivne prakse, u kojem one, na kraju krajeva, jedino i postoje. Nasuprot takvih pozitivističkih koncepcija radničke klase kao klase koja se uvek iznova nasuče na »grebene rostbifa« (Sombart)⁴ ili u plićacima opšteg prava glasa (Hartz *et al*), Engels, Lenjin i Trotsky su s pravom afirmisali središnu ulogu klasne borbe u američkoj istoriji i u procesu otvaranja mogućnosti za transformaciju klasne svesti.

Klasici marksizma su, s druge strane, potcenjivali ulogu istorijskog iskustva radničke klase i način na koji je ono uticalo na klasu i ograničavalo njen razvoj u svakom od istorijskih razdoblja. Svaki ciklus klasne borbe, ekonomska kriza i promena društvene strukture u američkoj istoriji, uvek se na kraju razrešavao epohalnim odmeravanjem snaga između rada i kapitala. Rezultati ovih istorijskih sukoba uvek su bile nove strukturalne forme koje su regulisale objektivne uslove akumulacije,

³ Louis Hartz, *The Liberal Tradition in America*, New York, 1955. i *The Founding of New Societies*, New York, 1964; Selig Perlman, *A Theory of the Labor Movement*, New York, 1928. Potpuni pregled svih teorija koje jednim faktorom objašnjavaju izuzetnost američkog radničkog pokreta dali su John Laslett i Seymour Martin Lipset kao urednici u knjizi *Failure of a Dream? Essays in the History of American Socialism*, New York, 1974.

⁴ Za Sombarta vidi Jerome Karabel, »The Failure of American Socialism Reconsidered«, *Socialist Register*, 1979, London.

ali i subjektivne granice klasne organizacije i svesti u narednom periodu. *Isticanje u prvi plan »privremenosti« prepreka što stoje pred političkom klasnom svešću onemogućava sagledavanje kumulativnog dejstva niza istorijskih poraza koje je pretrpela američka radnička klasa.* U ovom tekstu ću nastojati da pokažem da je u iskustvenja i bitke svakog razdoblja, američki radnički pokret ulazio uvek za nijansu oslabljen porazom koji je pretrpela njegova prethodna generacija.

Krajnji, premda ni u kom slučaju unapred određeni, ishod ove diskontinuirane istorije je uspostavljanje odnosa između američke radničke klase i američkog kapitalizma posve drugačijeg od odnosa klasnih snaga u drugim kapitalističkim državama. Posredi je ne tek problem »nepostojanja socijaldemokratije« — iako je baš to njegov najdramatičniji simptom — već kvalitativno drugačiji nivo klasne svesti i unutarklasne kohezije.

Iako su im i nacionalne tradicije i stepen klasnog sukoba posve različiti, svi zapadnoevropski proletarijati su politički »inkorporirani« — termin koristim u veoma suženom i strogo određenom značenju — i to usled delovanja reformizma. To će reći da je njihov odnos prema kapitalizmu posredovan i regulisan na različitim nivoima (političkom, ekonomskom i kulturnom) *kolektivnim, samoniklim ustanovama* koje nastoje da stvore i održe korporativnu klasnu svest. Premda su evropski radnici u poratnom razdoblju sve više padali pod »amerikanizujućim« uticaj društveno-dezintegrativnog modela masovne kulture i potrošnje, kultura radničke klase još uvek je dovoljno snažna i može biti podloga socijalističke i komunističke politike u Zapadnoj Evropi.

Lišena zaštite kolektivnih institucija, bez ijednog objedinjujućeg činioca klasne svesti (pre svega, klasne partije), američka radnička klasa se — *negativitetom* svoje unutrašnje stratifikacije, privatizacijom potrošnje i svojom dezorganizovanošću *vis-à-vis* političke i sindikalne birokratije — sve više inkorporira u američki kapitalizam. Kao što je istakao Ira Katznelson, nepostojanje »globalnih institucija i značenjskog sistema klase« dovelo je u Americi do ekstremne fragmentacije i serijalizacije sfera rada, politike i zajednice američkog proletarijata.⁵ Upravo zato predlažemo razlikovanje *reformističke* zapadnoevropske radničke klase — istorijski dvolične u stalnoj napetosti koja postoji između njenih integrisanih i po-

⁵ Ira Katznelson, »Considerations on Social Democracy in the United States«, *Comparative Politics*, oktobar 1978, str. 95—96.

tencijalno revolucionarnih aspekata — i *dezorganizovane* i sve *depolitiziranije* radničke klase Sjedinjenih Država.

Pri tom podvlačim da ova razlika ni u kom slučaju nije nešto za sva vremena unapred određeno nekakvom praiskonskom matricom istorijskih ili strukturalnih uslova. U svakom slučaju, ovaj kontrast je postao uočljiviji u vreme poratnog vala ekonomske ekspanzije kada je, po prvi put u istoriji, u Zapadnoj Evropi — ili bar u zemljama Evropske ekonomske zajednice — došla do izražaja opšta tendencija ka stabilizaciji parlamentarne demokratije i porastu masovne potrošnje. Drugim rečima, baš u periodu očite strukturalne konvergencije i homogenizacije na političkom planu, postaju sve upadljivije i politički značajnije i duboke razlike koje postoje u istorijskim procesima formiranja američkog i evropskog proletarijata. To nas upućuje da zaključimo da je događaj od ključne važnosti za nastanak divergencije u stepenu proleterske klasne svesti između Evrope i Amerike, neuspeh što su ga, 30-ih i 40-ih godina, doživeli radnički pokreti i svom nastojanju da objedine američku radničku klasu, bilo na ekonomskom, bilo na političkom planu.

Analiza tadašnje situacije zahteva, razume se, određeno ispitivanje akumuliranih prethodnih poraza i njihovog uticaja na njen ishod. Ovaj bi tekst trebalo da bude neka vrsta istorijskog uvoda u analizu sadašnje krize klasne svesti u Sjedinjenim Državama. Usredsređujući se na mene u odnosima između ekonomske klasne borbe, klasnog sastava i političkog sistema, pokušavao sam da sledim lanac istorijskih poraza i blokiranih mogućnosti koji je negativno odredio položaj radničke klase u poratnom društvu. Problematika »razgrađivanja« američke radničke klase prati se na tri nivoa:

Prvo, istraživanjem specifičnog toka buržoasko-demokratske revolucije u Sjedinjenim Državama sa strane njenog odnosa prema pojavi fabričke radničke klase i neuspehu te klase da izbori inicialnu političku autonomiju.

Drugo, uvidom u kontradiktorni odnos između objedinjujućih talasa radničke borbenosti i tegobnih promena u sastavu proletarijata usled useljavanja iz Evrope i unutrašnjih migracija. Posebno ću ukazati na uzastopne neuspehe »radničkog abolicionizma«, »radničkog populizma« i debsijanskog socijalizma i njihovih pokušaja da obezbede trajnije osnove stvaranja nezavisne klasne politike, odnosno ponude potporu jednoj objedinjujućoj proleterskoj subkulturi.

Treće, (u broju 124 *New Left Review*), detaljnim razmatranjem nasleđa klasnih borbi Roosevelt-Trumanove

ere i njihovog doprinosa sadašnjoj dezorganizovanosti i slabosti klasne svesti i niskom stepenu borbenosti proletarijata u Sjedinjenim Državama.

Na samom početku čitaocu upućujem sledeću *napomenu*: skup istorijskih determinanti primenjen u ovoj analizi — uloga prava glasa, klasni sastav i slično — namerno je selektivan i isključivo namenjen objašnjavanju onih odnosa za koje sam uveren da su suštinski i prečesto krivo tumačeni. Zaista stroga teorijska analiza morala bi, bez sumnje, uzeti u obzir i druge činioce. Posebno ukazujem na tri promenljive čije bi mesto u obuhvatnijoj analizi moralo biti naročito važno: osobenosti političke strukture i partijski sistem; uloga *prethodnog* političkog pritiska u sprečavanju pojave radikalizma radničke klase; i značaj izuzetnog proizvodnog diferencijala što ga je američki kapitalizam uživao u najvećem delu svoje istorije.⁶

I PARADOKS AMERIČKE DEMOKRATIJE

Postoje dva »idealno-tipična« putova kojima se istorijski razvijala radnička politika u industrijalizovanim društvima. Jedan put je sledila kontinentalna Evropa — proleterska struja nastaje naporedo sa samom buržoasko-demokratskom revolucijom. Drugi put koji je sledila Britanija, kao i većina zemalja s najvećim brojem useljenika iz nje (Australija, Novi Zeland i Kanada), podrazumeva prolaženje kroz transformaciju sindikalističke borbenosti tokom ekonomske krize, državne represije i uspona novog radničko-klasnog sloja.⁷ U ovom odeljku ću pokušati da odgovorim zašto je politički teren mlade američke republike bio tako nepogodno tlo za prvi od pomenutih puteva.

⁶ Usamljen primer sinoptičke analize uloge represije u de-radikalizaciji američkog radničkog pokreta predstavlja knjiga Roberta Justina Goldsteina *Political Repression in Modern America*, Cambridge (Mass.) 1978. Burnham ispituje specifičnosti američkih izbornih institucija i njihovu uspešnost u razbijanju političke snage radničke klase u »The United States: The Politics of Heterogeneity«. Napokon, oslanjao sam se i na delo Michela Aglietta, kada sam raspravljao o »kapital-logici« borbe američkog radničkog pokreta u tekstu »Fordism' in Crisis«, *Review*, Binghampton, jesen 1978.

⁷ Razume se da su moguće i kombinacije oba puta kao u slučaju Britanije koja je prvo doživela čartizam kao masovni — i prvi — revolucionarni demokratski pokret radničke klase, a tek potom, nakon dugog i naizgled uspešnog perioda inkorporiranosti proletarijata u dvopartijski sistem, uspon Laburističke partije koji je usledio pod uticajem novog sindikalizma, ratne depresije itd.

U svim evropskim zemljama radnička klasa je morala voditi duge borbe za pravo glasa i građanske slobode. Početna faza samoformiranja radničke klase u Evropi obuhvata kako njeno elementarno ekonomsko organizovanje, tako i njenu rudimentarnu političku mobilizaciju za demokratska prava. Svi evropski proletarijati stekli su svoj rani identitet kroz revolucionarno-demokratske masovne pokrete: čartizam u Britaniji (1832—1848), lasalovska i »ilegalna« faza u Nemačkoj (1860—1885), ogorčena borba belgijskog rada za proširenje prava glasa, bitka protiv apsolutizma u Rusiji (1898—1917).

Suočeni sa izdajom ili slabošću srednjih klasa, pokreti mlade radničke klase su bili prinuđeni da u okvirima vlastite nezavisne mobilizacije potraže snagu za nastavak demokratske borbe. Otuda su stepen proleterskog radikalizma i razvijenost njegove svesti o nužnosti oslonca na sopstvene snage zavisili kako od relativne drštvene moći buržoazije, tako i od mere u kojoj je demokratska revolucija ostala »nedovršena«. Mogli bismo, uopšteno govoreći, razlikovati tri vrste nacionalnih konteksta u kojima se odvijalo prvobitno stapanje ekonomske i političke klasne svesti: (1) protiv buržoazije a u kontekstu ograničenog prava glasa (Britanija i Belgija u XIX veku); (2) u toku same buržoasko-demokratske revolucije (Francuska 1848—1852); ili (3) onde gde nije bilo buržoasko-demokratske revolucije ili je bila nemoguća, u borbi protiv prekapitalističkih i buržoaskih vladajućih klasa istovremeno (Rusija 1905—1917 — obrazac »permanentne revolucije«). Iako je borbenost radničke klase u svakom od ovih slučajeva imala drugačiji izvor, u svakom od njih je neka vrsta proleterske političke nezavisnosti (bila to nenasilna peticionistička borba ili centralizovana ilegalna partija) bila nužni preduslov.

Američka demokratija: trgovci i farmeri

U Sjedinjenim Državama je, s druge strane, postojao jedan posve drugačiji političko-pravni okvir u doba kada se radala radnička klasa. Najupadljivija, i za svakog posetioca iz Starog sveta najupečatljivija, činjenica bilo je odsustvo ostataka prekapitalističkih klasnih struktura i društvenih ustanova. Kao što je s pravom isticala harcovska škola, severne kolonije bile su presađeni »isečak« najrazvijenijih proizvodnih odnosa i ideološke nadgradnje XVII veka: britanski trgovački i agrarni kapitalizam, puritanska religija, lokovska filozofija. Svest ljudi u Nojvoj Engleskoj je, godinama nakon što su one u Britaniji

zvanično napuštene, čuvala radikalne tradicije Engleske revolucije i praktično ih realizovala. Već negde oko 1750, približno 1/2 do 3/4 odraslih belih muških stanovnika Nove Engleske je imala lokalno pravo glasa; među njima je bila i većina zanatskog radništva. U doba drugog mandata Andrewa Jacksona, 1832. godine, imovinski cenzus je bio ukinut u svim osim u četiri države.⁸ Tako je ovde, za razliku od Evrope, pravo glasa (za bele muškarce) bilo *prethodni* ideološki i institucionalni okvir u kome će se odvijati industrijska revolucija i uspon proletarijata.

Druga, gotovo jednako važna razlika između Evrope i Amerike je klasni sastav vođstva demokratskog pokreta. U Evropi je buržoaski liberalizam (barem do 1848) uglavnom bio nepokolebljivo protiv demokratije. Njegov je staleški cilj bila mobilizacija plebejskih slojeva za borbu protiv aristokratije, uz uslov da one time ne iznude opšte pravo glasa. Klasični primer predstavlja način na koji su vigovci manipulirali engleskom radničkom klasom u bitkama za reforme 1820-ih i početkom 1830-ih godina. Mera u kojoj je buržoaska revolucija bivala zaista demokratska revolucija zavisila je od toga da li su elementi iz plebejskih slojeva (gradske zanatlije, sitna buržoazija, deklasirani intelektualci, uz podršku brojnih kalfi, radnika i delova seljaštva) nasilno preuzeli vođstvo, najčešće u času smrtno opasnosti po opstanak revolucije ili izdajstva krupne buržoazije (Francuska 1791. ili Nemačka 1849). Pored toga su već do 1830-ih godina elementi ovog plebejskog jakobinizma bili znatno izmenjeni, pod uticajem individualizma, preobražavajući se u proleterski proto-socijalizam (blankizam, savez komunista, itd.).

U Sjedinjenim Državama su, naprotiv, glavne poluge buržoasko-demokratske revolucije bile, i bez ozbiljne borbe i ostale, u rukama političkih predstavnika američke buržoazije. Tako je unekoliko ironija da je američka buržoazija (koja po definiciji obuhvata istorijski posebne tipove krupnih trgovaca, krupnih kapitalista-zemljoposjednika ili plantažera i, potom, industrijalaca) jedina doista klasična revolucionarno-demokratska buržoazija u istoriji: sve druge buržoasko-demokratske revolucije su, manje ili više, u borbi protiv aristokratske reakcije i razaranja strukture starog režima, zavise od potpore plebejaca ili »surogata«.

To je delom posledica činjenice da buržoasko-demokratska revolucija u Americi nije bila oružana borba protiv umirućeg feudalizma, već pre jedinstven proces kapi-

⁸ Edward McChesney, *American Parties and Elections*, New York, 1939, str. 21—31; Chilton Williamson, *American Suffrage from Property to Democracy*, Princeton, 1960.

talističkog nacionalnog oslobođenja, proces koji je 1760—1860. godine predstavljao višefaznu bitku protiv ograničenja šta ih je svetska hegemonija britanskog kapitala nametala razvoju američkog buržoaskog društva. U revoluciji iz 1776. moguće je, recimo, videti jednu vrstu građanskog rata protiv lojalističkog kompradorskog sloja, a u građanskom ratu nastavak revolucije u borbi protiv neformalnog britanskog imperijalizma koji je pamučnu izvoznu ekonomiju Juga držao u nekolonijalnoj zavisnosti. U ovoj prvoj fazi, koalicija trgovaca i plantažera uspeva da ukloni prepreke koje su stajale na putu njenog unutrašnjeg razvoja, da bi u drugoj, zajedno s ekspanzivnim industrijskim kapitalom i farmerima sa Zapada, stvorila preduslove za nacionalnu ekonomsku integraciju.

U procesu učvršćivanja svoje hegemonije, američka buržoazija mogla se osloniti i na neke posebne klasne saveze. Činjenica da je u Americi najbrojnija klasa klasa sitnih kapitalističkih farmera — ona nema ekvivalenta u Evropi sredine XIX veka jer je ovde poljoprivreda bila u rukama poluaristokratskih posednika i siromašnih seljaka — ukazuje da je iz nje dolazila sigurna društvena podrška otvoreno buržoaskoj politici veličanja privatnog vlasništva i uzdizanja vrlina kapitalističke akumulacije. Pošto je ideologija industrijske buržoazije nailazila na ovako neposredan odziv u većem delu agrarne klase na Severu, masovna demokratska politika nije mogla biti onako opasna kako je to bila u Evropi gde srednji slojevi, odnosno sitna buržoazija, nisu bili takva snaga. Dakle, dok je evropska buržoazija bila prinuđena da se bori (često i u savezu sa ostacima aristokratije) protiv masovnog prava glasa, bojeći se da bi ono dalo moć radnicima i seljacima, industrijski deo američke buržoazije je, imajući iza sebe stabilne i brojne formere, bio u stanju da izbori svoju nacionalno-političku prevlast, stojeći na čelu revolucionarno-demokratskog pohoda (1860) protiv robovlasnika i njihovih inostranih saveznika.⁹

⁹ Valja primetiti da su južnjački plantažeri imali sličan hegemonistički položaj i u odnosu na sitne bele farmere po dolinama i visoravnima Juga. Bitni element ovog ideološkog spoja nije bio toliko pseudoaristokratski paternalizam koliko degenerisani džefernijanski liberalizam. I pored sveg njihovog vlastelinskog prenemaganja, »ultraši« poput Calhouna bili su neporedivo bliži radikalnoj vigovskoj tradiciji nego visokom torizmu. Pozivanje na prava države i individualizam bilo je potkrepljivano vizijom pomične granice ropstva koja uvek iznova obnavlja mogućnosti sitne akumulacije i uspona u sioj krupnih plantažera. Ova belačka superioristička demokratija južnog Herrewolka-a ponavljala je mnoge centralne teme (npr. egalitersko preduzetništvo) kapitalističke ideologije na Severu.

Kao što je Perlman odavno primetio, upravo ovakav raspored istorijskih činilaca — postojanje »demokratske« buržoazije i nepostojanje »starog režima« — učinilo je još težim samokonstituisanje zanatlija i radnika kao autonomne političke snage u poratnoj eri. Isti ti činioци dali su i demokratskom pokretu u Americi njegovu relativno konzervativnu boju. Za razliku od antifeudalnih revolucija u Francuskoj i Španiji, na primer, ovde nije bilo masovnog, radikalnog nasrtaja na pravne ustanove i ideologiju društva koje je valjalo srušiti, te dakle ni modela za potonju revolucionarnost radničke klase. Plebejske mase kolona nisu se 1776. digle pod vođstvom »revolucionarnih« trgovaca i plantažera da bi zapalile baklju svet-ske demokratske revolucije — kako su to, nekoliko godina kasnije, želeli da učine *sans-cullote* idući za Saint-Justom i Robespierreom — već pre da bi odbranile narodne slobode što su ih Bog i Locke podarili njihovim puritanskim precima. Zato su i Lincoln i republikanci u doba pobune na Severu 1861. žustro odbacili revolucionarne parole Garrisona i abolicionista (proširenje jednakih prava i na Afroamerikance i ukidanje robovlasništva), zamenivši ih »spasavanjem Unije i slobodnog *belog* rada«. Ove ideološke razlike nisu ni u kom slučaju nebitne; one svedoče kako o čvrstini političke dominacije buržoazije, tako i o činjenici da je »permanentna demokratska revolucija« u Americi zaustavljena.¹⁰

»Proizvođači« i »građani«

Rečeno nikako ne znači da zanatska i mlada radnička klasa u Americi nisu imale ni jasnog uvida u svoje interese, ni sposobnost njihove artikulacije. No, kraj sve ekonomske borbenosti mlade radničke klase i njene privrženosti borbi protiv »oligarhije«, moraju se pre svega istaći one strukturalne i kulturne prepreke koje su bile na putu svakoj masovnijoj radikalizaciji demokratskog pokreta i kristalizaciji jedne autonomne proleTERSke politike. Mada

¹⁰ Marxova teorija »permanentne revolucije« bila je, podsetimo se, sastavni deo njegovih strateških promišljanja dinamike neuspele socijaldemokratske revolucije u Nemačkoj 1848—1850. Ona je ukazivala na mogućnost da revolucionarno-demokratski pokret, u određenim uslovima, »preraste« u borbu za »socijalnu republiku« i to predvođen nezavisnim radničko-seljačkim krikom. Uopštenije rečeno, ovom teorijom se ukazuje na uslove koji otvaraju mogućnost uspostavljanja hegemonije jakobinizma radničke klase kao uvoda u socijalizam.

su američki radnici bili u prvim redovima borbe za odbranu jednakih prava; sami nikada nisu uspeli da stvore ma i jedan nezavisni politički pokret čiji bi se uticaj ili istorijska važnost mogli uporediti s onim što su ga imali čartizam ili francuski socijalizam. Moglo bi se učiniti da je poznata Partija radnih ljudi (1828—1832), koju je mladi Marx veličao kao prvu partiju rada, izuzetak, ali njen je sastav bio socijalno mešovit, a određen je »radnog čoveka« u toj meri katolički široko da je isključivalo jedino bankare, špekulante i nekolicinu krupnih bogataša. Pokret radnih ljudi iz 1830-ih godina nesumnjivo je bio usmeren na situaciju predindustrijskog radništva i bio je njen izraz; on je jačao impulse koji su vodili sindikalnom organizovanju i pružao mogućnost radnicima da steknu politička iskustva, ali sam nikada nije otišao dalje od najnižeg stupnja elementarne političke samosvesti.¹¹

Politička svest je već u svom začetku bila opterećena dvema iluzijama: jednom ekonomskom, drugom političkom. Prva je proisticala iz brojčane premoći sitne proizvodnje i sitnog sopstvenništva što je stvaralo utisak, ako ne baš džeksonovskog doba sveopšte pokretljivosti, ono bar znatno veće fluidnosti klasnih granica između radnika i sloja sitnih preduzetnika. Rezultat je bila ideologija »proizvođaštva« koja je smeštala klasne odnose duž ose »proizvođača« spram »parazitske moći novca« dok su svi slojevi radnika i većina kapitalista bili u jedinstvenom industrijskom bloku. Ovakvo sitnoburžoasko shvatanje u čijoj je osnovi bila pre sfera razmene no radni proces, opstalo je sve do velike krize 1873—1877. koja je, po prvi put, dovela do konfrontacije rada i kapitala na *nacionalnom* nivou.

Političku iluziju je, u tesnoj vezi s pogrešnim vide-njem klasnih odnosa, predstavljalo popularno shvatanje države kao činioца demokratske reforme. Postojanje manje-više neograničenog prava glasa za bele muškarce, usadilo je radničkoj klasi Jacksonovog doba duboku veru u izuzetnost američkog društva. Za razliku od njihove evropske braće, koja su osećala i odsustvo političke ali i ekonomske slobode, beli američki radni ljudi su počeli osećati kontrast između svoje političke slobode i svoje ekonomske eksploataisanosti. U svom istraživanju procesa preobražaja zanatlija-obučara u zavisni fabrički proletarijat u Linu (Masačusets), Alan Dawley stalno ističe njihovo nepokolebljivo uverenje da im je »u interesu opstanak postojećeg političkog sistema«. Dok su evropski radnici bili skloni da u državi vide instrument njihovog

¹¹ Walter Hugins, *Jacksonian Democracy and the Working Class*, Stanford, 1960.

ugnjetavanja, koji je pod kontrolom njima neprijateljskih društvenih i ekonomskih interesa, protiv kojeg je nužno organizovati se u posebne klasne partije, američki radnici bili su skloniji verovanju u iluziju o izjednačavajućem »narodnom suverenitetu«. ¹²

Borba za ekonomsko samoorganizovanje

Bilo bi, međutim, pogrešno precenjivati ovu činjenicu. ¹³ Politička inkorporacija ovdašnjeg radništva u predratnom periodu je imala svoje sasvim određene granice i svaki jednostrani pokušaj objašnjavanja deradikalizacije radničke klase integrativnom snagom masovne demokratije mora biti protivrečan već zbog implikacija svojih premisa. Devetnaestovekovna istorija rada brojnim primerima dokazuje da su parlamentarne iluzije američke radničke klase imale i izvesne subverzivne potencijale. U momentu sve intenzivnije eksploatacije i klase polarizacije, egaliterska ideologija američkih radnika (poput obučara Nove Engleske) bivala je moćni katalizator kolektivnog organizovanja (dovodeći do osnivanja Udruženja obučara Nove Engleske), ili pak izvor borbenog otpora (Veliki štrajk 1860). Evropski vlasnici fabrika često su se mogli osloniti na nasleđene obrasce po kojima su niže klase drugačije i kulturno podređene, dok su američki industrijalci imali pred sobom Jenki radnike »rođene u slobodi« koji nisu pristajali ni na kakav paternalizam, zahtevajući da budu tretirani kao jednaki. Od Jacksonovog doba nadalje, etos »jednakih prava« američke radničke klase — duboko usađen velikim pobunama 1776, 1828. i 1861. — sve više se sukobljava s posledicama razvoja fabričkog sistema i koncentracije ekonomske moći. ¹⁴

Štaviše, ove ideološke tenzije još više je zaoštrila izuzetna surovost borbe za sindikalno organizovanje u

¹² Alan Dawley, *Class and Community: The Industrial Revolution in Lynn*, Cambridge (Mass.), 1976, str. 235, 237.

¹³ A uveren sam da Alan Dawley baš to čini tvrdeći da je »glasačka kutija bila mrtvački sanduk klasne svesti!«. Isto, str. 70.

¹⁴ Popularna demokratska tradicija najdramatičnije se potvrđivala stalno ponavljanjem pravdanjem oružane samoodbrane protiv »tiranije«. Kada su 1880-ih godina neki sindikati počeli formirati vlastite »milicije« radi odbrane od nasilja poslodavaca i države, list *Lebor Leaf* iz Detroita savetovao je svojim čitaocima da »svaki sindikat treba da ima svoju grupu dobrih strelaca... naučite da branite svoja prava na način na koji su to vaši preci činili«. Richard Oestreicher, *Solidarity and Fragmentation: Working People and Class Consciousness in Detroit, 1877—1895*, doktorska disertacija, Michigan State University, 1979, str. 280.

Sjedinjenim Državama. Rano pravo glasa radničke klase kao integrativni činilac u Americi, mora se dovesti u vezu s velikim teškoćama koje su stajale na putu stabilne sindikalne organizovanosti. Da napravimo poređenje s britanskim slučajem: američki radnici imali su neograničeno pravo glasa više od 50 godina pre svoje engleske sabraće, ali su se gotovo generaciju duže morali boriti s neprijateljskim sudovima i nepomirljivim poslodavcima za konsolidaciju svojih prvih strukovnih sindikata. Američki rad možda nikada nije prošao pokolj Pariske komune i poražene revolucije, ali je zato krvario na bezbrojnim bojštima u rukama raznih Pinkertona i milicija.

Otud izgleda sasvim logično hipoteza da je obim legalne represije, udvostručen pod uplivom industrijalizma i cikličnih kriza i njihovog negativnog dejstva na mobilnost i najamnine, mogao oslabiti fundamentalnu iluziju radničke klase vezanu uz buržoasko političko vođstvo. Ovde se valja setiti *drugog puta* koji, takođe, vodi političkoj nezavisnosti radničke klase a predstavljaju ga radničke partije drugih demokratskih anglo-saksonskih zemalja, pogotovu onih gde su ti procesi podrazumevali — kao u edvardijanskoj Engleskoj ili poratnoj Kanadi — raskid s ranijom političkom uključenošću u buržoaske partije (pre svega, liberalne). Uzmemo li da su državna represija i ekonomska depresija neposredni uzroci rođenja laburističkih partija (teza kojom ću se iscrpnije baviti u narednom odeljku), onda su, pod kraj XIX i početkom XX veka, u Americi postojali svi potrebni uslovi. Zbog čega onda — bez obzira na nekoliko delimičnih izuzetaka i privremenih odstupanja — američki rad nije iskoristio preimущество opšteg prava glasa za stvaranje vlastitih političkih instrumenata? Naredna stepenica u tražanju za odgovorom na ovo pitanje podrazumeva pomeranje pažnje od osnova političkog sistema ka istorijskom procesu nastajanja radničke klase.

II POLITIČKA SVEST I NASTANAK KLASA

Proletarizaciju američke društvene strukture nije pratila odgovarajuća tendencija homogenizacije radničke klase, kao kulturnog odnosno političkog kolektiviteta. Duboko usađeni etnički, religijski, rasni i seksualni antagonizmi unutar radničke klase samo su pridoneli učvršćivanju stratifikacija proisteklih iz različitog položaja u društvenom procesu rada. U nekim razdobljima ove su se podele spajale i nastajale su nepremostive unutarklasne hijerarhije (recimo, »domaći + kvalifikovani + prote-

stanti« versus »imigranti + nekvalifikovani + katolici«) koje su podrazumevale nejednakost u odnosu na rad, potrošnju, legalna prava i sindikalnu organizovanost. Stvarna politička moć radničke klase u američkoj demokratiji uvek je bila znatno umanjena time što veliki delovi rada — obojeni, useljenici, žene, migranti — nisu raspolagali svim građanskim pravima.

Tokom XIX i početkom XX veka dešavalo se da potreba za organizovanjem na radnom mestu potakne masovne borbe koje su, privremeno, ukidale ili slabile ove podele, dovodeći do stvaranja jedinstvenih ekonomskih organizacija radničke klase. No, sve do 1930-ih godina — a i tad u dosta čudnim okolnostima kojima ću se baviti kasnije — nije bilo nikakvih, ni sličnih, zbivanja na političkom planu. Najugroženiji i najobespravljeniji delovi radničke klase bili su prinuđeni da se sami izbore za svoju političku jednakost, često ulaženjem u višeklasne saveze s nekom od kapitalističkih stranki. Na nesreću mnogih marksista i ekonomskih determinista Beardovske škole, sve skorodnje analize izbornog ponašanja masa u SAD u razdoblju između 1870. i 1932. potvrđuju postojanu primarnost *etno-religijskih* podela kao determinanti partijske lojalnosti i izbornog opredeljenja.¹⁵ Protivrečna dijalektika klasne unifikacije/klasne stratifikacije, uz prateću tendenciju odvajanja ili nevezivanja radnog mesta s političkom svešću, mora se konkretno ispitati u specifičnim kontekstima tri talasa masovnih borbi koji predstavljaju ključne faze u formiranju industrijskog proletarijata u Americi: (1) borba za sindikate i skraćenje radnog dana, 1832—1860; (2) poratna ekspanzija radničkih pobuna 1877, 1884—1887. i 1892—1896; i (3) veliki val

¹⁵ Etno-kulturnu interpretaciju ponašanja Amerikanaca na izborima uveo je Lee Benson u delu *The Concept of Jacksonian Democracy: New York as a Test Case*, Princeton, 1961. Najambicioznija među novijim knjigama ovog žanra je Paul Kleppnerov *The Third Electoral System, 1853—1892; Parties, Voters and Political Cultures*, Chapel Hill, 1979. Kritičko prihvatanje važnosti ove religijske podele, razume se, ne podrazumeva i prihvatanje interpretacijske tendencije 'nove političke istorije' da se marginalizuje klasa kao faktor u američkoj istoriji. Kakve god da su njihove teorijske pretenzije, najnovija istorijska istraživanja izbornog ponašanja i samih izbora, samo štete starijem Turner-Beardovom stanovištu 'ekonomskih interesnih grupa'. Umesto da potisnu klasnu borbu iz centra istorijskih zbivanja, ove studije samo podstiču marksiste da se još strože bave načinom *prelamanja* klasnih razlika kroz američko etničko-religijsku prizmu. Vidi, Paul E. Johnson, *A Shopkeepers' Millennium*, New York, 1978; James E. Wright, »The Ethno-cultural Model of Voting: A Behavioural and Historical Critique« u Allan Bogue (ur.) *Emerging Theoretical Models in Social and Political History*, Beverly Hills, 1973.

štrajkova 1909—1922, koji je recesija 1914—1915. samo dodatno podstakla.

Sve periodizacije su unekoliko proizvoljne i izložene opasnosti da zamagle važne kontinuitete i uzročne veze, no uveren sam da ova tri razdoblja zaista omeđuju integralne generacijske svesti radničke klase, oblikovane zajedničkim iskustvom ekonomske borbe, i da svako od njih dostiže svoj vrhunac u krizi koja stavlja na dnevni red pitanje nezavisne političke akcije. Prvi problem s kojim se suočavamo je uloga rasizma i nativizma, kao činilaca koji su onemogućili američkim radnicima da iskorište svoj trenutak u ključnim prekretnim momentima klasne borbe — pre svega 1856—1857, 1892—1896, 1912. i 1919—1924 — kada je političko jedinstvo bilo i najostvarljivije i najpotrebnije.

RAD I GRAĐANSKI RAT

Vreme od 1843. do 1856. bilo je ključno razdoblje eksplozivne smeše društveno-ekonomskih transformacija: uspona mehanizovane industrijske proizvodnje potrošačkih roba u Novoj Engleskoj, brze kapitalizacije poljoprivrede na srednjem zapadu, osvajanja pacifičke obale i jugozapada i velikog buma i ekspanzionističkih zahteva Kralja pamuka. Bila je to i era složenih pomeranja u društvenoj strukturi. Novi gradovi i naselja na Zapadu još uvek su bili neka vrsta sigurnosnog ventila društvene mobilnosti, ali je u industrijskim i lučkim gradovima na istočnoj obali već dolazilo do učvršćivanja klasnih podela i ograničavanja mogućnosti za ekonomsku nezavisnost. Tradicionalnu zanatsku radničku klasu koju su od sitne buržoazije delile pomične i neodređene granice, delom su već potisnula dva nova sloja radnika: prvo, tek rođeni industrijski proletarijat obućarske i tekstilne industrije u Novoj Engleskoj i drugo, nomadske armije pretežno imigrantskog radništva koje su lutale Severom gradeći železnice i kopajući kanale.

Sturm und Drang detinjstva radničke klase nosio je sobom romantičnu čežnju za imaginarnom idiličnom prošlošću, ali i realističke naznake budućnosti. I ovoga puta je radnički pokret, po obrascu koji će se ponavljati do početka XX veka, podlegao utopijskom entuzijazmu novčanog leka za sve i projekata o slobodnoj zemlji, koji bi zaustavili industrijalizaciju i iznova uspostavili idealno skladan »republikanski društveni poredak« sitnih proizvođača. Istovremeno su se oni tvrdoglavlji, osećajući da je ekonomska promena neizbežna i poučeni primerom bri-

tanskog radništva, počeli spremati za dugu borbu. Već od sredine 1830-ih godina, radnici u velikim lučkim gradovima počinju isticati svoje posebne ekonomske interese, organizujući svoja dobrotvorna društva i prve sindikalne organizacije. U narednih dvadeset godina gravitacioni centar ovog sindikalnog pokreta počeo se pomerati bilo ka kvalifikovanim radnicima u novostvorenim industrijama — predionicama pamuka i izradi obuće — ili ka stručnjacima za proizvodnju mašina — topiocima i livcima. Njihovi napori su, na žalost, imali samo privremene uspeha: široka agitacija za desetosatni radni dan počela je i ugasila se 1840-ih godina, prva generacija sindikata nestala je u velikoj panici 1837, druga u depresiji 1857, da bi, najzad, u sam osvit građanskog rata, najjači sindikat u Severnoj Americi — Udruženje obučara Nove Engleske — bio, nakon dugog štrajka, slomljen.

Značajniji od ovih plima i oseka bio je talog svesti i začetak klasnog jedinstva koji su one ostavljale, kao i način na koji se tek rođeni laburizam uklapao u opštu političku situaciju. Kao što sam već napomenuo, u Jacksonovo doba već je u radničkoj klasi bilo došlo do buđenja svesti o nespojivosti velikih koncentracija kapitala i očuvanja egalitarizma. Ovu svest samo su delimično uspeli da potisnu utopijske ludorije i uspon Zapada. Pod kraj drugog Jacksonovog mandata su, recimo, njujorški »radni ljudi« stvorili »Locofoco« frakciju unutar Demokratske partije. Premda je lokofokizam bio znak inkorporisanja nekad nezavisnih pokreta »radnih ljudi« u regularni partijski sistem, on je ipak uspeo da navede obe partije da se okrenu »radu« kao sve značajnijem glasačkom bloku. Pokušaj predsednika Van Burena — izabranog Jacksonovog naslednika i heroja lokofokista — da uvede desetosatni radni dan za zaposlene u federalnim ustanovama, bio je simbolični ustupak toj novoj snazi.

Uz to su već oko 1850-ih godina postojali uslovi za novu i koherentniju kristalizaciju političkog identiteta radničke klase. U mnogim industrijskim gradovima nezavisne zanatlije su skoro posve nestale, a obrisi nove klase strukture postajali su sve jasniji izazivajući sve dublju uznemirenost. Susan Hirsch u svom istraživanju procesa industrijalizacije u Njujarku (1800—1860) s pravom ističe da je šesta decenija bila prekretnica jer tada nestaje međuklasne pokretljivosti, a »pripadnost klasi postaje nepromenljiva«. ¹⁶

Ova konsolidacija klasnih podela se vremenski podudara s pojavom novih ideoloških problema u nacionalnoj

¹⁶ Susan E. Hirsch, *Roots of the American Working Class*, Philadelphia, 1978, str. 79.

politici i s raspadom starih klasnih savezništava. Upravo u momentu razgrađivanja starog partijskog sistema 1857, u doba gerilskih borbi u Kanzasu, ozbiljna ekonomska kriza dovodi do velike nezaposlenosti i industrijskih nemira u gradovima na Severu. Sticaj ekonomske i političke krize, na izgled je nudio izuzetno povoljnu priliku američkom radu, ili bar njegovim najnaprednijim delovima, za uspostavljanje nezavisnog vođstva u političkoj areni. Pogotovu se čini da je to bio trenutak za spajanje odvojenih struja demokratske reforme i objedinjavanje dotad odvojenih borbi za ukidanje stvarnog i radničkog ropstva.

Koncepcija takvog *radnog abolicionizma* doista je postojala. Zastupali su ga Albert Brisbane, Rober Owen, Wendell Phillips i Frederick Douglas, s onu stranu okeana su ga podsticali Marx i Engels, a nekoliko borbenih radnika pokušalo je i da ga ostvari. Bez obzira na dramatični rast fabričkog proletarijata i zaoštavanje ekonomske klase borbe, 1850-ih se nije pojavila nijedna nova partija radnih ljudi niti ijedna lokofokistička struja, koje bi bile posebno »laburističko krilo« Lincolnove koalicije. Odstvom antirobovske struje u radničkoj klasi, rad je izgubio mogućnost da iskuje veze jedinstva s crnačkim masama Juga i stvori sopstvenu revolucionarno-demokratsku tradiciju.

Nesposobnost rada da postane nezavisni politički činilac u najdubljoj nacionalnoj krizi u američkoj istoriji delom je bila uslovljena i činjenicom da je rana industrijalizacija većma vodila *fragmentaciji no unifikaciji* radničke klase. »Radni ljudi« iz 1829—1834. mogli su se osloniti na zajedništvo svoje zanatske kulture i jedinstvenu tradiciju protestantsko-demokratskog nacionalizma. No, u narednim decenijama delovale su tri moćne centrifugalne sile na razbijanju radničkog pokreta upravo u vreme kada se američka industrijska revolucija počela primicati svojoj tački uzleta.

1. Pomeranje industrijskih gradova

Prva od pomenutih sila bila je neujednačenost procesa industrijalizacije i proletarizacije u Americi, u kojoj se ekonomski rast nije odvijao ni isključivo ni pre svega u koncentričnim krugovima što polaze iz istog središta, već isto tako i naročito u nizu, vremenskom i geografskom, odvojenih razvojnih tokova. Novi industrijski gradovi Zapada (Pitsburg, Sinsinati i Čikago, na primer, posle 1850) nicali su bezmalo obnoć, van gotovo bilo kakvog kontinuiteta s predindustrijskom tradicijom i društvenim

odnosima.¹⁷ Ovo »nicanje gradova ni iz čega« svojstveno američkoj industrijalizaciji, značilo je jednovremeno i da se radnički pokret u Sjedinjenim Državama — s izuzetkom dolina Nove Engleske i starijih lučkih gradova na Istoku — rađa lišen dublje ukorenjenosti u otporima što su ih zanatlije pružale industrijalizaciji, ukorenjenosti koju mnogi historičari smatraju odlučujućim faktorom potpunijeg formiranja borbenog sindikalizma i svesti radničke klase. Upravo ovo pomeranje gradsko-industrijske granice — više no Turnerova agrarna granica — zbog toga što je stalno otvaralo nove mogućnosti sitnopreduzetničke akumulacije, predstavlja materijalnu osnovu sitnoburžoaskih ideologija individualne pokretljivosti kojima brojni američki radnici nisu odoljeli. Američki radnici su mogli — mnogo lakše od onih u evropskim industrijskim zemljama — okrenuti leđa rđavim radnim uslovima te je, od već često, geografska pokretljivost postajala surogat za kolektivnu akciju.

2. Nativizam i kulturne podele unutar američkog proletarijata

Druga centrifugalna sila — i jamačno najteže premostiva prepreka jedinstvu rada 1850-ih godina — bila je reakcija američkih radnika na nekoliko miliona siromašnih Iraca i Nemaca, koji su stigli u velikom talasu nakon desetogodišnje gladi u Evropi. Novi useljenici su predstavljali jeftinu radnu snagu za nove fabrike u Novoj Engleskoj i armije nekvalifikovanog radništva za gradnju zapadne železnice i pensilvanijske rudnike uglja. Američka radnička klasa ih je dočekala krajnje neprijateljski: bunili su se protiv njih, izbacivali ih s posla, onemogućavali im prijem u sindikate i nastojali da im onemoguće sticanje svih građanskih prava.¹⁸ Delom uslovljena konkurencijom na tržištu rada (premda je moderna historiografija opovrgla stari mit da su Iraci stigli u novoengleske tekstilne fabrike kao štrajkbreheri) ova polarizacija na Jenkije i imigrante bila je, u isto vreme, izraz dubokog kulturnog antagonizma koji će, u narednih sto godina, blokirati sve pokušaje uspostavljanja jedinstva rada. Bilo bi odveć jed-

¹⁷ »U većini industrijskih regiona zapadno od Aleghenija, grad nije prethodio fabrici; fabrika je bila ta iz koje je nastajao grad.« R. H. Tawney, *The American Labour Movement and Other Essays*, London, 1979, str. 57.

¹⁸ Imigracija irskih katolika počela je još 1820-ih godina. Već krajem Jacksonove ere bilo je napada na bostonske crkve i sukoba između irskih i starosedelaca-tkača u Filadelfiji.

nostavno ovaj rascep svesti na protivstavljenost starosedelaca-protestanata i useljenika-katolika; toj antinomiji, međutim, izmiču svi oni tanani putevi kojima je, na jednoj strani, došlo do spajanja religija, etniciteta i narodnih običaja u dva neprijateljska sistema, a na drugoj, putevima integracije tih sistema u matricu globalne, posve specifične američke buržoaske kulture.

Osnovni paradoks američke kulture i jeste u tome što su jednako u pravu bili i Engels koji ju je nazvao »najčistije buržoaskom« i Marx koji je primetio da je »Severna Amerika prevashodno zemlja religioznosti.«¹⁹ Pošto nije postojala ni državna crkva ni aristokratska hijerarhija, liberalizacija nije bila preduslov liberalizmu, te Amerika nije prošla »kulturnu revoluciju« sličnu jakobinskom anti-klerikalizmu u Evropi. Niti je u američkoj radničkoj klasi ikad uhvatila korena tradicija onog kritičkog, nepokornog racionalizma, koja je u Evropi mnogo doprinela okretanju proletarijata ka socijalizmu i uspostavljanju trajnog saveza sa inteligencijom. Industrijsku revoluciju u Americi je, naprotiv, pratilo jačanje uticaja religije, kako na kulturu, tako i na svest radničke klase.²⁰

Religija i korporatizam podkulture

Tako protestantizam nije bio samo većinska religija međuratne Amerike, već i jedan od konstitutivnih elemenata republikanskog nacionalizma. Kao što su Rhys Issac i drugi pokazali, podrška američkoj revoluciji je poticala iz dva ideološka izvora: patriotskoj pobuni protiv Parlamenta legitimnost je dala eksplozija radikalnog evanđelizma koja je »prava čoveka« tumačila u ključu perfekcionističkog protestantizma.²¹ Za ovim prvim velikim buđenjem usledilo je drugo u Jacksonovo doba, čime je stvo-

¹⁹ Karl Marx, »On the Jewish Question«, *Collected Works*, t. 3, str. 151.

²⁰ Staviše, moć religije u Americi tek treba da iščezne. SAD su jedina razvijena kapitalistička zemlja koja doživljava veliki uspon religije u poratnom razdoblju; vezanost za crkve zapravo raste tokom čitavog XX veka i to od 43% 1910. na 69% 1969. godine. Prema poslednjim uvidima ima više od 45 miliona »iznova rođenih« evanđelističkih protestanata i karizmatskih katolika u današnjim Sjedinjenim Državama. Sydney Ahlstrom, *A Religious History of the American People*, New Haven, 1972, str. 951—952; takođe Jeremy Rifkin (s Tedom Howardom), *The Emerging Order: God in an Age of Scarcity*, New York, 1979.

²¹ Rhys Issac, »Preacher and Patriots: Popular Culture and the Revolution in Virginia«, u Alfred Young (ur.) *The American Revolution*, DeKalb, 1976, str. 130. Takođe, Michael Greenberg, »Revival, Reform, Revolution: Samuel Davies and the Great Awakening in Virginia«, *Marxist Perspectives*, leto 1980.

reno plodno tlo iz kojeg će nići niz jenkijevskih moralnih kampanja (abolicionizam, slobodna zemlja, antipapizam), a napokon, 1850-ih godina, i sama Republikanska stranka. Ovaj aktivizam je, bez sumnje, na jednoj strani, pridoneo stvaranju homogenog protestantskog nacionalnog identiteta *Severa*, ali je renesansa pijetizma, isto tako, bila jedan od činilaca koji je znatno olakšao uspostavljanje društvene hegemonije novih industrijskih kapitalista. Religijski moralizam bio je jamačno najmoćnije od svih sredstava u borbi protiv iskonskih neprijatelja industrijske discipline i visokih profita — »pijanstva, spontanog praznovanja i nepažnje na radu.«²² Evangelizam, kao i engleski metodizam, može biti mač s dve oštrice: radnici mogu u njegovom egalitarizmu naći opravdanje za sindikalno organizovanje i desetosatni radni dan. Ostaje, međutim, činjenica da je pijetizam jenkijevske radničke klase bio na vrhuncu upravo onda kada su katolički useljenici preplavili tržište radne snage na Istoku (broj američkih katolika se sa 663.000 1840. popeo na 3.103.000 1860. godine).

Irski useljenici iz generacije »velike gladi«, kao i oni neposredno nakon njih, donosili su, u godinama posle 1850, »u najmilitantniju protestantsku naciju na svetu«²³ jednu veoma određenu i energičnu varijantu katoličanstva. Mnogi od onih koji su se bavili istorijom radničkog pokreta, odredili su religiju imigranata kao suštinski konzervativnu, ako ne uvek i kao feudalnu instituciju s »jasno izraženim kontinuitetom s tradicijama seljaštva«²⁴. Ovakvo tumačenje previđa razliku koja je postojala između propapinskog stava evropskog katoličanstva — usko vezanog uz meternikansku reakciju i odlučnu odbranu monarhije — i antimonarhističkog i prorepublikanskog katoličanstva irskih siromašnih slojeva. Stroga religioznost irskih useljenika bila je rezultat »verske revolucije« koja je u Iskoj otpočela kad i poraz revolucije iz 1789, a smer joj je dao katolički pokret za emancipaciju Daniela O'Connella.²⁵ Većina irskih useljenika ni u kom iole strožem smislu nisu bili seljaci: među njima je bilo napoličara, zakupaca, poljoprivrednih radnika i kubikaša sezonaca rođenih u užasnim uslovima kolonijalne neraz-

²² Ahlstrom, *A Religious History*, str. 844—845; Johnson, *A Shopkeeper's Millennium*, str. 135—137; Ray Allen Billington, *The Protestant Crusade, 1800—1860*, New York, 1938.

²³ Johnson, *A Shopkeeper's Millennium*, beleška na omotu.

²⁴ Stanley Aronowitz, *False Promises*, New York, 1973, str. 167.

²⁵ Emmet Larkin, »The Devotional Revolution in Ireland 1850—1875«, *American Historical Review*, jun 1972; Bruce Francis Biever, S. J. *Religion, Culture and Values*, New York, 1976.

vijenosti. U njih se obnovljena religija stapala s republikanskim nacionalizmom, što je imalo posve drugačije političke implikacije od onih koje su sledile iz katoličkog pijetizma u francuskim ili španskim uslovima.

Ključno i najvažnije je da je američka katolička crkva, koju su ovi irski useljenici uglavnom stvorili i u kojoj su oni dominirali, u poređenju s ostalim američkim crkvama, bila u prvim redovima prilagođavanja liberalnom kapitalističkom društvu. Naročito se mora istaći da joj je njena vezanost uz obnovljeni irski katolicizam u nasleđe donela dvostruku tradiciju — sveštenstva plebejskog (u stvari, radničkog) porekla (te se nadbiskup Cushing mogao 1940-ih godina pohvaliti na sastanku CIO /Kongresa industrijskih organizacija/ da »nijedan biskup ili nadbiskup u hijerarhiji američke crkve nije bio sin fakultetski obrazovanog oca«²⁶) i otvorenost prema demokratskim ideologijama posredstvom onoga što je prvobitno postojalo kao spoj religije i irskog nacionalizma. Upravo je ovo bila prva nacionalna katolička crkva koja se — 1880-ih godina suočena s opasnošću koju su za nju predstavljali Vitezi rada — umešala u radnički pokret, očuvavši svoju ideološku dominaciju pokroviteljstvom što ga je pružala antiradikalnom desnom krilu u sindikalnom pokretu.²⁷

Mudrost američkog katoličanstva, već vidljiva 1850-ih godina, sastojala se u tome što je njegov aparat neposredno sudelovao u kulturnom prilagođavanju miliona katoličkih imigranata uslovima američkog liberalno-kapitalističkog društva, istovremeno učvršćujući svoju hegemoniju u sferi podkulture, i to kroz razgranat sistem parohijskih škola i katoličkih (ili katoličko-etničkih) udruženja. Ovaj jedinstveni istorijski poduhvat uveo je američku crkvu u dve paralelne bitke: protiv vatikanskih nepomirljivaca, protivnika »savremenosti«, ali i protiv glavne struje američkog protestantizma, koja je držala da je hodo-

²⁶ Ahlstrom, *A Religious History*, str. 1007.

²⁷ Hegemonija »modernističkog« krila u američkom katoličanstvu uspostavljena je tek posle dugih unutrašnjih borbi, i bilo bi sasvim pogrešno potcenjivati snagu konzervativne hijerarhije u ma kom istorijskom trenutku. Bez obzira na to, prilagodljivi »amerikanizirani« bili su pioniri društvenog i političkog uključivanja crkve u život u Americi. Oni su povremeno bili i katalizatori promena i u široj svetskoj crkvi. Tako je bitka kardinala Gibbonsa i amerikanista protiv crkvene reakcije a povodom Vitezova rada, utrla put donošenju *Rerum Novarum*-a pape Lea XIII 1891. godine, čime je uspostavljeno »primirje« između Vatikana i liberalnih i radničkih pokreta. U tom smislu može se reći da je »hrišćanska demokratija« rođena u Sjedinjenim Državama. Vidi, Henry J. Browne, *The Catholic Church and the Knights of Labor*, Washington, D. C., 1949.

časnička baština smrtno ugrožena spojem (i vezom) dvaju zala — ruma i romanizma.

Stoga je veoma važno reći da nije samo imigracija, pa čak ni katolička imigracija *per se* bila ta koja je razbila homogenost radničke klase na Severu; pre se, od kraja 1840-ih godina, radilo o formiranju dveju *corporativnih podkultura* utemeljenih na religijskoj podeli koje su delovale kroz ogromne mreže najrazličitijih ustanova i pokreta (od Trezvenjačke unije hrišćanki do Kolumbovih vitezova). Uz to je svaki od ova dva velika kulturno-religijska bloka obuhvatao i bezbroj etničkih, verskih i regionalnih podsveza koji su imali i sfere sopstvene relativne autonomije.²⁸

Najbitniju razliku između društvenih i kulturnih univerzuma američke i većine zapadnoevropskih radničkih klasa ne predstavlja sama etnička ili religijska podeljenost, kao takva, već upravo način na koji su se postojeće podele stapale i protivstavljale na nacionalnom nivou i to isključivo duž etno-kulturne ose. Institucionalne celine »protestantski nativizam« i »katolicizam« delovale su kao posrednici između etničkih i jezičkih partikularizama na jednoj, i opšteg konteksta nacionalne buržoaske kulture, na drugoj strani.²⁹ Obe ove celine bile su, na neki način, činioci *akulturacije* (i u katoličkim se školama propagirao američki nacionalizam i poštovanje svojine bar onoliko efikasno koliko i u protestantskim), ali i antagonistički okviri *asimilacije* (etničke grupe težile su savezima na verskoj osnovi, etnička egzogamija podrazumevala je religijsku endogamiju itd).

Kulturna podeljenost počela se 1850-ih godina reprodukovati i na političkom planu. Nova struktura partij-

²⁸ Etnicitet je u Americi, kako su Glazer i Moynihan istakli, 'jedna nova socijalna forma' a ne samo 'ostatak iz vremena masovne imigracije'. Nathan Glazer i Daniel Patrick Moynihan, *Beyond the Melting Pot*, Cambridge, Mass., 1963, str. 16. Dodao bih da je za razumevanje načina na koji se pojedine narodnosti spajaju i reprodukuju neophodno imati u vidu odnos između klasnih, religijskih, etničkih i rasnih veza. Irski protestanti su na priliv Iraca-katolika odmah reagovali postavši 'škotski Iraci'. Kasnije su brojne zajednice Srba, Hrvata, Slovenaca, Slovaka, Poljaka i Mađara — budući prinuđene diskriminacijom i eksploatacijom da se drže na okupu — prihvatile određene etničke zajedničke crte kao 'dovoljne' i pored svih podela i antagonizama koji su među njima tradicionalno postojali. Joseph J. Barton, *Peasants and Strangers*, Cambridge, Mass., 1975, str. 20.

²⁹ Za neke istoričare politike su najrelevantnije antinomije 'pietističko' naspram 'liturgijskog' jer imaju u vidu činjenicu da su nemački luteranci na srednjem zapadu nastojali da stvore zajednički front s irskim i nemačkim katolicima protiv asketskog trezvenjaštva i u korist parohijskog sistema obrazovanja. Kleppner, *The Third Electoral System*, str. 363.

skog sistema, uspostavljana nakon 1854. godine, jednovremeno je bila izraz kako regionalne polarizacije tako i sve šireg etno-religijskog jaza unutar radničke klase. Tako je nativizam američke radničke klase doprineo formiranju otvoreno antikatoličke, antiimigrantske Američke ili »Know-Nothing« partije, koja je vremenom postala jedan od najuspešnijih pokreta vezanih uz treću partiju u američkoj istoriji. Sredinom šeste decenije osnovana je nova Rrepublikanska partija i to spajanjem većine Američke partije s Partijom slobodne zemlje i jednim krilom već podeljene Vigovske partije. Uspon republikanaca bio je posledica trijumfa najagresivnijeg jenkijevskog sitnokapitalističkog sloja, a partijski program predstavljao je sintezu protestantskog moralizma, centralističkog nacionalizma i idealizovanog preduzetničkog kapitalizma. Posve ironično, bojni poklič republikanaca »za slobodan rad« nije imao nikakve veze s pravima kolektivnog rada; naprotiv, radilo se o nadi u spas koja je polagana u individualnu pokretljivost kao beg od najamnog rada.³⁰

Katolički imigranti priklonili su se Demokratskoj partiji koja je nudila *laissez-faire* toleranciju religijskih i kulturnih razlika. Politička podeljenost radničke klase, koja je iz ovih partijskih podela sledila, potrajala je sve do u osvit Nju dila, a njene su posledice po klasnu svest bile poražavajuće. Američki radnici-protestanti pristajali su da ih vode njihovi šefovi i eksploatatori, dok su katolički-imigranti stupili u bezbožnički savez s južnjačkom reakcijom.³¹

³⁰ Eric Foner, *Free Soil, Free Labor, Free Men: The Ideology of the Republican Party before the Civil War*, New York, 1970.

³¹ U svojoj poznatoj studiji grada Lina u državi Masačusets, kao 'mikrokosmosa' industrijske revolucije u SAD, Alan Dawley je potcenio etno-religijske podele unutar radničke klase kao uzrok potiskivanja klasne svesti 1850-ih godina. Umesto toga zastupao je mišljenje da se 'vremenski sled zbivanja' — a posebno nacionalistički sadržaji zaostali iza građanskog rata u kontekstu opredeljenosti za demokratsko pravo glasa — može smatrati glavnim razlogom političke inkorporacije starosedelačke radničke klase u Republikansku partiju. Pri tom je Lin, što i sam Dawley priznaje, pravi izuzetak u poređenju s drugim gradovima »zbog najvećeg postotka tu rođenih radnika u odnosu na sve ostale značajnije industrijske gradove u državi«. Da je Dawley izabrao drugi 'mikrokosmos' verovatno bi došao i do drugačijih zaključaka; možda do sličnih onima do kojih je došla Susan Hirsch ispitujući etničko-religijske sukobe u predratnom Njujarku i način na koji su oni 'razorili' socijalni poredak 1850-ih godina i, pogubno po njih, pocepali radnike na međusobno zaraćena 'etnička geta'. Dawley, *Class and Community*, str. 238—239; i s Paulom Falerom, »Working Class Culture and Politics in the Industrial Revolution: Sources of Loyalty and Rebellion«,

3. Rasizam: zajednička tema

Ovo ispitivanje radničke klase ostalo bi nepotpuno ako ne bi obuhvatilo i treći činilac podele: rasizam. Američka demokratija bila je, na kraju krajeva, najuspešniji slučaj doseljeničkog kolonijalizma, a nužni preduslov »slobodne zemlje, slobodnog rada« bio je genocid nad urođeničkim stanovništvom. Stavise, kao što je Tocqueville primetio, predratni Sever bio je, zasigurno, nepomirljivije anticrnački od Juga.

Spoj već jasno izraženog belog rasizma i mita o budućoj preplavljenosti severnog tržišta rada crncima, naveo je većinu tamošnjeg belog radništva da se suprotstavi socijalnoj jednakosti i davanju građanskih prava crnim slobodnjacima. Bele niže klase su se, od Bostona do Sinsinatija, povremeno bunile, napadale zajednice slobodnjaka, progonile abolicioniste i postavljale rasne prepreke ulasku u pojedine esnafe. Univerzalizacija prava glasa za muškarce nije nigde na Severu obuhvatila crnce, a uoči građanskog rata slobodnjaci su samo u četiri države Unije imali ograničeno pravo glasa.³² Čak ni uspon Republikanske partije ni snažni masovni otpor Severa širenju ropstva, nisu bitno uticali na slabljenje ovih predrasuda. Mlada Republikanska stranka pomno je otklanjala mogućnost ili se čak otvoreno protivila integraciji crnaca u društvo Severa; deportacija u Afriku bila je, zapravo, najprihvaćenije rešenje. Premda su neki delovi lokalne bele radničke klase, posebno u Novoj Engleskoj, najzad prihvatili abolicionizam, njihovo, manjinsko, opiranje ropstvu bilo je prečesto potaknuto pijetističkom religijskom ideologijom, a ne jasnim političkim uvidom u vezu između kapitalizma i ropstva. Na žalost, mnogo jasniji i glasnjiji, pa i slušaniji u radničkoj klasi bili su radnički vođi i jacksonovski radikali poput Orestesa Brownsona i Georgea H. Evansa koji su, pod plaštom klasne politike, zagovarali savez radnika Severa s robovlasnicima a protiv »kapitala«.

u Milton Cantor (ur.), *American Working Class Culture*, Westport, 1979, str. 70—71; Hirsch, *Roots of the American Working Class*, str. 106—107, 120—123.

³² Uoči građanskog rata samo su četiri države davale pravo glasa crncima: Nju Hempšajr, Vermont, Masačusets i Njujork, a jedino su u Njujorku predstavljali oko 1% stanovništva. U Nju Hempširu je bilo 149 crnaca, u Vermontu 194. Praktično ih je veoma malo moglo glasati u Masačusetsu jer je pismenost bila prethodni uslov, što je važno i za Njujork gde je imovinski cenzus samo za njih važio. Sait, *American Parties and Elections*, str. 42.

Dobri građani Pensilvanije

William Lloyd Garrison je 1840-ih godina ponudio Ircima (koji su već tada činili većinu nekvalfikovane radne snage) strategiju sklapanja savezništva između abolicionizma i pokreta koji se u Irskoj borio za ukidanje antikatoličkih zakona. Za razliku od drugih abolicionista, Garrison je gajio iskrene simpatije prema Ircima i bio je uveren da imigranti-pristalice Daniela O'Connella treba da uđu u za obe strane korisni jedinstveni front. Odgovarajući na inicijativu Garrisona, »veliki oslobodilac« (kako su O'Connella zvali) pozvao je Irce da se solidarišu s abolicionistima: »Ne želim nikakvu američku pomoć koja preko Atlantika stiže uprljana krvlju Crnaca«; »Preko Atlantika nek' do vas dopre moj glas — Napustite tu zemlju, vi Irci, a ostanete li i usudite li se da prihvatite sistem ropstva... više vas nećemo smatrati Ircima«.³³

Bujica ljutih optužbi za podršku crncima sručila se na O'Connella. Jedno od pisama poslato mu je sa skupa Iraca-rudara u Pensilvaniji. Posle oglašavanja njegove poslanice za falsifikat i upozorenja da oni nikada neće prihvatiti crnce kao braću, udari pišu: »Mi ni u kom slučaju ne predstavljamo neku posebnu klasu ove zajedice, no u svakom pogledu smatramo se *građanima* ove velike i slavne *republike* — te na svaki pokušaj da nam se ko obrati drugačije do kao *građanima*, gledamo — radilo se o ukidanju ropstva ili čemu drugom — kao na podlost i nedelo, bez obzira odakle dolazio«.³⁴ Odbijanje irskih rudara, koji su radili u paklu istočnopensilvanijskih rudnika antracita, da prihvate i nagoveštaj — makar dolazio i od njihovog nacionalnog heroja — da bi oni u Americi mogli biti nešto manje od *građana*, samo za sebe dovoljno govori o ideološkom uticaju američke »izuzetnosti« i teškoćama stvaranja jednog klasno svesnog radničkog pokreta.

Tako se, uprkos naporima Garrisona i O'Connella, abolicionizam nije ni dotakao najeksploatisanijih i najprokaženijih slojeva radničke klase na Severu. Premda su Irci (neki kao republikanci, većina kao demokrati-pristalice Unije) u građanskom ratu bili lojalni Uniji, rasiistički stav prema crncima bivao je sve izraženiji kako su, zbog porasta troškova života i klasnog sistema regrutacije, uslovi u imigrantskim getima bivali lošiji, pothra-

³³ Gilbert Osofsky, »Abolitionists, Irish Immigrants and the Dilemmas of Romantic Nationalism«, *American Historical Review*, oktobar 1975, str. 905.

³⁴ Isto, str. 902.

njujući pri tom uverenje da su »crnci krivi za sve«. Velika pobuna regruta 1863. — najkrvavija građanska epizoda u američkoj istoriji — pokazala je koliko je svest siromašnih useljenika bila shizofreno podeljena: na jednoj strani bila je mržnja prema bogatima, na drugoj isto toliko neprijateljstva prema crncima. Iako je bilo pokušaja da se sadistički nasrtaji Iraca na slobodnjake racionalizuju i svedu na posledice očajničkog rivaliteta dveju grupa u borbi za nekvalifikovane poslove, takve analize posve obesnažuje činjenica da su crnci već tada bili isključeni iz većine kategorija manuellnog rada te je konkurencija mogla biti isključivo jednostrana — u stvari uperena protiv crnaca.³⁵ Možda bi na irski rasizam valjalo gledati kao na sastavni i nužni deo njihove nagle i defanzivne amerikanizacije koja se odvijala u društvenom kontekstu unutar kojeg je svaka od klasno-korporativnih kultura (starosedelačko-protestantska koliko i imigrantsko-katolička) kroz prizmu sopstvenih partikularnih vrednosti, sasvim verno prelamala zajednički, naseljeničko-kolonijalni vjeruju, po kome su svi građani.

Rad i populizam

Ekonomska kriza pred sami građanski rat i ofanziva poslodavaca koja ju je pratila, potisnuli su sasvim i ono malo preostalih sindikata. Novi sindikalni pokret, nastao pod kraj građanskog rata, bio je u boljem položaju od starog jer su zajednička iskustva i žrtve na bojnopolju predstavljali pouzdaniji osnov zajedničke akcije starosedelaca i useljenika. Između 500.000 i 750.000 radnika bezmalo četvrtina muškog dela proletarijata, borila se za sindikate; ako se ima u vidu diskriminatorni sistem upisa, nesrazmeran je udeo Iraca i Nemaca useljenika. Uz to je industrijski bum, koji je trajao od 1863. do 1873. godine, mnoge od imigranata iz nekvalifikovanih preveo u druge poslove u građevinarstvu, metalskoj industriji i drugim sektorima kvalifikovanih poslova. Istovremeno su novi revolucionarni vetrovi iz Irske (Fenijanski ustanak 1867, rat za zemlju 1879—1882) i Nemačke (lasalizam i borba za pravo glasa) počeli politizo-

³⁵ »Staro shvatanje po kojem je obojenom čoveku pripadalo pravo na život, sve brže i neminovnije potiskuje jedno sasvim drugačije; svakoga časa nekog crnog čoveka izbacuje s posla neki tek prispeli imigrant, čija se glad i boja smatraju jačim razlogom za njegovo primanje na posao: uvereni smo da će se to nastaviti sve dok nam se ne izmakne i poslednji oslonac.« *Frederick Douglass's Paper*, 4. III 1853.

vati imigrantsko radništvo u radikalnijem smeru. Premda je još bilo zakasnelih odjeka predratnog etno-religijskog sukoba (njujorški nemiri 1869. i 1872, krvavi obračuni između Hibernijanaca i britanskih rudara u pensilvanijskim ugljenokopima) najizraženija tendencija u poratnoj generaciji radništva bila je tendencija objedinjavanja radničke klase na radnom mestu i traganja za odgovarajućim oblicima solidarnosti i sindikalnog organizovanja.

Talasi štrajkova krajem XIX veka

Zlatno doba bilo je razdoblje intenzivne industrijalizacije oslonjene na konsolidovano kontinentalno unutrašnje tržište i mašinizaciju sektora proizvodnje kapitalnih dobara. Razvoj poljoprivrede na Zapadu i gradnja železnica urodili su velikim potrebama za novim mašinama i proizvodima metalske industrije koje je podmirivao novi industrijski kompleks oko Velikih jezera. Krajem perioda obnove, Čikago je potisnuo Mančester i postao najveći industrijski grad na svetu, dok se američka radnička klasa uvećala gotovo dva puta. Serijska industrijska proizvodnja bila je, međutim, tek u povoju, te je jedva nekoliko fabrika zapošljavalo više od hiljadu radnika. U tom pogledu su železnice predstavljale izuzetak po svojoj veličini, finansijskim mogućnostima i broju radnih mesta. Krajem veka zaposleni na železnici, kojih je tada već bilo oko milion, kao, uz ostalo, jedini segment američke radničke klase objektivno u mogućnosti da realizuje koordiniran štrajk na nacionalnom nivou, stupaju na scenu kao socijalna avangarda američkog proletarijata. Otuda ne čudi što se svaki desetogodišnji privredni ciklus između 1870. i 1900, po pravilu završavao nacionalnim štrajkom železničara, uz solidarnu podršku stotina hiljada, pa i miliona, drugih radnika i sitnih farmera. Veliki nemiri 1877, masovni štrajkovi u sistemu Gould 1885. i naredne godine, kao uostalom i čuveni štrajk u Pullmanu (zvan i »Debova pobuna«) 1894. predstavljaju najsvetlije trenutke klasne borbe u devetnaestovekovnoj Americi.

Svaki od ovih talasa štrajkova doprinio je stvaranju sve obuhvatnijih nacionalnih radničkih organizacija. Već 1867, s formiranjem kratkovečne Nacionalne unije rada, postaje jasno da je ideja radničkih federacija koje uključuju i starosedeoce i imigrante dobila brojne pristalice. U vreme štrajkova na železnici 1877. godine, jedan

tajni i dotle malo poznati pokret — organizovan po ugledu na masoneriju a radi zaštite od represije poslodavaca — nazvan »Vitezovi rada« izbija na čelo borbe u nekolici država. Vitezi-štrajkači su 1885. godine izvojevali pobeđu u borbi koja je na jugozapadnoj železnici vođena protiv Jaya Goulda, jednog od najmoćnijih i najokrutnijih pljačkaša toga doba. Posledica je bila da su se neorganizovani radnici širom zemlje počeli masovno priključivati redu koji je 1886. imao već oko 700.000 članova. Istovremeno su mu se i drugi sindikati priključivali, dok su najvažniji od preostalih — među njima i najbrojnija bratstva železničara — pod snažnim pritiskom članstva i sami sve više bili skloni da postupe na isti način. U doba kad su i najkvalifikovaniji radnici teškom mukom uspevali da očuvaju vlastite sindikate, suočeni s neprijateljstvom poslodavaca i terorom države, većini je bilo jasno da jedino široki, otvoreni pokret čitavog proletarijata može biti dovoljna snažan okvir solidarnosti i uzajamne pomoći koji bi sindikatima koje objedinjava omogućio dalji razvoj i opstanak. Fleksibilna struktura Vitezova, s mnogo različitih organizacionih formi — strukovnih (nacionalna strukovna veća), granskih (posebna veća) i lokalnih (oblasna veća) — sasvim je dobro služila ovoj svrsi.

Društvena vizija Vitezova

Uz ekonomsko organizovanje ugnjetenih masa, Vitezovi su težili i realizaciji jedne dublje društvene vizije. Oni su, da bi stvorili mrežu organizacija solidarnosti koje bi povezivale radno mesto i zajednicu, posegli za različitim tradicijama (fraternalizam, evangelizam, »jednaka prava«, uzajamna pomoć). Tipični inventar organizacija Reda obuhvatao bi (ovde na primeru Detroita 1885): »sindikate, veća Vitezova rada, radničke klubove, zadružne prodavnice i fabrike, radničke novine, pevačka društva, društvene klubove, političke organizacije i radničku miliciju (!)«. ³⁶ No, izum koji najjasnije svedoči o projektu stvaranja jednog *paralelnog proleterskog građanskog društva*, bez sumnje su sudovi Vitezova rada. U svojoj najvažnijoj knjizi, posvećenoj članstvu i unutrašnjoj organizaciji Reda, Garlock na sledeći način opisuje ove čudne ustanove: »Svako lokalno veće ima vlastiti sud, čiji su oficiri izabrani od strane članstva, sud pred kojim Vitezovi rešavaju sporove bez obraćanja građanskim sudovima.

³⁶ Oestreicher, *Solidarity and Fragmentation*, str. 123.

Članstvu se pred ovim sudovima može suditi ne samo za prekršaje obaveza prema Redu, kao što su štrajkbreherstvo ili pristajanje na niže nadnice, već i za kršenje porodičnih obaveza kao što su prebijanje ili napuštanje supruge, odnosno kršenje pravila društvenog ponašanja kao što su pijančenje na javnom mestu ili neplaćanje stanarine«. ³⁷ Zameci klasne kulture za kakve su se zalagali Vitezovi ne samo da izlaze iz okvira čistog i isključivog sindikalnog ekonomizma, već su prva, ikad ponuđena, alternativa vladajućim etno-religijskim podkulturama. ³⁸ Procenjuje se da je izabranih koji su radili u sudovima odnosno većima Vitezova rada bilo između 100.000 i 200.000; i letimičan pogled na imena otkriva da je Red uspeo da ostvari pomirenje između radnika Iraca, Nemaca i starosedelaca. Vitezovi su, takođe, prvi pokušali da organizuju ženski deo proletarijata — postavljanjem žene-organizatora s punim radnim vremenom — a napravili su i prve, stidljive, korake ka integraciji crnih radnika. ³⁹ Stoga ne čudi da je oduševljeni Friedrich Engels u usponu Vitezova video prvi jasni znak da američka radnička klasa postaje klasa-za-sebe: »... prva organizacija koju je stvorila američka radnička klasa kao celina... jedina nacionalna veza koja je drži na okupu i čini da i sama, ništa manje od njenih neprijatelja, oseća sopstvenu snagu«. ⁴⁰

Jevandelje radničke solidarnosti doseglo je milenijarni kvalitet u vreme štrajkova na železnici i bitke za osmosatni radni dan 1886. godine, upravo kad su i Vitezovi rada i sindikati bili na svom devetnaestovekovnom vrhuncu. Prva proslava Prvog maja potakla je spontani jednomesečni val masovnih marševa, napuštanja posla i kvazigeneralnih štrajkova koji je kulminirao opštenacionalnom eksplozijom nasilja te su se novine pitale »je li to revolucija?«. Uoči poraza trećeg štrajka protiv Goulda i za vreme represije, nakon masakra u Hejmarketu, dolazi do naglog i nenadanog zastoja u dotle burnom razvoju Vitezova i, u atmosferi sve gorih odnosa sa sindikatima i unutrašnjih sporova s vođstvom, počinje duga si-

³⁷ Jonathan Garlock, »A Structural Analysis of the Knights of Labor: A Prolegomenon to the History of the Producing Classes«, University of Rochester, doktorska disertacija, 1974, str. 7.

³⁸ Jedinstvenost Vitezova rada bila je tim značajnija jer je u isto vreme došlo do obnove antikatolicizma pošto je pietizam vezivan s visokom stopom nataliteta među katolicima i širenjem sistema parohijskih škola. Kleppner, *The Third Electoral System*, str. 216—221.

³⁹ Garlock, *A Structural Analysis*, str. 21.

⁴⁰ Friedrich Engels, »The Labour Movement in America«, američko izdanje, predgovor, *The Condition of the Working Class in England*, Moscow, 1977, str. 21.

lazna putanja Reda. Posledična fragmentacija radničkog pokreta još je više umanjila značaj raznih »radničkih stranaka« koje su svoj procvat doživele u doba najveće moći Vitezova i kratkotrajnog jedinstva radničke klase 1885—1886. godine.

Slabljenje Vitezova

Uzroci slabljenja Reda i raspada njihove kulturne i političke mreže već godinama su predmet historiografskih sporova;⁴¹ ovde ćemo, ne pretendujući na iscrpnost, bar ukazati na neke činioce koji su se i kasnije javljali kao prepreka koja je onemogućavala jedinstveno klasno organizovanje i svest.

Moć Vitezova na železnici bila je, primerice, umanjena izdajstvom mašinovođa čije je bratstvo bilo potkupljeno onog trenutka kada su poslodavci postali svesni da ova grupa radnika može zaustaviti čitavu privredu. Mašinovođe, nakon 1885, predvođeni vrhovnim velikim majstorom, desničarem Arthurom, nikada više nisu ni zvanično podržali ni pomogli druge radnike na železnici. Stav bratstva mašinovođa podstakao je suprotnu tendenciju ka uskoj, »aristokratskoj« organizovanosti unutar radničkog pokreta.

Kriza Vitezova ukazuje na još jedan problem — uspostavljanje simbiotskog odnosa između radničkog vođstva i aparata Demokratske partije. U arhivama Vitezova nalazimo brojne proteste običnog članstva protiv načina na koji se manipuliralo Redom radi realizacije političkih karijera pojedinaca. Majstor Powderly, demokratski gradonačelnik Skrentona (Pensilvanija) i potom (od Republikanaca imenovani) Komesar za imigraciju, tek je najpoznatiji primer. David Montgomery s pravom ističe, poredeći uslove u Americi i Britaniji, da je u ovom razdoblju »najefikasnije sredstvo onemogućavanja« sazreva-

⁴¹ Historiografsko bojište podeljeno je, grubo uzv. na sledeći način: Oni, odgojeni u »viskonsinskoj« tradiciji Commonsa i Perlmana, i njenom gotovo teleološkom uverenju u to da je gomperezizam bio prirodna sudbina američkog rada, na Vitezove uglavnom gledaju kao na neostvarivi san — poslednji trzaj stare »utopističke« reformističke tradicije koja se lepila za besklasnu ideologiju »proizvođaštva« i sitnoburžoaskih jednostavnih rešenja (Greenbackism) i proizvodnih kooperativa. Drugi, pa i marksisti (Foner) kao uostalom i većina mlađih istraživača istorije Vitezova (Garlock, Oesterecher, i dr.) zastupaju drugačije viđenje Vitezova: slažu se, doduše oko toga da su Vitezovi bili preopterećeni starim ideološkim prtljagom, ali ističu kao i Engels, da je neuporedivo značajnija dimenzija pokreta njegova okrenutost klasnoj, a ne prevashodno strukovnoj, solidarnosti.

nja klasne svesti i stvaranja radničke partije, bila upravo »lakoća s kojom su američki radnici dolazili na izborne položaje«. ⁴² Kooptiranje pojedinih radničkih vođa bilo je samo olakšano prevratom do kojeg je došlo u upravljanju američkih gradova 1880-ih godina, kada su pretendenti iz redova irske — i ređe nemačke — sitne buržoazije počeli preuzimati lokalnu vlast od starih »braminskih« elita. Nakon pobjeda irskih gradonačelničkih kandidata u Njujorku (1880) i Bostonu (1884) uobličava se Tammany Hall model političkog mešetarenja glasovima radnika-katolika. ⁴³ Lokalni sindikalni vođe — pogotovu u građevinarstvu u kome su Irci bili najbrojniji — često su bili određujući činilac ponašanja glasačke mašine i, samim tim, uživaoci političkih posleizbornih sinekura. Osnovni cilj ovog »sistema kvarenja« bila je korupcija radničkog vođstva, uz uvođenje paternalizma onde gde je nekad bilo samopouzdanje radnika, i, posredstvom novoformiranih monopola nad pojedinim narodnostima, održavanje siromašnih slojeva radničke klase u trajnoj podeljenosti. Važno je ukazati i na to da je ova tendencija stapanja radničkog vođstva s lokalnim političkim vlastima gotovo za čitavu generaciju prethodila nastanku glomazne sindikalne birokratije *per se* (što je uhvatilo maha tek s umnožavanjem »delegata-terenaca« i poslovnih agenata nakon 1900).

Novo nade: Američka federacija rada i Savez farmera

Bilo bi, međutim, sasvim pogrešno smatrati slabljenje Vitezova rada posle 1887. stvarnim gašenjem poratne radničke borbenosti. Početkom 1890-ih godina jasne tendencije izdvajanja strukovne aristokratije iz redova radničke klase i odvajanja birokratije od sindikata, preseca otvorena radikalizacija do koje dolazi u ključnim

⁴² David Montgomery, *Beyond Equality*, New York, 1967, str. 208—209.

⁴³ Objlašavajući gašenje nekad veoma borbenog radničkog pokreta u Troji, država Njujork, Daniel Walkowitz posebnu pažnju poklanja usponu irske srednje klase koja je vremenom preuzela rukovođenje zajednicom i potisnula dobro organizovane i artikulisane livce. »Na mesto nekolicine sitnoburžoaskih irskih trgovaca ... koji su tradicionalno bili ljudi radničke zajednice, stupila je nova srednja klasa koju su činili profesionalci, preduzetnici i trgovci. Njihova dominacija u Demokratskoj partiji i stalno mešanje s radnicima u francusko-kanadskim i irskim nacionalnim klubovima i nacionalističkim pokretima, vremenom je oslabilo bazu radničke klase u okviru etničke zajednice i skrenulo etničke veze ka međuklasnoj osi.« Daniel J. Walkowitz, *Worker City, Company Town, Urbana* 1978, str. 260.

sektorima rada. Kako su Vitezovi bivali slabiji, veliki deo borbene energije iz 80-ih godina prenet je u dva nova pokreta koji su za sebe tvrdili da nude efikasnije forme radničke solidarnosti. Američka železnička unija je, pod vođstvom Eugene Debsa, bila izraz stalne težnje radnika na železnici da najzad stvore jedinstvenu, opštu organizaciju. Unija je, kao prototip industrijskog sindikata, pozdravljena kao najbolji odgovor rada na izazove trustova. Američka federacija rada bila je još uvek veoma daleko od konzervativnog monolita poslovnog sindikalizma u koji će se vremenom pretvoriti. Po mišljenju osnivača, od kojih su mnogi bili deklarirani socijalisti, AFL (Američka federacija rada), iznikla iz kampanja za osmočasovni radni dan 1886. godine, bila je većma proleterska organizacija od Vitezova rada. U vreme drugog izbornog mandata Grovera Clevelanda, 1892, AFL je još uvek koalicija u povelju koja obuhvata različite nacionalne sindikate (rudarsku industriju, među ostalim), federacije na nivou pojedinih država, gradske sindikalne saveze i nezavisne lokalne sindikalne organizacije. O njegovoj budućoj strukturi odlučiće ishodi ideoloških sukoba među raznorodnim strujama u njegovim okvirima, od kojih socijalistička nije bila nimalo beznačajna.

Velika depresija 1893—1896. godine — najdublja kriza XIX veka — u prvi plan je izbacila problem političkog identiteta radničkog pokreta i objektivno odmerila njegovo tadašnje unutrašnje jedinstvo i homogenost. Borbena spremnost i svest čitave jedne generacije radničkih boraca, sazrele u nizu borbi i pokreta počev od 1877. godine, našla se na najozbiljnijoj probi u talasu bespoštednih okršaja koji je kulminirao bojkotom Pullmanove kompanije 1894. u organizaciji Američke unije železničara. Ono što je posebno značajno u vezi s ovim štrajkom u Pullmanu i što ga ubraja među tri-četiri najvažnije bitke u američkoj istoriji⁴⁴ nije toliko činjenica da je on eskalirao do nacionalne konfrontacije između stotina hiljada radnika i federalne vlade — to se, uostalom dogodilo i 1877. — koliko to što ga je pratio do tada nezapamćeni i masovni radikalizam straosedelaca-farmera, kao i odgovarajuća zbivanja u međunarodnoj politici rada.

Stvaranje Saveza farmera krajem 80-ih godina, u razdoblju pada cena žitarica i sve viših cena zakupa, bilo je sigurni znak radikalizacije farmera u Sjedinjenim Državama. Dok su ranije različite farmerske stranke i nji-

⁴⁴ Druge odlučujuće bitke rada bile su štrajk u čeličanama 1919, čiji je poraz utro put krah sindikalizma 1920-tih godina, i štrajk u General motorsu 1936—1937, koji je stvorio prvu utvrdu CIO-a u industrijama masovne proizvodnje.

hovi pokreti 1870-ih godina pokazivali tendenciju da zastupaju interese prosperitetnijeg sloja farmera, Savez je svoju, bezmalo milenijarnu energiju, crpeo iz vlastitih temelja u siromašnijim slojevima seoskog stanovništva. Savez je, naročito na južnim pamučnim poljima gde se stari režim bio pretvorio u dužničko ropstvo, na dotad neviđen način uspevši da objedini crne i bele zakupce, postao subverzivna, potencijalno revolucionarna snaga. Na Jugu i Jugozapadu je, uz to, dugo postojala i aktivna saradnja između lokalnih sindikalnih veća Vitezova rada i Saveza. (Iz vida se prečesto gubi dinamizam južnjačkog sindikalizma krajem 80-ih godina; posebno je u Nju Orliensu bio snažan višerasni sindikalni pokret, koji je grad 1890-ih godina pretvorio u pravu tvrđavu rada.⁴⁵)

Uspon radničkog populizma

Nakon dramatičnog ulaska Saveza u politički život 1892. pod imenom Narodne partije, biva sve snažniji pritisak odzdo i sve glasnije se čuju zahtevi za stvaranje nacionalnog farmersko-radničkog saveza kakav je već postojao na Jugozapadu. Radnički populizam je, na izgled, nudio objedinjujuću stratešku viziju i širinu potrebnu takvom savezu, upravo svojstva koja su nedostajala radničkim strankama koje su zakratko cvetale u Njujorku, Čikagu i Milvokiju neposredno posle talasa štrajkova 1885—1886. godine i događaja u Hejmarketu. Radnički populizam je, u isto vreme, izgledao kao autentično američki pandan novim partijama radničke klase koje su u to vreme formirane u Evropi i Australiji. Radnička štampa tog vremena pokazuje s kolikim su interesovanjem američki sindikalisti pratili uspon evropske socijaldemokratije i anglo-australijskog laburizma. Premda su američki radnici nemačkog porekla, posve prirodno, bili najodusevljeniji uspesima nemačke socijaldemokratske partije, u stvari je model australijskih laburističkih stranaka i Britanske nezavisne laburističke partije imao najviše pristalica u redovima AFL-a.

Australijske partije — pre prve *sindikalne* no socijalističke političke partije na svetu — bile su direktni izdanci velikih štrajkova pomoraca i šišača ovaca 1890—1891. godine. Premda su strukovni sindikati bili prvi

⁴⁵ David Paul Bennetts, *Black and White Workers: New Orleans 1880—1900*, University of Illinois (Champaign-Urbana), doktorska teza, 1972; Melton McLaurin, *The Knights of Labor in the South, Westport*, 1978.

koji su pokušali da ostvare političko-predstavničku ulogu, tek je na podsticaj novih masovnih sindikata zaposlenih u stočarstvu, dokera i rudara — koji su reagovali na ekonomsku depresiju i ugnjetavanje vlasti — razbije na dominacija buržoazije na političkom polju što je novostvorenim partijama dalo početni polet. I Britanska, Keir Hardijeva Nezavisna laburistička partija (čiji su stvarni uticaj preuveličavale njene američke pristalice) naročito se oslanjala na Nove sindikate, koji su najlakše postojali žrtve sve oštrijih napada sudova i Doma lordova na sindikalna prava. Stoga ne čudi da se koalicija socijalista i industrijskih sindikalista (posebno sindikat Ujedinjenih rudarskih radnika) unutar AFL-a zalagala za nezavisnu radničku političku akciju koja bi odgovorila na sudelovanje vlasti u slamanju štrajkova. Na godišnjoj skupštini AFL-a 1893. koalicija je uspela da dobije podršku većine za politički program od jedanaest tačaka, zapravo preuzet iz platforme britanske ILP (Nezavisne laburističke partije), koji je obuhvatao i čuvenu »desetu tačku«, tj. »kolektivizaciju industrije«. Konvencija je program prosledila sindikatima-članovima na ratifikaciju.

U isto vreme, Čikago postaje nacionalni centar eksperimentalnog spajanja populizma i novog radničkog radikalizma. Čak i pre depresije su policijski progoni i korumpiranost gradske uprave iznova zainteresovali čikaške radnike za nezavisnu političku akciju. Potom je, prvo zbog vladinog uplitanja u slamanje rudarskog štrajka 1894, a onda i federalne intervencije u gušenju štrajka u Pullmanovoj kompaniji, ova struja među radnicima prerasla u masovni pokret. Borbeni nacionalni sindikati rudara i železničara su, zajedno s Vitezovima rada, podržali populiste koji su, na bučnoj konferenciji u Springfieldu što ju je sazvala Ilinojska federacija rada pozvavši na nju najrazličitije sindikalne struje, borbene farmere i radikale iz srednje klase, pokrenuli pitanje osnivanja jedinstvene Narodne partije.

U dramatičnoj atmosferi Debovog hapšenja i sloma štrajka u Pullmanovoj kompaniji, delegati su se okupili pod zastavom populista i oko dopunjene verzije njihove platforme od jedanaest tačaka. Glavni arhitekt radničko-farmerskog jedinstva na konferenciji u Springfieldu bio je čuveni otkrivač skandala i fabijanski socijalist Henry Demarest Lloyd, čija je strategija bila pretvaranje ili-nojskog radničkog populizma u »borbenu prethodnicu pretvaranja Narodne partije u američku verziju ILP-a«⁴⁶.

⁴⁶ Chester McArthur Destler, *American Radicalism: 1865—1901*, New London, 1946, str. 213.

Bodreni neumornim lokalnim socijalistima, populističkom projektu su se pridružio i sindikati u susednim državama Viskonsinu i Minesoti, istovremeno ratifikujući i predloženu platformu AFL-a u jedanaest tačaka. Lloyd je toliko bio siguran u uspeh radničkog populizma da je molio Gompersa da sazove nacionalnu konferenciju radi stvaranje jedinstvenog fronta za predstojeće jesenje izbore.

Gompers je, međutim, bio rešen da porazi socijalističku struju unutar AFL-a i »ograniči i onemogućiti savez organizovanog rada i populizma«⁴⁷. Saveznici su mu bili ne samo znatno konzervativniji strukovni sindikati već i desno krilo same populističke partije. Konzervativniji i antiradnički blok bogatijih farmera stanovnika država s Velike visoravni (»pokret u senci nalik na populizam ali bez njegovih korena i političke kulture«) počine već negde 1894. potiskivati radikalnije ljude s Juga i Jugozapada s njihovih rukovodećih mesta.⁴⁸ Ljudi sa srednjeg zapada su se nadali da će, uz finansijsku potporu proizvođača srebra (Američka liga za dragocene metale), pre svega uspeti da svedu populistički program isključivo na tačku koja se ticala prometa i proizvodnje srebra, a potom da se spoje sa istomišljenicima iz Demokratske partije. Njihov se stav prema radničkom populizmu, čiji izraz je bila springfildska platforma, nije po svom neprijateljstvu mnogo razlikovao od Gompersovog.

Krah 90-ih godina

Poraz radničkog populizma bio je tragikomedija u nekoliko činova. Prvo je Gompers na Denverskoj konvenciji AFL-a uspeo, podržan konzervativnim građanskim sindikatima, da spreči usvajanje ILP programa i pored toga što ga je većina članstva prethodno bila prihvatila. Potom je ovo odbijanje AFL-a da usvoji program postalo savršeno pogodan izgovor da umereni agrarci i korumpirani sindikalisti u Ilinoisu izazovu raskid s populističkim levim krilom. Mnogi od razočaranih socijalista, sa svoje strane, prihvataju savet Daniela De Leonea i sektaški se opredeljuju samo za »hemijski čiste« revolucionarne programe. Najzad je, nakon žestoke borbe između krila Srednjepadnjaka i Južnjaka, jula 1896, progresivna Omaha platforma (s nekoliko prolaborističkih tačaka)

⁴⁷ Isto, str. 183; takođe, J. F. Fin, »AF of L Leaders and the Question of Politics in the Early 1890s«, *American Studies*, 7, 3.

⁴⁸ David Montgomery, »On Goodwyn's Populists«, *Marxist Perspectives*, proleće 1978, str. 169.

odbačena u korist slobodne trgovine srebrom i pripajanja demokratima. Naredni predsednički izbori — koji su samo godinu dana pre toga obećavali da će njima otpočeti novo doba radničko-farmerske političke nezavisnosti — izneverili su sva nadanja u neku treću partiju i, štaviše, otvorili razdoblje u kojem će generacija krupnih poslovnih ljudi-republikanaca vladati nacionalnom politikom.

Uzroci kraha 1896, pri svem tome, ipak su složeni od uspeha Gompersove i konzervativno-populističke zaverе koja je izbacila iz igre radikalnu radničko-farmersku koaliciju. Uza svu demoralizaciju i zbrku do kojih je dovela borba unutar AFL-a i Populističke partije, ostaje teško objašnjiva ogromna razlika između radikalizma borbenih veterana sindikalnog pokreta — Debsa, McBridea, Morgana i drugih — i otvorene apatije ili ravnodušnosti većine gradskog, još uvek uglavnom neorganizovanog dela radničke klase. Mada su savremeni posmatrači Čikago sredinom depresije često opisivali kao grad »na ivici revolucije«, radnički populisti dobili su jedva 20% mogućih radničkih glasova (40.000 od oko 230.000) i to u momentu kada su imali najveći uticaj pred sam štrajk u Pullmanovoj kompaniji. Štaviše, po obrascu regionalnih razlika koji će se i tokom XX veka bezbroj puta ponavljali, pokret za nezavisnu radničku politiku nije se proširio i na druge velike gradske industrijske centre izvan čikaško-severozapadne oblasti.

Nisu li stoga morale delovati i neke mnogo značajnije sile da bi uspon radničkog populizma bio sprečen, a razvoj američkog radničkog pokreta skrenut s puta kojim su krenule britanske i australske laburističke stranke?

Rasističko-nativistička reakcija

U ovom se kontekstu najjasnije ističu dva činioca. Prvo, jedinstveni pokret južnjačkih sitnih seljaka i zakupaca — najborbenija struja agrarnog radikalizma — bio je ugušen brzim i silovitim kontranapadom regionalne vladajuće klase koja se protivstavila »Jim Crow« demagogijom svim naporima Saveza farmera i međurasnoj saradnji. Devedesetih godina je zaveden čitav niz mera — lišavanje crnaca građanskih prava, rasna segregacija i teror linča — da bi se održala kontrola nad borbenim crnim zakupcima, da bi ih se prinudilo da ostanu vezani za zemlju i onemogućila ma kakva buduća saradnja sa siromašnim belcima. Istovremeno je gušenje generalnog štrajka u Nju Orliensu 1892. nanelo velike

štete avangardi južnjačkog radništva i razbilo tek uspostavljeno međurasno jedinstvo radnika. Iz ovih zbivanja proizašli su demagoški beli Jim Crow unionizam, na jednoj, i crni obespravljeni podproletarijat, na drugoj.⁴⁹ Ovaj dvostruki poraz — kako zakupaca tako i radnika — omogućio je reakciji trgovaca i plantažera da spreči razvoj slobodnog tržišnog rada, i ekonomiju Juga duže od pedeset godina zadrži u pogubnim stegama zavisne monokulture pamuka.

Drugo, pandan ove južnjačke kontrarevolucije bila je, severno od Mason-Dixonove linije, renesansa nativizma i etno-religijskih sukoba unutar industrijske radničke klase. Sredinom 90-ih godina, u doba depresije, mnogi starosedelci i »stari« imigranti počeli su iznova verovati da useljenici predstavljaju opasnu konkurenciju. (Indikativno je da je 1896. istočnoevropska i južnoevropska imigracija po prvi put bila brojnija od useljavanja iz severozapadne Evrope.) Jednovremeno se, kao reakcija na političke uspehe irskih demokrata, na izborima 1890. i 1892, ponovo javlja struja militantnog antikatalicizma predvođena Udruženjem za odbranu Amerike (pretežno škotsko-irska grupa koja je za depresiju kričila »imigrantsku poplavu što su je ka Americi usmerili papini agenti«) i Ujedinjenim američkim radnicima (čije je članstvo brojalo oko 150.000 ljudi).⁵⁰ Na nesreću radničkih radikala, antiimigrantske i antikataličke predrasude razbile su jedinstvo čak i onih industrijskih sindikata — rudara i radnika na železnici — koji su bili kolevka novog radničkog populizma: »Protestanti su upozoravani da izbegavaju sve sindikate gde su katolici u većini, da odbace štrajk kao zaludni trud... Ova uputstva imala su tolikog uticaja da su i Eugene Debs, borbeni vođa, i Ignatious Donnelly, vatreni populist, nazvali Udruženje za odbranu Amerike (APA) instrumentom koji su stvorili železnički magnati da bi dezorganizovali radničke sindikate. APAizam je stvarno imao štetan uticaj na sindikate i ne samo među radnicima na železnici. Ova pošast je u ugljenokopima Pensilvanije i Ilinoisa zaustavila organizacioni uspon UMW (Unije rudarskih radnika), a u mnogim slučajevima čak i razbila postojeće lokalne sindikate.«⁵¹

Sam populistički pokret bezmalo ništa nije učinio da bi strah od imigrantskog proletarijata bio razbijen, odnosno da bi sprečila dalja polarizacija u redovima »pro-

⁴⁹ Bennetts, *Black and White Workers*, str. 554—555.

⁵⁰ John Higham, *Strangers in the Land*, New York, 1974, str. 81.

⁵¹ Isto, str. 82.

izvođačkih klasa«. Njegov kulturni stil bio je, bez sumnje, evangelistički, a njegova sklonost prohibicionizmu i opredeljenje za državno obrazovanje predstavljaju ponavljanje klasičnih nativističkih motiva. Time bi se delom moglo objasniti zašto su mnogi, van Amerike rođeni radnici na Srednjem zapadu odbacili radnički populizam onoga časa kad su izišli iz klivlendske stranke i »teških vremena«. Premda su republikanci (1896. prosto *manje* nativistička od dve partije) uspeli da pridobiju znatne delove ove otuđene katoličke radničke klase, još znatniji njen deo posve je odustao od sudelovanja u izborima. Stoga izbori 1896. označavaju preokret u američkoj političkoj kulturi. Upravo kada je evropski proletarijat postajao sve politički angažovaniji, američka radnička klasa je prolazila kroz fazu dramatične izborne *demoralizacije* koja je bila posledica nativističke reakcije (posebno činjenice da je njena agrarna struja preuzela Demokratsku partiju) i novih ograničenja prava glasa (crnci ga nisu imali, postojale su izborne takse i prijave o prebivalištu). Ovaj dvostruki proces isključivanja i odustajanja od učešća u izborima onemogućio je koncentraciju glasova radničke klase i stvorio ogromnu »prazninu« — odsutne radnike-glasače koje će sve treće partije u XX veku nastojati da identifikuju i mobilišu.⁵²

Najzad se mora istaći i činjenica da je obnova etno-religijskih i rasnih sukoba pod kraj XIX veka bila u neposrednoj vezi s promenama koje su se odvijale unutar popularnih ideologija. Potaknut rasnim terorom na Jugu i američkim ekspanzionizmom usmerenim prema Karibima i Pacifiku, stari nacionalizam, svojedobno uobličen Lincolnovim unionizmom, postepeno prerasta u ksenofobski »anglo-saksonski amerikanizam« utemeljen na socijalnom darvinizmu i »naučnom rasizmu«.⁵³ Vremenska podudarnost ove ideološke torzije unutar popularne kulture i druge, ključne faze razgrađivanja američke radničke klase (čemu je samo doprinela nova imigracija) okosnica su za razumevanje situacije u kojoj je AFL sve više skretao udesno i to već počev od 1896, približavajući se Jim Crow sindikatima, zagovarajući ograničavanje useljavanja i uski strukovni ekskluzivizam. Premda je sindikalizam po prvi put uspeo da preživi ozbiljnu de-

⁵² »Veliki pad učešća nakon 1900. i današnja izuzetno visoka stopa nesudelovanja radničke klase na izborima verovatno ukazuju da je ta praznina u američkom aktivnom biračkom telu nešto što su drugde popunile socijalističke partije«. Walter Dean Burnham, »The Politics of Heterogeneity«, str. 679.

⁵³ »Patriotizam, imperijalizam i religija američkih protestanata nikada nisu bili u tako zapaljivom spoju kao u McKinley-Rooseveltovo doba.« Ahlstrom, *A Religious History*, str. 880.

presiju, pozne 90-te godine — po intenzitetu neslaganja unutar radničke klase i njenoj obnovljenoj razbijenosti koja je opet mobilisala protestante protiv katolika, bele protiv crnih i starosedeoce protiv imigranata — liče na 1850-te.

NEUSPEH DEBSIJANSKOG SOCIJALIZMA

1. *Podeljeni svet rada*

Nova imigracija je, kao uostalom i stara, obezbeđivala divlji, u izuzetnom stepenu eksploatisani, rad potreban ekstraktivnoj industriji, uslugama i građevinarstvu. Ona je, takođe, obezbeđivala i sve širu skalu upravljača mašinama i polukvalifikovanih radnika neophodnih sve razvijenijoj, već trustifikovanoj, serijskoj proizvodnji. Kada je 1914. Henry Ford u svojoj eksperimentalnoj fabrici u Hajlend Parku (Mičigen), počeo stvaranje svog »vrlog novog sveta«, većinu ovog sve brojnijeg proletarijata činili su radnici rođeni van Amerike, najčešće politički obespravljeni i izloženi segregaciji i — zbog siromaštva ili diskriminacije — izolovani u svojim sirotinjskim udžericama i odvojeni od starosedelačke radničke klase. Novi spoj nacionalnosti, religije i kvalifikacione strukture još jednom je doveo do uspostavljanja već opisane hijerarhije.

Valjalo bi, ipak, poreklu te hijerarhije pokloniti izvesnu dodatnu pažnju. Pre svega treba dovesti u pitanje raširenu predstavu da je imigracija *per se* — »te horde seljaka« — predstavljala rascepkanu i kulturno zaostaluu skupinu te je, samim tim, i jedinstvo klase bilo nemoguće.⁵⁴ Novi imigranti su sobom doneli mnoštvo parohijskih i drugih veza, ali je njihovo *svesno opredeljenje* za širu etničku solidarnost, kao osnov komunalne organizacije u Americi, najčešće bilo zapravo njihova odbrambena reakcija pred isključivostima i odbacivanjem s kojim su se suočavali u novoj zemlji. Drugim rečima, klasno i nacionalno često su bili temelj alternativne strategije preživljavanja, a stvarni je uticaj imigracije uglavnom zavisio od snage i otvorenosti postojećih klasnih institucija.

⁵⁴ U tome je suština takozvane »Handlin-Hofstaderove teze«. Vidi Oscar Handlin, *The Uprooted*, Boston, 1951, str. 217. i dalje; Eric Hofstader, *Age of Reform*, New York, 1955, str. 180—184; takođe, Aronowitz, *False Promises*, str. 164; Gerald Rosenblum, *Immigrant Workers*, New York, 1973, naročito str. 151—154; i Gabriel Kolko, *Main Currents in Modern American History*, New York, 1976, str. 68—69.

Ovaj problem je naročito dobro osvetlilo komparativno istraživanje Johna Cumbera koji se bavio radničkim pokretima u Linu i Fol Riveru u državi Masačusets. Lin je grad s jednom od najjačih i najstarijih sindikalnih tradicija u Americi; njegovu radničku klasu objedinjavao je visok stepen integrisanosti slobodnog vremena, rada i porodičnog života. U Fol Riveru takvih kohezivnih klasnih institucija nije bilo, radništvo je bilo decentralizovano, izdvojeno po relativno izolovanim radnim i stambenim četvrtima. U Linu, gde je priliv useljenika bio slab ali postojan, pridošlice je asimilirala već postojeća, veća zajednica radničke klase. U Fol Riveru su, naprotiv, brojni portugalski i poljski useljenici krajem veka dočekani neprijateljski što je prouzrokovalo »fragmentaciju zajednice na odelite etničke jedinice društvene aktivnosti«. ⁵⁵

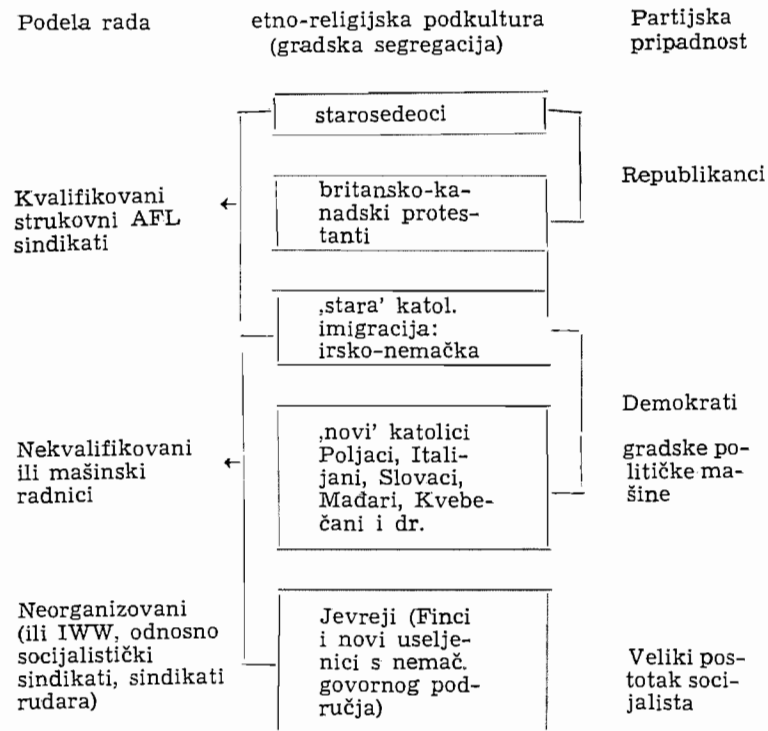
Na žalost, veći deo industrijske Amerike većma je nalikovao Fol Riveru. Dok su klasne borbe u Zapadnoj Evropi 1880-ih i 90-ih godina urodile formiranjem integrativnih proleterskih ustanova (od radničkih klubova, kooperativa i »radničkih crkvi« pa do *casas del pueblo* i društava za obrazovanje radnika), američki radnički pokret krajem XIX veka nije, kao što smo videli, uspeo da stvori »kulturu« radničke klase koja bi prevazilazila etno-religijske podele van radnog mesta.

Uticao nove podele rada

U međuvremenu su, na samom radnom mestu, nove duboke promene u podeli rada samo potencirale posledice novog useljavanja. Uvođenje novih tehnologija za masovnu proizvodnju bilo je praćeno ofanzivnim stavom korporacija prema kvalifikovanom radu. Sistematski napadi počeli su još 1892. godine kada je Carnegie kompanija uspela da razbije moćne ogranke Združenog saveza radnika industrije gvožđa i čelika, a potrajao je čitavih trideset godina sve do sloma »sistema federacija« na železnici 1922. Premda su uprave slomile snagu zanatskih radnika i obezvređile njihove kvalifikacije, pomno su vodile računa da ih ne »izjednače« s polukvalifikovanim radnicima. Upravo da bi sprečile homogenizaciju statusa, kompanije su uvele udvaračku politiku prema demoralisanim kvalifikovanim radnicima nudeći im rad na

⁵⁵ John T. Cumber, *Working-Class Community in Industrial America: Work, Leisure and Struggle in Two Industrial Cities, 1880—1930*, Westport, 1979, str. 8.

Unutrašnja stratifikacija američkog proletarijata — circa 1912.

parče, bonuse, mogućnosti uštede i »učesća u profitu«. Tamo gde su nekad kvalifikovani radnici sebe videli kao prirodne vođe radnih klasa, korporacije su pospešivale uvažavanje novih društvenih normi — naročito »uzvišenost« kućevlasništva i članstva u patriotskim udruženjima — koje su olakšavale njihovu asimilaciju u srednju klasu. Pretežno poreklom iz starosedelačkih ili starouseljeničkih sredina, kvalifikovani radnici svesno su mobilisani kao najbolja prepreka organizovanju nekvalifikovanih.

Novi imigranti bili su, pak, »zaustavljeni« na nivou nekvalifikovane radne snage. Izuzetno velika geografska pokretljivost došljaka — nošenih valovima ekonomskih ciklusa ili vraćanih kućama s malim ušteđevinama — u potpunoj je suprotnosti s njihovom profesionalnom imobilnošću. Jedno ispitivanje grada u kome je koncentrisana industrija čelika, a većinom je naseljen Slovenima, pokazuje da se vertikalna mobilnost od 32% 1888. spu-

stila na jedva 9% 1905. godine.⁵⁶ Štaviše u samim fabrikama, radni proces se sve češće organizuje po principu nacionalno i jezički odvojenih radnih grupa pod nadzorom neprijateljski raspoloženih zanatlija ili predradnika, starosedelaca. I ovde, razume se, stepen heterogenizacije na radnom mestu zavisi od toga postoji li ili ne objedinjujuće protivdejstvo sindikalizma. U pensilvanijskim ugljenokopima je, recimo, industrijski organizovanim rudarima uspelo da, nakon duge borbe, višejezičku radnu snagu pretvore u jedinstveno i borbena članstvo. U feudima »industrijskog feudalizma« (centrima industrije čelika u Pensilvaniji), gde su strukovni sindikati slomljeni još između 1892. i 1901. godine, radnici su bili mnogo beznađežnije podeljeni.

Etnička segregacija u gradovima

Industrijski kastinski sistem ogledao se i u strogoj segregaciji i fragmentaciji četvrti u kojima je živela radnička klasa. Već oko 1910. američki industrijski gradovi imali su sasvim drugačiju socijalnu fizionomiju od one u evropskim gradovima. Na oba kontinenta je gradnja sistema spavaonica i nadzemne i podzemne železnice pogodovala prostornoj segregaciji. U Evropi je ta segregacija dobila oblik intenzivirane klasne polarizacije: proleterski »ist endovi« i crveni *arrondissement-i* su sa sve veće društveno-prostorne udaljenosti gledali u buržoaske »vest endove« i prestižne *faubourg-e*. U Sjedinjenim Državama je klasna segregacija bila, dobrim delom, zamagljena istovremeno sve intenzivnijom etničkom diferencijacijom. Tako se u Bafalu, Klivlendu, Čikagu, Detroitu i Pitsburgu nakon 1890. ustalila karakteristična *tripartitna* prostorna podeljenost na (1) pojas predgrađa u kojima živi srednja klasa, (2) zonu uglednih starih zgrada (često za 1 porodicu) u kojoj žive radnici starosedeooci i nekolicina »starih« imigranata i (3) središte sa stanovima za iznajmljivanje, bednim sobicama i prenatrpanim pansionima u kojem je smeštaj nalazio novi, useljenički proletarijat. Još strože je način i mesto stanovanja radničke klase određivala mreža — u nekim gradovima gotovo mikroskopski detaljna i nepropustiva — etnički i jezički izdvojenih četvrti, «od kojih je svaka živela vlastitim institucionalizovanim životom».⁵⁷

⁵⁶ John Bodnar, *Immigration and Industrialization*, Pittsburg, 1977, str. 56.

⁵⁷ Isto, str. 14; takode, O. Zunz, »Detroit en 1880: espace et ségrégation«, *Annales*, 32, br. 1, januar—februar 1977; Josef Berton, *Peasants and Strangers*, Cambridge, Mass., 1975, str. 18.

U ovom kompleksu stambene i radne polarizacije mesto »starih« radnika-katolika — Iraca i Nemaca — bilo je između starosedelaca/kvalifikovanih radnika i imigranata/nekvalifikovanih. Ovaj međusloj, pogotovu njegov irski deo, imao je ambivalentno ali središnje mesto u unutrašnjoj strukturi radničke klase. S jedne strane, Irci su bili donekle integrisani u privilegovanije segmente proletarijata jer su uspeli da prodru u kvalifikovane poslove i bilo ih je neproporcionalno mnogo u sindikalnoj birokratiji. (Karson je, recimo, došao do podataka da su u 62 AFL sindikata 1906—1918. godine predsednici bili Irci-katolici.⁵⁸) Mnogi od njih su stanovali u bolje stojećim četvrtima zajedno sa strosedeocima kvalifikovanim radnicima. S druge pak strane, s novim imigrantima ih je vezivao ekonomski status — pošto je većina Iraca (pogotovu novih useljenika) 1910. još uvek spadala među nekvalifikovane ili transportne radnike — kao i njihova premoć u dvema centralnim ustanovama od kojih je većina novodošlih vitalno zavisila: katoličkoj crkvi i glasačkim gradskim mašinama Demokratske partije.

Na kraju treba reći da je izvan dveju glavnih podkultura postojalo i nekoliko grupa centralno i istočnoevropske imigracije. Mada je svaka nacija slala svoje radikale preko Okeana, osnovni jezici marksista u Americi bili su nemački i jidiš.⁵⁹ Crne liste poslodavaca i Bismarkovi antisocijalistički zakoni primorali su nove generacije Nemaca-lasalovaca, anarhista sledbenika Jonathana Mosta i marksista da krenu stopama »crvenih četrdesetosmaša« koji su svojevremeno emigrirali u Sjedinjene Države. Krajem XIX veka ovi revolucionarni nemački radnici — iz čijih redova su potekli i hejmarketski mučenici Spies, Engel i Fischer — stvaraju vlastitu nemačku kulturnu zajednicu s gimnastičkim društvima, streljačkim klubovima, obrazovnim kružocima i socijalističkim pivnicama. Oni su odigrali izuzetno značajnu ulogu i u osnivanju važnih sindikata kao što su pivarski, proizvođača cigara i pekara. Nekoliko njihovih generacija predstavljale su leva krila radničkih pokreta u Čikagu i Sent Luisu, ali je njihova najveća zasluga, bez sumnje, pretvaranje Milvokija u najjaču tvrđavu socijalizma u Americi od 1910. do 1954. godine.

⁵⁸ Marc Karson, *American Labour Unions and Politics: 1900—1918*, Carbondale, 1958, str. 221—224.

⁵⁹ Treći jezik mogao bi biti finski. Finski radnici-levičari ostavili su neizbrisiv trag duž čitavog severozapada, od rudnika gvožđa u Mesabiu do fabrika za preradu ribe u Astoriji, a Finska socijalistička federacija organizovala je jedinstvenu masovnu emigraciju šumskih radnika i rudara u Karelijsku sovjetsku republiku početkom 1920-ih godina.

Druga velika koncentracija radikalne imigracije bio je Lower East Side u Njujorku, gde je oko milion jevrejskih i italijanskih useljenika bilo zbijeno u najprenaselijem gradskom stambenom kvartu na svetu. Jedna od neočekivanih posledica ruske revolucije 1905. bio je dolazak niza sjajnih mladih bundista i jevrejskih socijaldemokrata u Lower East Side. Za svega nekoliko godina oni su uspeli da organizuju masovnu bazu od oko 50.000 socijalističkih glasača koji su govorili jidiš; ova baza se borila za sindikalno organizovanje tekstilaca i bila okosnica leve opozicije Tammany Hallu.

2. Dva lica američkog socijalizma

Debsijanski socijalizam težio je da objedini i da zastupa ovu podeljenu i kulturno raznorodnu američku radničku klasu. Uoči velike panike 1907. i drakonskih mera Vrhovnog suda protiv sindikata (slučajevi Danbury Hattersa, Buck's Stovea i Rangea bili su američki ekvivalent Taff Valea) glasači-radnici su pokazali znatnu naklonost prema Socijalističkoj partiji, uza sav Gompersov trud da rad uvuče u *de facto* savez s demokratima. No, 1912. upravo kad se nalazila na vrhuncu svog uticaja partiju počinju cepati unutrašnje razmirice i ideološke razlike. Kriza partije ima, dakako, mnogo uzroka, ali je ona u prvom redu bila odraz protivrečne dinamike klasne borbe u eri progressa.

Godine između 1909. i 1913. predstavljaju prekretnicu u istoriji međunarodnog radničkog pokreta. To razdoblje su, u Sjedinjenim Državama kao uostalom i u Britaniji, Nemačkoj, Francuskoj i Rusiji, obeležile serije žestokih masovnih štrajkova i stupanje novih slojeva nekvalifikovanog radništva u klasnu borbu. Počev od pobune radnika imigranata zaposlenih u industriji čelika u Mekkiz Roku (Pensilvanija) i njujorških tekstilaca (štrajk krojača košulja) 1909. imigrantski proletarijat, dotle smatran »nemogućim za organizovanje« otvoreno iskazuje svoju veliku borbenost. Uz podršku Industrijskih radnika sveta (IWW) i socijalista-organizatora sindikata tekstilaca, ovi su radnici štrajkovali u bezmalo svim granama industrije široke potrošnje, od tekstilne do automobilske. Istovremeno se AFL — već znatno potisnut takozvanom ofanzivom poslodavaca koja je trajala 1903—1908. godine — bori protiv degradacije zanata do koje dovodi razbijanje na usitnjene radne operacije, teitorizam i podizanje normi. Najduža i najherojskija od tih borbi bio je 45 meseci dugi spektakularni štrajk zapos-

lenih u železničkim radionicama protiv uvođenja upravljanja na naučnim osnovama na Harrimanove linije 1911—1913.

»Građanski rat« među radnicima

Za razliku od talasa štrajkova 1877—1896, masovni štrajkovi početkom XX veka nisu uglavnom uspevali da objedine starosedelačku i imigrantsku radnu snagu. Pošto nije došlo do usaglašavanja borbe kvalifikovanog radništva, na jednoj, i organizovanih kampanja novih useljenika, pokreti su sve češće zauzimali različite a neretko i antagonističke stavove. Rascep u radničkoj klasi bio je tako dubok da su neki socijalisti pisali o »građanskom ratu« koji se unutar nje vodi, dok su se organizatori iz IWW-a žalili da AFL-ovi sindikati namerno omalovažavaju i sabotiraju štrajkove imigrantskog proletarijata.

Raskol između strukovnih sindikata i neorganizovanih imigranata preneo se i u Socijalističku partiju u obliku sukoba između reformističkog i sindikalističkog krila. Reformisti su, predvođeni Victorom Bergerom, koji je živio u svojoj nemačkoj socijalističkoj tvrđavi u Viskonsinu, bili pristalice jednog bernštajnovskog programa postupnih promena što se ogledalo u njihovom mlakom zagovaranju sitnih društvenih poboljšanja i povremenoj kritici Gompersovog načina rukovođenja AFL-om. Oni nisu pokazivali ni stratešku ni aktuelnu opredeljenost za sindikalno organizovanje neorganizovanog radništva, a svojom su se podrškom rasističkih mera ograničavanja priliva useljenika uglavnom uklapali u maticu AFL-a. Berger je, uz to, bio otvoreni zagovornik nadmoći bele rase. Što se, pak, odnosa desnog krila prema novim imigrantima tiče, Sally Miller nam nudi ovaj opis: »Premda se teorijski žalilo što je organizovanost isključivo svojstvo kvalifikovanih, u praksi su socijalisti Milvokija dobro stajali sa sindikalno organizovanim kvalifikovanim Nemcima, a prezrivo su se odnosili prema nekvalifikovanim novim imigrantima. Kad su govorili o saradnji, mislili su gotovo isključivo na Nemce i starosedeoce.«⁶⁰ Socijalističko levo krilo — čiji su mnogi pripadnici u besu napustili partiju nakon izbacivanja Velikog Billa Haywarda 1912. — stajalo je, naprotiv, na isključivo industrijskom stanovištu i najveći značaj je pridavalo imanentnom re-

⁶⁰ Sally Miller, »Milwaukee: Of Ethnicity and Labour«, u Bruce Stave (ur.), *Socialism and the Cities*, Port Washington, 1975, str. 45.

volucionarnom potencijalu imigrantskog i neorganizovanog radništva. Oni su digli ruke od AFL-a smatrajući ga izgubljenim slučajem i koncentrisali sve svoje snage na stvaranje jednog velikog sindikata. Iako je podrška ovih levih socijalista talasu imigrantskih štrajkova u bažičnoj industriji bila dragocena, pokazalo se da je njihov sindikalizam tek privremeno taktičko umirujuće sredstvo za narasle potrebe neorganizovanog fabričkog proletarijata. IWW je bio izvor borbene solidarnosti na radnom mestu, ali kada je reč o političkim problemima života u sirotinjskim zajednicama uhvaćenim u mreže složene zavisnosti od crkve i raznih političkih pokrovitelja, nije imao šta da ponudi. Nimalo ne čudi da iza velikih štrajkova ovog perioda, s izuzetkom njujorških tekstilnih sindikata, nije ostala nijedna dugovečnija sindikalna organizacija, niti je ma koji od njih doveo do bar lokalne pobeđe socijalističkih kandidata.

Neuspeh Socijalističke partije

Tešto je oteti se zaključku da nijedna od dve glavne tendencije američkog socijalizma 1912. nije nudila realističku strategiju ujedinjenja radničke klase, odnosno koordinaciju sindikalne strategije i socijalističke intervencije u urbanoj političkoj areni. Reformisti nisu imali nikakav plan sindikalnog organizovanja i industriji, a revolucionarna struja nije videla nikakvog smisla ni u pokušajima da se utiče na kvalifikovane radnike, ni u pokušajima da se ugrozi Gompersova dominacija u AFL-u. Uostalom ni »bakalski socijalizam« desnice (čiji se municipalni programi — kao što kaže Walter Lippman — gotovo ne razlikuju od progresivističkih) kao ni apolitičnost sindikalne levice nisu nudili nikakvo socijalističko političko rešenje za krizu gradova i teški položaj što ga je u njima zauzimao siromašni proletarijat. Strateške perspektive američkog socijalizma su, na svim nivoima, ostale protivrečne, nerazvijene i nesintetizovane.

Na organizacionom planu, partija nikada nije stvarno pokušala da od različitih socijalnih komponenti koje su je činile stvori jednu organsku celinu; američki socijalizam, u stvari je ostao nepovezani niz etnički i jezički odvojenih, posebnih socijalizama. Stoga su najznačajnija socijalistička izborna uporišta bile etnički homogene izborne jedinice: nemačka u Milvokiju, skandinavska u Mineapolisu, jevrejska na Manhatanu, holandska u Redingu. Rukovodstvo partije je, uz to, posebno jezičke i etničke

socijalističke organizacije držalo podalje jednu od druge ali i sve njih od vrhova vlasti u samoj partiji: »Imigranti-socijalisti bili su veza između partije i novih useljenika, međutim partija tu vezu nikada nije aktivirala. Motivisana nativizom i rasizmom, partija je ove imigrante-useljenike držala po strani, ne nastojeći da ih integriše.«⁶¹

Možda je najozbiljniji neuspeh partije bila njena nesposobnost da prodre u srce industrijske radničke klase, da dopre do starih i novih useljenika-katolika. U poređenju s njihovim dominantnim prisustvom u AFL-u, irski radikali — premda je među njima bilo i tako sjajnih organizatora kakvi su bili Elizabeth Gurley Flynn, William Z. Foster i James Cannon — bili su tek malobrojna grupica. Od nekoliko miliona Poljaka koji su živeli u najrazvijenijim industrijskim područjima, jedva dve ili tri hiljade ih se pridružilo desnom krilu Poljske socijalističke federacije. U međuvremenu se *Il Proletario* žalio da »u gradu sa 650.000 Italijana (Njujorku) ima tek par stotina socijalista članova partije.«⁶² Iako neki istoričari stoje na stanovištu da je protivljenje katoličke crkve sprečilo svaku masovnu radikalizaciju irskih, poljskih i italijanskih radnika, čini se da uzroci, ipak, nisu tako jednostavni. Italijanski useljenici su u Argentini, recimo, bili tvorci jednog vrlo radikalnog radničkog pokreta, dok su poljski rudari-imigranti u Ruru bili veoma prijemčivi za socijalističku agitaciju. Možda je povremeni gost u američkom socijalizmu, James Connolly s pravom protivrečio Danielu De Leonu tvrdeći da svaku antiklerikalnu i antipapističku propagandu u američkom kontekstu imigranti-katolici uvek mogu shvatiti kao još jedan oblik nativizma. Connolly je pri tom verovatno mislio na *Appeal to Reason*, izuzetno uspešan (750.000 pretplatnika) socijalistički časopis iz provincije koji je oštro istupao kako protiv katoličke crkve tako i protiv nove imigracije. Drugačiju argumentaciju daje Melvyn Dubofsky istražujući neuspeh Socijalističke partije da privuče Irce naseљljene u Njujorku. On ukazuje da je »veza irske imigracije s mašinom Demokratske partije, uspostavljena još krajem XIX veka, postala još jača u eri napretka kada je Charles Murphy kalemio moderne društvene reforme

⁶¹ Charles Leinenweber, »The American Socialist Party and the 'New Immigrants'«, *Science and Society*, zima 1968, str. 25.

⁶² *Il Proletario* citiran u S. M. Tomasi i M. H. Engel (ur.) *The Italian Experience in the United States*, Staten Island, 1970, str. 192.

na staru političku Tammany strukturu⁶³. Iz toga sledi da irski radnici, zbog svog relativno povoljnijeg sindikalnog statusa i političkog pokroviteljstva, nisu bili na prevelikom iskušenju kada je trebalo prihvatiti ideje jednog pre svega jevrejskog socijalističkog pokreta koji bi, uz to da ikad uopšte dođe na vlast, mogao ukinuti tradicionalno hibernijanski poslovni trust u gradskoj većnici.

Borba za industrijske sindikate

Jedna od manjih tragedija Socijalističke partije bila je i to što ogorčene frakcijske borbe nisu mnogo doprinele ni priznavanju a još manje razjašnjavanju osnovnih strateških protivrečnosti. Debs, ponekad gotovo posvesam, stajao je na stanovištu, intuitivno u to uveren, da se socijalizam ne može ni nadati da će ga američka radnička klasa politički prihvatiti ukoliko se unutrašnje jedinstvo klase ne utemelji nekim zajedničkim borbenim opredeljenjem. On se nadao da bi borba za sindikalno organizovanje u industriji mogla biti takva objedinjujuća praksa — koja odgovara potrebama kako kvalifikovanih tako i nekvalifikovanih radnika — te se stoga i protivio ideji dvojnog sindikalizma koju su zastupali sindikalisti s levog krila. U tom duhu je bio i njegov, unekoliko donkihotski, poziv iz 1914. godine da se formira industrijski sindikalni »centar« koji bi počivao na savezu istočnih i zapadnih rudara, koji bi mogao rukovoditi organizacionim kampanjama u industrijama masovne proizvodnje i predstavljati alternativu gomperizmu.⁶⁴ Premda je Debsov poziv bio ignorisan, njegov se duh ponovo javio 1917. godine kada je Čikaška federacija rada, pod militantnim vođstvom Johna Fitzpatricka i Edwarda Nockelsa, odlučila da raskine sa strukovnom uskogrudošću i krene u sindikalno organizovanje zaposlenih u stovarištima. S Williamom Z. Fosterom, kao glavnim organizatorom, uz to pomognuti vladinim strahom od štrajkova u vreme rata, uspeali su da, u velikoj istorijskoj pobedi nad krupnim pakerskim kompanijama 1918. sindikalno organizuju oko 100.000 pakera u Čikagu i okolnim mestima.

⁶³ Melvyn Dubofsky, »Success and Failure of Socialism in New York City, 1900—1918: A Case Study«, *Labor History*, jesen 1968, str. 372.

⁶⁴ Daniel De Leon bio je, razume se, prvi teoretičar »revolucionarnog industrijskog sindikalizma«, ali valja reći da je njegovo sektaško viđenje pre podrazumevalo privlačenje radničke klase u male »socialističke sindikate« vezane uz Socijalističku radničku partiju nego rad s postojećim sindikatima.

1919: iskušenja čelične industrije

Foster i Fitzpatrick su naredne godine, uz bledu i nepouzdanu podršku rukovodstva AFL-a, pokušali da primene iste, već isprobane metode i u čeličanama Pensilvanije i fabrikama južnog Čikaga. Industrija čelika bila je Maginot linija delatnosti koje zapošljavaju i organizovane i neorganizovane radnike, te su svi smatrali da je njeno sindikalno organizovanje strateški ključ koji vodi ka srcu industrijske radničke klase. Mada je kuća Morgan uspela da protera i poslednje ostatke strukovnih sindikata čitavih deset godina ranije, Foster i Fitzpatrick su polagali nade u sve nemirnije metalske radnike-imigrante koji su radili sedam dana nedeljno, po dvanaest sati svaki dan u mračnim fabrikama za bednu nadnicu. Uprkos neodlučnom stavu kvalifikovanih radnika-starosedelaca i nerešenim sporovima oko teritorijalne i strukovne podele (čak su 24 AFL sindikata polagala pravo na čeličane) nekoliko stotina hiljada radnika, većinom imigranata zaposlenih u čeličanama, odazvalo se Fosterovom pozivu na štrajk i krenulo u borbu protiv najmoćnijeg industrijskog monopola na svetu. Bez obzira na »kovački teror« državne policije i kompanijinih oružanih grupa, Sloveni i Italijani su se čvrsto držali puna tri meseca, ali na kraju su strukovni sindikati izdali štrajk, a značaj mu je umanjila sve izraženija klima antiradikalne i antistranačke histerije u zemlji.

Kao što je rekao jedan istoričar, 1919. je bila »skretnica koja nije radila«. ⁶⁵ Bio je to test sposobnosti starosedelačke radničke klase koji je trebalo da pokaže da li je ona u stanju da se ujedini s imigrantskim proletarijatom. Ona taj test nije položila. Poraz borbe za sindikalno organizovanje radnika u čeličanama okončao je razdoblje nemira među istočno i južnoevropskim radnicima koji su potresali industriju od 1909. godine. Suočeni s plimom nativističke reakcije čiji su simptom bile aktivnosti Kju kluks klana u industrijskim državama srednjeg zapada, »novi« imigranti su se povukli u zabrane svojih etničkih zajednica i tamo ostali sve dok depresija nije potakla novi, još borbemiji val nemira. Što se tiče kvalifikovanih radnika, poraz iz 1919. otvorio je put ofanzivi poslodavaca koja je obesnažila i one tekovine koje je AFL u vreme rata uspeo da izbori, čime je na ruševinama nekad moćnih sindikata rudara i železničara počeo da se ostvaruje »američki plan« zapošljavanja sindikalno neorganizovanih radnika.

⁶⁵ David Brody, *Labor in Crisis — The Steel Strike of 1919*, Philadelphia i New York, 1965, beleška na omotu.

U ovom periodu opšteg odstupanja ipak je jedan veliki talas masovnog radikalizma protutnjao nizom država od Ilinoisa do Vašingtona. Pokret Farmerske laburističke partije (1919—1924) crpeo je svoju energiju iz niza centara otpora u koji su spadale i borbene gradske radničke federacije Čikaga, Sietla i Mineapolisa, rudari južnog Ilinoisa, imigrantski metalski radnici Minesote i polusocijalistički ne-stranački savezi u obe Dakote. Nastojeći da popuni vakuum nastao frakcijskim razgrađivanjem Socijalističke partije 1919, ovaj je pokret želeo da pokrene jedinstvenu kontraofanzivu protiv ofanzive poslodavaca, represije vlasti, pada cena žitarica i depresije u proizvodnji uglja. Nakon nekoliko pogrešnih početnih poteza i preuranjenih inicijativa, moćna Farmerska laburistička partija Minesote, koja je već uspostavila kontrolu nad vladom u svojoj državi, preuzima rukovodeći položaj unutar pokreta i nastoji da pregrupisavanjem postojećih blokova stvori jednu novu nacionalnu partiju. Iako je pokret trebalo da poveže raznorodne ideologije — od republikanskog progresivizma do boljševizma — ipak je u susednim državama imao velikog uspeha u mobilizaciji radnika. U ovom trenutku, uoči osnivačke skupštine, Gompers (ponavljajući svoj već ranije učinjen saboterski potez protiv radničkog populizma) i bratstva železničara intervenišu i razbijaju novu, još nestvorenu partiju. Optužujući pokret da je dopustio učešće i komunistima, uspeali su da uvere uvaženog progresivnog političara Roberta LaFolletea da odbije nominaciju na listi treće partije, čime je onemogućeno ostvarenje izborne strategije od koje je pokret očekivao da će dovesti do rađanja nove partije. Iako je LaFollete kandidovan na nezavisnoj listi na predsedničkim izborima 1924, listi koju je podržao AFL, podrška radnika bila je nedovoljna i AFL se iznova povukao u svoj ne-partijski bunker.

Gotovo je nemoguće preuveličati dubinu poraza što ga je američki rad doživeo u periodu od 1919. do 1924. godine. U narednim godinama korporacije se nisu morale bojati borbenog sindikalizma. U međuvremenu su poslodavci, pristalice »američkog plana« sve uspešnije dokidali »kontrolu« radnika nad radnim procesom, uvodili tehnologije masovne proizvodnje kao i nove oblike korporativnog upravljanja i nadzora nad radom. Totalitet ove transformacije radnog procesa — prvo je to bio tejlorizam, a potom fordizam — kroz sistematsku dekompoziciju umeća i serijalizaciju rada ogromno je uve-

ćao mogućnosti dominacije.⁶⁶ Već krajem prvog svetskog rata kapitalistička klasa Sjedinjenih Država (pogotovu u razvijenim sektorima »druge tehnološke revolucije«: automobilskom, električnom, hemijskom i drugim industrijama za proizvodnju trajnih potrošnih dobara) bila je možda čitavu jednu generaciju ispred svojih evropskih konkurenata po stupnju u kojem je kvalifikovani rad bio podređen i fragmentisan u samom radnom procesu. Revolucija u proizvodnji i poratni debakl AFL-a su doprinosili slabljenju materijalnih osnova svesti kvalifikovanih radnika. Istovremeno je fordistička integracija masovne proizvodnje gradila temelje na kojima će nići CIO (Kongres industrijskih organizacija) i iz kojih će se ponovo roditi industrijski sindikalizam.

(Mike Davis, »Why the US Working Class is Different«, *New Left Review*, br. 123, septembar—oktobar 1980, str. 3—44)

Prevela Vera Vukelić

⁶⁶ Proizvodna revolucija do koje je doveo novi radni proces pokazuje da je industrijska proizvodnja između 1918. i 1928. porasla za skoro 50%, uz jednovremeno smanjenje broja zaposlenih za oko 6%. Tako se, kako je istakao Stan Vittoz, »tradicionalna zavisnost američke industrije od stalnog priliva jevtine imigrantske radne snage nikada nakon rata više nije obnovljala«, a krupni biznis se mlako i reda radi opirao kampanji starosedelaca za uvođenje ograničenja pri useljavanju početkom 20-ih godina. Vittoz, »World War I and the Political Accommodation of Transitional Market Forces: The Case of Immigration Restriction«, *Politics and Society*, t. 8, br. 1, 1978, str. 65.

KLASA I KLASNA ORGANIZACIJA

Elementi definicije radničke klase

Uveren sam da svaka prihvatljiva i primenljiva definicija radničke klase mora obuhvatati naredne tri dimenzije:

- radnu snagu kao robu, odnosno njen razmensko-vrednosni aspekt;
- potrošnju radne snage u proizvodnom procesu — dakle, njen upotrebno-vrednosni aspekt — uz razlikovanje i onih procesa koji određuju oblike subordinacije i participacije unutar jedinica radne snage; i
- dimenziju društvene reprodukcije, postojanje imalaca radne snage kao posebnog sloja koji se društveno reprodukuje (i menja zaisno od priliva i odliva, društvenih uslova itd.).

Procesi homogenizacije i diferencijacije radničke klase

Kada se govori o radničkoj klasi i radničkom pokretu veoma često se daje prednost onom delu sadržine ovih pojmova koji se, tokom vremena, nije menjao. Radničku klasu bi trebalo smatrati ne zbirom pojedinaca već rezultatom čitavog niza procesa, dakle na nivou analize kapitala, procesa materijalne proizvodnje i na nivou organizacija i određenih društvenih formi.

Ovde neću ni pokušati da ponudim koherentnu sliku celine procesa diferencijacija/homogenizacija već ću se ograničiti na to da ukážem na određene okolnosti od

suštinskog značaja za svaku analizu radničke klase, odnosno radničkog pokreta. U tom smislu ukážem na postojanje dve odvojene istorijske faze: prvu predstavlja društvo u kojem se kapitalizam tek probija. U toj fazi je veoma važan odnos radničke klase prema postojećim nižim klasama. Razmatrajući drugu fazu, nastojću da pokažem kako se odvija diferencijacija, odnosno homogenizacija najamnih radnika u razvijenom kapitalizmu u kome dominira najamni rad.

Prvi primer: razdoblje uspostavljanja kapitalizma

Odnos između osnovnih klasa kapitalističkog načina proizvodnje i društvenih klasa iz prethodnog načina proizvodnje (buržoazija/proletarijat, zemljoposjednici/seljaci/zanatlije) određuju specifične forme i okolnosti uspostavljanja kapitalizma u svakoj pojedinoj zemlji. Od sukoba ili spoja klasa koje vladaju i onih kojima vladaju, umnogome zavisi i način institucionalizacije novih društvenih odnosa u postojećoj državi i njenom aparatu. Osnovni politički obrazac što ga radnički pokret sledi često nosi jasna obeležja upravo onih okolnosti u kojima je u toj zemlji uspostavljen kapitalizam. U tom značenju se u marksističkoj tradiciji koristi izraz »buržoaska revolucija«. Ovde ću, ne upuštajući se u detalje, ukazati na njen značaj, kao političke činjenice, za potonje političke borbe.

Pre svega bih želeo da skrenem pažnju na odnos između radničke klase u nastajanju i drugih ugnjetenih klasa i slojeva. Priroda ovog odnosa bitna je ne samo za socijalni sastav radničke klase (ko su joj klasno najbliže grupacije i mogući saveznici), već i za oblike borbe (koliko se ona oslanja na klasne tradicije starih nižih klasa). Isto važi i za odnos radničke klase prema sitnoburžoaskim grupama. Vrlo je važno istaći i da okolnosti faze uspostavljanja kapitalizma mogu na ideološkom planu imati dugoročnih posledica. Jedan od primera je jakobinski stav francuske sitne buržoazije i posledice koje je to imalo na francuski radnički pokret.

Položaj radničke klase u društvu kao celini ogleda se *inter alia* u odnosu između radničke klase i drugih delova »naroda« (što je, takođe, kategorija određena klasnim borbama i istorijskim tradicijama).

Niže klase i radnička klasa

Kapital postupno osvaja proizvodnju: formiraju se industrije, odumiru zanati, preobražava se poljoprivreda.

Neposredni proizvođači, niže klase uopšte, dobijaju novu strukturu. Radnička klasa se, kao posebna, izdvaja iz radnog stanovništva i nižih klasa. Odmah ukazujemo na osnovnu razliku između *radnika u službi kapitala* (tj. različitih vrsta industrijskih radnika) i *radnika u drugim, subordinarnim delatnostima* kao što su zanati, poljoprivreda, posluga (tj. radnika koji proizvode jednostavne robe, odnosno pružaju usluge). Ovde je reč o procesu konstituisanja radničke klase, o postepenom ulaženju sve većih količina radne snage u kapitalističke oblike proizvodnje. Ovaj proces prati i preobražaj onih oblika proizvodnje koje kapital još nije posve osvojio i to kroz konkurenciju na tržištu radne snage i tržištu roba. O tome svedoči činjenica da je najamnina u novcu postepeno istisnula druge, starije oblike.

U ovom razdoblju raznoliki činioci dovode do podele radnog stanovništva na posebne kategorije, s različitim uslovima života, interesima i budućnošću: poljoprivreda/industrija, gradsko/seosko radništvo, patrijarhalna/nepatrijarhalna radna situacija, zanatlije/industrijski radnici/fizički radnici itd. Usled različitih činilaca koji ujednačavaju radne uslove (sindikalna akcija, zakoni, mehanizacija i sl.) u ovom periodu se javlja i tendencija homogenizacije. Sve lakše se prelaze granice između pojedinih sektora i tipova rada jer potrebna kvalifikacija i slični uslovi bivaju sve manje važni.

Unutrašnja struktura radničke klase

Analiza položaja radničke klase u društvu kao celini i njene unutrašnje strukture važna je stoga što istorijski materijalizam, bar načelno, nastoji da uspostavi neraskidivu vezu između radničkog pokreta i procesa formiranja radničke klase, i to kako njenog kvantitativnog rasta tako i njene unutrašnje strukture. Jedno od shvatanja na koje nailazimo u zapadnoevropskom radničkom pokretu jeste da je socijalizam kao ideologija odraz aspiracija industrijske radničke klase. Ako je tako, onda su i organizacione, političke i ideološke forme radničkog pokreta bez sumnje pod uticajem okolnosti u kojima ova klasa nastaje i reprodukuje se. Dakle, pod kojim je društvenim i političkim okolnostima i kako iz nižih klasa nastala radnička klasa? To je od suštinskog značaja ne samo za poreklo pojedinih pripadnika klase već i za organizacione i ideološke okvire u kojima tek rođena klasa raste i poprima vlastitu organizacionu formu.

Među različitim državama, čak i među pojedinim oblastima, postoje ogromne razlike koje, među ostalim, za-

više i od toga kakvim je sirovinским izvorima raspolagao kapitalizam, od oblika u kojem su naporedo s njim postojali i prekapitalistički načini proizvodnje, od toga da li su ti oblici posve iščezli i slično.

Mladu švedsku radničku klasu činilo je nekoliko grupa radništva, koje se, u osnovi, mogu sresti i u svim zemljama koje su prošle stvarnu kapitalističku industrijalizaciju:

— zanatlije (kvalifikovani radnici u građevinarstvu, štamparstvu, proizvodnji nekih metalnih artikala itd.);

— pravi mašinski radnici (tekstilna industrija, industrija hartije, pivare itd.), dakle, nekvalifikovani rad podređen mašini;

— jednostavan fizički rad (fizički radnici u građevinarstvu, drvoseče, pretežni deo poljoprivrednih radnika, dokera i zaposlenih u saobraćaju, skladištima i pomoćnim delatnostima, pomoćni radnici u fabrikama);

— »uniformisana« radnička klasa (niži slojevi zaposlenih na železnici, carini, pošti i telegrafu itd.); njihovo osnovno obeležje bila je sigurnost zaposlenja što su je kao zaposleni u javnim službama uživali.

Društvena iskustva i stepen podređenosti ovih grupa kapitalističkoj proizvodnji i njenom ritmu, prilično su se razlikovali. Njihovi pripadnici su, isto tako, dolazili iz raznolikih društvenih sredina: među njima je bilo proletarizovanih zanatlija, kalfi koji nikada nisu postali majstori, dece osiromašenih seljaka itd.

Ove podele radničke klase i radnih ljudi imaju svoj odraz i na organizacionom planu. Stepem sindikalne organizovanosti zanatlija i industrijskih radnika je srazmerno visok. Istorijski gledano, zanatski radnici su bili pioniri sindikalnog organizovanja i među njima je postotak sindikalno organizovanih viši no kod industrijskih radnika. Podela na kvalifikovane (zanatske i industrijske) i nekvalifikovane radnike (radnike na mašinama, pomoćne i fizičke radnike) zapravo je društveno-istorijski osnov velikog dela marksističke teorije, onog koji govori o »radničkoj aristokratiji«. Poljoprivredni radnici organizovali su se znatno kasnije i u manjem procentu.

Drugi primer: razvijeni kapitalizam

Podele unutar radnog stanovništva

Ovde je najamniji rad dominantna društvena kategorija. Još uvek opstojava važna podela između najamnih radnika, na jednoj, i osoba koje rade sredstvima u ličnom

vlasništvu i sitnih preduzetnika — svih onih koji se obično nazivaju »sitnom buržoazijom« — na drugoj strani. U kasnijim fazama, udeo najamnih radnika u čitavom radnom stanovništvu postaje neuporedivo veći od ostalih kategorija. Rečju, taj udeo se povećava s razvojem kapitalizma.

Fizički i intelektualni rad

Ni najamni radnici nisu, razume se, homogena grupa. Na njihovu diferencijaciju je uticao čitav niz mehanizama i okolnosti. Jedna od posebno važnih jeste podela na radnike i nameštenike. Na netačan i unekoliko starinski način, ta podela pokriva razliku između manuelnog i intelektualnog rada. Ova pak razlika vezana je za odnose hijerarhijske nadređenosti (odlučivanje/izvršavanje), tip radnog objekta (materijalni/nematerijalni), za oblik plaćanja i ideološku i organizacionu diferencijaciju (LO /Konferencija sindikata/ vis-à-vis TCO /Centralna organizacija nameštenika/ i SACO /Konfederacija profesionalnih udruženja/). Čak i kada bismo ovu podelu zamenili podelom na radničku i srednju klasu, i dalje bi nam se kao neophodna nametala analiza onih procesa koji su doveli do pretvaranja različitih kategorija najamnih radnika u odeljene slojeve. Jedan od osnovnih procesa svakako je razlika između fizičkog i intelektualnog rada, što je bez sumnje u direktnoj vezi s nekim od fundamentalnih oblika razvoja kapitalističkog sistema proizvodnje.

Ko plaća radnu snagu?

Jedan od osnovnih kriterijuma klasifikacije je tip kupca radne snage; odnosno činjenica da li je posredi javni ili privatni, kapitalistički ili nekapitalistički kupac.

Na osnovu prvog tipa kupca možemo izdvojiti sve javne nameštenike: sve zaposlene u centralnoj i lokalnoj upravi i sve druge tipove zaposlenih u javnim službama. Najamni radnici u javnom sektoru dalje se mogu diferencirati prema tipu aparata u kome su zaposleni i prema funkcijama koje taj aparat obavlja. I u okviru ove grupe zaposlenih postoji razlika između umnog i fizičkog rada. Ona se ispoljava na različite načine, ovisno od toga da li je reč o društvenim uslugama (sektor komunikacija: pošta, telegraf, železnica i sl.), reproduktivnim ustanovama (obrazovanje, zdravstvo, socijalne službe) ili većma administrativnim i represivnim institucijama (vladina administracija, policija, sudstvo i sl.).

U drugi tip kupaca spadaju kapital-interni i kapital-eksterni kupci radne snage, a među potonje možemo ubrojiti one pojedince ili porodice koji radnu snagu kupuju zarad neke svoje neposredne upotrebne vrednosti (recimo, kućnu poslugu). U ovoj su grupi, u okvirima razvijenog kapitalizma, možda značajniji sitni preduzetnici, trgovci i farmeri, premda nije posve jasno da li je i kako moguće (čisto formalno) razlikovati ove sitne kapitale od drugih. Središnji čimilac diferencijacije na planu političke ideologije mogao bi se nalaziti na konceptualnoj ravni, odnosno u razlici između patrijarhalnih i nepatrijarhalnih uslova rada i formi podređenosti.

Različiti oblici kapitala

Sada ćemo razmotriti u kakvim je sve formama kapital kupac rada i kakvi sve tipovi rada i grupe radnika iz toga proizlaze.

Ovde je moguće razlikovati produktivni, tj. različite vrste kapitala koji se ulaže u stvaranje vrednosti i kapital koji samo menja formu (trgovački, bankarski itd.).

Jedan deo rada u svakom društvu mora proizvoditi (nove) vrednosti; drugi mora biti ulagan u transformaciju roba u novac, novac u robe itd. O ovim dvema kategorijama rada Marx govori kao o proizvodnom i neproizvodnom radu. Međutim, ta se podela ne podudara sasvim s podelom na proizvodnju i promet. Analiza proizvodnje u nekoj fabrici ili kompaniji ukazuje nam na postojanje i nekih elemenata transformacije kao što su kupovina rada, nabavka mašina, sirovina i sličnog. I u samoj sferi prometa postoje aktivnosti koje stvaraju vrednosti kao što su raznoliki oblici transporta, skladištenja, pakovanja itd.

Da li je onda — na osnovu razlike između rada koji stvara vrednost i rada koji učestvuje u transformativnim procesima, kao i odgovarajućih im kapitala — moguće razlikovati proizvodne od neproizvodnih radnika? To jeste moguće i to utoliko što je radna snaga izvesnih radnika bez sumnje izvor viška vrednosti. Da bi radnici u procesu reprodukcije mogli uvećati dati kapital za višak vrednosti, pretpostavka je da će i drugi radnici, obavljajući funkciju transformacije, uložiti određenu količinu viška rada ili radnog vremena.

Činjenica da je rad u određenom obliku stvaralac vrednosti za kapital, odnosno »proizvodan«, kao takva ne daje nikakva posebna svojstva radnicima koji ga obav-

ljaju. Druge, društvene okolnosti određuju da li će data grupa najamnih radnika zauzeti izvesni strateški položaj u okvirima klasne borbe. U tom se položaju mogu naći radnici ma koje vrste, od dokera koji su 20-ih godina uspeli da blokiraju uvoz svinjske masti i drugih jestivih masnoća iz Danske, do zaposlenih u električnim centralama koji mogu obustaviti isporuku energije u modernoj Engleskoj, recimo. Postoje, razume se, i drugi činioци koji određuju kako će se pojedine kategorije radnika u različitim sektorima i industrijama sindikalno organizovati, da li će biti prijemčivi za socijalističke ideje i slično.

Sažetak prethodnog izlaganja o procesima diferencijacije i homogenizacije

Sada bih se iznova vratio na tročlanu definiciju radničke klase o kojoj je već bilo govora. Klasa najamnih radnika diferencira se na prvom nivou, naime na nivou razmenske vrednosti radne snage, između ostalog, i na sledeći način.

Pre svega, postoje oni koji rade i postoje nezaposleni. Ova podela proizlazi iz cikličnih kriza i poslovnog ritma kapitalističkog razvoja (uspon-vrhunac-recesija-kriza-uspon). Različiti sektori i podsektori — pa i radnici koji u njima rade — u različitom su stepenu izloženi ovim kretanjima.

Ovi osnovni činioци različito deluju u pojedinim delovima iste zemlje. Nezaposlenost uzrokovana poslovnim ciklusima, kao forma, direktno zavisi od regularnosti kapitalističkog sistema proizvodnje, ali njen upliv sledi sektorske i regionalne obrasce. Sektori nastaju i nestaju usled inostrane konkurencije i racionalizacije, te ni najamni radnici u njima nisu izloženi jednako opasnosti od nezaposlenosti.

Mnogi činioци utiču na visinu najamnine svake pojedine grupe radnika: neki od njih su uslovljeni položajem datog sektora, a drugi opet kvalifikacijama što ih radni proces u njemu zahteva. Tako dolazimo do potrebne vrednosti radne snage.

Ponešto je već kazano o dva središna procesa — homogenizaciji i diferencijaciji — i to kad je bilo reči o prelasku na stvarnu podređenost kapitalu i o polarizaciji na fizički i umni rad. No, i u samom činu trošenja radne snage u radnom procesu deluju određeni, po svojoj prirodi veoma društveni, mehanizmi koji, takođe, dele najamne radnike.

Veličina radnog mesta odlučuje o njegovoj patrijarhalnoj ili nepatrijarhalnoj prirodi, što se, na primer, ogleda u ulozi koju pri tom ima prisustvo ili odsustvo vlasnika/menadžera.

Različite *forme participacije i radničkog pokreta* odražavaju stupanj stvarne podređenosti kapitalu, čije delovanje ne mora biti samo negativno jer može pomoći saradnju i komunikaciju među radnicima.

Organizovani i spontani procesi diferencijacije i homogenizacije

Činjenica je, naravno, da se procesi na koje sam samo ukazao, ne odvijaju neovisno od drugih društvenih uslova. Sindikalna organizovanost, recimo, može podstaći i ozvaničiti fragmentaciju, ali može isto tako ići u prilog tendencijama homogenizacije.

I politika smanjivanja nezaposlenosti takođe može slabiti međusobnu konkurenciju najamnih radnika. Isto vredi i za politiku koja nastoji da smanji razlike u najamninama. Sindikalne organizacije, pak, mogu zagovarati gotovo esnafske interese — držeći pod svojom kontrolom sticanja kvalifikacija, restriktivnom politikom prijema novih članova, te se tada potrebna profesionalna kvalifikacija i strogi uslovi prijema pokazuju kao posebne prepreke. Isto važi i za sindikalne organizacije čije članstvo većinom pripada određenim etničkim (južnoafrički sindikati) ili religijskim grupama.

»Klasa po sebi« ili »klasa za sebe«

Kada analiziramo okolnosti konstituisanja radničke klase na osnovama proizvodnog procesa, društvenih uslova i njene uloge kao samoreproduktivne društvene kategorije, onda je zapravo reč o onome što se u klasičnoj tradiciji naziva »klasom po sebi«, odnosno — da se pozovemo na Lenjina — radi se o »identičnom položaju u društvenoj podeli rada«. I na ovom nivou deluju mnogi činioци od kojih neki vode objedinjavanju, a drugi razbijanju klase. Uzmimo primerice mehanizme konkurencije među različitim grupama radnika koji, na jednoj strani, poprimaju formu ukidanja konkurencije (sindikati), a na drugoj, vode njenom zaoštavanju (uslovi prijema u sindikat, imenovanje određenih vrsta rada kojima je sindikat namenjen). Ovaj je dualizam, strogo gledano, svojstvo ranog sindikalnog pokreta. Iz njega je,

recimo, proistekla kasnija podela na sindikate kvalifikovanih i sindikate fizičkih radnika (koji su ponekad bili pomoćnici radnika učlanjenih u prve). Ovakva fragmentacija se sreće tokom čitave istorije radničkog pokreta, premda je u različitim zemljama izražena u različitom stepenu. Nasuprot takvoj podeli, nikle su drugačije organizacione forme koje su težile ukidanju fragmentacije i konkurencije među različitim delovima radničke klase. Takve su bile sindikalne organizacije svih radnika, organizacije po industrijama a ne po profesijama, a takva je bila i švedska »politička solidarnih radnika«. Posredi su bila i svesna nastojanja da se prevaziđe fragmentacija delimično uslovljena različitim nivoima kvalifikovanosti — pa samim tim i mogućim monopolističkim položajem određenih grupa — a delom konkurencijom među različitim grupama prodavaca radne snage.

S druge strane, »klasa za sebe« vezuje se uz zahteve za vođenje borbe protiv različitih formi podređenosti i eksploatacije. Svrha organizacije je da objedini raznolike grupe i to na temelju onoga što ih stvarno ili potencijalno ujedinjava, uz uključivanje zahteva svih grupa koje obuhvata. Ovakvo shvatanje sindikalne organizacije postoji još od Marxa, a i on sam ga je zastupao; zadatak sindikata je da nastoje ujediniti sve prodavce rada u datim okvirima, da se drže onoga što objedinjuje njihovo članstvo — njihovog statusa prodavaca rada — zanemarujući, pri tom, religijske i političke razlike, među ostalim. Posve drugačiju logiku nalazimo u religijskim sindikatima koji organizuju radnike na temelju njihovih konfesija. Tako u Holandiji, na primer, postoje katolički, protestantski i socijalistički sindikalni pokreti.

Osnovni oblici organizovanja radničke klase

Moja je teza da su forme organizovanja radničke klase u stvari superstrukture za reprodukciju različitih sfera borbe. U ovom sam poglavlju sistematski nastojao da ukažem na osnovne oblike organizovanja radničke klase. Počeo sam od uslova reprodukcije radne snage, onakvih kakvi su u kapitalističkom sistemu. Iz kapitalističkog proizvodnog ciklusa i robnog karaktera radne snage izveo sam sledeće oblike organizovanja:

(1) Prvi oblik organizovanja je najbliži korelat konstituisanja same radničke klase kao klase — *sindikalna organizacija*. Ona objedinjava najamne radnike a protivnik joj je preduzetnik/kapitalist, njena forma organizovanja je udruživanje prodavaca rada. Razlika što je marksistička teorija povlači između dveju strana rada i

radne snage (apstraktni/konkretni, tvorac vrednosti/tvorac upotrebne vrednosti) označava suprotna načela formalne organizacije (profesionalni/industrijski sindikati). Neophodni društveni preduslov ostvarivanja ovog tipa organizovanosti jeste postojanje radničkog kolektiva. Proces formiranja pojedinih jedinica radne snage i radnika u društvene jedinice odvija se neujednačenim uspehom u svetu same proizvodnje (odnos prema sredstvima za rad, predmetima rada, drugim radnicima, što zavisi od tehničke, organizacione forme radnog procesa). Kad o sindikalnoj organizaciji govorim kao o osnovnoj, to nikako ne znači da smatram da bi ona morala biti sveobuhvatna ili poprimiti specifične, konkretne forme. Da bi do toga došlo, neophodni su i drugi uslovi kao što su stepen istorijskog razvoja radničke klase, njena unutrašnja struktura, ideološke i etničke karakteristike i sl. A na ovom, apstraktnom i opštem, nivou i nije moguće analizirati političke ili ideološke ciljeve.

(2) Druga strana na nivou reprodukcije — čiji odraz su stvarne najamnine — jeste način na koji se menjaju cene sredstava održanja. Postoje dva različita tržišta, s posebnim načelima za određivanje cena, a ja sam ih sažeto nazvao, posuđujući termin od Marxa, poljem »sekundarne eksploatacije«.

(a) Postoji tržište hrane, odeće itd. Organizacija i borba vode se oko špekulacija i profita posrednika. *Organizacije potrošača*, posmatrane sa stanovišta cena, mogu imati oblik bilo otpora bilo potrošačke kooperacije.

(b) Postoji potom tržište stanova. Cena je ovde isto što i zakupnina. Posebno svojstvo ovog tržišta uslovljeno je kako kapitalom kao nekretninom, odnosno dugoročnim ulogom, tako i postojanjem zemljišne rente. U ovoj sferi se formiraju *organizacije zakupaca*.

(3) Mnogi od uslova nužnih za reprodukciju radničke klase neposredno su vezani za centralnu i lokalnu upravu i posredovani javnim i političkim sferama. Radnička klasa — i kao kolektiv prodavaca rada i kao grupa građana s posebnim interesima — usmerava svoju pažnju na različite aparate državne vlasti. Ovde osnovnu formu predstavlja političko ograničavanje, bilo da je indirektno, u »predstavničkom« obliku bilo da se odvija kroz vlastite organizacije radničke klase (partije).

(4) Četvrto načelo organizovanja proizlazi iz nepredvidljivih promena životnog standarda radničke klase uslovljenih delom ekonomskim ciklusima (i usponima i padovima), delom pak bolestima i smrću. Ove nedaće se mogu znatno ublažiti organizacijama samopomoći, zasnovanim na načelima osiguranja i ujednačavanja, ili orga-

nizacijama pod državnim ili javnim pokroviteljstvom. Istorijski gledano, organizacije samopomoći su u Zapadnoj Evropi, opšta, relativno rana, dugovečna i suštinska pojava.

Opšte organizacione forme i specifični radnički pokreti

Osnovne organizacione forme naznačene su veoma uopšteno i na način koji uglavnom odgovara svim razvijenijim i oformljenijim radničkim klasama u društvima u kojima je kapitalizam izrastao kao autohton, vladajući sistem proizvodnje. To se, dakle, odnosi u prvom redu na evropske zemlje. Forme klasnog organizovanja odgovaraju različitim aspektima položaja te klase u samoreproduktivnom kapitalizmu.

Višeklasna osnova

Pre no što pristupimo analizi švedskog radničkog pokreta, valjalo bi uvesti još nekoliko definicija. Neke su i ranije u ovom tekstu pominjane, ali bih posebno ukazao na odnos radničke klase prema drugim podređenim klasama i slojevima, i to kakvim se on pokazuje u organizacijama za reprodukciju. Potrošačke kooperative organizuju *potrošače* bez obzira na to da li su posredi seljaci, sitni preduzetnici, činovnici ili radnici, katolici, protestanti ili nevernici. Takve su i organizacije zakupaca, kao i prijateljska udruženja, pošto je svima zajednička načelno *višeklasna osnova*. Organizovanje radničkog pokreta se, dakle, ne odvija u nekom prostoru u kojem bi proletarijat i buržoazija bile jedine moguće strane. Na često veoma složene načine, organizovanje radničke klase se dotiče i drugih klasa i slojeva. Ne radi se ni o kakvom vanjskom, ograničavajućem faktoru, već o nečem što je inherentno samim načelima organizovanja.

I u sferi političkog organizovanja primetna je problematika višeklasnih osnova, kako zbog najčešće uopštenog karaktera političkih zahteva tako i zbog načina njihovog institucionalnog ostvarivanja, posredstvom takvih ustanova kakve su parlament, pravo glasa, izborni sistem.

Realne nadnice i kvalitet uslova života

Pominjane forme bi se mogle grupisati u dve složene celine:

1) *Domen realnih nadnica*, vezan uz aspekt razmen-ske vrednosti, a usmeren na maksimalno povećanje nadnica i smanjivanje cena hrane, zakupnine stanova itd. U ovom domenu se sindikati — kao organizacije koje se bore za nadnice — približavaju pokretu kooperativa, pokretu zakupaca i pokretu koji se bori za socijalne beneficije koje garantuje država.

2) *Domen borbe za kvalitativno bolje uslove života* (sigurnost, »dobar život« i tome slično). Radi se, dakle, ne tek o nižim zakupninama već i o boljim uslovima stanovanja; ne samo o višim nadnicama već i o borbi protiv nezaposlenosti, fizičkih napora, protiv bolesti, a za kraće radno vreme, kraće putovanje do radnog mesta. Moglo bi se dosta slobodno kazati da ovaj domen većma korespondira sa stranom upotrebne vrednosti, bar kada je reč o radničkoj klasi.

Oba ova domena su u samoj stvarnosti usko vezana jer su zapravo tek dva aspekta iste faktičke situacije. U Švedskoj je, recimo, borba za reprodukciju poprimila veoma jasno prvi oblik. Razlog tome leži, pre svega, u odnosu socijaldemokratskog radničkog pokreta prema radničkoj klasi, akumulaciji kapitala i državi koji bismo kratko mogli odrediti kao borbu za obezbeđivanje realnih nadnica.

(Gunnar Olofsson, »On Class and Class Organization«, *Between Class and State*, Lund, 1978)

Prevela Vera Vukelić

Eric Hobsbawm

DA LI JE NAPREDOVANJE RADA ZAUSTAVLJENO?

Ukazana mi je privilegija da održim predavanje u spomen Marxa 1978. godine; želim da je iskoristim tako što ću prikazati neka kretanja u britanskoj radničkoj klasi tokom poslednjih stotinu godina. Odavno je ustanovljen običaj da se, u ovim prilikama, tekstovi Marxa i Engelsa uzmu kao polazna tačka; ja to, međutim, neću učiniti iz dva razloga. Prvo, kao što biva, ni Marx niti Engels nisu mnogo rekli o britanskoj radničkoj klasi između kraja Prve internacionale i 1880-ih godina; prema mom saznanju, oni o njoj nisu upravo ništa rekli pre tačno stotinu godina. U stvari, na sam ovaj dan (17. marta 1878), pojavio se u jednom američkom časopisu jedan iz serije od pet Engelsovih članaka o evropskim radnicima. U ovome su spomenute brojne zemlje, od Rusije do Portugalije, ali on nije sadržao nijednu reč o Britaniji. On je ostao — bez sumnje, sa žaljenjem — potpuno ćutljiv povodom doista neinspirativne radničke scene u ovoj zemlji pre jednog veka. Druga, važnija stvar, koju želim da podvučem, jeste nešto što će nam sama marksistička analiza pomoći da razumemo, ali što Marxovi tekstovi ne mogu učiniti: izgleda da je napredovanje rada i radničkog pokreta, koje je Marx predvideo, zaustavljeno u ovom veku, negde pre dvadeset pet do trideset godina. I radnička klasa i radnički pokret od tada prolaze kroz razdoblje krize, ili — ako želite da, povodom toga, budete blagorečivi — prilagođavanja jednoj novoj situaciji. Većina nas, angažovanih u svakodnevnoj borbi, nije posvetila nužnu pažnju ovoj krizi, iako teško možemo propustiti da primetimo neke od njenih aspekata.

Moj je cilj da je sagledam u dugoročnoj perspektivi promenljive strukture britanskog kapitalizma i proletarijata unutar nje. Zadatak nas, kao marksista, i mene, kao predavača na Marxovom memorijalu, vidim u konkretnoj primeni Marxovih metoda i opšte analize na naše vlastito doba. Nadam se da bi ga Marx i sam tako zamislio.

Majoritet radničke klase

Tokom 1870-ih godina smatralo se nespornim da se velika većina britanskog naroda sastoji od manuelnih radnika i njihovih porodica, a to je značilo — manuelnih radnika van poljoprivrede. Gotovo je nepotrebno dodati da se ta većina, čak i u slučaju poljoprivrednog stanovništva, sastojala od proletera, to jest najamnih radnika. Britanija je tada bila neobična i verovatno jedinstvena — kako u pogledu izuzetne veličine i učešća njene manuelne radničke klase tako i s obzirom na relativno malu veličinu i učešće njenog poljoprivrednog stanovništva, a pre svega, njeno beznačajno seljaštvo. Ovo je imalo nekih značajnih političkih posledica, koje se, na neki način, još osećaju. Dok bi uvođenje demokratskog glasačkog sistema u mnogim drugim državama u tom periodu opet ostavilo manuelne radnike u manjini, oni bi u Britaniji, kako se verovalo, odmah sačinili većinu. Godine 1867, statističar Dudley Baxter procenio je učešće nepoljoprivrednih manuelnih radnika na gotovo 70 odsto stanovništva. Prema tome, sa stanovišta vladajućih klasa, bilo je apsolutno bitno da se, na ovaj ili onaj način, dobije ili sačuva politička podrška značajnog dela radničke klase. Oni se nisu mogli nadati da će jednu nezavisnu, klasno svesnu partiju proletarijata neutralizovati mobilizacijom većine seljaštva, sitnih zanatlija i trgovaca, bilo sa radničkom klasom, ili protiv nje. Oni su, počev od vremena Zakona o drugoj reformi, morali da se suoče s činjenicom da postoji majoritet radničke klase.

Opadanje manuelnih profesija

U ovom trenutku ostaviću po strani pitanje da li bismo ono što se 1860-ih godina podrazumevalo pojmom »manuelni radnici« danas mogli nazvati radničkom klasom ili proletarijatom. Međutim, šta god bili, oni su prljali svoje ruke. U većem delu proteklog veka, broj manuelnih radnika u ovom širokom smislu nije rastao, nego je opadao. Godine 1911, oni su obuhvatili oko 75 odsto stanovništva, 1931. oko 70 odsto, 1961. 64 odsto, a 1976. godine malo više od polovine.

Ovo, naravno, ne znači da je učešće proletera u tehničkom smislu — to jest ljudi koji za život zarađuju prodajom svoje radne snage za najamninu, plus ljudi koje oni izdržavaju — opalo. Naprotiv, proletarizacija je u ovom smislu, kako je i Marx predvideo, nastavila da raste. Ne možemo tačno izmeriti učešće »poslodavaca i vlasnika« za XIX vek, ali je ono 1911. godine obuhvatilo manje od 7 odsto zaposlenog stanovništva, a od tada je opalo — nakon što je, do 1951. godine, ostalo manje ili više stabilno — na oko 3,5 odsto sredinom 1960-ih godina. Prema tome, tokom ovog veka imamo rastuću proletarizaciju, kombinovanu s relativnim opadanjem — u okviru najamnog dela stanovništva — manuelnih radnika u bukvalnom smislu.

Ovo je jedna opšta pojava u industrijskim zemljama. Međutim, u Britaniji je, iz posebnog istorijskog razloga, pad naročito upadljiv. Pre stotinu godina, sektor belih okovratnika, u širem smislu, zapošljavao je samo mali broj najamnih radnika; verovatno relativno manji nego u drugim zemljama sa značajnom birokratijom — javnom ili privatnom. Na primer, 1871. godine, »komer-cijalna zanimanja«, kao celina, zapošljavala su manje od 200.000 od oko 12 miliona radnika, dok su ona 1911. godine već obuhvatala 900.000 radnika. Godine 1976. oko 45 odsto zaposlenog stanovništva moglo se uvrstiti u manuelne radnike.

Ovo je, znači, prva krupna promena u proteklih stotinu godina. Ali pogledajmo bliže manuelne radnike. Pre stotinu godina industrija je zavisila od manuelnih radnika u meri koju danas teško možemo shvatiti, s obzirom da je tehnologija industrijske revolucije, koju je predvodila Britanija, i koja je ovu zemlju pretvorila u »svetsku radionicu«, prema modernim standardima, bila krajnje nerazvijena; ona je, u stvari, kako nas je Raphael Samuel nedavno podsetio, bila »juktapozicija tehnologije s ručnim i parnim pogonom«. Ona je, da upotrebimo moderni termin, bila izuzetno radno intenzivna. Zanatske veštine one vrste povezane s preindustrijskim zanatlijama, bile su, bez sumnje, u izvesnoj meri dopunjene ili ubrzanе energijom i mašinama, ali one nisu, ni u kojoj meri, time zamenjene. Automatske mašine alatlijeke nisu ozbiljnije uvedene u britanske tehničke radionice sve do kraja veka. Ostale kvalifikovane ili nekvalifikovane operacije gotovo u celini su se oslanjale na radnu snagu. Praktično svaka tona uglja — koji je obezbeđivao pretežan deo energije za sve svrhe — dobijena je od ljudi s pijucima i lopatama.

Dve konsekvencije

Ovakve karakteristike britanske proizvodnje XIX veka imale su dve posledice. Prvo, rast proizvodnje bio je povezan sa širenjem radne snage u meri koju je danas teško naći. Tako je tonaža uglja proizvedenog u britanskim jamama gotovo udvostručena između 1877. i 1914. godine; isto se dogodilo i s brojem rudara. Uoči prvog svetskog rata bilo je potrebno oko 1,4 miliona ljudi (plus njihove porodice) samo za proizvodnju britanskog uglja. Spektakularno narasle energetske potrebe Britanije, koje uključuju uglj, naftu, gas, električnu i nuklearnu energiju, danas ne zahtevaju više od dela ove ogromne radne snage. Armija rada stalno je rasla. S druge strane, međutim, relativna zaostalost mehanizacije prema standardima XX veka dala je britanskom radniku, čija su manuelna veština i iskustvo bili neophodni — a ovo je pored obučenih zanatlija, obuhvatalo i druge — značajnu snagu u kolektivnom pregovaranju. Britanska sindikalna organizacija bila je, stoga, već snažna ili potencijalno snažna, čak i u industrijskim granama u kojima je — kao u pamučnim kombinatima — inače bila strahovito slaba. Sindikalno organizovanje priznato je od strane vlade pre malo više od jednog veka, i — ostavljajući po strani posebna područja i industrijske grane — nikakav sistematski i konzistentan pokušaj njegovog razbijanja kao celine nije bio od tada učinjen, niti je za bilo koje vreme bio uspešan. U isto vreme, osobita struktura britanskog sindikalnog organizovanja takođe je odražavala — i još odražava — ovu istorijsku prošlost.

Obrazac sindikalnog organizovanja

Tako, za razliku od mnogih drugih zemalja, naši sindikati nisu mali broj giganata od kojih svaki teorijski pokriva sve radnike u okviru određene industrijske grane. Iako je ovaj obrazac industrijskog sindikalizma bio favorizovan i jedno vreme ratoborno branjen od strane socijalista, on nije imao opšteg uspeha. Kao što znamo, rivalitet između granskog i regionalnog sindikata nije bio eliminisan čak ni na železnicama. Zauzvrat — ili čak uporedo s takvim tendencijama u industriji — imamo koegzistenciju zanatskih sindikata i, kao fenomen u ovom obimu specifičan za Britaniju, velike »opšte sindikate«, koji su postepeno apsorbovali one nekvalifikovane ili nepoželjne za zanatske sindikate, one suviše slabe da bi ih formirali. Štaviše, ova tendencija, koja je prvobitno

ustanovljena u periodu velikog štrajka lučkih radnika 1889. godine, na neki način se i dalje potvrđuje. Manji sindikati sve više su težili da se pripoje većima; međutim, dok su se ove integracije, u prvoj polovini ovog veka, mogle razumeti kao korak ka nekoj vrsti industrijskog sindikalizma, one su, tokom poslednjih dvadeset godina sve više izgledale kao formiranje novih konglomerata tipa »opšteg sindikata« — kao u slučaju integrisanja sindikata AUEW s livcima i crtačima, i sindikata ETU s vodoinstalaterima. Nasuprot tome, ogromna potencijalna snaga »zanatlijskog« tipa radnika i dalje se osećala u sindikalnom organizovanju, naročito u velikom kompleksu metalske, mašinske i elektroindustrije, koje su nastavile da se šire, dok su se stare grane masovne zaposlenosti XIX veka, kao tekstilna industrija, rudarstvo i saobraćaj, grčile. Kad je u ove grane, 1930-ih godina i tokom rata, došlo masovno sindikalno organizovanje, ono je prvobitno išlo preko zanatlija — ljudi koji su, kao u avionskoj industriji, često još radili, a ponekad i mislili, izražavajući stari zanatski ponos. Ljudi u Harlandu i Sorsu u Belfastu još su i 1939. godine odbijali da prihvate plaćanje prema učinku, kao što su njihovi dedovi činili u sindikatima zanatlija Marxovih dana. Ovo su bili ljudi koji su raširili sindikalno organizovanje u industriji motora; oni su čuvali prosečnu fabriku mašina kao zbirku odvojenih zanatskih sindikata, a uzgred su upućivali žene i nezanatlije koji će se organizovati u sindikatu T&GWU; ovaj je tako postao većinski sindikat u industriji motora. Ova istrajnost višestrukog sindikalnog organizovanja u tako velikom broju fabrika uzgred je učinila običnu međusindikatsku koordinaciju od strane ljudi kao što su upravnici podružnica tako opasnom snagom na britanskoj industrijskoj sceni.

Istorijska transformacija

Ove sam istorijske kontinuitete naglasio. Ali, oni su povezani s jednom krupnom istorijskom transformacijom. Pre jednog veka, radnička klasa je bila duboko raslojena, iako je to nije sprečilo da u sebi vidi klasu. Upravo oni ljudi koji su bili okosnica sindikalnog organizovanja, možda s izuzetkom rudara, bili su i smatrani su radničkom aristokracijom koja je s visine posmatrala masu onih koje je smatrala nekvalifikovanim, »pukim radnicima«. Međutim, industrijska promena prvo je ugrozila, a zatim nagrizla ovu superiornost iz tri pravca. Prvo, rast tercijarne zaposlenosti — belih okovratnika i stručnjaka —

proizveo je nov oblik radničke aristokratije, koji se neposredno identifikovao sa srednjom klasom. Beli okovratnici i stručnjaci — bar oni van javnog sektora — tek su se posle drugog svetskog rata, kao masa, organizovali u sindikatima — pretežno u okviru sindikata TUC, odnosno svesnog radničkog pokreta. Drugo, moderna tehnologija pretežno je stvarala sloj službenika i tehničara, koji su više bili posebno regrutovani spolja, nego što su promovisani iz redova onih s fabričkim iskustvom. Tako je došlo do širenja jaza između radničke aristokratije i srednjih slojeva. S druge strane, moderna tehnologija i industrijska organizacija ugrozile su privilegovani položaj radničkog aristokrate, pretvarajući ga sve više u manje kvalifikovanog procesnog radnika (ili zamenjujući ga njime) koji rukuje specijalizovanim mašinama, ili izvođenjem specijalizovanih delova sve razuđenije podele rada. Drugim rečima, kako je Marx predvideo i kao što su kapitalisti uvek nameravali, veština je sve više prenošena s ljudi na mašine ili na plan toka proizvodnje. U stvari, radničkoj aristokratiji je pretilo razvodnjavanje. Prema tome, radnički aristokrati nisu samo potisnuti dalje od srednjih slojeva, nego su približeni drugim slojevima radničke klase, iako njihovo ekonomsko preimućstvo (za razliku od njihovog položaja u socijalnoj strukturi) nije ozbiljnije oslabljeno pre prvog svetskog rata. Oni su težili radikalizaciji, naročito u velikom kompleksu industrija u kojima su mehanizacija, masovna proizvodnja i slične promene u organizaciji proizvodnje proizveli najdirektniju konfrontaciju između kvalifikovanog radnika i novih pretnji, u rastućem kompleksu metalske industrije.

Sada bih, uzgred, želeo da napomenem da se moje objašnjenje ovog procesa malo razlikuje od Engelsovog, iako se ono, u stvari, ne sukobljava s njim. Engels je, pišući o ovim problemima 1880-ih godina (kako se napominje u novim predgovorima njegovom *Položaju radničke klase*), naglasio dve stvari: formiranje »relativno udobne« i ideološki umerene radničke aristokratije u Britaniji, i svetski monopol britanskog industrijskog kapitalizma, koji je obezbeđivao koristi za sve britanske radnike, iako su one bile nesrazmerno veće za radničku aristokratiju. Ali je »čak i velika masa ponekad imala bar privremeni udeo« (Predgovor izdanju 1892, *Marx & Engels on Britain*, str. 31). On je očekivao radikalizaciju britanske radničke klase kao rezultat opadanja svetskog monopola Britanije, ali on nije predvideo ovaj događaj među radničkom aristokracijom »starih sindikata«. On je pre očekivao pojavu radničke organizacije među dotle neorganizovanim masama, čija je svest bila »oslobođena od

nasleđenih, uvažениh' predrasuda, koje su sputavale umove bolje situiranih, starijih' sindikalista« (str. 32). Ono što on nije dovoljno razumeo bila su kretanja u kapitalističkoj proizvodnji koja će, po svakoj ceni, radikalizovati i samu raniju radničku aristokratiju u rastućim industrijama XX veka. Međutim, ova kretanja nisu još bila sasvim vidljiva 1880-ih godina.

Opšti stil proleterskog života

Sve ovo ne znači da je radnička klasa postala jedna homogena masa; iako je ona, po mnogo čemu, postala tesnije povezana; to je ostvareno rastućom klasnom svesću, političkim zahtevima koji su ujedinili radnike svih slojeva i krajeva — na primer, u oblastima pokrivenim lokalnom vladom, reč je o obrazovanju, zdravstvu i socijalnom osiguranju — zajedničkim životnim stilom i uzorom i, manjim delom, radničkom i socijalističkom ideologijom. Ovaj zajednički »stil«, ako ga tako mogu nazvati, britanskog proleterskog života počeo se javljati upravo pre jednog veka; on je formiran 1880-ih i 1890-ih godina i ostao je dominantan sve do 1950-ih godina, kad je počeo da biva nagrizan. Ne mislim samo na rast socijalističkog pokreta i Laburističke partije kao masovne partije britanskih radnika, na promene u sindikalnom organizovanju, ogroman i neprekinut porast broja zadružnih članova s pola miliona 1880-ih, na tri miliona 1914. godine, nego i na vanpolitičke aspekte života radničke klase — na rast fudbala kao masovnog proleterskog sporta, Blekpul kakvog i danas poznajemo, prodavnicu ribe i prženog krompira (što su sve proizvodi 1880-ih i 1890-ih godina, ili, najranije, 1870-ih godina), čuveni kačket, ovekovečen karikaturom Andyja Cappa, koji je, šire govoreći, edvardijanski. Mislim, isto tako, na nešto kasnije javljanje — jedva da su se oni razvili pre prvog svetskog rata — gradskih stanova ili stambenih zgrada, kinematografa i *palais de danse*.

Promene u britanskom kapitalizmu

U isto vreme, priroda britanskog kapitalizma duboko se promenila na četiri načina. Prvo, kao što je ukazano na to, on je, kao sistem proizvodnje, transformisan tehnologijom, masovnom proizvodnjom i ogromnom koncentracijom proizvodne jedinice, to jest pogona u kojem ljudi rade. Godine 1961, oko polovine svih radnika u proizvod-

nim ustanovama radilo je u pogonima s više od 500 radnika, oko četvrtine u ustanovama s preko 2.000, a manje od 10 odsto u jedinicama s pedeset radnika ili manje. Drugo, rast monopolskog kapitalizma s velikim javnim sektorom još više je koncentrisao zaposlenost, a naročito je stvorio ogroman sektor vladinih i drugih javnih radnika kakvi jednostavno nisu postojali pre jednog veka. Danas, negde oko 30 odsto svih ljudi radi u javnom sektoru — kao radnici vlade, lokalnih vlasti, nacionalizovanih industrijskih grana — pri čemu njihovo učešće raste. To znači da na svaka dva čoveka zaposlena u privatnom sektoru (izostavljajući poslodavce i samozaposlene) sad, grubo rečeno, dolazi jedan u javnom sektoru. Treće, sledi da faktori koji, u nekoj značajnijoj meri, opredeljuju položaj radnika više ne potiču od kapitalističke konkurencije. Kapitalističkim sektorom više ne dominira slobodno tržište, s obzirom da je ono uveliko monopolizovano; a javni sektor, i kao poslodavac, kao davalac socijalnih usluga i plaćanja svih vrsta, i kao upravljač privrede, vrlo mnogo opredeljuje ove pojave, ili bar određuje granice unutar kojih su one utvrđene. Njega određuju političke, a ne ekonomske odluke. I četvrto, stvarni standard života većine radnika revolucionisan je nabolje. Nekoliko ovih trendova mogu se pratiti sve do perioda između Marxove smrti i prvog svetskog rata, ali se stvarno dramatična transformacija pojavljuje od 1939. godine.

Ovo implicira jedan broj promena u okviru radničke klase, sasvim odvojenih od rastuće podele između manuelne radničke klase, koja je sve više težila da glasa za patiju svoje klase, i sloja belih okovratnika, koji je, bar izvan javnog sektora, bio pretežno konzervativan, dok se, u poslednjih dvadesetak godina, i on nije počeo organizovati na sindikalističkim linijama i — možda u manjem stepenu — politički okretati nalevo. Pomenuću neke od njih.

Ženski radnici

Pre svega, kao što je i sam Engels primetio, organizovana radnička klasa bila je, pre stotinu godina, gotovo u celini muška. Izuzetak je bila tekstilna industrija. Ukoliko su žene radile za nadnice, one su to činile uglavnom pre i posle braka (tako je 1914. godine bilo zaposleno samo oko 10 odsto udatih žena), a smatrane su nekvalifikovanim i tretirane su kao jeftin rad. Daleko najveći deo njih — 44 odsto u 1881. godini — u svakom slučaju su radile kao posluga. Čak i 1911. godine, kad je služenje

već bilo počelo da opada kao zanimanje, još je bilo milion i po kućnih pomoćnica. To je bilo »dole« od »gore i dole«. Iako je, tokom četvrtine veka pre 1914. godine, već postojao značajan priliv žena u industriju, a čak veći u kancelarijski i fabrički rad, žene su i dalje isuviše često tretirane kao neka vrsta drugorazrednog radnika, a zahtev za jednake plate nije načinio nikakav obiljniji prodor sve do posle drugog svetskog rata. Iako je najamna zaposlenost udatih žena malo povećana između dva rata — tako je 1931. godine bilo zaposleno 13 odsto svih udatih žena — ova praksa nije postala normalna sve do posle drugog svetskog rata. Od 1951. godine, broj udatih žena tehnički opisanih kao »zaposlene« porastao je s oko jedne petine na oko polovinu. Ovo je krupna promena u kompoziciji radničke klase.

Imigracija i radnička klasa

Uprkos svoj migraciji i mobilnosti, radnička klasa je pre jednog veka u geografskom smislu bila skup lokalizovanih zajednica. Ona je još — u daleko većem stepenu nego srednje klase — lokalno ukorenjena; to može reći svako, čim sindikalni aktivista iz Birmingema ili Gejtsheda, da ne spominjemo Klajdbenk ili Svonsi, otvori usta. Ali, u celini, takve lokalne razlike nisu protivrečile smislu svesti jedinstvene klase, nego su bile njegov deo. Razlike između lenkširskih i jorkširskih radnika nisu sputavale njihove zajedničke karakteristike kao radnika — one su ih možda čak naglašavale. Čak ni rastuće razlike — naročito između dva rata — između starih industrijskih područja Severa, Škotske i Velsa XIX veka, i novih industrijskih područja Midlenda i Jugoistoka, nisu proizvele veću podelu osećanja i stavova. Jedini izuzetak od ovoga bila je nacionalnost (ili, u slučaju glavne imigrant-ske grupe — Iraca — nacionalnost pojačana veroispovešću). Ovde je, kao što je i sam Marx shvatio, postojala snaga koja je, bar potencijalno, doista duboko podelila britansku radničku klasu, o čemu svedoči politička istorija Mersisajda. A ako rivalitet između pristalica *Sheffield Uniteda* i *Sheffield Wednesdaya*, *Notts. Countyja* i *Notts. Foresta* nije toliko podelio radnike u tim gradovima koliko je pojačao njihovo bazično jedinstvo, svi znamo da su se pristalice *Rangersa* i *Celtica*, ili *Liverpoola* i *Evertona*, *Heartsa* i *Hibsa* podelile na nacionalno-religioznoj osnovi. Međutim, upadljiva je stvar kod britanske radničke klase koliko su malo — rekao bih, kako sve manje — na nju uticale takve nacionalne deobe sve do 1950-ih

godina, uprkos očiglednoj činjenici da su Škotlandani, Velšani i Irci s ponosom bili svesni da *nisu* Englezi, i obrnuto. Za razliku od, recimo, Poljaka u carskoj Nemačkoj, Irci u Britaniji, ako su uopšte bili organizovani, pridružili su se svebritanskim sindikatima i podržavali su svebritansku partiju svoje klase u svim zbivanjima nakon što je Irska stekla nezavisnost. Dok radnički pokret kao celina nije ušao u sadašnju krizu, nije bilo značajne masovne osnove za nacionalne partije u Škotskoj i Velsu. Reklo bi se da je, do masovne imigracije iz bivše imperije posle drugog svetskog rata, rasizam radničke klase verovatno bio manje značajan u Britaniji nego, recimo, u Francuskoj — čak i ako uzmemo u obzir antiirski i, od početka 1900-ih godina, izvesni lokalizovani antiijevrejski osećaj. U svakom slučaju, on je, tokom tri četvrtine veka posle 1878. godine, izgledao kao snaga u opadanju. Ovo je još jedno značajno i nedobrodošlo kretanje u protekloj četvrtini veka.

Partikularističke razlike

Ima, međutim, i drugih podela u okviru radničke klase. Pre jednog veka postojale su tri glavne partikularističke razlike unutar radničke klase: između delatnosti i određenih grana, preduzeća ili lokaliteta u jednoj industrijskoj grani (na primer, između Tynesidea i Jugozapada); između radnika raznih vrsta i nivoa (»majstora« i »radnika«); i između rivalskih grupa unutar istog nivoa ili vrste, kao između različitih grupa kvalifikovanih radnika. Što se prvoga tiče, lokalne i regionalne rastuće, ali su težile da opadaju od 1900. godine. One su ponekad, kad su neki regioni bili relativno prosperitetni, a ostali vrlo depresirani — kao između dva rata — u praksi ipak mogle ostati vrlo velike zbog nezaposlenosti. Teorijski, rast državno-monopolitičkog kapitalizma i zaposlenosti u javnom sektoru takođe je težio da ih poravna. U praksi, stvari su složenije. Ovo, međutim, nije mesto za detaljnije razmatranje tih problema.

Demarkacija

Što se tiče partikularističkih razlika između rivalskih grupa istog nivoa, one imaju dugu istoriju. One su uglavnom izazivale sukobe kad su grupe pokušavale da za sebe zadrže monopol određenih radnih mesta nauštrb ostalih —

bilo zato što je tehnički progres podrivao njihov monopol dugog obučavanja i kvalifikacije, ili zato što je u vreme nezaposlenosti postojao veći pritisak na popunjavanje ograničenog broja radnih mesta. Tako su žestoki demarkacioni sporovi u severoistočnim brodogradilištima dostigli vrhunac 1890-ih godina, a oni su ovoj delatnosti i oblasti još poznati. Kako je stara podela rada tehnološki zastarevala, takve rivalske ili potencijalno konkurentne grupe specijalizovanih radnika često su težile amalgamisanju — na primer, integracija kazandžija, brodograditelja i kovača — ali partikularizam ove vrste daleko je od toga da je mrtav. Dakako, on se povećao utoliko što savremeni industrijski razvoj preseca cehovski partikularizam i omogućava različitim granama ili grupama radnika da izvede ono što su suštinski isti ili alternativni procesi. Tako godine 1878. nije moglo biti preklapanja između, recimo, slugača i novinara, ali s modernom tehnologijom, koja omogućava novinaru da kuca pravo na štampu, toga može biti i ima ga. Kontejnerizacija proizvodi potencijalne i stvarne sukobe između lučkih radnika, kamiondžija i železničara, koji jednostavno nisu ili nisu mogli postojati 1878. godine, ili čak mnogo kasnije, i tako dalje. Neki kopači uglja dali bi prednost zatvaranju pogona za proizvodnju nuklearne energije, ali radnici u njima verovatno ne bi. Stoga bih ukazao da je ovaj tip partikularizma — verovatno posle razdoblja u kojem je težio da opada — u porastu od drugog svetskog rata; a to je opasno kretanje.

Stratifikacija

Treća vesta partikularizma, stratifikacija, bila je, iz dva razloga, u velikoj meri van vidokruga pre stotinu godina. Prvo, favorizovani slojevi (kao takozvana radnička aristokratija) još su veoma uspešni u ograničavanju pristupa njihovim cehovima ili u zadržavanju svog povlašćenog položaja, budući da su, u celini, bili jedini s pristupom delotvornom organizovanju. U stvari, gotovo da nema sumnje da je sindikalno organizovanje u tom razdoblju pojačalo ekskluzivnost. Sindikati su tek u doba socijalističkog rukovodstva, u početku vrlo sporo, ali nešto brže od velikih radničkih nemira pre prvog svetskog rata, postali faktori koji su više poravnavali lokalne, cehovske i kvalifikacione razlike, nego što su ih povećavali. Drugo, pre stotinu godina, nadnice i uslovi rada bili su još u velikoj meri utvrđivani prema običajima i konvenciji, a samo delimično čistom tržišnom kalkulacijom. Buržoazija

je plaćala što je manje mogla, ali je, čak i kad je mogla podneti više, mislila da mora postojati plafon iznad kojeg radničke nadnice ne bi nikad trebalo da porastu. Oni su mogli tako misliti zato što su radnici mislili u terminima »poštene nadnice za pošten rad«, u zavisnosti od toga kakvi su radnici bili. Njihov limit bio je mnogo niži od neba. Nijedno od ovih opažanja više nije tačno. Stare hijerarhije podrivene su tehnološkim promenama, a različite su nagrižene, naročito razvojem složenih, sistematski neplaniranih, neprozirnih i nepredvidivih promena u sistemu plaćanja, koji više ne daje automatsku prednost kvalifikaciji; reč je o plaćanju prema rezultatima, sistematskom prekovremenom radu i nekim efektima pregovora o produktivnosti. Radnici su (naročito u periodu velikog buma posle drugog svetskog rata) naučili da je granica njihovih zahteva mnogo bliža nebu nego što je većina njih ikad maštala, pa su poslodavci bili voljni da učine ustupke koje bi ranije smatrali nezamislivim. Mislim da se ove tendencije mogu pratiti sve do edvardijanskog doba, jer se one mogu otkriti u nekim argumentima sindikalista.

Porast sektaštva

Prema tome, sve ovo ukazuje na to da bi stara raslojavanja radničke klase trebalo da izgube svoj značaj i da bi — uz opstanak svih starih podela i tenzija — sve više trebalo da prevlađuju zajednički interesi radničke klase. Ovo se verovatno i dogodilo u prvoj polovini ovog veka. Billa bi, međutim, greška misliti da je to učinilo radničku klasu homogenijom. Naprotiv, izgleda mi da sad vidimo rastuću podelu radnika na delove i grupe, pri čemu svaka sledi vlastiti ekonomski interes, bez obzira na ostalo. Ono što je ovde novo jeste da njihova sposobnost da to čine više nije povezana s tradicionalnim kriterijima, kao što su njihove tehničke kvalifikacije, i mestom na takozvanim socijalnim lestvama. U stvari, sad se često dešava ne samo (kako se povremeno javljalo čak i pre stotinu godina) da grupe radnika štrajkuju, ne obazirući se na uticaj na ostale — na primer, odnos kvalifikovanog osoblja i nekvalifikovanih radnika — već i da snaga jedne grupe ne leži u veličini gubitka koji ona može uzrokovati poslodavcu, nego u neprilikama koje ona može izazvati javnosti, odnosno drugim radnicima — zamračenjem ili bilo čime. Ovo je prirodna posledica sistema državno-monopolističkog kapitalizma, u kojem osnovni cilj pritiska nije bankovni račun privatnih poslodavaca, nego, neposredno ili posredno, politička volja vlade. U prirodi je stvari da

takve sektaške forme borbe ne stvaraju samo potencijalno trenje između grupa radnika, nego rizikuju slabljenje uticaja radničkog pokreta kao celine. Smisao klasne solidarnosti mogao bi se dalje oslabiti činjenicom da bi moglo doći do toga da realni dohodak porodice više stvarno ne zavisi samo od vlastitog posla radnika, nego, čak više, od toga da li njihove supruge ili supruzi takođe rade i od toga kakva radna mesta oni imaju, ili od raznih drugih faktora koji nisu direktno određeni sindikalnom borbom. Ukratko, iako ima mnogo materijalnih razloga za solidarnost, i nekoliko dramatičnih novijih primera toga — kao povodom Zakona o industrijskim odnosima 1970—1971. godine i štrajkova rudara — nema mnogo sumnje da je sektaštvo u porastu.

Siromašni

Postoji jedna podela u okviru radničke klase, koja, na neki način, podseća na podele pre stotinu godina, iako su uslovi sasvim različiti. Reč je o podeljenosti između onih koji su mogli sasvim da iskoriste veliki ekonomski i socijalni napredak posleratnog doba i onih koji to nisu mogli — ako želite, onih koje bi pre jednog veka zvali »siromašni«. To su ljudi u stalno slabo plaćenim zanimanjima, praktično van domašaja delovanja sindikata. Tu spada četvrtina svih domaćinstava, koja više od polovine prihoda svojih domaćinstava dobijaju od socijalnog osiguranja i zarađuju manje od 40 funti nedeljno; to su ljudi koji žive u privatnom iznajmljenom smeštaju, nasuprot onima koji poseduju kuće i iznajmljuju stanove. Godine 1975, 17 odsto nekvalifikovanih radnika bili su privatni zakupci, nasuprot 11 odsto kvalifikovanih radnika. Reč je o siromašnima, koji žive gore i plaćaju više. Kad ovo razmatramo, nemojmo zaboraviti da su, prema međunarodnim standardima, britanske nadnice daleko zaostale za ostalima, a britanski sistem socijalnog osiguranja, kojim smo se tako ponosili u godinama neposredno posle rata, verovatno je još više zaostao za sistemima socijalnog osiguranja nekoliko drugih evropskih zemalja. Upravo siromašni nesrazmerno gore prolaze, a ustanovljeni načini organizovanja rada najmanje im pomažu direktno. Pre stotinu godina, radnički pokret preporučivao je svoje oblike borbe i organizovanja svima — sindikatima, zadrugama itd. Ali on tada nije bio *pristupačan* svima, nego samo povlašćenim slojevima radnika. Upitajmo se da li možda i danas postoji slično zadovoljstvo među nekim delovima pokreta.

Klasna svest

U kojoj meri razvoj klasne svesti britanske radničke klase odražava ove trendove? Uzmimo najelementarniji pokazatelj toga — sindikalno organizovanje. Ovo je, bez sumnje, imalo prilično stabilan rast od pre jednog veka, iako nemamo uporedivih podataka pre 1890-ih godina. Ono je, recimo, poraslo sa 13 odsto radne snage 1900. godine, na 45 odsto neposredno po drugom svetskom ratu (1948. godine). Ono je, međutim, od tada ostalo prilično stagnantno, ili je čak malo opalo; iako je raslo u 1960-im i 1970-im godinama, ono je sad relativno samo malo veće nego 1948. godine — iznosi 46 odsto. Pored toga — kao činjenica koju ne ističemo često — ono je mnogo manje prisutno nego u Danskoj, Švedskoj i Belgiji, gde iznosi oko 70 odsto, i u stvari je prisutno malo manje nego u Italiji. Naravno, struktura sindikalnog organizovanja se promenila — ima mnogo više žena i belih okovratnika — ali sa žaljenjem želim da ukažem na činjenicu da 35 odsto zaposlenih nije ni u kakvom sindikatu i da ovaj broj nije opao za trideset godina. Želim, takođe, da istaknem da je Britanija, kolevka masovnog sindikalnog organizovanja, izrazito zaostala i za nekim drugim zemljama.

Opadanje glasova

Ako pogledamo politički izraz klasne svesti, što prikično znači podršku Laburističkoj partiji, slika je još više zabrinjavajuća. Broj i učešće laburističkih glasača (uključujući komunističke) rasli su bez prekida (izuzev 1931. godine) između 1900. i 1951. godine, kad su dostigli vrhunac od 14 miliona, ili skoro 49 odsto svih glasova. Posle toga se njihovo učešće spustilo na 44 odsto u 1959. i 1964. godini, ponovo poraslo na nešto više od 48 odsto u 1966. godini, a zatim ponovo opalo. Na izborima 1974. godine, ono je bilo uveliko ispod 40 odsto. Štaviše, u *apsolutnim* ciframa, laburisti (sa komunistima) posle 1951. godine jedva da su ikad ostvarili milion glasova manje nego u toj godini, a 1974. godine su osvojili oko dva i po miliona glasova manje nego u 1951. godini, što je manje nego u *svim* izborima posle 1935. godine. Naravno, ovaj trend je pogodio i konzervativce, koji su svoj vrhunac svih vremena (13,75 miliona) dostigli u 1959. godini, ali to nije nikakva uteha.

Ne postoji podjednako jednostavan način merenja najvišeg stepena klasne svesti, naime socijalističke svesti, ali ako, kao vrlo grub kriterijum, uzmemo aktivno članstvo svih socijalističkih organizacija — za razliku od sin-

dikalnog aktivizma — onda takođe pretpostavljam da od izvesnog vremena posle početka 1950-ih godina postoji pad, koji je možda prekinut krajem 1960-ih godina. Međutim, vrlo velik deo novih socijalističkih aktivista unutar i izvan Komunističke partije i drugih marksističkih grupa, u ovom poslednjem periodu, verovatno nisu bili manuelni radnici, nego studenti i beli okovratnici ili stručnjaci. Naravno, moramo istaći da, do 1950-ih godina, veoma mnogo, verovatno i većina ovih novih socijalističkih aktivista, koji su često poticali iz porodica radničke klase i belih okovratnika, nisu mogli da idu na fakultete.

Marx i Engels

Čini mi se, dakle, da u prvih sedamdeset godina poslednjeg veka Marx i Engels ne bi bili ni mnogo iznenađeni niti mnogo razočarani razvojnim tendencijama u britanskoj radničkoj klasi. Oni ne bi bili mnogo iznenađeni zato što su tendencije bile takve kakve su oni predvideli, ili su mogli predvideti na osnovi Marxove sopstvene analize razvoja fabričkog sistema, na primer. Mislim, međutim, da bi oni bili pomalo iznenađeni brzinom kojom se razvijao tercijarni sektor, premda verovatno ne bi bili iznenađeni formiranjem nove konzervativne radničke aristokratije belih okovratnika. Oni ne bi bili mnogo razočarani zbog toga što od britanske radničke klase nisu očekivali mnogo više od onoga što je izgledalo da se događa; reč je o rastu masovne političke partije zasnovane na klasnoj svesti — odvojene od buržoaskih partija — koja je sve više, iako nejasno, privržena zamenjivanju kapitalizma socijalizmom. Naravno, Marx i Engels bi, kao i vi i ja, možda jako želeli da britanska radnička klasa bude malo više revolucionarna i, kao i vi i ja, oni bi bili prilično prezrivi prema laburističkom rukovodstvu, ali je doista izgledalo da se stvari kreću u pravilnom generalnom pravcu. Izgleda, međutim, da se ovaj pokret zaglavio u proteklih trideset godina. Izuzetak je jedan trend: »nova« radnička aristokratija belih okovratnika — tehničara i stručnjaka — postala je sindikalno organizovana, a studenti i intelektualci — iz čijih redova je ona uglavnom regrutovana — takođe su radikalizovani u većoj meri nego ranije.

Kriza koja se mogla izbeći

Već sam ukazao na neka kretanja u ekonomskoj i socijalnoj strukturi zemlje i njenog radnog stanovništva, koja

bi mogla ovo objasniti. Ali marksisti nisu ekonomski deterministi, te jednostavno nije moguće reći da je ova kriza radničke klase i socijalističkog pokreta bila »neizbežna« i da se ništa povodom nje nije moglo učiniti. Već smo videli da je zastoj u napredovanju počeo još pre dramatičnih promena proteklih dvadeset godina. Videli smo i to da je čak na vrhuncu »društva izobilja« i velikog kapitalističkog buma, sredinom 1960-ih godina, bilo znakovna stvarne obnove podsticaja i dinamizma; došlo je do obnavljanja rasta sindikata, da ne spominjemo velike radničke borbe, nagli porast glasova laburista 1966. godine, radikalizaciju studenata, intelektualaca i drugih kradine, 1960-ih godina. Da bismo objasnili stagnaciju ili krizu 1960-ih godina. Da bismo objasnili stagnaciju ili krizu, moramo se osvrnuti na Laburističku partiju i sam radnički pokret. Radnici i rastući slojevi van manuelnih radnika tražili su u njoj vođstvo i politiku. Oni to nisu dobili. Dobili su godine Wilsona i mnogi od njih izgubili su veru i nadu u masovnu partiju radnog naroda.

Ekonomistička borbenost

Istovremeno, sindikalni pokret postao je borbeniji. Ovo je, međutim, izuzimajući velike borbe 1970—1974. godine, bila gotovo u celini *ekonomistička* borbenost, a jedan pokret nije nužno manje ekonomističan i ograničen zato što je borben, ili je čak predvođen levicom. Periodi maksimalne štrajkačke aktivnosti od 1960. godine — 1970—1972. i 1974. godina — bili su ti u kojima je učešće čistih štrajkova zbog niskih nadnica bilo daleko najveće — preko 90 odsto 1971—1972. godine. Kao što sam ranije pokušao da ukažem, iskreno govoreći, ekonomistička sindikalna svest ponekad, u stvari, pre može međusobno da suprotstavi radnike, nego da uspostavi šire obrasce solidarnosti.

Dakle, moj je zaključak da je razvitak radničke klase u prošloj generaciji bio takav da je postavio jedan broj vrlo ozbiljnih pitanja o svojoj budućnosti i budućnosti svog pokreta. Ono što sve ovo čini još tragičnijim jeste to da se mi danas nalazimo u periodu svetske krize kapitalizma, a posebno krize — moglo bi se skoro reći: slova — britanskog kapitalističkog društva, u momentu kad bi radnička klasa i njen pokret trebalo da budu u poziciji da pruže jasnu alternativu i da povedu britanske narode ka njoj.

Ne možemo se osloniti na prostu formu istorijskog determinizma da bismo obnovili napredovanje britanske radničke klase, koja je počela da posrće pre trideset go-

dina. Nema dokaza da će ona to automatski učiniti. S druge strane, kao što sam već naglasio, nema razloga za automatski pesimizam. Ljudi, kako je Marx rekao, prave svoju istoriju u okolnostima koje im istorija pruža, i u okviru njenih granica — ali su oni ti koji *prave* svoju istoriju. Međutim, da bi radnički i socijalistički pokret povratio svoju dušu, svoj dinamizam i istorijsku inicijativu, mi, kao marksisti, moramo činiti ono što bi Marx svakako radio — raspoznati novu situaciju u kojoj se nalazimo, analizirati je realistički i konkretno, analizirati razloge, istorijske i druge, za neuspehe, kao i za uspehe radničkog pokreta, i formulisati ne samo ono što bismo hteli da učinimo nego i ono što se može učiniti. Trebalo je da to učinimo još dok smo čekali da britanski kapitalizam uđe u razdoblje svoje dramatične krize. Sad, kad je do toga došlo, nismo u stanju da to ne učinimo.

(Eric Hobsbawm, »The Forward March of Labour Halted?«, *Marxism Today*, septembar 1978, str. 1—19)

Preveo Mile Njegovan

Walter Korpi

RADNIČKA KLASA U KAPITALIZMU BLAGOSTANJA

Na samom početku svog postojanja kapitalističko industrijsko društvo je stvorilo klasu najamnih radnika. Radnička klasa, kao najbrojnija kategorija tog društva, sasvim prirodno, dospeva u središte svih razmišljanja o njegovom budućem razvoju. Radnička klasa je, gotovo bukvalno, bila ona osnova na kojoj je počivala ekonomska i društvena struktura, te se u njoj videla ona snaga sposobna da uzdrma i izmeni dati društveni poredak. U taj se potencijal gledalo i s nadom i sa strahom.

Oni koji su muke i bedu radništva u osvit industrijske ere smatrali nepravičnim i uzrokovanim samim ekonomskim sistemom društva, predviđali su da će radnička klasa postati vlastiti oslobodilac. »Najamni rad počiva isključivo na konkurenciji među radnicima«, pisali su Marx i Engels u *Komunističkom manifestu* 1848. No, kako razvoju kapitalizma uvećava organizacioni potencijal radnika, njihovu slabost, prouzrokovanu uzajamnom konkurencijom, zameniče kolektivna snaga čiji će osnov biti klasne organizacije radničke klase. »Tako razvitak krupne industrije izvlači ispod nogu buržoazije samu osnovu na kojoj ona proizvodi i proizvode prisvaja«, kaže se dalje u *Manifestu*, pa tako buržoazija »pre svega proizvodi svog sopstvenog grobara«.

Oni koji su se plašili sve većeg broja i snage radnika, polagali su svoje nade u postupno pripitomljivanje radničke klase. Uvereni da ne postoji nikakav suštinski sukob između viših i nižih slojeva, oni su pretpostavljali da će, vremenom, radnici prihvatiti svoju društvenu ulogu. Takve ideje je zastupao i konzervativac Disraeli:

bio je za to da se radnicima dá pravo glasa, a *Times* je pisao na dvogodišnjicu njegove smrti da je on »u bezobličnoj masi engleskog stanovništva uočio konzervativnog radnika onom istom oštrinom kojom vajar uočava anđela zarobljenog u bezobličnom komadu mramora«. Kada bude otkriveno njihovo pravo obličje, radnici će pristati da prihvate svoj društveni položaj. Kasniji teoretičari smatrali su da procesi svojstveni industrijalizmu neće voditi objedinjavanju radničke klase već, naprotiv, njenom razbijanju i integraciji radnika u ostatak društva. Tako će industrijalizacija, postepeno, učiniti radničku klasu bezopasnom po kapitalizam.

Rasprave o radničkoj klasi u kapitalističkom industrijskom društvu traju do danas i vode se s jednog od pomenuta dva divergentna stanovišta. U ovoj debati su osnovna dva problema. Prvi se tiče same prirode kapitalističkog društva, odnosno mogućnosti postojanja sukobljenih interesa između radnika i poslodavaca; a drugi se tiče načina na koji će aktualne i potencijalne promene položaja radnika u klasnoj strukturi kapitalističkog industrijskog društva uticati na njegov dalji razvoj. Divergentnost stanovišta često se ogleda već u samom izboru termina kojima se opisuje društvo. Oni koji biraju pojam »industrijsko« društvo obično smatraju tehnološku organizaciju proizvodnje osnovnim svojstvom društva; takođe stavljaju naglasak na mogućnosti skladnih odnosa između radnika i poslodavaca (npr.: Dahrendorf, 1959; Kerr i dr., 1960). S druge strane, oni koji više vole termin »kapitalističko« društvo obično drže da je ekonomski sistem osnova društva i odnos radnika i poslodavaca smatraju odnosom inherentno sukobljenih interesa (npr.: Westergaard i Resler, 1975; Miliband, 1969). Pokazuje se da je osnovno pitanje rasprava o radničkoj klasi, u stvari, određivanje važnosti koju za kapitalističko društvo ima privatno vlasništvo nad kapitalom.

Ova knjiga se bavi radničkom klasom u razvijenim kapitalističkim društvima i mogućnostima socijalističkog razvoja tih društava. U njenom je središtvu jedno od tih društava — švedsko. Švedska se često smatra prototipom države blagostanja, ako ne i modernog društva uopšte (Tomasson, 1970). Švedsko trojstvo — brzi ekonomski rast, industrijski mir i uspeh države blagostanja — oduvek privlači pažnju stranih posmatrača. U inostranstvu se, međutim, često previđa da Švedska ostaje u osnovi kapitalistička zemlja. Nacionalizovani sektor švedske industrije je manji no, recimo, u Britaniji, Francuskoj, Zapadnoj Nemačkoj ili Italiji; s druge strane je intervencija države, radi obezbeđivanja blagostanja zaposlenih, češ-

ća u Švedskoj nego u većini drugih kapitalističkih zemalja. Političke mere u sferi raspodele su, u švedskom društvu, odraz velikog uticaja političkih partija s jakom bazom u radničkoj klasi i radničkih organizacija.

Švedsko društvo nije, naravno, država blagostanja zbog toga što bi u njemu postojala i približno jednaka raspodela dobara. Njegova društvena i ekonomska struktura tako se razvija da sve više dovodi u pitanje blagostanje velikih delova stanovništva. Možda bi bilo ispravije švedski spoj kapitalističkog ekonomskog sistema i ekstenzivnih političkih mera, usmerenih na promenu posledica kapitalističkog tržišta i preraspodelu dobara u skladu s načelima socijalne pravde, nazvati *welfare kapitalizmom*. Osnovno obeležje države *welfare* kapitalizma predstavlja napetost između moći, zasnovane na vlasništvu nad kapitalom koja svoj izraz ima u kapitalističkom ekonomskom sistemu, i moći zasnovane na mobilizaciji masa u političkim partijama i sindikatima. Moglo bi se reći da ekonomski sistem stvara nejednaku raspodelu dobara dok političke intervencije, pod uticajem snažnih organizacija s bazom u radničkoj klasi, nastoje, s promenljivim premda nikad potpunim uspehom, da isprave te nejednakosti.

Zbog duge vladavine socijaldemokratske partije, Švedska predstavlja dobar, ako ne i krucijalni, primer za proveru divergentnih teorija o razvoju radničke klase i mogućnostima socijalističkog razvoja kapitalističkih industrijskih društava. Pri svem tom, ostaju moguća različita tumačenja švedskih iskustava: njena radnička klasa može se smatrati integrisanom i bezopasnom po kapitalistički ekonomski sistem, što je viđenje do kojeg se dolazi iz dve različite perspektive.

Neki drže da Švedska, kao razvijena industrijska zemlja u kojoj je ekonomija, zasnovana na privatnom vlasništvu, spojena s demokratskom intervencionističkom državom, nagoveštava mogućnost uspešne inkorporacije radničke klase u *welfare* kapitalizam. Moglo bi se uzeti da pad socijaldemokratske vlade 1976. godine, vlade partije koja je bila na vlasti gotovo neprekidno još od 1932, potvrđuje ovakvo tumačenje. Isti događaj bi se, posmatran iz drugačije perspektive, mogao smatrati skretanjem s puta reformističke socijaldemokratije, puta koji kolaboracijom obezoružava radničku klasu, a održava državu prevashodno kao opslužioca imalaca ekonomske moći u društvu.

Spoj teorijske i empirijske analize u ovoj knjizi vodi jednom drugačijem tumačenju. Sindikati su u Švedskoj vremenom uspeali da organizuju najveći deo zaposlenih

— kako radnika tako i službenika — podvlačeći njihov zajednički položaj kao prodavaca radne snage protivstavljenih poslodavcu; političke partije koje dovode u pitanje legitimnost kapitalizma su i dalje osnovna snaga političkog života zemlje. Argument ove knjige je da je u Švedskoj osnovna pretpostavka kapitalizma — međusobna konkurencija radnika — gotovo posve iščezla. Tako grobari kapitalizma još uvek rade, a budućnost kapitalizma je i dalje otvorena.

Švedski slučaj nije tek primer za ispitivanje socijaldemokratije na delu. Masovne komunističke partije Zapadne Evrope, u drugoj polovini 70-ih godina, postupno napuštaju strategiju diktature proletarijata povezanu s Trećom internacionalom i dospevaju na sami prag preuzimanja vlasti u okvirima kapitalističko-demokratskih država. Po nekim svojim veoma važnim svojstvima, nova strategija »evrokomunizma« podseća na reformističku socijalističku strategiju koja je tradicionalna odlika švedskih socijaldemokrata. Stoga je švedsko iskustvo isto tako relevantno i za pokušaje da se procene problemi i izgledi novih pravaca političkog razvoja Zapadne Evrope.

Ova knjiga sadrži analize teorija koje nastoje da objasne ulogu i položaj radnika u zapadnim industrijskim društvima, kao i empirijske podatke o švedskom radništvu; u njoj se govori o istorijskim promenama položaja radnika u švedskom društvu i razvitku njihovih organizacija. Osnovna pitanja kojima se knjiga bavi tiču se stepena u kojem iskustvo rada još uvek čini radnike nezadovoljnim svojim položajem u društvu, zatim uloge koju imaju društveni odnosi vezani za rad u nastajanju solidarnosti i organizovanosti; funkcionisanja osnovne klasne organizacije — radničkog sindikata; političkih stavova i opredeljenja radnika i, najzad, industrijskih konflikata.

U središtu knjige nalazi se najvažniji sektor švedske radničke klase — metalski radnici. Empirijski podaci potiču iz istorijskih izvora, sindikalnih arhiva i pojedinačnih pregleda, od kojih je najvažniji onaj koji obuhvata metalske radnike. Ovi podaci se razmatraju u svetlosti opštijeg razvoja švedskog društva. U teorijskom okviru središnje mesto imaju promene u distribuciji izvora društvene moći.

Rasprava o položaju i ulozi radničke klase u kapitalističkom društvu oduvek je imala, a ima je i danas, svoju naučnu i svoju političku stranu. Mogli bismo reći kao Myrdal da je u ovoj oblasti politički element sasvim uočljiv u teorijskom razvoju; u svakoj raspravi o radničkoj klasi moguće je, bez teškoća, sagledati različite koncepcije i teorije klase i klasnog sukoba koje su u nje-

noj osnovi. Stoga bi bilo korisno otpočeti izlaganjem i analizom osnovnih teorija ove vrste da bi se potom lakše u njihovoj svetlosti razumeo razvoj radničke klase. Bude li se pokazalo mogućim jasno razgraničavanje osnovnih pretpostavki ovih teorija, mogli bismo specifikovati i divergentne hipoteze o razvoju sukobljenih grupa i interesnih organizacija u kapitalističkim industrijskim društvima. Onda bismo te hipoteze mogli proceniti u svetlu empirijskih podataka vezanih za Švedsku.

Kritičke reakcije

Neki od autora marksističkog opredeljenja pokušali su da pobiju teze o opadanju i dekompoziciji radničke klase uz pomoć empirijskih podataka (npr.: Westergaard, 1970; Westergaard i Resler, 1975). Mnogim »neomarksistima« izgleda prihvatljiv opis aktuelnih izmena u položaju radničke klase koji sledi iz teze o »buržoaziranju«, ali su, pri tom, skloni drugačijim tumačenjima uzroka tih promena. Kao uzroci »buržoaziranja« navode se otuđenje, nerazvijena subjektivna svest zbog društvenog autoriteta ili »hegemonije« buržoazije, odnosno nastanak radničke aristokratije usled eksploatacije nerazvijenih zemalja (Marcuse, 1964; Nicolaus, 1968; Mann, 1973). Neki od njih ne smatraju da izmene u sistemu stratifikacije nužno obeznažuju radničku klasu kao revolucionarnu snagu (Gorz, 1964).

Pojavila se, isto tako, i hipoteza — naročito u Francuskoj — da će »nova radnička klasa« — visokostručni radnici i tehničari sa iskustvom »suprotnosti« između potrebe za autonomijom u sopstvenom radu i ograničenja što ih toj autonomiji nameću postojeće organizacije rada — postati revolucionarni deo radništva (Mallet, 1963; Touraine, 1974). Neki francuski teoretičari su, sledeći Lenjina, uzrok revolucije tražili i u »nejednakom razvoju« pojedinih delova kapitalističkog društva. Drugi su, pak, revolucije smatrali »preširoko određenim«, tj. uzrokovanim mnoštvom činilaca od kojih najvažniji potiču iz »nadaogradnje«, a oni iz baze pridolaze »tek u krajnjem« (Althusser, 1969; Poulantzas, 1971). Već je ukazano (Parkin, 1975) na sličnost ovakvih stanovišta s akademskom funkcionalnom sociologijom.

Teze o »logici industrijalizacije« i »buržoaziranju« radničke klase bile su kritikovane i sa empirijskog stanovišta. Hamilton je (1967. i 1972) ozbiljno doveo u pitanje pretpostavke o smanjivanju klasnih razlika po kriterijumima potrošnje, kao i tezu o zavisnosti političkog

stava radnika od njihovog životnog standarda. Goldthorpe je (1966) zaključio da tvrdnje o smanjivanju razlika u prihodima i bogatstvu i rastu stope pokretljivosti ne potvrđuju empirijski podaci.

Goldthorpe i drugi su (1968 a, b, 1969) ispitivali empirijske podatke o imućnim britanskim radnicima u Latonu; premda je uzorak biran tako da u najvećem mogućem stepenu zadovoljava kriterijum »buržoaziranja«, ovo istraživanje, uglavnom, nije verifikovalo hipotezu izvedenu iz teze o »buržoaziranju«. Ovo istraživanje, na teorijskom nivou, u prvi plan ističe da se klasna situacija radnika ne menja s porastom nadnica, boljom upravom i boljim uslovima stanovanja. »Bez obzira na sve ove promene, radnici i dalje moraju zarađivati za život stavljajući poslodavcu na raspolaganje svoju radnu snagu u zamenu za nadnicu« (Goldthorpe i dr., 1969, str. 157). Uslovi pod kojima radnici zarađuju za život, a ne visina njihovih primanja ni način na koji troše, jesu oni činioci koji određuju okvire i način njihove akcije. Kolektivna akcija je i dalje, za veliku većinu radnika, osnovni način borbe za njihove interese.

Istraživanje ukazuje i na tendenciju približavanja nekih delova srednje klase s radničkom klasom oko vrednosti »instrumentalnog kolektivism« a radi zaštite privatizovanog i prevashodno porodičnog načina života. Smanjene mogućnosti »pomeranja u karijeri« i brza inflacija usloveli su u redovima službenika snažnije oslanjanje na kolektivnu sindikalnu akciju, ali pre svega instrumentalnu i apolitičnu. Bezmalo puna zaposlenost, lagani raspad tradicionalno radničkih zajednica i institucionalizacija industrijskog konflikta uticali su na smanjivanje solidarnosti među radnicima na poslu, između sebe i u odnosu na sindikat. Jednovremeno su ojačale instrumentalne orijentacije: rad se vidi u prvom redu kao sredstvo za sticanje viših nadnica za obezbeđenje jednog privatizovanog načina života. Mada i isključivo na novac svedeni odnos između radnika i poslodavaca utiče na nadnice, prevlađujuće instrumentalni odnos prema radu deluje ograničavajuće na težnju radnika ka višim nadnicama, te se i verovatnoća da oni suštinski dovedu u pitanje kapitalistički sistem smanjuje.

Giddens

U mlađoj generaciji akademskih kritičara marksističke klasne teorije, Giddens je onaj koji smatra da je osnovni nedostatak Marxove klasne teorije to što počiva na

dvoklasnom modelu te je stoga, u njenim pojmovnim okvirima, teško prihvatljivo postojanje »srednjih«, a pogotovu »niskih srednjih« klasa u kapitalizmu. Po Giddensu, ova slabost marksističkog stanovišta potiče iz pretpostavke o gotovo čisto dihotomnoj podeli moći između vlasnika i nevlasnika sredstava za proizvodnju; zato je »Marx prevideo potencijalni značaj diferencijacije tržišnih sposobnosti koja nije neposredna posledica vlasništva« (Giddens, 1973, str. 103).

Giddens sledi i proširuje veberovsko stanovište po kojem je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju tek jedna od mogućih osnova za podelu vlasti na kapitalističkom tržištu. Druge osnove iste važnosti su profesionalna umeća i formalno obrazovanje koji doprinose diferenciranju nevlasnčkih sektora stanovništva. Giddens određuje tržišnu sposobnost — i to tako da uključuje sve vrste relevantnih atributa s kojima pojedinac stupa u pogodbu — kao središnju varijablu klasne formacije, što ga vodi prihvatanju mnogostruke osnove nastajanja klasa.

Potom osnovni Giddensov problem postaje analiza onoga što on naziva »strukturiranjem« klasnih odnosa, tj. procesa kojima se mnoštvo ekonomskih klasa određenih različitim stupnjem njihove tržišne sposobnosti, pretvara u relativno mali broj društvenih klasa, odnosno društveno prepoznatljivih skupina pojedinaca. Jedan od važnih činilaca u ovom kontekstu je stepen društvene pokretljivosti koji određuje u kojoj će se meri zajednička životna iskustva reprodukovati u novim naraštajima. Podela rada unosi i nove činioce, pre svega odvajanjem manuelnog i nemanuelnog rada i dovođenjem dela nemanuelnih nameštenika u položaj da učestvuju u uobličavanju i nametanju autoriteta kojem su manuelni radnici podređeni. U sferi potrošnje, tendencije ka strogoj segregaciji mesta stanovanja pospešuju podeljenost proisteklu iz različitih tržišnih sposobnosti. Zavisno od stupnja jedinstvenog delovanja ovih činilaca, dolazi do formiranja tročlane klasne strukture svojstvene kapitalističkom društvu, rečju, do diferencijacije na višu, srednju i nižu ili radničku klasu. Tako se Giddensova klasna analiza udaljava od Marxa i dolazi do stanovišta bliskog Weberovom.

Giddens se udaljava od Marxa i zato što u radničkoj klasi ne vidi stvarnu opasnost za kapitalističke ekonomske sisteme razvijenih društava. On, naprotiv, drži da je socijaldemokratija upravo normalan oblik proistekao iz sistematskog uključivanja radničke klase u kapitalistički sistem. Premda je ova inkorporiranost nestabilna, njen uzrok nije rastuće »sazrevanje« kapitalizma,

kako je to Marx pretpostavljao. Giddens čak tvrdi da je »revolucionarna svest, pre svega, svojstvena istorijskom trenutku sudara postfeudalizma i kapitalizma-industrijalizma i da nije inherentna kapitalističkom društvu kao takvom«. Sledeći francuske neomarksiste, Giddens smatra da će se »izvori revolucionarne svesti pomerati ili ka grupama na samim rubovima, inkorporiranosti' u društvo, zasnovane na industrijskog tehnicu (npr.: seljaci čiji je tradicionalni način proizvodnje zanemaren) ili, pak, ka grupama iz najprogresivnijih tehničkih sektora proizvodnje«.

Uloga vlasništva

Osnovna heuristička vrednost pojma klase i klasne teorije je u tome što omogućava razumevanje raspodele privilegija i šansi u društvu, »strukturiranje« klasnih odnosa, nastanka grupa s konfliktnim ekonomskim i političkim interesima, kao i obrazaca društvene promene. Deo zbrke i sporova oko teorija klasa potiče i iz neuspelog razlikovanja između kauzalne i deskriptivne upotrebe pojmova i varijabli. U tom se kontekstu moraju jasno razlikovati nezavisne (ili kauzalne) promenljive, na jednoj, i zavisne promenljive, koje su izvedene iz nezavisnih i iz pretpostavki o njihovom uzajamnom odnosu, na drugoj strani.

Jedan od primera nerazlikovanja nezavisnih i zavisnih odlika u kontekstu klasnih teorija predstavlja i raspra oko broja klasa. Tako neoveberovci poput Giddensa kritikuju Marxov dvoklasni model zbog teškoća sa srednjom klasom i, s tim u vezi, zato što ova teorija previđa postojanje i drugih važnih činilaca tržišne sposobnosti osim vlasništva. No ova kritika promašuje cilj; Marxov dvoklasni model i nije trebalo da bude deskripcija društava njegovog vremena već pre kauzalni model dugoročnog razvoja kapitalističkih društava.

Vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju koje u kapitalističkim društvima deli stanovništvo na dve klase je, u marksističkom modelu, centralna kauzalna varijabla. Ova se promenljiva, međutim, ne manifestuje neposredno i potpuno u društvu; umesto toga, centralna je hipoteza da će, *dugoročno gledano*, s razvitkom kapitalizma, vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju odneti prevagu nad drugim činocima koji fragmentiraju i rangiraju nevladničke sektore stanovništva. Tako će posledična homogenizacija životnih uslova svih onih koji žive

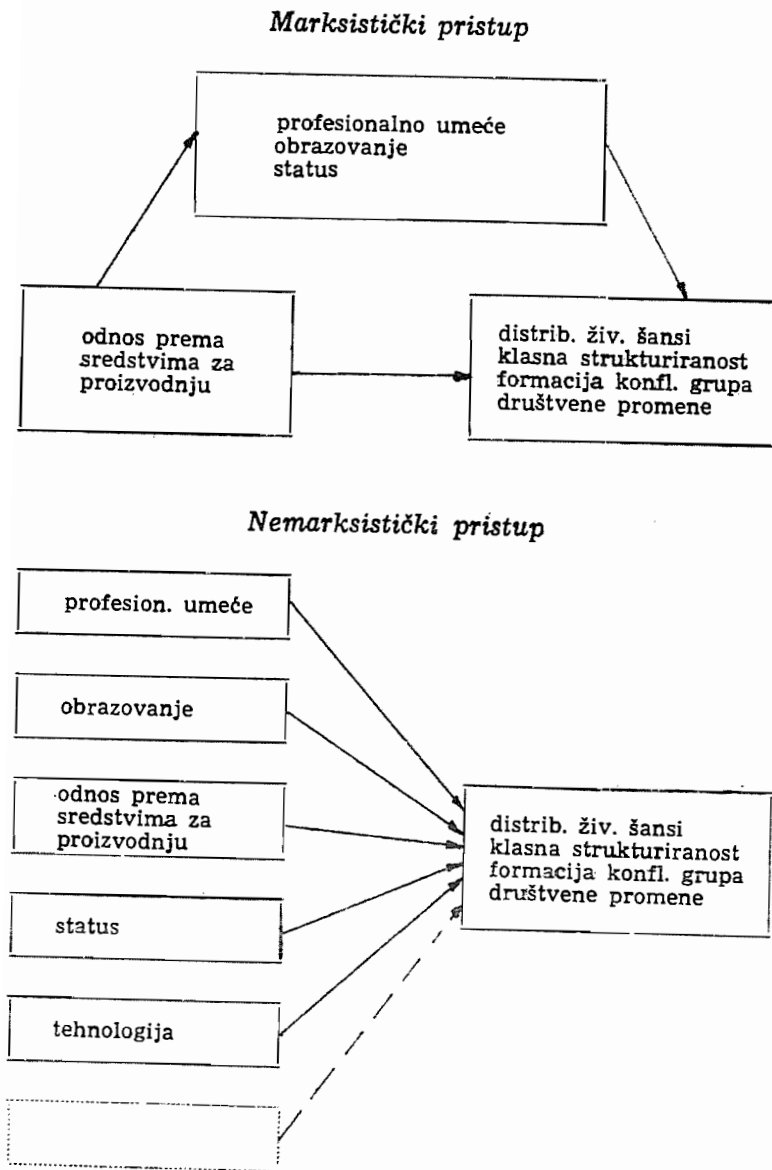
od zarade dovesti do formiranja jedne unifikovane interesne grupe. Marxova zapažanja o tome da međusobna konkurencija i podela rada rađaju trajnu fragmentaciju interesa i ranga u redovima radništva i njegova duboka analiza mogućnosti prevazilaženja takvog stanja, ukazuju na jasnu svest o relevanciji ne samo vlasništva nego i drugih činilaca u procesu nastajanja sukobljenih grupa. U njegovoj kauzalnoj shemi, ti drugi faktori (npr.: profesionalna umeća, formalno obrazovanje i status) imaju ulogu promenljivih koje zavise od osnovne kauzalne varijable — oblika vlasništva nad sredstvima za proizvodnju.

Nemarksističkim teorijama nastanka klasa zajedničko je, kao što smo videli, insistiranje na ograničenoj i sve manjoj važnosti vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, uz jednovremeno pridavanje jednakog, ili čak većeg, značaja nekim drugim činocima. Weber je, recimo, smatrao da je posedovanje umeća i obrazovanja jednako važno kao i vlasništvo, a status je stavljao u isti rang s klasom, na istu onu osu oko koje se formiraju konfliktno grupe. Dahrendorf i Giddens, takođe, ističu da je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju tek jedan među mnogim činocima koji sudeluju u procesu formiranja konfliktnih grupa. Posve je jasno da se u svim teorijama o »buržoaziranju« radničke klase, privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju u modernim društvima pridaje sasvim neznatna važnost. I škola »logike industrijalizma« vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju potiskuje na marginu, a centralno mesto daje tehnologiji i industrijskoj organizaciji, kao najvažnijim aspektima modernih društava.

Iz svega proizlazi da osnovni spor između marksističkog i nemarksističkog pristupa klasnoj teoriji nije ni u broju klasa, ni u tome da li je distribucija društvene moći dihotomna ili ne, kao ni u stepenu važnosti koji se pridaje tržišnim sposobnostima poput obrazovanja ili profesionalnog umeća; suština spora je *u relativnoj važnosti koja se pridaje određujućem svojstvu kapitalističkih društava — vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju — u procesu raspodele životnih šansi, formaciji konfliktnih grupa i obrascu društvenih promena u kapitalističkim industrijskim društvima*. Za marksistički pristup klasnoj teoriji način proizvodnje je središnja kauzalna varijabla dok profesionalna umeća, obrazovanje i status imaju važnost pratećih činilaca procesa, dok nemarksistički pristupi uglavnom svode vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, u najboljem slučaju, na jednu od

mnogih nezavisnih promenljivih. Ovaj vid razlikovanja marksističkog i nemarksističkog pristupa klasnoj teoriji, grubo je prikazan na crtežu 1. 1.

Crtež 1.1.

Kada se vrednuje uspešnost marksističkog i nemarksističkih pristupa klasnoj teoriji u objašnjavanju društvene promene, klasnog strukturiranja i formacije konfliktnih grupa, pokazuje se da je sfera proizvodnje u mnogom pogledu osnovnija kategorija od tržišta ili oblasti potrošnje. Premda je moguće uzajamno delovanje među njima, pokazuje se da promene u proizvodnom sistemu društva određujuće deluju na njegovu strukturu, tržišne odnose i obrasce potrošnje, dok promene tržišnih odnosa i obrazaca potrošnje, uglavnom, održavaju a veoma iznimno iniciraju strukturalne izmene. Otuda se može reći da je utemeljenje klasne teorije u sferi proizvodnje, što čini marksistička teorija, iz različitih bitnih razloga, plodotvornije od insistiranja na tržištu ili potrošnji, koje nalazimo u većini nemarksističkih pristupa.

Vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, formalno obrazovanje, profesionalna umeća i moć rada — i marksistička i nemarksistička teorija klasa svrstavaju u red činilaca koji utiču na snagu svake od strana u pregovaranju, ali i u društvenim sukobima. Otuda je moguće vrednovanje potencijalne plodnosti ovih teorija i kroz upoređivanje kapitala, na jednoj, i »ljudskog kapitala« na drugoj strani, kao izvora moći. Pri tom su od posebne važnosti stupanj aktualne i potencijalne koncentracije izvora moći, mogućnost njegove mobilizacije i transformacije i obim njegove primene.

Odmah se može primetiti da je, kako aktualna tako i potencijalna koncentracija kapitala mnogo veća od koncentracije tržišnih sposobnosti kakve su, recimo, formalno obrazovanje ili profesionalna umeća. I pored toga što je masovno obrazovanje postalo odlika modernih kapitalističkih društava, oni koji kontrolišu osnovna sredstva za proizvodnju i preovlađujući deo bogatstva i dalje predstavljaju tek mali postotak stanovništva (Atkinson, 1975; Diamond, 1975; Westergaard i Resler, 1975; SOU, 1968; LO, 1976), te su, dakle, kapital i bogatstvo koncentrisani u neuporedivo manjem broju ruku nego tržišne sposobnosti.

Tako visok stepen koncentracije uslovljava da promene pojedinačnog vlasništva imaju značaja jedino ukoliko utiču na vlasništvo ili kontrolu znatnijeg dela sredstava za proizvodnju. Vlasništvo nad trajnim potrošnim dobrima — kućom ili malom ušteđevinom — prosto je znak izvesne nezavisnosti sopstvenika i, uglavnom, nije bitan izvor njegove moći. Određeni značaj, ali na nižim stupnjevima raspodele, imaju i izmene u obrazovnom i profesionalnom nivou pojedinca, no pokazuje se da, na

primer, uticaj formalnog obrazovanja, nakon postignutog određenog stepena, opada.

Usled postojećih razlika u distribuciji tržišnih sposobnosti, obično u pojedinačnim pogodbama onaj koji kontroliše sredstva za proizvodnju ima premoć nad obrazovanim i obučanim, koji, pri tom, poseduju samo sopstvenu radnu snagu. Vrednost drugih tržišnih prednosti kao izvora moći u pregovaračkom procesu može se povećati kolektivnom akcijom koja ograničava međusobnu konkurenciju i, da tako kažemo, koncentriše male pojedinačne izvore moći, omogućavajući pogodbu u korist svih. Takva koncentracija, pak, podrazumeva kolektivnu akciju koja je često teško ostvariva u velikim zajednicama. Stoga je mobilizacija izvora moći zasnovanih na kapitalu znatno lakše ostvariva od mobilizacije izvora zasnovanih na radnoj snazi, umeću i obrazovanju.

Kao izvori moći, kapital i bogatstvo se razlikuju od profesionalnog umeća i formalnog obrazovanja i po svom obimu primenljivosti i lakoći svoje transformacije. Kapital i bogatstvo su nepostojani izvori moći, mogu se koristiti i primenjivati u mnoge svrhe i lako se transformišu; »ljudski kapital« — obrazovanje, umeće i radna snaga — ima mnogo ograničeniji obim primene i teško se transformiše u druge tržišne prednosti. Kao što svaki čovek koji radi za nadnicu zna, transformacija radne snage u novac zahteva vreme i odgovarajuće okolnosti, tj. zaposlenje koje se teško nalazi. Na osnovu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju moguće je inicirati obuhvatne promene na različitim nivoima ekonomije, dok je radna snaga, i njoj slične tržišne sposobnosti, ograničena na primenu u defanzivne svrhe ili, pak, na postavljanje zapreka inicijativama kapitala.

Tako se pokazuje da su, zbog svoje potencijalne i aktualne koncentracije, lakoće mobilizacije i transformacije i obima primenljivosti, kapital i kontrola nad sredstvima za proizvodnju jedinstveni izvori moći koji malom postotku stanovništva daju veoma veliku moć. Stoga se ispostavlja da je primat ovog izvora moći u marksističkoj teoriji dobro utemeljen i potencijalno plodan.

Ako je kontrola nad sredstvima za proizvodnju osnovni izvor moći kupaca radne snage, onda organizacije koje koordiniraju kolektivnu akciju postaju osnovni, alternativni izvor moći njenih prodavaca. Marx i Engels su u mogućnosti kolektivne sindikalne akcije radnika videli izvor moći koji bi se mogao protivstaviti moći zasnovanoj na kapitalu. »Sindikati su«, pisao je Engels 1845. godine, »indirektno priznanje činjenice da se premoć buržoazije u celini zasniva na međusobnoj konku-

renciji radnika, to jest na manjku kohezije među njima... Ako se dokine konkurencija među radnicima i ako svi oni odluče da ih buržoazije neće više eksploatisati, vladavina vlasništva biće okončana«.

Marx i Engels su predviđali da će radnici, vremenom, uvideti da je sindikalna akcija odveć ograničena, te da će se, stoga, i politički organizovati kao partija u klasnom sukobu. Time bi ekonomski sukob bio spojen s političkim i pretvorio bi se u sukob između klasa, koji bi, na kraju, vodio zbacivanju buržoazije. Marksistička teorija, dakle, ima za pretpostavku da bi, pod određenim okolnostima, organizacije za kolektivnu akciju zaposlenih mogle postati važniji izvor moći od kontrole nad kapitalom.

Marksistički i veberovski pristup klasnom sukobu: neke hipoteze

Osnovno pitanje kojim ću se ovde baviti tiče se onih linija rasepa duž kojih će se formirati konfliktne grupe u industrijskim kapitalističkim zemljama. Formacija konfliktnih grupa može se posmatrati kao proces nastajanja koalicija; uz postojanje racionalnih učesnika, može se očekivati da su osnovni činioci tog procesa: sličnost interesa i relativno podjednako raspolaganje izvorima moći koji određuju izgled na uspeh (Caplow, 1968; Gansson, 1961; vidi takođe, Riker, 1962). Može se pretpostaviti da sličnost interesa proističe iz sličnog položaja u podeli rada, te bi se, u razvijenim društvima, moglo uzeti da profesionalna struktura predstavlja osnovnu osu duž koje se formiraju konfliktne grupe. Posredstvom profesionalne strukture uspostavlja se bliska veza između podele rada i distribucije tržišnih sposobnosti kao što su vlasništvo, obrazovanje i umeće, te time i samih izvora moći u društvu.

Moglo bi se uzeti da status i prestiž prevashodno proističu iz nekih drugih izvora moći (Lenski, 1966), te bi ih se smatralo faktorima drugostepene važnosti u procesu nastajanja koalicija i konfliktnih grupa, odnosno rasepa koji je u njihovoj osnovi. Iskustvo ukazuje na to da i religija i etnička pripadnost, ukoliko koreliraju s tržišnim sposobnostima, takođe mogu biti važna linija podele nevlasnika (Bonachich, 1972, 1975). I stepen društvene pokretljivosti, kao i fizička i socijalna razdvojenost profesionalnih grupa, kako na radu tako i van njega, isto tako mogu biti relevantni činioci pri strukturiranju klasa i nastajanju konfliktnih grupa.

Potencijalna linija podele bi u budućnosti mogla nastati i između viših ešalona profesionalne strukture — kojima pripadaju oni koji poseduju i kontrolišu sredstva za proizvodnju — i nižih nivoa iste strukture; osnovni razlog bio bi u tome što »viša klasa« većinom zauzima položaj kontrolora sredstava za proizvodnju, dok najveći deo zaposlenih svoju radnu snagu nudi na tržištu. Druge potencijalne linije rascepa vezane su, pre svega, za profesionalna umeća i formalno obrazovanje. Mora se imati u vidu da, za razliku od onoga što zastupa funkcionalistička teorija stratifikacije, obrazovanje i umeće ne vode diferencijaciji nagrada samo zbog svoje instrumentalne vrednosti u društvu; naprotiv, tu su na delu mnogo tananiji procesi, kako među kupcima tako i među prodavcima radne snage, te se između formiranja koalicije i vrste profesionalne hijerarhije mogu očekivati mnogo složenija uzajamna delovanja.

Jedna od grupa činilaca diferencijacije nagrada u profesionalnoj hijerarhiji tiče se porasta veličine firmi i potrebe za koordinacijom i planiranjem njihovog rada. Premda je većini proizvodnih organizacija, bez obzira na njihovu vrstu, neophodna kontrolna struktura i diferencijacija položaja, antagonistička priroda kapitalističke proizvodnje nameće dodatnu potrebu za kontrolom radi održavanja postojećeg oblika dominacije unutar same firme. Ova struktura diferenciraće se saglasno moći koja pripada svakom od položaja u njoj, a diferencirane nagrade onima koji ih zauzimaju služe delom kao dodatna kontrola i odražavaju nastojanja zaposlenih da osvoje sektore »nove« srednje klase (vidi Dreyfuss, 1952).

Naredni izvor diferencijacije vezan je za prodavce radne snage. Vrednost rada može se povećati kolektivnim akcijama usmerenim na kontrolu njegove ponude. Ova vrsta vrednosti rada može se povećati u skladu s načelima inkluzije ili isključivanja; onde gde su izvori moći široko distribuirani i zavisni od brojeva, najracionalnija strategija je inkluzija svih mogućih prodavaca u jedinstvenu koaliciju. Izraz takve strategije je industrijski sindikalizam. Ako se izvori moći zasnivaju na stečenim umećima, odgovarajuća strategija biće kontrola i ograničavanje mogućnosti njihovog sticanja, odnosno monopolizacija datog sektora tržišta rada. Kao što je Weber primetio, sa zaoštavanjem konkurencije, »jedna od konkurentskih grupa obično uzima neko od vidljivih svojstava druge (aktualno ili potencijalno) konkurentске grupe — rasu, jezik, religiju, lokalno ili društveno poreklo, nasleđe, mesto stanovanja itd. — kao izgovor za njeno

isključivanje«. Strukovni sindikati i profesionalne organizacije izraz su ove strategije.

Kao što je poznato, osnovni tipovi interesnih organizacija, odnosno konfliktnih grupa, na tržištu rada su: organizacije poslodavaca, sindikati službenika, profesionalna udruženja, strukovni i industrijski sindikati. Zbog različitih pretpostavki o relativnoj važnosti kapitala i drugih tržišnih sposobnosti u procesu nastajanja konfliktnih grupa, pokazuje se da iz marksističkog i veberovskog pristupa klasnoj teoriji slede i divergentne hipoteze o razvoju i uobličavanju ovih interesnih organizacija. Hipoteze koje ćemo izneti, premda nisu u strogom smislu izvedene iz pomenutih pristupa, ipak pokrivaju njihove osnovne tendencije, te su delimično otvorene za empirijsko objašnjavanje.

Jedna od sfera razlikovanja odnosi se na *osnove sindikalnog organizovanja*. Veberovski pristup, sa svojim insistiranjem na statusu i brojnosti »prisvajčkih« klasa, vodi očekivanju relativno velikog broja sindikalnih organizacija koje su, pre svega, odraz razlika u tržišnim sposobnostima i statusu. Weber nas podseća na to da »pravac u kojem će pojedini radnik tragati za ostvarenjem svojih interesa u mnogome zavisi od toga da li je on suštinski kvalifikovan za dati posao u visokom, prosečnom ili niskom stepenu«. Tako bi sindikalne organizacije zasnovane na profesiji ili umeću trebalo da imaju središnju ulogu. Marksistički naglasak na pretežnoj važnosti jaza između prodavaca i kupaca rada vodio bi nas očekivanju da će osnova organizacija biti znatno šira i da će obuhvatati čitave industrijske grane. U ovom bi slučaju industrijski sindikalizam bivao sve značajniji i vodio bi, eventualno, stvaranju klasnih organizacija i smanjivanju uzajamne konkurencije.

Druga razlika između dvaju pristupa tiče se *stupnja organizovanosti*. Iz marksističkog insistiranja na jazu između kupaca i prodavaca radne snage sledi hipoteza o sve većem stepenu organizovanosti sa obe strane jaza. Iz veberovskog pristupa i njegovog naglašavanja mnoštva relativno malih organizacija s nejasnim demarkacionim linijama, sa statusnim sličnostima koje premošćuju jaz između kupaca i prodavaca radne snage i podjednanim značajem klase i statusa kao osnovâ nastajanja konfliktnih grupa, sledi pretpostavka o nižem stepenu organizovanosti. Mada su klase moguća, pa i česta osnova društvene akcije, Weber ističe da »rađanje udruženja ili ma kakave društvene akcije iz zajedničke klasne situacije ni u kom slučaju nije univerzalna pojava«.

Pokazuje se da marksistički i veberovski pristup klasnom konfliktu vode i različitim hipotezama u pogledu odnosa između ekonomskog i političkog sukoba. Značaj koji marksistički pristup pridaje ekonomskoj osnovi političkih, pravnih i ideoloških ustanova društva vodi hipotezi o bliskoj vezi između političkog i ekonomskog konflikta. Ako su, pak, statusne grupe zasnovane na stilovima života i obrascima potrošnje jednako važne, sledi da će i odnos između političkog i ekonomskog konflikta biti znatno skladniji. Ova skupina hipoteza biće vrednovana u svetlu situacije u Švedskoj u poglavljima 3 i 4.

Plan knjige

U ovom poglavlju smo nastojali da odredimo teorijske pristupe klasi i klasnom konfliktu koji su osnova različitih stanovišta u raspravama o radničkoj klasi u kapitalističkom industrijskom društvu. Zaključili smo da se suštinska razlika između ovih pristupa tiče uloge i težine koju svaki od njih pridaje određujućem svojstvu kapitalističkog društva — privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju — u procesu strukturiranja klasa i konfliktnih grupa u tim društvima. U narednom poglavlju nastavićemo analizu teorijskih temelja rasprave o radničkoj klasi i posebno se pozabaviti argumentima koji se odnose na mogućnosti bazičkih strukturalnih promena kapitalističkog sistema, tj. »transformacije« kapitalizma u socijalizam. Iznećemo jedan model društvenog sukoba koji objedinjuje oba pominjana pristupa teoriji konflikta u modernoj sociologiji i političkoj nauci: onaj koji naglašava subjektivne aspekte i želje učesnika sukoba i drugi koji sukobe smatra borbom. Ovaj model specifikuje ulogu strukturalnih i subjektivnih činilaca u društvenom konfliktu i koristićemo ga u kasnijoj raspravi o teorijama koje se bave verovatnoćom transformacije kapitalizma.

RADNIČKI POKRET U WELFARE KAPITALIZMU

Vratimo se iznova našem prvobitnom pitanju: da li su radnici, kako je govorio Disraeli, postali konzervativni anđeli u mramoru welfare kapitalizma, ili su i dalje grobari kapitalizma, kako su predviđali Marx i Engels? Da li će nestati dominacija čoveka nad čovekom u ekonomskoj sferi, ili će se demokratija zaustaviti na kapitalnoj fabrici i ulazima u kancelarije? Ovo završno poglavlje neće biti pokušaj sažimanja svih dokaza iznetih

u prethodnim odeljcima; u njemu će, u svetlosti iznetih analiza, biti ukazano na one okolnosti i procese koji su od najvećeg značaja u traganju za odgovorom na pitanje o mogućnosti ostvarivanja ekonomske i industrijske demokratije u našoj »opitnoj« zemlji, Švedskoj. Isto tako će se nastaviti i analiza pozadine poratnog političkog razvoja Švedske i promena na njenoj političkoj sceni sve do pod kraj 70-ih godina.

Problemi koji nameću promene

Polazište naše analize budućeg društvenog razvoja jeste uverenje da se strukturalna promena rađa iz procesa u kojem socijalni kolektiviteti, suočeni s problemima, nastoje da ih reše. Taj proces rešavanja problema, sastoji se od različitih stupnjeva: spoznavanja problema, utvrđivanja alternativnih rešenja i izbora među njima. U okvirima strukture društvene moći, na ovaj proces utiče i svest građana, a on može biti i pod uplivom društvenog sukoba. Nadalje ćemo se pozabaviti nekim od osnovnih problema koji bi mogli podstaći građane na razmišljanje o alternativnim rešenjima koja bi ekonomski sistem udaljila od kapitalizma, a u pravcu socijalističkog razvoja.

Ekonomska sigurnost i proizvodnja

Mada je razvoj kapitalističkih društava urodio izuzetno visokim prosečnim životnim standardom, pogotovu u decenijama posle drugog svetskog rata, periodične ekonomske krize ostale su trajno svojstvo kapitalističkog sistema. Nada da će ekonomska politika biti u stanju da ponudi delotvorna rešenja pokazala se kao odveć optimistička. Značajni delovi stanovništva u većini kapitalističkih zemalja su ili nezaposleni ili imaju nesigurna zaposlenja; niža klasa i dalje postoji, a često je čine radnici-useljenici ili pripadnici manjinskih grupa. Pokazuje se da je kapitalistički sistem nesposoban da znatne delove stanovništva oslobodi nesigurnosti vezane za materijalne uslove života. To je posebno došlo do izražaja u ekonomskoj krizi što je zahvatila zapadne zemlje 70-ih godina.

Razvoj kapitalizma čini da društvena priroda proizvodnje postaje sve očevidnija; procesi proizvodnje bivaju sve složeniji i uzajamno zavisniji; zahtevaju sve ve-

ći kolektivni doprinos reprodukciji i postojanje kako radne snage tako i odgovarajuće infrastrukture. Usled sve društvenije prirode proizvodnje, sve se jasnije ispoljava i suprotnost između racionalnosti na nivou pojedinačne firme i racionalnosti na opštedruštvenom nivou: iako racionalne po merilima uprave date firme, odluke koje se odnose na proizvodnju mogu imati značajne negativne posledice i biti štetne po društvo u celini. Otuda i rastuća potreba za društvenim planiranjem.

Tendencija pada profitne stope poslednjih godina u nekim zemljama sve više otežava privatnim firmama održavanje onog nivoa ulaganja nužnog za zadovoljavajuću stopu ekonomskog rasta i visok postotak zaposlenosti. Niz političkih mera kojima je novac poreskih obveznika počeo da se sliva u pojedine firme, stvorio je znatnu napetost u društvu kao celini oko problema distributivne pravde i ekonomske moći.

Ograničeni izvori

Druga strana ogromnog rasta proizvodnje u kapitalističkom industrijskom društvu jeste uništavanje prirodne sredine i iscrpljivanje ograničenih prirodnih izvora. Tokom 60-ih godina shvatilo se koliko zagađenost ugrožava industrijalizovane zemlje, i da su prirodni izvori, pa i izvori hrane, ograničeni i da će teško zadovoljiti potrebe sve brojnijeg svetskog stanovništva. Naftna kriza početkom 70-ih godina još je pojačala svest o stanju iscrpenosti svetskih energetske izvora.

Opstanak firme u kapitalističkom sistemu zavisi od njene sposobnosti akumulacije profita; usredsređenoj na profit, firmi je izlišno i nemoguće da adekvatno procenjuje vanjske efekte svoje delatnosti. Stoga i jeste teško političkim merama izvana odrediti parametre aktivnosti kapitalističke firme i usmeriti je da ekonomičnije koristi izvore i vodi računa o zagađenju. S druge strane, pošto nacionalna ekonomija zavisi od uspešnog rada ovakvih firmi, vlade se teško odlučuju da im nameću ograničenja, a i firme nastoje da iskoriste svoju moć da bi se suprotstavile i da bi izbegle poštovanje propisa ove vrste jer im oni umanjuju mogućnost sticanja profita. Pokazuje se da društveni naponi usmereni na štedljivije korišćenje ograničenih izvora i na zaštitu prirodne sredine, zapravo predstavljaju rešenja koja jačaju ulogu planiranja i ograničavaju sferu delovanja kapitalističkih načela.

Nejednakost

Uverenje da su svi ljudi stvoreni jednaki trajno je prisutno u istoriji ljudske misli. Industrijalizam je, u poređenju s agrarnim društvima, u mnogome smanjio stepen nejednakosti među ljudima; opšte pravo glasa i pravo na organizovanje u tom smislu predstavljaju značajne tekovine.

U poratnom razdoblju se, međutim, pokazalo da su nejednakost mogućnosti i nejednakost rezultata neuporedivo otporniji na pokušaje društvenih reformi no što su to liberalni reformatori pretpostavljali. U ovim decenijama nije došlo do znatnijih promena nejednakosti u sferi raspodele prihoda i vlasništva. Politička demokratija donela je formalnu jednakost građanima, ali u industriji i dalje prevladava kako aktualna tako i formalna nejednakost: oni koji prodaju svoju radnu snagu moraju se nalaziti u podređenom položaju u jednom društvu u kojem moć počiva na vlasništvu nad kapitalom. Otuda su nejednakost mogućnosti i nejednakost rezultata, u stvari, inherentni kapitalističkom sistemu, a takva nejednakost mora ograničavati i slobodu građana. Što distribucija moći u društvu bude bliža načelu jednakosti, to će i osnova ovakvih ograničenja biti uža.

Smislenost rada

U ljudskom je životu priroda rada veoma važna jer bitno utiče i na mentalno i na fizičko zdravlje čoveka. Vrsta posla utiče i na stvarnu slobodu građanina: na nivo njegovih aspiracija, na način na koji sebe vidi, na ciljeve za koje se opredeljuje. Posao kojim se čovek bavi može biti istinska osnova njegovog smislenog života. Naši podaci pokazuju da je švedskim radnicima veoma važno da imaju zadovoljavajući posao.

Za razliku od zanatske proizvodnje, mehanizacija je bitno umanjila mogućnosti manuelnih radnika da nađu istinsko zadovoljstvo u radu. Možda će tehnološki razvoj vezan s automatizacijom unekoliko poboljšati te mogućnosti. Priroda posla je, razume se, prevashodno određena strukturom moći u čijim se okvirima razvijaju i sama tehnologija i organizacija rada. Profit poslodavca je određujući činilac toga razvoja u kapitalističkom ekonomskom sistemu: sve dok su poslodavci zadovoljni latentnim i stvarnim rezultatima tehnologije i organizacije rada, uglavnom ih nije previše briga za to da li su radnici zadovoljni svojim poslom. Otuda u kapitalističkom sistemu

veliki deo zaposlenih ima tek ograničene mogućnosti da nađe istinsko zadovoljstvo u radu.

Problemi o kojima je upravo bilo reči sreću se u gotovo svim kapitalističkim industrijskim društvima. Koliko će biti shvaćeni kao važni društveni problemi i u kom će se pravcu tragati za njihovim rešenjima, zavisi od nekoliko faktora. U narednim odeljcima razmotrićemo najvažnije od tih faktora, i to onako kako se oni očituju u Švedskoj.

Promena klasne strukture

Njegovim položajem u klasnoj strukturi određeni su važni »objektivni« ili »latentni« interesi građanina. Stoga promene u klasnoj strukturi utiču na ukupnu ravnotežu interesa u društvu, te su i činioci njegovog budućeg razvoja. Nasuprot onome što se obično misli, relativna veličina radničke klase u Švedskoj nije se bitnije menjala tokom ovog veka i kreće se negde oko polovine radno aktivnog stanovništva. Relativna veličina srednje klase nije se povećala ali je došlo do velikih promena u njenom sastavu. Najvažnija promena je, svakako, naglo opadanje broja seoskog stanovništva i povećanje broja nameštenika, tj. nastajanje nove srednje klase. Sredinom 70-ih godina, broj nameštenika bio je jednak gotovo jednoj polovini radnika.

Posledica promena u sastavu srednje klase jeste činjenica da danas pretežna većina ekonomski aktivnih građana zarađuje za život prodajom sopstvene radne snage na tržištu. Ogromno povećanje udela udatih žena među zaposlenima je još jedan znak da je velikoj većini stanovništva položaj isti, i da im je svima zajedničko iskustvo najamnog rada.

Argument da će radnička klasa izgubiti svest o kapitalizmu, utapajući se u srednju klasu, zasniva se na pretpostavci da srednja klasa jeste već integrisana u kapitalistički sistem. Ovaj argument prenebregava činjenicu da se nameštenik — a takvi čine većinu pripadnika srednje klase — u osnovi nalazi u istom položaju u kome i radnik: obojica su prinuđeni da prodajom svoje radne snage stiču sredstva za život. Broj nameštenika znatno je povećan usled uvećanih potreba za takvom radnom snagom u industriji i u javnom sektoru, te i taj broj delom ukazuje na sve složeniju i društveniju prirodu proizvodnje. Do najvećeg povećanja došlo je u javnom sektoru u kome ovi ljudi obavljaju neku vrstu administrativne ili uslužne funkcije; većina nameštenika je u industriji zaposlena na administrativnim ili tehničkim poslovima.

To nam pokazuje da je sve manji broj pripadnika nove srednje klase neposredno uključen u onu liniju koja spaja same vrhove poslodavaca s manuelnim radnicima. Međutim, zbog promena i racionalizacija, položaj nameštenika, posebno onih novih na tržištu rada, postao je znatno nesigurniji u pogledu zaposlenja no što je ranije bio, dok se zbog povećanog broja ove vrste zaposlenih povećao i udeo njihovih plata u ukupnim izdacima firme, što i u ovom sektoru podstiče sklapanje kolektivnih ugovora.

U poratnom periodu verovatno je smanjena razlika između radničkih i nameštentičkih nadnica, ali je raspodela neoporezovanog prihoda u grupi odraslih stanovnika zemlje ostala bezmalo neizmenjena i to delom stoga što je skraćenje radnog vremena radnika bilo znatnije nego skraćenje za nameštenike, a delom i zbog toga što je zakonima o penzijama, zdravstvenom osiguranju, odmorima i sigurnosti zaposlenja bitnije poboljšan položaj radnika.

Mada nameštenici i dalje imaju povoljniji radni i statusni položaj od radnika i uprkos činjenici da neki od njih saučestvuju u funkciji poslodavaca koja se tiče uobličavanja i nametanja pravila ostalim zaposlenima, sadašnja situacija ističe sličnosti klasnog položaja belih i plavih okovratnika. Zbog promena do kojih je došlo, tržišni položaj većine nameštenika postao je sličniji radničkom, te ih to prinuđava da se sve više, u zaštiti svojih interesa vis-à-vis poslodavaca, oslanjaju na kolektivnu akciju.

Mogućnosti mobilizacije

Latentni interesi građana, proistekli iz njihovog položaja u klasnoj strukturi, ne mogu, sami po sebi, direktno voditi kolektivnoj akciji; oni su, u stvari, tek moguća osnova takve akcije. Neophodni su i drugi činioci mobilizacije zaposlenih da bi se oni opredelili za takvo rešavanje problema koje bi zapravo bilo kretanje ka nečem različitom od postojećeg kapitalističkog sistema.

Takvu mobilizaciju omogućavaju društvene promene unutar radničke klase usled kojih sve veći broj radnika stupa u sve anonimniji i bezličniji odnos s poslodavcima. Ove promene nisu uslovljene prevashodno povećanim brojem radnika na datim lokacijama, već naročito postepenim nestajanjem određenih grana i tipova poslova, poljoprivrednih radnika i posluge, na primer. U tom je smislu veoma značajna i veća zaposlenost udatih žena. Može se reći da su porast životnog standarda, ekonom-

ska sigurnost, slobodno vreme i obrazovni nivo znatno proširili mogućnosti mobilizacije radnika.

Činilac koji bitno uvećava mogućnosti mobilizacije je i sve brojnija zastupljenost useljenika među radnicima. Useljenici uglavnom nemaju pravo glasa pri izborima za Riksdag. Među metalnim radnicima, brojnost imigranata slabi kolektivitet. Useljenici isto tako pokazuju tendenciju uključivanja u niže klase švedskog društva, ali je zahvaljujući naporima socijaldemokrata, ta težnja znatno manje izražena u Švedskoj no u drugim industrijskim zemljama Zapadne Evrope. Preduzete su značajne mere da bi se useljenicima obezbedila ista prava i položaj kao i drugim građanima. Zakon koji bi useljenicima davao opšte pravo glasa posle, recimo, tri godine provedene u Švedskoj, u znatnoj bi meri ublažio prepreke njihove mobilizacije.

Krajem 60-ih godina je zaposlenost u proizvodnji počela stagnirati i to, pre svega, zbog pada zaposlenosti u nekim granama, tekstilnoj i konfekcionarskoj, premda je zaposlenost u drugim granama — u metalnoj industriji, recimo — i dalje rasla. Ova stagnacija zaposlenosti uglavnom je odraz međunarodne podele rada u razvijenim kapitalističkim ekonomijama, koja teži da radno intenzivne grane prebaci u zemlje u razvoju gde su nadnice niže. Stoga stagnacija nikako nije nagoveštaj »post-industrijskog« ili »uslužnog« društva. No, i pored toga, ova tendencija je od dalekosežne važnosti za mobilizaciju radnika jer se očituje slabljenje sindikalnih organizacija u tercijskim sektorima. Naše analize pokazuju da bi tehnološke promene u sferi proizvodnje mogle imati ograničenije posledice po snagu radničkih kolektiviteta i po mogućnosti njihove mobilizacije no što mnogi veruju.

Često se smatra da su skorije promene u strukturi zajednica i načinu i mestu stanovanja, unekoliko umanjile mogućnosti mobilizacije radnika na klasnoj osnovi. Takva mišljenja polaze od pretpostavke da većinske radničke zajednice umanjuju međuklasne pritiske i doprinose jačanju društvenog uticaja radničke klase posredstvom međuklasnih kontakata i klasno zasnovanih organizacija. Smatra se da raspad homogenih zajednica radničke klase i povećana geografska pokretljivost podstiču usvajanje privatizovanih i potrošački usmerenih stilova života.

Mi se ne bismo mogli složiti s tim da promene u strukturi zajednica, geografskoj pokretljivosti i mestu stanovanja umanjuju mogućnosti mobilizacije radnika; naprotiv, držimo da je proces urbanizacije umnogome te mogućnosti uvećao razbijanjem starijih, konzervativnih

seoskih i malovaroških stilova života. Pokazuje se, štaviše, da se često precenjuje predratna stabilnost radničkih zajednica. Podaci govore da je kretanje preko parohijskih granica, tj. pokretljivost na malim razdaljinama bila u Švedskoj u prve četiri decenije ovog veka barem onolika kolika je bila i u poratnom razdoblju (Jacobson, 1970, str. 97). Pokretljivost na većim razdaljinama se povećala — kako to pokazuje broj različitih starosnih grupa koje su do svoje petnaeste godine živele u više zajednica — i to počev od starosne grupe rođene oko 1930. godine (Erikson, 1971). Socijalna segregacija po mestu stanovanja je u većim švedskim gradovima počela slabiti posle drugog svetskog rata (Janson, 1965).

Ima iznenađujuće malo empirijskih dokaza za tezu da su promene u strukturi zajednica, stanovanja i geografskoj pokretljivosti činioci koji umanjuju mobilizaciju radničke klase. Zajednice koje se u Švedskoj smatraju tradicionalno i tipično radničkim, mesta su u kojima svi zaposleni rade u istoj kompaniji i doista ispoljavaju neka svojstva koja ne idu u prilog mobilizaciji radnika: u prvom redu paternalistički odnos između radnika i uprave, a potom i razumljivu veliku zavisnost od glavnog poslodavca u datoj zajednici.

Naše empirijsko istraživanje među metalnim radnicima tek unekoliko potvrđuje hipotezu o uticaju strukture zajednice na obrasce sindikalne i političke aktivnosti metalnih radnika. Premda učestalost kontakata van radnog vremena među radnicima iste firme zavisi od relativne veličine firme u odnosu na samu zajednicu, veze svih metalnih radnika, bez obzira na tip zajednice, s pripadnicima srednje klase veoma su retke. Partijska opredeljenja su nešto ređe socijalistička, a politička zainteresovanost je nešto slabija u mešovitim zajednicama nego u velikim gradovima ili u čisto industrijskim centrima, ali su razlike dosta malene. Stepem privrženosti radničkom pokretu — posmatran, recimo, kroz opredeljenje za socijaldemokratske a ne za buržoaske novine, ili kroz kupovinu u kooperativnim a ne u privatnim radnjama — nešto je viši u zajednicama u kojima je radnička klasa dominantna. Valja međutim reći da ove razlike ne utiču na stepen solidarnosti i orijentaciju prema radničkom pokretu. Stoga držimo da se niži stepen solidarnosti mladih radnika u odnosu na sindikalni pokret, na koji ukazuju rezultati našeg istraživanja, ne može objasniti samo promenama u načinu stanovanja i u strukturi zajednica.

Naši podaci, takođe, ukazuju na to da geografska pokretljivost nije posebno važan činilac ni sindikalne aktivnosti ni političke zainteresovanosti. Geografski pokretnim

radnicima radno mesto je polazište svih društvenih kontakata u novoj zajednici, te biva da upravo oni imaju klasno homogenije društvene veze od geografski nepokretnih radnika za koje je srodstvo važnije pri uspostavljanju društvenih veza. Međutim, u zajednicama s velikim postotkom migranata — u novim predgrađima s kućama u kojima stanuje veći broj porodica — organizacije Socijaldemokratske partije suočene su, barem u ovom trenutku, s određenim teškoćama.

U svakom slučaju, postoji izvesna veza između strukture zajednice i geografske pokretljivosti i mogućnosti mobilizacije radničke klase; pokazuje se da su promene do kojih je došlo poslednjih decenija pogodovale mobilizaciji, a da je dejstvo okolnosti koje joj ne idu u prilog ograničenije no što se često misli.

Izvori moći

Verovatnoća da dođe do promene u ekonomskoj organizaciji društva u osnovi zavisi od promena u distribuciji izvora moći među protivstavljenim klasama. Moć buržoazije se, prevashodno, zasniva na kapitalu. U Švedskoj je koncentracija kapitala izuzetno visoka i povećavala se u čitavom poratnom razdoblju. Međusobna konkurencija interesa vlasnikâ kapitala nije onemogućila nastajanje organizacija koje ih povezuju; od samog početka ovog veka, švedski poslodavci su izuzetno dobro organizovani. Visoki stupanj njihove organizovanosti odraz je potrebe za efikasnijim korišćenjem izvora moći koje imaju, a tu potrebu im je nametnula sve veća snaga organizovanog radničkog pokreta i pokušaji sindikata da iskoriste neslogu među poslodavcima. I druge su okolnosti doprinele jačanju uloge kapitala. Nekoliko najvećih švedskih firmi su multinacionalne korporacije, što znatno povećava njihovu nezavisnost. Švedska ekonomija veoma je zavisna od izvoza, zbog čega je zemlja podložna uticaju međunarodne ekonomske situacije i različitim pritiscima; pri tom je uticaj stranih multinacionalnih kompanija relativno beznačajan.

U ovom je kontekstu važno ukazati i na neposrednu povezanost predstavnika kapitala i nekih buržoaskih partija. Taj je odnos delimično posredovan kontrolom nad masovnim medijima. U modernim društvima, ta kontrola je značajan izvor moći jer utiče na formiranje društvene svesti građana, pa, samim tim, i na mogućnost kolektivne akcije. Novine u Švedskoj pripadaju političkim partijama ili političkim blokovima i otvoreno su redakcijski

opredeljene u kontinuumu od leve do desne. U poratnom periodu je opao udeo socijalističke štampe u odnosu na ukupan broj novina koje izlaze i to, uglavnom, zbog selektivne raspodele sredstava posredstvom plaćenog oglašavanja. Sredinom 70-ih godina su socijaldemokrati imali tek 20% od ukupnog tiraža dnevnih listova, uz znatno smanjen procenat politički važnih jutarnjih novina. Izvesnu protivtežu ovoj veoma izraženoj premoći buržoazije predstavljaju listovi radničkih sindikata. U međunarodnim okvirima i nekomercijalni radio i televizija, koji su u javnom vlasništvu, takođe pružaju određene informativne programe; međutim, buržoaski listovi uveliko određuju granice javne rasprave i na radiju i na televiziji.

Izvore moći najamnih radnika objedinjuju sindikati i političke partije. Sindikati su u Švedskoj postupno ali postojano jačali da bi, sredinom 70-ih godina, dostigli nivo od oko 80% svih zaposlenih. Razvoju sindikata veoma su doprinele i promene u samoj njegovoj prirodi. Danas su radnici organizovani na klasnoj osnovi u okviru industrijskih sindikata, pod jedinstvenim rukovodstvom LO-a. Organizacije nameštenika su sve sličnije industrijskim sindikatima i postaju borbenije. Od 60-ih godina sve je očitija težnja za uspostavljanjem saradnje između dveju glavnih sindikalnih organizacija — LO i TCO* — čija bi tesna povezanost bila posebno važan činilac daljeg političkog razvoja Švedske.

Visok stupanj sindikalne organizovanosti i dominacija industrijskih sindikata ukazuju na to da je osnovni izvor moći pretežne većine zaposlenih pre njihova brojnost negoli specifičnost njihovih tržišnih sposobnosti. Otuda bi se moglo očekivati da će i dalje rasti kako stupanj sindikalne organizovanosti tako i veličina sindikalnih kolektiviteta, pošto se radi o osnovnom sredstvu za poboljšanje položaja zaposlenih u odnosu na poslodavce. Upadljiv porast postotka sindikalne organizovanosti u vreme dok su socijaldemokrati bili na vlasti, ukazuje na važnost političke akcije u sferi organizovanja i nastajanja izvora moći koji zavise od brojnosti.

Drugi značajan izvor moći zaposlenih je politička partija. Za položaj švedske radničke klase od najveće je važnosti da je predstavljaju jedinstvene organizacije, kako u političkoj tako i u ekonomskoj oblasti života. Bliska povezanost organizacija u ovim sferama — dvaju krila

* LO — Zemaljska sindikalna federacija Švedske
TCO — Centralna sindikalna organizacija službenika. —
Prim. prev.

radničkog pokreta — doprinosi premošćivanju jaza između uloge građanina i uloge zaposlenog.

Političke mere su, takođe, neposredno i bitno uticale na jačanje izvora moći zaposlenih. Najznačajniji činilac bio je, bez sumnje, visok stepen zaposlenosti u periodu posle drugog svetskog rata. Većoj ekonomskoj nezavisnosti radnika doprineo je i razvitak sistema socijalnog osiguranja u oblasti zdravstva, nezaposlenosti i penzija. Penzijski fondovi pod kontrolom države, stvoreni 60-ih godina, mogli bi u budućnosti postati protivteža dominaciji privatnog kapitala, ali su, za sada, industrijska ulaganja iz njih veoma ograničenog obima.

Politika neophodnih kompromisa

Najviše pristalica među sociolozima politike ima shvatanje po kome osnovni uzroci poratnih izbornih neuspeha evropskih socijaldemokratskih partija leže u promenama do kojih je došlo u klasnoj strukturi zajednica usled čega je, na jednoj strani, sužena osnova podrške socijalističkoj politici, a na drugoj, znatno otežana mobilizacija glasača da toj politici pruže podršku. Slabost ovog viđenja pokazuje se sasvim jasno na švedskom primeru. Ono se nikako ne slaže s činjenicom da su se najveće socijaldemokratske izborne pobjede dogodile 1960, 1962. i 1968. godine; uz to se strukturalnim promenama ne daju objasniti ni sve veća kolebanja izbornih rezultata — smenjivanje ozbiljnih socijaldemokratskih poraza (1966. i 1976) s njihovim velikim izbornim pobjedama. Analiza ukazuje i na pogrešnost bitne pretpostavke ovog shvatanja po kojoj se suprotnost između strukturalne osnovice podrške socijalističkoj politici i problema mobilizacije te podrške sve više zaoštrava. Premda su promene u klasnoj strukturi, sistemu stratifikacije i strukturi zajednica u posleratnoj Švedskoj unekoliko protivrečne, one su, u krajnjem ipak uvećavale mogućnost da socijaldemokratska politika dobije izbornu podršku.

Jedno drugačije tumačenje, za koje se ovde zalažemo, podjednako je usredsređeno kako na sadržinu politike tako i na okvire koje joj postavlja data društvena struktura. Po mom mišljenju, izborni problemi socijaldemokratije prevashodno proizlaze iz ograničenja koja socijaldemokratskoj politici nameću dominacija kapitala i kapitalistički ekonomski sistem. Ta su ograničenja nametnula politiku kompromisa koja ima dvostruke posledice po potencijalne socijalističke glasače.

Ovde bi se valjalo podsetiti na to da je izbor određene partije, pre svega, jedan čin okrenut budućnosti: birajući među partijama, građanin procenjuje njihovu buduću politiku, i to na osnovu njihovih programa i ponajviše u prošlosti. Opredeljenje za određenu partiju nije, pri tom, direktan izraz »latentnih interesa« ili, pak, strukturalnih promena; građanin mora biti svestan vlastitih interesa i ubeđen da će ih određena partija, pre no druge, bolje ostvarivati. Glasačko viđenje stanovišta pojedinih partija uglavnom zavisi od političkih izbornih borbi, od politike s kojom se date partije poistovećuju, kao i od tumačenja političke aktivnosti što ga nude masovni mediji.

Kao deo širokog pokreta, Socijaldemokratska partija je i sama sredstvo mobilizacije izvora moći koji počivaju na brojnosti. U tom je procesu ključna uloga obećane budućnosti orijentacije čiji je izraz insistiranje na boljem društvu sa više jednakosti; takva obećanja podstiču i usmeravaju aspiracije radnika i na njima se zasniva politička lojalnost. U procesu mobilizacije uspostavlja se složeno uzajamno dejstvo između politike i obećanja: obećanje je bitno, ali na kraju, praksa odnosi prevagu.

I pored okolnosti koje nisu pogodovale mobilizaciji radnički pokret je bio u stanju da postepeno menja društvenu svest i otvara nove mogućnosti kolektivne akcije radnika. Nemoćne da reše ozbiljni problem nezaposlenosti, 20-ih godina, slabe manjinske socijaldemokratske vlade nisu tada ni mogle izboriti veću glasačku podršku za svoju partiju. Partija je načinila istinski pomak kada je, u vreme krize 30-ih godina, po prvi put mogla radnicima ponuditi realistične promene njihove životne situacije. Obećanja iz tog vremena bila su u jasnoj opreci s njihovim tadašnjim uslovima života, ali i s budućnošću koju su nudile buržoaske partije.

Od sredine 30-ih godina, politika socijaldemokratskih vlada je u znaku onoga što smo nazvali itsorijskim kompromisom između rada i kapitala koji je postao moguć, ali i neophodan, usled razdvajanja političke i ekonomske moći. Istorijski kompromis doveo je do zaokreta od »nulte« konfliktne situacije ka »pozitivnoj« strategiji klasnog konflikta. On je počivao na osnovnoj formuli saradnje radničkog pokreta i zastupnika kapitala u cilju pospešivanja ekonomskog rasta. Odlučivanje u sferi proizvodnje uglavnom je bilo prepušteno kapitalu; radnički pokret je, sa svoje strane, preuzeo odgovornost da, posredstvom vlade, političkim sredstvima vrši raspodelu sve većih sredstava saglasno načelima društvene pravde. Smatralo se

da ovakva strategija jednovremeno ubrzava i sazrevanje kapitalizma, pa samim tim i kretanje ka socijalizmu.

Ova pozitivna strategija klasnog konflikta podrazumevala je, u izvesnom smislu, kolaboraciju među klasama, ali ne onu koja bi proizlazila iz ideološke ili moralne slabosti vođa radničkog pokreta. Ovaj kompromis je, naprotiv, bio uslovljen strukturom vlasti koja je preovladivala u tadašnjoj Švedskoj. On je pružao određene mogućnosti, ali je nosio i izvesne opasnosti. Čini se da je ova vrsta kompromisa neizbežan korak u procesu sazrevanja kapitalizma. Velike zapadnoevropske komunističke partije su i same, počev od 60-ih godina, počele uviđati nemogućnost ostvarivanja revolucionarne strategije Treće internacionale. Politička strategija evrokomunizma, koju su 70-ih godina stvorile italijanska, francuska i španska partija, umnogome podseća na pristup koji su, 30-ih godina, usvojili švedski socijaldemokrati.

Istorijski kompromis bio je suštinski pomak švedskog radničkog pokreta, a omogućila ga je sve snažnija politička podrška što ju je dobijala Socijaldemokratska partija. Stoga je ovaj kompromis stvorio osnove za ostvarivanje takve politike koja je u značajnoj meri pozitivno uticala na položaj zaposlenih. U tom smislu najznačajnije su bile ekonomska politika i politika tržišta radne snage koje su, 30-ih godina, omogućile smanjivanje nezaposlenosti i održavanje veoma visoke stope zaposlenosti, čak i u poratnom razdoblju sve negde do 70-ih godina, kada su druge zapadne vlade bile suočene s brojnim dilemama zbog inflacije i nezaposlenosti u svojim zemljama.

Visoki stepen zaposlenosti nije pozitivno uticao samo na ekonomski položaj radnika; on je, posredno, bitno uticao na poboljšanje položaja radnika i njihovu snagu kako na tržištu radne snage tako i na radnom mestu. I pored odsustva odgovarajućih formi industrijske demokratije, pregovarački položaj radnika toliko je poboljšan da su oni na različite načine mogli uticati na odluke koje su donosile uprave. Politika pune zaposlenosti oslobodila je znatan deo radništva ponižavajućih iskustava i uklonila strah od nezaposlenosti iz središta njihove svesti. Mere socijalne politike bitno su uvećale ekonomsku sigurnost. Politika kompromisa umnogome je doprinela ekonomskom rastu, te i porastu životnog standarda usled čega je postala prihvatljivija i politika preraspodele. Pozitivni rezultati istorijskog kompromisa uslovlili su i snažniju podršku socijaldemokratima i LO-u.

No, nikako ne smemo izgubiti iz vida da je istorijski kompromis proistekao iz još uvek slabijeg položaja rada, pa su za njega vezane i određene negativne posledice.

Osnovna okolnost koja je urodila negativnim posledicama po radnike nesumnjivo je činjenica da je inicijativa za ubrzani ekonomski rast uglavnom bila u rukama predstavnika kapitala. Upravo zbog toga je privatni profit i dalje ostao najvažniji kriterijum odlučivanja u izmeni strukture ekonomije. Rad je, zbog tehnoloških promena i racionalizacija kojima su pribegavale uprave, postao monotoniji i mučniji. Kompromis je, takođe, omogućio koncentraciju industrije u gradskim centrima i ubrzao migraciju radnika u te oblasti. I koncentracija kapitala je porasla. Strategija ekonomskog rasta je, verovatno, uticala i na centralizaciju odlučivanja u sindikatima koja se počela ispoljavati već početkom 30-ih godina.

Zbog snažne vezanosti socijaldemokratije za strategiju ekonomskog rasta, vođi radničkog pokreta povremeno se ponašaju kao sastavni deo tehnostrukture, budući da im je ekonomski rast glavni cilj. Isto se tako pokazalo da radničkom pokretu nije lako da spoji politiku kompromisa s budućnošću za kakvu se opredelio. Njegovo vođstvo postalo je zaokupljeno svakodnevnim političkim odgovornostima. Partija se suočila s teškoćama stvaranja programa stalne društvene promene koja bi vodila ekonomskoj demokratiji. Socijaldemokrati su, u očima mnogih glasača, bili poistovećeni s politikom kompromisa i ekonomskog rasta. Socijaldemokrati su, pak, često branili većinu aspekata te politike, pa i takvih koji su, među potencijalnim glasačima, izazvali odbojnost. Kako su sindikati postepeno gubili svojstva popularnog pokreta, to se menjala i sindikalna orijentacija metalskih radnika — od solidarnosti, među starijim radnicima, ka instrumentalnijoj i uslovnijoj orijentaciji mlađih generacija.

Pošto su buržoaske partije, jedna po jedna, počele prihvatati već postojeće mere welfarea, socijaldemokrati su izgledali sve više tek kao jedna od mnogih reformističkih partija koje se nadmeću za pravo da administrativno upravljaju postojećim društvom. Usredsređujući se na neke negativne aspekte politike kompromisa — naglu urbanizaciju, neproporcionalni razvoj regija, centralizaciju, probleme zagađenja i nuklearne energije — buržoaske partije su, počev od kraja 60-ih godina, uspele ne samo da održe tadašnji nivo podrške već i da ga povećaju.

Mi smatramo da su izborni problemi socijaldemokrata uzrokovani, pre svega, neokrnjenom nadmoćnošću izvora moći kapitalističke klase, što je i određivalo i ograničavalo politiku socijaldemokratije namećući joj kompromise s dvostrukim dejstvom na njene potencijalne glasače. Tradicionalno stanovište koje prevashodno drži do promena u klasnoj strukturi i strukturi zajednice, prene-

bregava važnost širokih pokreta i ulogu političke akcije i političkih ciljeva u procesu mobilizacije ljudi.

Moguće je da bi tumačenje zasnovano na švedskom iskustvu moglo doprineti objašnjavanju izbornih neuspjeha i socijaldemokratskih partija u drugim evropskim zemljama u poratnom periodu. Sve slabiji izborni rezultati britanskih laburista mogli bi se, na primer, uglavnom objasniti tipom ekonomske politike koju su laburističke vlade bile prinuđene da slede da bi poboljšale ekonomski položaj Britanije — čak i po cenu velike nezaposlenosti i stagnacije rasta životnog standarda radnika. Moglo bi se pokazati suvišnim pozivanje na promene klasne strukture i strukture zajednice kao činioce koji utiču na mogućnost mobilizacije i formiranja latentnih interesa radnika. Socijaldemokratska vođstva su u Norveškoj i Danskoj smatrala nužnim, radi daljeg ekonomskog rasta, ulazak svojih zemalja u Evropsko zajedničko tržište, a to je bio potez koji je pocepao i ozbiljno oslabio ove partije.

Novi smer politike

Naša teorijska analiza odnosa između promena u izvorima moći i relativne lišenosti ukazuje na to da je opravdano očekivati da će porast nivoa aspiracije pratiti jačanje izvorâ moći. Otuda je malo verovatno da bi povećani životni standard bio dovoljan da privoli radnike da prihvate podređenost neodvojivu od institucije najamnog rada. Ukoliko njihovi izvori moći budu i dalje jačali, aspiracije bi se mogle protegnuti i na uticaj na odlučivanje u radu i u proizvodnji.

Zbog čega je Socijaldemokratska partija u čitavom poratnom periodu izbegavala da stvori programe i preduzima akcije u pravcu uvođenja ekonomske demokratije? Jedan od važnih uzroka ovog oklevanja bila je nenarušena inferiornost radničkog pokreta u odnosu na kapital. Godine posle završetka drugog svetskog rata bile su doba obnove snage kapitalizma, uz premoć SAD na međunarodnom planu. Na to nam ukazuju i snažni napadi na poratni socijaldemokratski program, kao i slabljenje same partije. Koraci ka ekonomskoj demokratiji bili bi rizični, podložni pogrešnom predstavljanju u masovnim medijima i pogrešnom tumačenju u redovima birača.

U kontekstu poratne socijaldemokratske strategije postavlja se i pitanje prijemčivosti radničkog vođstva za zahteve običnog članstva, odnosno pitanje koliko je obično članstvo moglo uticati na politiku i strategiju orga-

nizacije. Naša analiza pokazuje da je strategija ekonomskog rasta bila praćena centralizacijom odlučivanja u švedskom sindikalnom pokretu. Razume se da na kolektivno odlučivanje unutar radničkog pokreta moraju uticati razlike u viđenju između rukovodstva i običnog članstva, kao i činjenica da posledice kolektivnih odluka za svakog člana zavise i od njegovog položaja u internoj organizacijskoj hijerarhiji. Švedsko iskustvo pokazuje da ove organizacije, ipak, nisu u vlasti »gvođenog zakona oligarhije«.

Socijaldemokratska partija je, krajem 60-ih godina, počela da se vraća svojim prvobitnim radikalnim opredeljenjima. Socijaldemokrati se počeli menjati smer svoje politike pošto su osnaženi izišli iz političkih borbi oko penzijskih reformi krajem 50-ih godina. Uzroci ove promene su nekolili. Sredinom 60-ih godina podaci su pokazivali da, nasuprot široko prihvaćenom shvatanju, nejednakost primanja nije nastavila da se smanjuje; bilo je i nagoveštja da neki vidovi socijaldemokratske ekonomske i poreske politike održavaju, pa čak i povećavaju tu nejednakost (Bergström, 1965). Počela se poklanjati veća pažnja negativnim posledicama industrijske racionalizacije na radnike. Socijaldemokrati su 1965. godine osnovali jednu komisiju radi ispitivanja uzroka i obima niskih primanja i niskog životnog standarda.

Potreba preispitivanja politike postala je neminovnost posle izbornog poraza socijaldemokrata 1966. Iste godine je štrajk dobro plaćenih članova SACO-a, najdramatičniji štrajk od 1945, podstakao rasprave o jednakosti u sferi raspodele prihoda i blagostanja, a i svest o tome da ekonomski rast ne vodi automatski i većem blagostanju stanovništva. Sve se jasnije uviđalo da ovaj rast sobom nosi opasnosti uništavanja životne sredine, iscrpljivanja prirodnih izvora i sve intenzivnijih pritisaka i rizika za radnike. Suštinska nesigurnost zaposlenih, neodvojiva od welfare kapitalizma, došla je do punog izražaja kada je duga uzlazna faza, s vrhuncem 1965, tokom 1968. godine prešla u ozbiljnu recesiju. Intelektualna klima zemlje je, takođe, počela da se menja sredinom 60-ih godina: umetnička dela pokazuju sve kritičniji odnos umetnika prema švedskom društvu i njihovu sve jasniju svest o problemima trećeg sveta. Vijetnamski rat bio je važan katalizator ovog procesa.

Vanredni kongres Socijaldemokratske partije održan 1967. godine bio je pokušaj da se izmeni politika. Osnovno načelo postalo je »veća jednakost«. Ova promena usmerenja je, uz široko rasprostranjeno uverenje u sposobnost socijaldemokrata da spreče nezaposlenost u sve ozbiljni-

joj recesiji, bila osnovni razlog rekordne pobjede socijaldemokrata na izborima 1968: dobili su preko 50% glasova i izvojevali najveću pobjedu u svojoj historiji. Mnogo hvaljeni mir na švedskom tržištu radne snage bio je naglo prekinut u zimu 1969/70. talasom nezvaničnih štrajkova. Posle izvesnog oklevanja, vodstvo radničkog pokreta shvatilo je da je ova eksplozija izraz potrebe za dalekosežnim reformama u sferi rada.

LO je imao ključnu ulogu u preusmeravanju socijaldemokratske politike. Time je prekinuto s tradicijom koja vuče poreklo još iz 30-ih godina da situaciju na tržištu rada određuju sporazumi koje radničke organizacije sklapaju s državom kao »neutralnom«³ trećom partijom. Na inicijativu LO-a, socijaldemokratska vlada je, početkom 70-ih godina, osnovala komisije čiji je zadatak bio da predlože zakone kojima bi se povećao uticaj zaposlenih na radnom mestu. U narednim godinama doneti su zakoni koji su učvrstili sigurnost zaposlenja, obezbedili manjinsku zastupljenost zaposlenih u upravama, proširili domen delovanja izabраниh sindikalnih poverenika bezbednosti na radu i obezbedili poverenicima da izvršavaju svoja zaduženja.

Krajem 60-ih godina, i Švedsku je pogodio međunarodni val stagnacije i inflacije: naglo su rasle cene, posebno cene stanarina i hrane, kao i nezaposlenost. Udeo muškaraca među zaposlenima opadao je u svim starosnim grupama. Sve veći postotak stanovništva morao se oslanjati na socijalnu pomoć. Taj broj je dostigao poratni vrhunac 1972. godine. Socijaldemokratska kampanja za »veću jednakost«⁴ bila je izložena talasu snažne levičarske kritike švedskog društva koja je, delom, poticala od novih organizacija izniklih iz protestnog pokreta protiv američkog rata u Vijetnamu. Ovaj protestni pokret se, uglavnom, razvijao izvan političkih partija, ali su se iz njega izdvojile male grupacije levo od Komunističke partije. Socijaldemokratska partija je morala da pređe u defanzivu. Restriktivna ekonomska politika je dovela do izuzetno visoke nezaposlenosti 1972/73. godine.

Ispitivanja javnog mnjenja pokazuju da je verovatno najvažnije preimućstvo socijaldemokrata — uverenje birača da je socijaldemokratska vlada najbolji čuvar pune zaposlenosti — tih godina znatno slabije; do izbora 1968. godine 20% ispitanih je smatralo da će socijaldemokratska vlada bolje no vlada ma koje buržoaske partije biti u stanju da očuva postojeću zaposlenost u zemlji. Buržoaske partije su pred izbore 1970. imale prednost od 6%, a pred izbore 1973. čak 10% (SIFO, 1976). Izbori iz 1973. godine rezultirali su pat pozicijom u parlamentu: soci-

jaldemokrati su ostali na vlasti, ali su morali prihvatiti kompromisna rešenja osnovnih političkih problema.

Značajan zakonski korak, koji je uvećao moć zaposlenih i njihovih sindikata, učinjen je 1976. godine kada su formalno obesnaženi prerogativi uprave u zapošljavanju i otpuštanju, vođenju i upravljanju radom. Veći uticaj zaposlenih trebalo je da se ostvari ne posredstvom novih organa saodlučivanja, po ugledu na zapadnonemački model, već otvaranjem novih mogućnosti sindikata u pregovorima s poslodavcima. Novim zakonima su svi elementi, pa i sama priroda i tip proizvodnje, postali mogući predmet pregovora između sindikata i uprava. Ovi su zakoni ojačali sindikate i to, pre svega, time što su im pružili mogućnost da obustave realizaciju odluka uprave. Time su uprave obavezne na pokretanje pregovora sa sindikatima pred svaku važniju izmenu u firmi, što je postalo neizbežno kada je firma morala sindikatima omogućiti uvid u sve ineterne informacije. Nadležni sindikat je, isto tako, dobio pravo da nastavi pregovore na centralnom nivou sve dok uprava ne dobije ovlašćenje za sprovođenje predloženih promena. Ukoliko ne dođe do sporazuma, sindikalnim predstavnicima dato je pravo da tumače ugovore. Ako se nacionalni sindikat ne uspe sporazumeti s organizacijom poslodavaca o formama i obimu uticaja zaposlenih, sindikat je zadržavao pravo na štrajk u vreme trajanja ugovora.

Među metalnim radnicima kritičnost prema politici sindikata sredinom 60-ih godina raste paralelno sa svešću o nejednakosti u švedskom društvu. Ta je kritika pretežno dolazila s levice. Moglo bi se reći da su inicijative sindikalnih vođa bile neposredni odgovor na te kritike. Sindikalni vođi su zbog svoje neposrednije zavisnosti od radnika, bili očevidno osetljiviji za mišljenja radnika od partijskog rukovodstva. Socijaldemokratska partija je 1975. godine usvojila svoj novi i relativno radikalni program u kome je posebno podvučena opredeljenost partije za ekonomsku demokratiju. No, najznačajniji konkretni predlozi u tom pravcu došli su iz LO-a. Sindikalni predlog je bio izraz činjenice da su strategija ekonomskog rasta, nastojanja da se očuva puna zaposlenost i solidaristička politika nadnica stvorili određene probleme zbog čijeg je rešavanja nužno da sindikati dovedu u pitanje i same osnove kapitalističkog ekonomskog sistema.

U okvirima strategije rasta, središnje mesto pripada merama koje treba da omoguće i podstaknu ulaganja profita privatnih firmi. Porast ulaganja i tendencija pada profitne stope počeli su ugrožavati ovakvu orijentaciju te su donete brojne mere indirektna i direktna pomoći privatnoj industriji. Solidaristička politika nadnica koja nije vezivala zahteve za povećanje nadnica uz uspešno poslovanje firmi odnosno pojedinih industrija, isto tako je doprinela padu profita u najekspanzivnijim sektorima industrije. Sve pobrojane okolnosti pospešile su koncentraciju kapitala u industriji: stopa spajanja u industriji drastično raste od 50-ih godina.

Radnički pokret je dugo vremena gledao na rastuću koncentraciju, ionako veoma ograničene distribucije kapitala u švedskoj industriji, kao na neizbežnu posledicu inače dobre politike. Ovakav stav se izmenio 70-ih godina: vremenom se uvidelo da je osnovni problem u tome što politika kompromisa i strategija rasta povećavaju nejednakost u sferi distribucije kapitala i ekonomske moći.

Neke struje su na kongresu LO-a, održanom 1971, kritikovale ove aspekte politike kompromisa, a prednjačili su metalski radnici. Oni su zahtevali od LO-a da preduzme korake kako bi se višak profita usmerio iz najekspanzivnijih sektora industrije u fondove pod kontrolom zaposlenih ili javnosti i to na način koji bi omogućio veći uticaj zaposlenih u firmama. Kongres je oformio radnu grupu u okviru LO-a radi pripreme predloga koji bi bio dopuna solidarističkoj politici nadnica i, kao protivteža koncentraciji kapitala, vodio većem uticaju zaposlenih u ekonomskom životu. Predlog je, uz to, trebalo da osigura punu zaposlenost i mogućnosti ulaganja, a da ne utiče na porast troškova firmi, nadnice i cene (LO, 1976, str. 9—19).

Radna grupa, na čijem je čelu bio Rudolf Meidner, podnela je izveštaj kongresu LO-a 1976. godine (Meidner i dr., LO, 1976). U izveštaju se povećano oporezivanje firme odbacuje kao metod ostvarivanja postavljenih ciljeva; visoke profitne stope su upravo nužne zbog daljeg ulaganja u ekonomski rast. Grupa je predložila osnivanje »fondova zaposlenih« koji bi omogućili da ekonomska kontrola nad firmama sa deoničara pređe na kolektivitet zaposlenih, i to tako što bi privatne kompanije preko određene veličine bile obavezne da emituju deonice namenjene fondovima zaposlenih, srazmerno ukupno ostvarenom profitu. Fondovi se ne bi ograničavali samo na jednu kompaniju već bi obuhvatili izvestan broj

različitih firmi. U predlogu se razmatra mogućnost stvaranja regionalnih fondova, ali se konačno predlažu fondovi po pojedinim industrijskim granama u cilju daljeg industrijskog razvoja.

Zavisno od uspešnosti rada firme i od procenta profita koji bi se pretvorio u deonice za fondove zaposlenih — grupa je predlagala 20% — fondovi bi mogli ostvariti dominantnu kontrolu nad firmama u velikim sektorima industrije u toku 10—20 godina. Ovakve fondove ne bi trebalo smatrati centrima velikih poslovnih poteza jer je njihova svrha, pre svega, u tome da onemoguće protivljenje ranijih deoničara uticaju zaposlenih na vođenje firme. Stoga bi firma pod kontrolom fonda bila i dalje relativno nezavisna.

Prema predlogu radne grupe, fondovima bi upravljali odbori sastavljeni od oko polovine članova sindikata date industrije, dok bi drugu polovinu članova činili predstavnici drugih sindikata. U odborima bi, isto tako, postojalo manjinsko predstavništvo države. Što bi veći postotak akcija firme bio u posedu fonda, to bi fond postepeno dobijao pravo da ima svoje predstavnike u odboru firme. Na osnovu prvih 20% akcija u posedu fonda, nadležna sindikalna organizacija bi birala prve članove njevog odbora. S povećanjem broja deonica pod kontrolom fonda, sam fond bi imenovao nove članove odbora s pristankom nadležne sindikalne organizacije. Kongres LO-a je načelno prihvatio osnovne ideje predloga radne grupe, ali se nije opredelio ni za kakav institucionalni oblik fondova.

U okviru TCO-a razmišljalo se o ovim problemima na veoma sličan način. Na kongresu održanom 1976. godine, radna grupa je podnela izveštaj u kojem se raspravlja o različitim aspektima »kapitala zaposlenih« (TCO, 1976). I ovaj izveštaj za polazište uzima da je za održanje ekonomskog rasta, pa dakle i pune zaposlenosti i rasta životnog standarda, nužna visoka stopa ulaganja u industriju. No, i ovde je preovladalo uverenje da direktna i indirektna pomoć privatnim firmama uz solidarističku politiku nadnica, posebno doprinosi povećanju nejednakosti u sferi distribucije kapitala i bogatstva. Pošto je novo bogatstvo stvoreno najvećim delom na osnovu potpore države i to novcem poreskih obveznika, kao i solidarističkom politikom nadnica što su je vodili sindikati, to zaposleni imaju pravo na udeo u novostvorenom bogatstvu.

I izveštaj TCO-a stoji na stanovištu da je stvaranje neke vrste fondova zaposlenih, a na osnovu deonica koje bi firme emitovale srazmerno ostvarenom profitu, naj-

bolji put da se privatnoj industriji omogući održavanje visokog nivoa ulaganja, uz jednovremeno uklanjanje sve neprihvatljivije nejednakosti u sferi distribucije kapitala. No, izveštaj TCO-ve radne grupe ne ističe da je osnovna svrha fondova veći ekonomski uticaj zaposlenih. Premda se slaže da bi fondovi i tome doprineli, izveštaj se opredeljuje za pravne promene kao osnovni put ostvarivanja većeg ekonomskog uticaja zaposlenih. U ovom se izveštaju razmatraju različite forme fondova zaposlenih i daje se prednost kolektivnim nad fondovima samo jedne firme, ali se ostavlja i mogućnost pojedinačnog posjedovanja deonica koje bi zaposleni mogli, posle izvesnog vremena, po volji unovčiti. TCO je izveštaj uputio na dalje razmatranje i ispitivanje svom članstvu.

Federacija švedskih industrija je, zajedno sa SAF-om*, ovlastila jednu grupu istaknutih industrijalaca i ekonomista da ispita odnos između profita, ulaganja i fondova zaposlenih (Sveriges Industriförbund, 1976). U izveštaju ove grupe oštro se kritikuje predlog LO-a jer bi stvaranje takvih fondova izmenilo ekonomski sistem društva, dovelo do sloma na tržištu kapitala, a profiti bi prestali biti kriterijum ulaganja. Postepeno bi došlo do uvođenja planske ekonomije. Zahtev da se profiti u obliku deonica daju novoj kategoriji vlasnika tumači se kao forma eksproprijacije, što je nespojivo s osnovnim načelima društvene pravde.

Fondovi zaposlenih i njihovo osnivanje uskoro su postali značajno političko pitanje. Socijaldemokratsko rukovodstvo je izrazilo načelne simpatije prema predlogu LO-a, ali ga nije otvoreno podržalo. Formirana je parlamentarna komisija sa zadatkom da izradi alternativne predloge o fondovima zaposlenih. Buržoaske partije su oštro napadale predlog LO-a, proglašavajući ga socijalističkim i opasnim po pluralističko, demokratsko društvo.

Poraz socijaldemokrata 1976. godine

Izbori 1976. godine predstavljaju istorijski događaj jer je njima okončana četrdesetčetvorogodišnja vladavina socijaldemokrata. Izborna kampanja otvorena je početkom izborne godine, i to iscrpnim i dugotrajnim bavljenjem masovnih medija serijom »skandala« u radničkom pokretu. Neke od ovih afera bi verovatno prošle sasvim nezapaženo da se nisu dogodile u Švedskoj i da njihovi sudeonici nisu bili pripadnici radničkog pokreta. Pažnja koju su masovni mediji poklonili ovim aferama znatno je otežala

* SAF — Udruženje poslodavaca. — *Prim. prev.*

socijaldemokratima uključivanje u izbornu kampanju. Ispitivanje javnog mnjenja davalo je 11% prednosti socijaldemokratima u odnosu na blok buržoaskih partija, kao partiji najsposobnijoj da obezbedi zaposlenost, što je usledilo posle uspeha u održavanju visokog nivoa zaposlenosti u uslovima sve dublje međunarodne recesije.

Problem nuklearne energije je dominirao dvema poslednjim nedeljama izborne kampanje. Socijaldemokrati su bili jedina partija koja je otvoreno podržavala program ograničene izgradnje nuklearnih centrala. U tom trenutku je Partija centra pretvorila protivljenje nuklearnoj energiji u centralni problem svoje kampanje. Ispitivanje mnjenja pokazuje da se tokom dve poslednje nedelje pred izbore, preimućstvo socijaldemokrata svelo na manjinsku podršku neposredno pred same izbore. U tom razdoblju, dok je problem nuklearne energije dominirao kampanjom. Partija centra dobila je znatno veću podršku, dok su ostale partije manje-više zadržale svoj raniji položaj. Jedno drugo ispitivanje javnog mnjenja pokazuje da je problem nuklearne energije postajao sve važniji za one koji su se tek pod kraj izborne kampanje opredeljivali: procenat onih koji su izjavljivali da je nuklearna energija »veoma važno« pitanje za njihovo konačno izorno opredeljenje, porastao je od 23% u redovima onih koji su se tri meseca pred izbore već bili odlučili za koju će partiju glasati, na 30% među onima koji su se u međuvremenu opredelili, odnosno na 39% među onima koji su se odlučili tokom poslednje predizborne nedelje. U izornoj kampanji važnu ulogu su imali i napadi na LO-ov predlog o fondovima zaposlenih. Poraz socijaldemokrata je bio tesan i partija, pri tom, nije bila diskreditovana.

Postoje, dakle, indikacije da je problem nuklearne energije bio najvažniji i osnovni uzrok poraza socijaldemokrata na izborima 1976. Socijaldemokratsko vođstvo je smatralo jeftinu energiju neophodnim preduslovom daljeg ekonomskog rasta. Smatrali su da bi nuklearna energija mogla, takođe, umanjiti veliku zavisnost švedske privrede od nafte. Protivnici socijaldemokrata bili su u stanju da za svoje ciljeve iskoriste uvrežene strahove od nuklearne energije. Tako je, na kraju, socijaldemokratska vlada postala žrtva sopstvene strategije ekonomskog rasta. Relativni uspeh »skandalozne kampanje« pokazuje da je radnički pokret postao osetljiv na optužbe za birokratiju i autokratiju. Takve optužbe verovatno ne bi mogle postati politički delotvorne da u njihovoj pozadini nisu stajale sve centralizovanije forme odlučivanja kako u sindikatima tako i u politici. Istraživanje među metal-

skim radnicima ukazuje na to da su oni, već krajem 60-ih godina, počeli osećati da udaljavanje vođstva sindikata od običnog članstva biva sve veće.

Ka ekonomskoj demokratiji

Nestanak kapitalizma, ako i kada do njega dođe, najverovatnije neće u razvijenim industrijskim društvima imati revolucionarnu formu. Najverovatnije je da će to nestajanje biti sporo i postupno i da će biti odraz promena u distribuciji izvora društvene moći, koje kao da prate sazrevanje kapitalizma (za suprotno mišljenje, vidi Mann, 1973, str. 73). Institucionalne izmene, koje postepeno šire primenu načela »jedan čovek, jedan glas« i u sfere rada i proizvodnje, verovatno će biti posledica nastojanja da se pronađu rešenja za važne društvene probleme u skladu s vrednostima i aspiracijama organizovanih, moćnih kolektiviteta zaposlenih.

Posmatrano sa stanovišta radničkog pokreta, naša analiza promena izvora moći u švedskom društvu je, u osnovi, optimistička. Sadašnje strukturalne društvene promene, u krajnjem, pogoduju mobilizaciji zaposlenih za kolektivnu akciju. Može se očekivati dalji rast sindikata, čije će se aktivnosti sve češće zasnivati na klasnom interesu a ređe na užim profesionalnim ili parcijalnim interesima. S jačanjem kolektivnih izvora moći zaposlenih, rašće i nivo njihovih aspiracija, i to ka potrebi uspostavljanja kontrole nad radom i proizvodnjom.

U ovom kontekstu moramo imati u vidu da se aspiracije kolektiviteta na samom dnu društvene hijerarhije veoma sporo menjaju. Zbog toga su bile potrebne decenije da bi se radnici mobilisali oko apstraktnijih zahteva kao što su pravo na organizovanje ili opšte pravo glasa. Država blagostanja s punom zaposlenošću, socijalnom sigurnošću i visokim životnim standardom bila je za radnike, koji su stupali na tržište rada 20-ih i 30-ih godina, samo san. Njihovi unuci su odrasli u tom snu, doživljavajući ga kao stvarnost s brojnim značajnim nedostacima. U tom smislu su veće aspiracije delom odraz i generacijskih promena.

Među tim nedostacima, centralno mesto pripada problemima vezanim za četiri osnovne sfere: za ekonomsku sigurnost i proizvodnju, za ograničene izvore, nejednakost i nalaženje smisla u radu. Ako izvori moći zaposlenih i dalje budu rasli, možda će se njihova društvena svest i njihove aspiracije okrenuti od svakodnevnih ekonomskih pitanja ka opštijim problemima jednakosti i kontrole u

oblasti rada i proizvodnje. Tako bi »sindikalna svest« dostigla nivo na kome bi dovela u pitanje osnovno načelo kapitalizma po kojem legitimna moć u sferi rada i proizvodnje mora počivati na vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju.

Budućnost bi mogla pokazati da je predlog LO-a o osnivanju fondova zaposlenih prekretnica u istoriji švedskog radničkog pokreta. Taj predlog nagoveštava da su kolektivni izvori moći i društvena svest radnika dostigli tačku na kojoj više nije prihvatljiva dominacija kapitala u sferi proizvodnje. Problemi moći i kontrole u oblasti ekonomije izbili su u prvi plan svih razmišljanja u sindikalnom pokretu. Realizacija ovog predloga, ukoliko do nje dođe, predstavljala bi ključni i odlučujući korak ka ekonomskoj demokratiji.

Uporišna tačka predloga LO-a i TCO-a je ideja da privatne firme, srazmerno profitu, emituju deonice za fondove pod kolektivnom kontrolom. Ovo načelo otvara mogućnost postupnog prelaženja ekonomske moći s privatnog kapitala na demokratske kolektivitete, i to uz minimalne potrebe u privredi. Time se, zapravo, prihvata da i rad, kao i kapital, može biti osnova legitimne moći u ekonomskoj oblasti. Takvo načelo pravde verovatno će naići na široku podršku među zaposlenima. Emisija akcija za kolektivne fondove srazmerno profitu mogla bi, stoga, biti delotvorno sredstvo razbijanja otpora što ga predstavnici kapitala ispoljavaju prema ekonomskoj demokratiji.

Predlozi o osnivanju fondova zaposlenih, ipak, bave se organizacijom i načinima delovanja fondova na nepotpun i delom nezadovoljavajući način. Ukratko ćemo se osvrnuti na neke međusobno povezane probleme koji se odnose na upravljanje fondovima, na učešće zaposlenih u odlučivanju u firmi i ulogu sindikata. Osnovno je pitanje kako ogromnu ekonomsku moć, koja se sada nalazi u malom broju privatnih ruku, redistribuirati i demokratski kontrolisati.

Prema predlozima LO-a i TCO-a, samo jedan deo građana — zaposleni — imao bi pravo da učestvuje u upravljanju kolektivnim fondovima. Predlozi, uz to, kontrolu nad upravom fondova prepuštaju unutrašnjim sindikalnim procesima. Moglo bi se, međutim, s pravom tražiti proširenje prava na učešće u upravljanju fondovima na sve građane. Posebni interesi zaposlenih, koji proizlaze iz njihovog rada u proizvodnim organizacijama, mogli bi se zaštititi pravilima i zakonima koji obezbeđuju njihov uticaj unutar firme. Takav preobražaj »fondova zaposlenih« u »fondove građana« omogućio bi i korišćenje posto-

ječeg partijskog sistema za demokratsku kontrolu nad fondovima.

Višepartijski sistem sasvim je primeren za artikulisanje i objedinjavanje različitih interesa u odlučivanju o ekonomskim problemima, koje podrazumeva brojne, heterogene interesne grupe. Sindikati su manje adekvatni za te svrhe jer su, u suštini, organizacije s relativno homogenim članstvom koje su, stoga, razvile centralizovane strukture odlučivanja. Osnovna svojstva predloga LO-a i TCO-a, mogla bi se, razume se, sačuvati i pored toga što bi fondovi postali »fondovi građana«. Političke partije bi tada mogle imenovati kandidate za odbore fondova i oni bi se, recimo, mogli birati u okviru dodatnih izbora koji prate glavne. Odbor kolektivnog fonda bio bi odvojen kako od političkih tela tako i od državnog aparata. On bi obavljao administrativnu upravu nad fondom i imenovao deo članova odbora firme, zbog čega bi valjalo osigurati sistem demokratskog odlučivanja i pluralizma. Takva bi strategija, u političkim borbama koje će prethoditi stvaranju fondova, bila valjana linija razgraničenja između manjine koja podržava sadašnje vlasnike kapitala, na jednoj, i velike većine zaposlenih, na drugoj strani.

S rastom kolektivnih fondova, naznačeni sistem bi uveo demokratska načela u odlučivanje u ekonomskoj sferi i dao podstrek pluralizaciji raspodele društvene moći. Istovremeno, ne bi bila narušena tradicionalna uloga sindikata kao zastupnika kolektivnih interesa zaposlenih: njihova uloga na nacionalnom planu bila bi veoma važna u oblikovanju politike nadnica saglasno principima solidarnosti. Na nivou pojedinačne firme, nezavisne i snažne sindikalne organizacije su nužna protivteža stručnoj vlasti uprave.

Predlozi za osnivanje fondova zaposlenih govore da uzroci strukturalnih promena u razvijenim industrijskim društvima mogu biti pokušaji da se nađu rešenja nekih problema koji su sve akutniji u okvirima moćnih kolektiviteta zaposlenih: u ovom je slučaju reč o sve većoj nejednakosti u sferi distribucije kapitala do koje je došlo usled pomoći države privatnoj industriji, a radi održavanja pune zaposlenosti i ekonomskog rasta, ali i zbog solidarističke politike nadnica kao odraza klasne akcije zaposlenih. Činjenica da su i LO i TCO došli do sličnih zaključaka o prirodi problema i o principima njihovog rešavanja pokazuje da radnička klasa neće nužno biti usamljena u svom pristajanju uz rešenja koja podrazumevaju postepeno kretanje ka ekonomskoj demokratiji. Većina službeničkih grupa bi, isto tako, mogla doći do

viđenja problema sličnog radničkom i, samim tim, podržati i slična rešenja.

Švedski radnički pokret se, u drugoj polovini 70-ih godina, nalazi u paradoksalnoj situaciji. Organizaciona snaga LO-a i njegova sposobnost klasnog delovanja veća je no ikad. LO je s dosta uspeha nastojao da uspostavi savezništvo sa sve snažnijim sindikatima nameštenika koji, takođe, prevashodno deluju u ime kolektivnih interesa svojih članova kao zaposlenih. Da bi razrešili probleme koji su delom proistekli iz politike kompromisa, na koju je moć kapitala prinudila socijaldemokratsku vladu, sindikati su izumeli sredstvo — kolektivne fondove zaposlenih — kao ključ ekonomske demokratije. Istovremeno je okončana dugogodišnja vladavina Socijaldemokratske partije, uglavnom zbog protivljenja negativnim vidovima njene politike kompromisa.

Socijaldemokratska partija se sada nalazi na raskršću. Ona može pokušati da se vrati na vlast s jednim programom politike blagostanja zasnovanim na kompromisima s kapitalom. Ona bi to mogla učiniti pozivajući se na svoju kompetentnost u sprovođenju takve politike, ali bi se onda iznova našla u začaranom krugu postepenog kompromitovanja politike kompromisa.

Druga alternativa je da se Partija drži svoje različitosti. Kao što je rečeno u prvom partijskom programu, »Socijaldemokratska partija se od drugih razlikuje po tome što želi potpunu izmenu ekonomske strukture i ekonomske organizacije buržoaskog društva«. U partijskom programu iz 1975. godine ponovo se ističe da Socijaldemokratska partija teži takvoj promeni društva »u kojoj bi pravo na odlučivanje u proizvodnji i raspodeli bilo u rukama čitavog naroda, gde bi građani bili oslobođeni svake zavisnosti od grupne moći izvan njihove kontrole, a društveni poredak zasnovan na klasama ustupao mesto zajednici u kojoj ljudi sarađuju na osnovama slobode i jednakosti«.

Ova druga alternativa bi podrazumevala suočavanje partije sa izazovima ekonomske demokratije, a sama partija bi morala postati političko krilo jednog širokog pokreta za ekonomsku demokratiju, koje bi podsticalo i usmeravalo aspiracije zaposlenih ka samoodređivanju u sferi rada i proizvodnje. Naša analiza pokazuje da bi takva politička strategija mogla ojačati privrženost radnika radničkom pokretu, uz dobre izgleda da je podrže i nameštenici. Postojeće veze između LO-a i Socijaldemokratske partije govore u prilog tome da radnički pokret treba da se opredeli za kurs koji vodi ekonomskoj demokratiji.

Da zaključimo, naša analiza pokazuje da je radnička klasa i u razvijenim industrijskim društvima ona klasa koja dovodi u pitanje kapitalistički ekonomski sistem. Švedski primer upućuje na to da razvoj kapitalizma rađa društvene probleme koji ne mogu biti rešeni u okvirima kapitalizma. Ali, taj razvoj može stvoriti i uslove za takvo rešavanje ovih problema koje bi bilo u interesu prodavaca radne snage, odnosno stvoriti snažne organizacije s klasnom osnovom koje dominiraju kako tržištem rada tako i političkom arenom.

Komunistički manifest je pozivao radnike da se ujedine. Organizacija je materijalizovano jedinstvo. Švedsko iskustvo potvrđuje ključnu ulogu organizacija zaposlenih za promenu strukture društvene moći. U razvijenim industrijskim društvima, vladavinu kapitala mogu ugroziti jedino sveobuhvatne klasne organizacije. Onde gde prestaje konkurencija među radnicima, osnove kapitalizma već su narušene.

(Walter Korpi, *The Working Class in Welfare Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, London, 1980, str. 1—5, 16—27, 309—335)

Prevela Vera Vukelić

LITERATURA

- Althusser, L., *For Marx*, Allen Lane, Harmondsworth, 1969.
- Atkinson, A. B., *The Economic of Inequality*, Clarendon Press, Oxford, 1975.
- Bergström, V., »Övergivnen utjämningspolitik?« (»Is equality policy deserted?«), *Tiden*, 57 (7), 1965, str. 401—417.
- Bonacwich, E., »A theory of ethnic antagonism: the split labor market«, *American Sociological Review*, br. 37, oktobar 1972, str. 547—559.
- Bonachich, E., »Abolition, the extension of slavery, and the position of the free blacks: a study of split labor markets in the United States. 1830—1863. *American Journal of Sociology*, 81 (3), 1975, str. 601—628.
- Caplow, T., *Two Against One: Coalitions in Triads*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1968.
- Diamond, L., *Royal Commission on the Distribution of Income and Wealth*, izveštaj br. 1, HMSO, London, 1975.
- Dreyfuss, C., »Prestige gradings: a mechanism of control«, u: R. K. Merton i dr. (ur.), *Reader in Bureaucracy*, Free Press, Chicago, str. 258—264.
- Gamson, W. A., »A theory of coalition formation, *American Sociological Review*, 26 (4), 1961, str. 373—382.

- Giddens, A., *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson, London, 1973.
- Goldthorpe, J. H., »Social stratification in industrial society«, u: R. Bendix i S. M. Lipset (ur.), *Class, Status and Power*, Free Press, New York, 1966.
- Gorz, A., *Strategy for Labour*, Beacon Press, Boston, 1964.
- Hamilton, R. F., *Affluence and the French Worker in the Fifth Republic*, Princeton University Press, 1967.
- Hamilton, R. F., *Class and Politics in the United States*, Wiley, New York, 1972.
- Janson, C. G., »Urbanisering och flyttning«, u: E. Dahlström (ur.), *Svensk Samhällsstruktur i Sociologisk Belysning*, Svenska Bokforlaget, Stockholm, 1965, str. 184—225.
- Lenski, G. E., *Power and Privilege*, McGraw-Hill, New York, 1966.
- LO, *Kollektiv Kapitalbildning Genom Löntagarfonder* (Collective Capital Formation Through Wage-Earners' Funds), Prisma, Stockholm, 1976.
- Mallet, S., *La Nouvelle Classe Ouvrière*, Éditions du seuil, Paris, 1963.
- Mann, M., *Consciousness and Action Among the Western Working Class*, Macmillan, London, 1973.
- Marcuse, H., *One-Dimensional Man*, Beacon Press, Boston, 1964.
- Meidner, R., Hedborg, A. i Fond, G., *Löntagarfonder*, Tiden, Stockholm, 1975.
- Nicolaus, M., »The unknown Marx«, *New Left Review*, br. 48, 1968, str. 41. i dalje.
- Parkin, F., »A Marxist Sociology of the Superstructure«. British Sociological Association's Annual Conference at the University of Kent, Canterbury, 1975.
- Riker, W. H., *The Theory of Political Coalitions*, Yale University Press, New Haven, 1962.
- Sifo, *Indikator*, Svenska Institutet för Opinionsundersökningar, Stockholm, 1976.
- Sou, »Ägande och Inflytande i det Privata Näringslivet«, Stockholm, Finansdepartementet, 1968.
- Sveriges Industriförbund, »Företagsvinster, Kapitalförjning, Löntagarfonder«, Svenska Arbetsgivare föreningen, 1976.
- TCO, *Löntagarkapital*, Tjänstemännens Centralorganisation, Stockholm, 1976.
- Touraine, A., *The Post-Industrial Society*, Wilwood House, London, 1974.
- Westergaard, J. H., »The rediscovery of the cash nexus«, u: R. Miliband i J. Saville (ur.), *The Socialist Register 1970*, Merlin Press, London, 1976, str. 111—139.
- Westergaard, J. i Resler, H., *Class in a Capitalist Society*, Heinemann, London, 1975.

9—10/1983.

PLANIRANJE I PRIVREDNE KRIZE • *Vladimir Gligorov*, Plan i krize • *Lav Trocki*, Prema socijalizmu ili kapitalizmu • *G. J. Sokoljnikov*, Jesenji „Zastoji“ i problemi privrednog razvitka • *V. G. Groman*, O nekim empirijski ispoljavanjima zakonitostima u našoj privredi • *A. Šanjin*, Ekonomska priroda naše nestašice • *L. Jurovski*, O problemu plana i ravnoteže u sovjetskom privrednom sistemu • *N. D. Kondratjev*, Kritičke primedbe na plan razvitka privrede • *S. O. Strumilin*, Industrijalizacija SSSR i epigoni na rodnjastva • *G. M. Kšižanovski*, Uz izgradnju perspektivne petoljetke • *V. Bazarov*, O perspektivama privrednog i kulturnog razvoja • *W. Leontieff*, Bilans privrede u Sovjetskom Savezu • *O. Lange*, Kompjuter i tržište • *M. Kalecki*, Kratak pregled jednog metoda pravljenja dugoročnog plana • *J. Kornai*, Matematičko programiranje dugoročnog plana u Mađarskoj • *V. Nemčinov*, Modeli planiranja na rodne privrede •

11/1983.

KRIZA »DRŽAVE BLAGOSTANJA«

• *Pavle B. Jovanović*, Kriza »države blagostanja« • *Jürgen Hoffmann*, Socijaldemokratija i kejnzijanski klasni kompromis u Saveznoj Republici Nemačkoj • *Elmar Altvater*, Prepravke ili razgradnja socijalne države • *Peter Leonard*, Restrukturisanje države blagostanja • *Ulf Himmelstrand*, Švedska: Raj u neprilici • *Marina Bianchi*, Položaj žena u krizi »države blagostanja« • *Pietro Ingrao*, Kriza industrije — jedna dijagnoza • *Eric Hobsbawm*, Kako laburistička partija može opet doći na vlast? • *Iring Fetscher*, Kriza identiteta SPD • *Paolo Silos Labini*, U programiranju je važna kontrola a ne vlasništvo • *Claus Offe*, Beleške o budućnosti evropskog socijalizma i države • *Christine Glucksmann*, Kriza hegemonije, »pasivna revolucija« i novi subjekti • *P. Boccara, Ch. Bucu-Glucksmann, M. Castells, F. Hincker, N. Poulantzas*, Kriza kapitalizma, kriza društva, kriza države? • *James O'Connor*, Dimenzije krize • *Hugh Mosley*, Postoji li fiskalna kriza države? • *Alan Wolf*, Šest »idealnih tipova« kapitalističke države •

12/1983.

PITANJA MARKSISTIČKE ISTORIOGRAFIJE • *Drago Roksanđić*

Marksizam i suvremena historiografija • *Eric J. Hobsbawm*, Dopriнос Karla Marxa historiografiji • *Pierre Vilar*, Za bolje razumevanje između ekonomista i istoričara • *Hans-Ulrich Wehler*, Povijest kao historijska nauka o društvu • *Guy Bois*, Marksizam i nova istorija • *Keith Nield*, Simptomatičan spor? Beleške o odnosu između marksističke teorije i istorijske prakse u Britaniji • *Ránki György*, Beleške o istoriji društva • *Luciano Gruppi*, O »marksističkom historicizmu« • *Rosario Villari*, Mesto istorije • *Miroslav Hroch*, Buržoasko revolucije u Evropi •

1/1984.

MARKSISTIČKO SHVATANJE ISTORIJE • *Drago Roksanđić*, O ovom izboru • *Helmut Fleischer*, Totalitet povijesnog procesa • *Michel Henry*, Redukcija totaliteta • *Jürgen Habermas*, O subjektu povesti • *Jürgens Habermas*, Povest i evolucija • *Maurice Godelier*, Prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi • *Jerzy Topolski*, Istorijska činjenica • *Jerzy Topolski*, Istorijski proces (istorijske zakonitosti) •

2—3/1984.

AKTUELNA PITANJA RATA I MIRA

• *Anton Bebler*, O razvoju stavova marksista prema miru i razoružanju • *Fred Halliday*, Izvori novog hladnog rata • *Alan Wolfe*, Izopaćena politika i hladni rat • *Mike Davis*, Nuklearni imperijalizam i mogućnosti odvratanja • *Raymond Williams*, Politika nuklearnog razoružanja • *Rov Medvedev, Zhores Medvedev*, SSSR i trka u naoružavanju • *Rudolf Bahro*, Novo polazište mirovnog pokreta u Nemačkoj • *Edward Thompson*, Evropa, slaba karika hladnog rata • *Redakcijski komentar*, Politika učvršćivanja mira i obuzdavanje ratnih hušaka • *V. Kortunov*, Ideologija mira protiv ideologije rata • *Mary Kaldor*, Rat i kapitalizam • *Emma Rothchild*, Američki bum u naoružavanju • *David Holloway*, Rat, militarizam i sovjetska država • *Alva Myrdal*, Dinamika evropskog nuklearnog razoružavanja • *Bogdan Denitch*, Za jednu razboritu politiku odbrane • *Ken Coates*, Evropsko atomsko razoružanje • *Mieczyslaw Michalik*, Marksistička teorija o ratu •

Wladyslaw J. H. Kuncki-Goldfinger, Ratovanje, agresija, ugnjetavanje i biologija • *Jozef Borgosz*, Polemologija — naučni lek za mir? • Svet danas • *Ken Coates*, Aktivnosti mirovnih pokreta •

4/1984.

KRITIKA POLITIČKE EKONOMIJE I TEORIJA DRŽAVE • *Elmar Altvater i Jürgen Hoffmann*, Zapadnonemačka diskusija o izvođenju države — odnos između politike i ekonomije kao problem marksističke teorije države • *Elmar Altvater*, O nekim problemima državnog intervencionalizma • *Bernhard Blanke, Ulrich Jürgens, Hans Kasterdiek*, Prilog novijoj marksističkoj diskusiji o analizi oblika i funkcija građanske države • *Joachim Hirsch*, Reprodukcija kapitala, klasni obračuni i protivrečnosti u državnom aparatu • *Heide Gerstenberger*, Klasni antagonizam, konkurencija i funkcija države • *Bernhard Blanke*, Oblici i promene oblika političkog sistema u građanskom društvu • *Jürgen Hoffmann*, Državna privredna politika kao proces prilagođavanja politike kapitalističkoj ekonomiji • *Joachim Hirsch*, Posle „Izvođenja države“ •

AKTUELNA TEMA • *Ernest Mandel*, Ratna pretnja i borba za socijalizam •

5—6/1984.

SAVREMENA EKONOMSKA KRIZA • *Elmar Altvater*, Kapitalizam u krizi oblika • *Thomas Weiskopf*, Tekuća ekonomska kriza u istorijskoj perspektivi • *Armando Córdova*, Osnovna obeležja savremene krize i strategija krupnog kapitala • *Luciano G. Coutinho, Luiz Gonzaga de Mello Belluzzo*, Razvoj poznog kapitalizma i regionalizacija svetske privrede posle rata • *Alexander Schubert*, Od krize zaduživanja do međunarodnog finansijskog haosa • *Elmar Altvater*, Svetski monetarni sistem i inflacija • *Augusto Graziani*, Kapitalistička inflacija • *Paul Boccara*, Visoka inflacija, raširena nezaposlenost i trajna preterana akumulacija • *Christine Bucu-Glucksmann*, Socijaldemokratija i kejnzijanska država • *Willi Semmler*, Kriza ekonomije ponude • *John Holloway, Sol Picciotto*, Kapital, kriza i država • *Carlo Donolo*, Političke forme u društvenoj krizi • *Norbert Lechner*, Sta znači voditi politiku? • *Kevin McDon-*

nell, Ideologija, kriza i redukcija javnih rashoda • *Michael A. Lebowitz*, Opšte i posebno u Marxovoj teoriji krize • *Johannes Berger*, Osnovna misao marxove teorije krize • *Makoto Itoh*, Marksističke teorije krize • *Giovanni Arrighi*, Ka jednoj teoriji kapitalističke krize • *John Weeks*, Proces akumulacije i hipoteza o padu profinthe stope • *David M. Gordon*, Faze akumulacije i drugi privredni ciklusi • *Andre Gunder Frank*, Sta posle reganizacije i tačerezma? • *Jörg Glombowski*, Marx i Keynes: Teorija krize i alternativna ekonomska politika •

7/1984.

SUBJEKTI OSLOBODILACKIH POKRETA U „TREĆEM SVETU“

• *Zoran Vidaković*, Preobražaj i subjekti emancipacije u trećem svetu • *Gérard Chaliand*, Revolucionarni mitovi trećeg sveta • *Eric Wolf*, Seljački ratovi u dvadesetom veku • *Gerrit Huizer*, Pokreti seljaštva i njegovo reagovanje na pauperizaciju: dijalektika oslobodjenja • *Sidney W. Mintz*, Seoski proletarijat i problem njegove svesti • *Roger Bartra*, Kapitalizam i seljaštvo u Meksiku • *Francesco Castiello*, Revolucije u trećem svetu; slučaj portugalske Afrike • *John S. Saul*, Afričko seljaštvo i revolucija • **IZ ISTORIJE MARKSIZMA** • *Nikolaj Buharin*, Nova otkrića o sovjetskoj privredi ili kako upropastiti savez radnika i seljaka •

8—9/1984.

MARKSIZAM U ITALIJI • *Franco de Felice*, Analiza i perspektive međunarodnog komunističkog pokreta u delima Togliattija (1926—1935)

• *Giuseppe Bedeschi*, Parabola marksizma u Italiji (1945—1983) • *Giuseppe Vacca*, Politika i teorija u italijanskom marksizmu 1959—1969 • *Nicola Badaloni*, Talijanski marksizam šezdesetih godina • *Constanzo Preve*, Okrenuti stranicu: operaizam, negativna misao, radikalno društvo • **AKTUELNI TRENUTAK MARKSIZMA** • *Amedeo Vigorelli*, Nietzsche ili Marx: za kritiku francuske ideologije • *Francesca Agrillo*, Gdje se nalazi teorija potreba? • **AKTUELNA TEMA** • *Ernesto Mascitelli*, Kriza neopozitivističkog uma i marksistička paradigma •